

Über dieses Buch

Dies ist ein digitales Exemplar eines Buches, das seit Generationen in den Regalen der Bibliotheken aufbewahrt wurde, bevor es von Google im Rahmen eines Projekts, mit dem die Bücher dieser Welt online verfügbar gemacht werden sollen, sorgfältig gescannt wurde.

Das Buch hat das Urheberrecht überdauert und kann nun öffentlich zugänglich gemacht werden. Ein öffentlich zugängliches Buch ist ein Buch, das niemals Urheberrechten unterlag oder bei dem die Schutzfrist des Urheberrechts abgelaufen ist. Ob ein Buch öffentlich zugänglich ist, kann von Land zu Land unterschiedlich sein. Öffentlich zugängliche Bücher sind unser Tor zur Vergangenheit und stellen ein geschichtliches, kulturelles und wissenschaftliches Vermögen dar, das häufig nur schwierig zu entdecken ist.

Gebrauchsspuren, Anmerkungen und andere Randbemerkungen, die im Originalband enthalten sind, finden sich auch in dieser Datei – eine Erinnerung an die lange Reise, die das Buch vom Verleger zu einer Bibliothek und weiter zu Ihnen hinter sich gebracht hat.

Nutzungsrichtlinien

Google ist stolz, mit Bibliotheken in partnerschaftlicher Zusammenarbeit öffentlich zugängliches Material zu digitalisieren und einer breiten Masse zugänglich zu machen. Öffentlich zugängliche Bücher gehören der Öffentlichkeit, und wir sind nur ihre Hüter. Nichtsdestotrotz ist diese Arbeit kostspielig. Um diese Ressource weiterhin zur Verfügung stellen zu können, haben wir Schritte unternommen, um den Missbrauch durch kommerzielle Parteien zu verhindern. Dazu gehören technische Einschränkungen für automatisierte Abfragen.

Wir bitten Sie um Einhaltung folgender Richtlinien:

- + *Nutzung der Dateien zu nichtkommerziellen Zwecken* Wir haben Google Buchsuche für Endanwender konzipiert und möchten, dass Sie diese Dateien nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke verwenden.
- + *Keine automatisierten Abfragen* Senden Sie keine automatisierten Abfragen irgendwelcher Art an das Google-System. Wenn Sie Recherchen über maschinelle Übersetzung, optische Zeichenerkennung oder andere Bereiche durchführen, in denen der Zugang zu Text in großen Mengen nützlich ist, wenden Sie sich bitte an uns. Wir fördern die Nutzung des öffentlich zugänglichen Materials für diese Zwecke und können Ihnen unter Umständen helfen.
- + *Beibehaltung von Google-Markenelementen* Das "Wasserzeichen" von Google, das Sie in jeder Datei finden, ist wichtig zur Information über dieses Projekt und hilft den Anwendern weiteres Material über Google Buchsuche zu finden. Bitte entfernen Sie das Wasserzeichen nicht.
- + *Bewegen Sie sich innerhalb der Legalität* Unabhängig von Ihrem Verwendungszweck müssen Sie sich Ihrer Verantwortung bewusst sein, sicherzustellen, dass Ihre Nutzung legal ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass ein Buch, das nach unserem Dafürhalten für Nutzer in den USA öffentlich zugänglich ist, auch für Nutzer in anderen Ländern öffentlich zugänglich ist. Ob ein Buch noch dem Urheberrecht unterliegt, ist von Land zu Land verschieden. Wir können keine Beratung leisten, ob eine bestimmte Nutzung eines bestimmten Buches gesetzlich zulässig ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass das Erscheinen eines Buchs in Google Buchsuche bedeutet, dass es in jeder Form und überall auf der Welt verwendet werden kann. Eine Urheberrechtsverletzung kann schwerwiegende Folgen haben.

Über Google Buchsuche

Das Ziel von Google besteht darin, die weltweiten Informationen zu organisieren und allgemein nutzbar und zugänglich zu machen. Google Buchsuche hilft Lesern dabei, die Bücher dieser Welt zu entdecken, und unterstützt Autoren und Verleger dabei, neue Zielgruppen zu erreichen. Den gesamten Buchtext können Sie im Internet unter <http://books.google.com> durchsuchen.

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

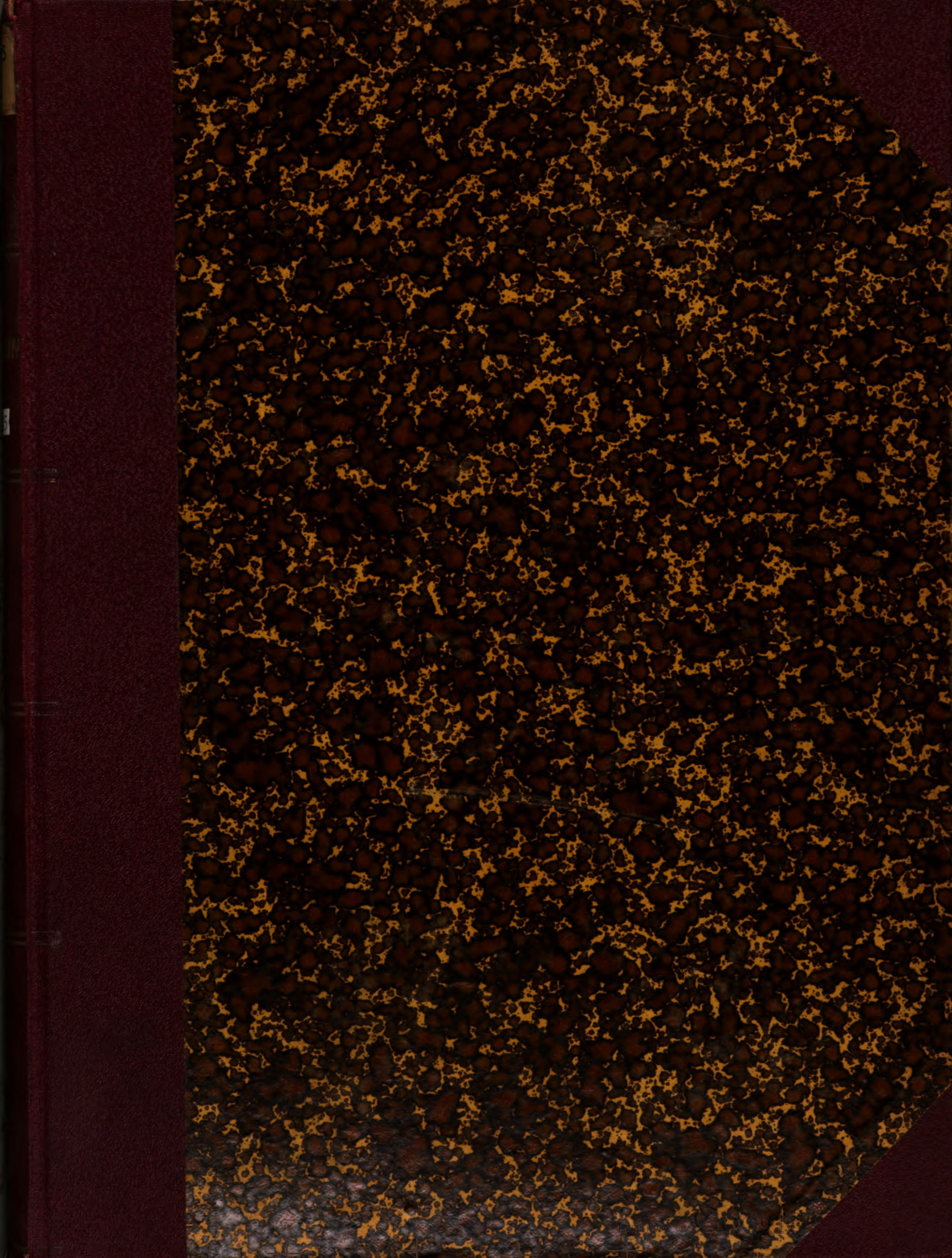
Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

THE UNIVERSITY
OF ILLINOIS
LIBRARY

010.5
MU
v.22

CLASSICS

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

**P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.**

TWEEËNTWINTIGSTE JAARGANG.

1915.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{ij}.

LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 22sten Jaargang.

Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. E. Bessem te Utrecht.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Dr. C. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
E. Boulan te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
† Dr. G. Brom te Rome.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. C. P. Burger Jr. te Amsterdam.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. J. K. de Cock te Maastricht.
Dr. D. Cohen te 's-Gravenhage.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Dr. M. Engers te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Leiden.
Dr. M. A. Evelein te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. van Gelder te Utrecht.
Dr. E. C. Godée Molsbergen te 's-Gravenhage.
Dr. G. Gorris S. J. te Baaxem.
Prof. Dr. I. H. Gosses te Groningen.
Dr. C. C. van de Graft te Utrecht.
Mr. S. Gratama te 's-Gravenhage.
Dr. C. A. A. J. Greebe te Gorinchem.
Dr. Ph. G. Gunning te Utrecht.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Bonn.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te Alkmaar.
Dr. P. Hoekstra te Breda.
Dr. J. H. Holwerda te Leiden.
Dr. J. M. Hoogvliet te 's-Gravenhage.
Dr. G. van Hoorn te Delft.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. N. Japikse te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. de Josselin de Jong te Leiden.
Dr. J. P. B. de Josselin de Jong te Voorschoten.
Dr. A. H. Kan te Dordrecht.
† Prof. Dr. H. T. Karsten te Amsterdam.
Prof. Dr. H. Kern te Utrecht.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
Dr. Edw. B. Koster te 's-Gravenhage.

Prof. Dr. F. J. L. Krämer te Rijswijk.
Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Prof. Dr. E. C. van Leersum te Amsterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. J. W. Lely te Leiden.
Dr. H. M. R. Leopold te Rome.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Prof. Dr. W. Martin te 's-Gravenhage.
Dr. W. Meijer te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Dr. F. Muller Jzn. te 's-Gravenhage.
Mr. C. B. Nederburgh te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Noordt zij te Utrecht.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. A. A. Poelman te Groningen.
Prof. Dr. J. W. Pont te Bussum.
Dr. J. Prinsen J. Lzn. te Nijmegen.
Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers van der Loeff te Utrecht.
Prof. Dr. H. G. van de Sande Bakhuyzen te Leiden.
Dr. W. H. van de Sande Bakhuyzen te Utrecht.
Dr. A. A. van Schelven te Vlissingen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
N. J. C. Schermerhorn te Nieuwe Niedorp.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Prof. Dr. J. Schrijnen te Utrecht.
Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Dr. W. Meerum Terwogt te 's-Gravenhage.
Dr. M. C. Valetton te Arnhem.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
J. Verwer te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Groningen.
Dr. J. A. Vollgraff te Leiden.
Dr. C. G. N. de Vooy te Assen.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
Prof. Jhr. Dr. B. C. H. van der Wyck te Doorn.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Dr. M. Wolff te Haarlem.
H. Zondervan te Groningen.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

II. Alphabetische lijst der recensies.

- 'Abîd b. al-Abras, zie Lyall.
 Academia Groningana MDCXIV—MCMXIV (Hesseling) 28.
 Aeschylus, zie v. Wilamowitz.
 Agrell, Intonation und Auslaut im Slavischen (v. Wijk) 208.
 Albrecht, Challa (A. Noordtjij) 111.
 Allen, The age of Erasmus (Blok) 180.
 Allier, Une Société secrète au XVIIe siècle. La Compagnie du Très-Saint-Sacrement de l'Autel à Toulouse (Krämer) 314.
 'Amir b. at-Tufail, zie Lyall.
 Andocides, zie Blass.
 Aufhauser, Miracula S. Georgii (Hesseling) 220.
 Baba gamma, zie Windfuhr.
 Babelon, Moneta (Evelein) 56.
 Baehrens (Aem.), Poetae latini minores iterum rec. Vollmer, V (Karsten) 231.
 Dez., XII Panegyrici Latini, 2e uitg. d. W. A. Baehrens (F. Muller Jz.) 297.
 Baehrens (W. A.), zie Baehrens (Aem.)
 Bakhuizen van den Brink, Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren, V (Brugmans) 213.
 Barbelenet, De la phrase à verbe être dans l'Ionien d'Hérodote (Hesseling) 34.
 Bardt, Römische Charakterköpfe (Enk) 218.
 Beeson, Isidor-Studien (v. Wageningen) 74.
 Besnier, Lexique de Géographie ancienne (Koch) 68.
 Besselaar, Zuid-Afrika in de Letterkunde (de Vooys) 77.
 Blass, Grammatik des neutestamentlichen Griechisch, 4e Aufl. v. Debrunner (W. H. v. d. Sande Bakhuyzen) 3.
 Dez., Andocidis orationes, ed. IV cur. Fuhr (Schepers) 195.
 Bock, Walter Pater's Einfluss auf Oscar Wilde (Koster) 12.
 Boeken, zie Thoukudides.
 Böcklen, Die „Unglückszahl“ Dreizehn und ihre mythische Bedeutung (K. H. E. de Jong) 312.
 Bohrmann, Spinoza's Stellung zur Religion (Meijer) 279.
 Boissevain, zie Thoukudides.
 Boll, Die Lebensalter (K. H. E. de Jong) 311.
 Bosch, De Legende van Jīmūtavāhana in de Sanskrit-litteratuur (de Cock) 328.
 Bousset, Kyrios Christos (Meyboom) 181.
 Brakman, Miscella (Bierma) 294.
 Bruins, Petri Hofmanni Peerlkamp Vitae aliquot excellentium Batavorum (Bessem) 327.
 Bulle, Handbuch der Archäologie (H. M. R. Leopold) 65.
 Burdach u. Piur, Briefwechsel des Cola di Rienzo, I, 1 (Gorris) 121.
 Challa, zie Albrecht.
 Chamberlain, Goethe (Scholte) 331.
 Classen, Thukydides, II, 5e Aufl. v. Steup (Leyds) 251.
 Colijn van Rijnsele, zie Immink.
 Collignon, Le Consul Jean Giraud et sa Relation de l'Attique au 17me siècle (Hesseling) 313.
 Conscience, zie Jacob.
 Conway et Walters, Titi Livi ab urbe condita, I (Lely) 198.
 Corbin, Histoire de la Politique extérieure de la France, I (Mulder) 178.
 Coster, De Kroniek van Johannes de Beka. Haarbronnen en haar eerste redactie (Mulder) 148.
 Cotterill, Oud-Hellas (Ph. G. Gunning) 289.
 Cramer, Römisch-Germanische Studien (v. Hamel) 240.
 Crönert, 2te Passow.
 Van Dale's Zakwoordenboekje der Nederlandsche Taal 361.
 Debrunner, zie Blass.
 Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine, II, 3 (J. H. Holwerda) 177.
 Van Dijk, Ibsen's Brand (Schermerhorn) 83.
 Dittmar, Aischines von Sphettos (Ovink) 259.
 Draheim, Die Lieder des Horaz, lateinisch und deutsch in Auswahl (Koster) 73.
 Dez., Die Ilias als Kunstwerk (Valeton) 321.
 Drost, Het Nederlandsche Kinderspel voor de zeventiende eeuw (v. d. Graft) 353.
 Dupouy, France et Allemagne (Boulan) 271.
 Dussaud, Les Civilisations préhelléniques dans le Bassin de la Mer Egée (C. W. Vollgraff) 341.
 Dziatzko, Ausgewählte Komödien des P. Terentius Afer, I, 4e Aufl. v. Hauler (Hoekstra) 110.
 Ehrlich, Wie ist Geschichte als Wissenschaft möglich? (Brugmans) 145.
 Eissner, Epistulae privatae graecae (D. Cohen) 292.
 Elert, Die voluntaristische Mystik Jacob Böhmes (v. d. Wyck) 58.
 Enk, Elegiaci Romani, Catulli, Tibulli, Propertii carmina selecta (Greebe) 281.
 Ernout, Historische Formenlehre des Lateinischen (Slijper) 59.
 Eusebius, zie Grapin.
 Fessler, Benutzung der philosophischen Schriften Ciceros durch Lactanz (Wilde) 21.
 Festus, zie Lindsay.
 Fidaio-Justiniani, L'Esprit classique et la Préciosité au XVIIe siècle (Serrurier) 46.
 Finster, Homer, I (v. Loeuwen) 164.
 Fischer, König Lear (v. Dam) 205.
 Foerster, Kristian von Troyes. Wörterbuch zu seinen Sämtlichen Werken (C. de Boer) 142.
 Formigé, Remarques diverses sur les théâtres romains à propos de ceux d'Arles et d'Orange (v. Hoorn) 352.
 Fouché, Het Dagboek van Adam Tas (1705—1706) (Godée Molsbergen) 83.
 Frankenberg, Der Organismus der semitischen Wortbildung (Wensinck) 42.
 Fuhr, zie Blass.
 Gaselee, Parerga Coptica, II-III (Boeser) 204.
 Geerebaert, Sophocles' Antigone (K. Kuiper) 221.
 Geffcken, zie Lübker.
 Gercke u. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, III (Vürtheim) 33.
 Graeca Halensis, Dikaiomata (Engers) 19.
 Grapin, Eusèbe, Histoire ecclésiastique, III (Meyboom) 243.
 Griss, zie De Raaf.
 Grüner Nielsen, Danske Viser, II (Beets) 234.
 Gudeman, P. Cornelii Taciti Dialogus de oratoribus (Beck) 261.
 Ten Haeff, Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot Xlle eeuw (Gosses) 342.
 Hauler, zie Dziatzko.
 Hausrath u. Marx, Griechische Märchen, Fabeln, Schwänke und Novellen aus dem klassischen Altertum (Hesseling) 231.
 Havel, Notes critiques sur le texte de Festus (F. Muller Jz.) 324.
 Hense, L. Annaei Senecae ad Lucilium Epistularum Moraliū quae supersunt (v. Wageningen) 201.
 Hesiodus, zie Rzach.
 Van Heurck, L'oeuvre des Folkloristes anversoïis (v. d. Graft) 315.

- Hillebrandt, *Mudrārāsasa* by Viśākhadatta (H. Kern) 202.
 Dez., zie *Rgveda*.
 Hippocrates, zie Meyer-Steinieg.
 Holtzmann, Middot (A. Noordtjij) 111.
 Homburger, *Etude sur la phonétique historique du Bantou* (Hoogvliet) 129.
 Hoogewerff, *Nederlandsche Schilders in Italië in de XVIe eeuw* (Martin) 358.
 Horatius, zie Draheim en Lejay.
 Horten, *Texte zu dem Streite zwischen Glauben und Wissen im Islam* (Wensinck) 233.
 Hosius, M. *Annaei Lucani belli civilis libri decem* (v. Wageningen) 137.
 Huber, Johannes Monachus, *Liber de miraculis* (Kruitwagen) 244.
 Hüffer, Loreto. *Eine geschichts-kritische Untersuchung der Frage des heiligen Hauses* (Gisb. Brom) 184.
 Huybers, *Don Juan van Oostenrijk, Landvoogd der Nederlanden, II* (Haak) 306.
- Ilias, zie v. Leeuwen.
 Immessen, zie Krage.
 Immink, Colijn van Rijsssele, *De Spiegel der Minnen* (J. A. N. Knuttel) 264.
- Jacob, *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience* (de Vooy) 46.
 Jahresbericht (Zwölfter) der Gutenberg-Gesellschaft (Kruitwagen) 23.
 Jeremias, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur* (Böhl) 300.
 Johannes Monachus, zie Huber.
 Joma, zie Meinhold.
- Kahrstedt, *Die Annalistik von Livius B. XXXI—XLV* (Burger) 147.
 Dez., zie Meltzer.
 Kalf, *Inleiding tot de studie der literatuurgeschiedenis* (Prinsen) 175.
 Kalkoff, *Die Entstehung des Wormser Edikts* (Pont) 276.
 Kamp en le Roux, *Uit de Nederlandse lyriek van de drie laatste eeuwen* (de Vooy) 9.
 Kern, *Inscriptiones Graecae* (Rutgers v. d. Loeff) 210.
 Kittel, *Die Oden Salomos überarbeitet oder einheitlich?* (Wensinck) 173.
 Knortz, *Amerikanischer Aberglaube der Gegenwart* (Schrijnen) 90.
 Kochalsky, *Das Leben und die Lehre Epikurs* übersetzt (v. d. Wyck) 35.
 Krage, Arnold Immessen, *Der Sündenfall* (Scholte) 265.
 Kramer, C. *Valeri Flacci Setini Balbi Argonauticon libri octo* (Meerum Terwogt) 5.
 Von Kraus, *Mittelhochdeutsches Übungsbuch* (Scholte) 10.
 Krijn, *De Jómsvikingasaga* (v. Hamel) 138.
 Kruitwagen, *Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem* (v. Wijk) 245.
 Küster, *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion* (Vürtheim) 215.
 Kurfess, *Sallustii in Ciceronem et invicem Invectivae* (Brakman) 196.
- Landgraf, *Kommentar zu Ciceros Rede Pro Sex. Roscio Amerino* (Brakman) 36.
 Latte, *De saltationibus Graecorum capita quinque* (Kan) 216.
 Laurand, *Manuel des études grecques et latines* (Hesseling) 161.
 Van Leeuwen, *Ilias, II* (Valeton) 97.
 Lejay, Q. *Horatii Flacci Satirae* (Karsten) 40.
 Lemaitre, zie Raynaud.
- Leo, *Plautinische Forschungen* (Bierma) 103.
 Lindsay, *Sexti Pompei Festi de verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome* (F. Muller Jz.) 324.
 Livius, zie Conway.
 Lyall, *The Diwāns of 'Abd b. al-Abras and 'Amir b. at-Tufail* (Houtsma).
 Lot-Borodine, *Le roman idyllique au moyen-âge* (Sneyders de Vogel) 207.
 Lucanus, zie Hosius.
 Lübker, *Reallexikon des klassischen Altertums*, 8e Aufl. v. Geffcken und Ziebarth (C. W. Vollgraff) 1.
- Malo, *Les Corsaires dunkerquois et Jean Bart, II* (Japikse) 51.
 Marouzeau, *Conseils pratiques pour la traduction du Latin* (Slijper) 125.
 Marx, zie Hausrath.
 Masqueray, *Bibliographie pratique de la littérature grecque* (K. Kuiper) 193.
 Mau, *Pompeii in Leben und Kunst, Anhang* (Roos) 151.
 Mayer, *Prodikos von Keos und die Anfänge der Synonymik bei den Griechen* (W. E. J. Kuiper) 101.
 Meinhold, Joma (A. Noordtjij) 111.
 Meltzer, *Geschichte der Karthager*, 3er Band v. Kahrstedt (H. v. Gelder) 14.
 Meyer-Steinieg u. Schonack, *Hippokrates „Ueber Aufgaben und Pflichten des Arztes“, in einer Anzahl auserlesener Stellen aus dem Corpus Hippocraticum* (J. A. Vollgraff) 217.
 Michon, *Un décret du dème de Cholargos relatif aux Thesmophories* (v. Hille) 87.
 Middot, zie Holtzmann.
 Misjna, zie Albrecht, Holtzmann, Meinhold en Windfuhr.
 Müller, *Die antiken Odyssee-illustrationen in ihrer kunsthistorischen Entwicklung* (Six) 214.
 Mulder, *Hoofdstukken uit de Algemeene Aardrijkskunde* (Zondervan) 316.
 Musaios, *Horo und Leander*, deutsch v. Zimmermann (Hesseling) 260.
- Naumann, *Untersuchungen über den apokryphen Jeremiasbrief* (Meyboom) 124.
 Neugebauer, *Tafeln für Sonne, Planeten und Mond, nebst Tafeln der Mondphasen für die Zeit 4000 vor Chr. bis 3000 nach Chr.* (H. G. v. d. Sande Bakhuyzen) 182.
 Nieuw Testament, zie v. Soden.
 Norden, zie Gercke.
- Overdiep, *De vormen van het Aoristisch praeteritum in de Middelnederlandsche epische poëzie* (Heinsius) 140.
- Passow's *Wörterbuch der griechischen Sprache*, v. Crönert, afl. 3 (Scheppers) 163.
 Pedersen, *Vergleichende Grammatik der Keltischen Sprachen, II* (v. Hamel) 112.
 Peerlkamp, zie Bruins.
 Philipp, *Die historisch-geographischen Quellen in den etymologiae des Isidorus von Sevilla* (Koch) 210.
 Pindarus, zie Schroeder.
 Piur, zie Burdach.
 Plato's *Samenspraak Phaedrus* vert. d. J. C. Vollgraff (T. J. de Boer) 257.
 Dez., zie Vollgraff.
 Plautus, zie Thomas.
 Poelhekke en De Vooy, *Platenatlas hij de Nederlandsche literatuurgeschiedenis* (Varenhorst) 360.
 Pohorilles, *Das Popol Wuh* (J. P. B. de Josselin de Jong) 155.
 Popol Wuh, zie Pohorilles.
 Van Puyvelde, *Schilderkunst en Tooneelvertooningen op het einde van de middeleeuwen* (v. d. Graff) 247.

- De Raafen Griss, Een nieuwe Bundel, III (Varenhorst) 252.
- Rasch, Sophocles quid debeat Herodoto in rebus ad fabulas exornandas adhibitis (K. Kuiper) 70.
- Raynaud et Lemaitre, Le Roman de Renard le Contrefait (Sneyders de Vogel) 235.
- Ree, 50 Fragmenten uit werken van Duitsche en Nederlandsche schrijvers, ter vertaling (Verwer) 253.
- Le Roman de Renard le Contrefait, zie Raynaud.
- Rgveda (Lieder der) übersetzt v. Hillebrandt (Caland) 75.
- Richter, Das alte Rom (Kan) 310.
- Rienzo, zie Burdach.
- Rijpma, Kort overzicht der Nederlandsche Letteren (Prinsen) 253.
- Rittinghaus, Die Kunst der Geschichtschreibung Heinrich von Treitschkes (Blok) 306.
- Roemer, Homerische Aufsätze (v. Leeuwen) 132.
- Roscher, Die hippokratische Schrift von der Siebenzahl (K. H. E. de Jong) 323.
- Rothe, Die Odyssee als Dichtung und ihr Verhältnis zur Ilias (v. Leeuwen) 227.
- Le Reux, zie Kamp.
- Rzach, Hesiodi carmina (K. Kuiper) 133.
- Schinz, Les accents dans l'écriture française (Sneyders de Vogel) 82.
- Schissel von Fleschenberg, Entwicklungsgeschichte des griechischen Romans im Altertum (Hesseling) 194.
- Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung, II, 1-2 (Koch) 116.
- Schonack, zie Meyer-Steinig.
- Schroeder, Pindari carmina cum fragmentis selectis (K. Kuiper) 322.
- Schultz, Einleitung in das Popol Wuh (J. P. B. de Josselin de Jong) 155.
- Schwab, Livre de Comptes de Mardoché Joseph (Sljper) 153.
- Seneca, zie Hense.
- Shakespeare, zie Fischer.
- Siret, Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques, I (C. W. Vollgraff) 147.
- Smit, De opkomst van den handel van Amsterdam (Poelman) 241.
- Smits, Die Vita Commodi und Cassius Dio (Boissevain) 237.
- Von Soden, Griechisches Neues Testament (de Zwaan) 134.
- Sophocles, zie Geerebaert.
- Spohr, Instrumenta Graeca publica et privata, I (Engers) 151.
- S.S.S., Kerkhistorische Opstellen (v. Slee) 277.
- Steup, zie Classen.
- Szper, Nederlandsche nederzettingen in West-Prusen gedurende den Poolischen tijd (v. Schelven) 17.
- Tacitus, zie Gudemann en Wolff.
- Taubler, Imperium Romanum. I (Boissevain) 304.
- Tafrahi, Mélanges d'Archéologie et d'Épigraphie byzantine (Hesseling) 154.
- Tas, zie Fouché.
- Terentius, zie Dziatzko.
- Thomas, T. Macci Plauti Aulularia (Enk) 170.
- Thorning, Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens auf Grund von Bast Madad et-Taufiq (Houtsmä) 152.
- Tronnier, Über Gutenberg-Bildnisse (Kruitwagen) 23.
- Thoukudides' Navorschingen, vert. d. Boissevain en Boeken (Leyds) 35.
- Thucydides, zie Classen.
- Usener, Kleine Schriften, III (v. Wageningen) 225; IV (K. H. E. de Jong) 52.
- Valerius Flaccus, zie Kramer.
- Viśākhadatta, zie Hillebrandt.
- Völter, Wer war Mose? (Böhl) 8.
- Dez., Der Ursprung von Passah und Mazzoth (Böhl) 8.
- Van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, afl. 5 (C. B. Nederburgh) 281.
- Vollgraff (J. C.), Platonis dialogus qui inscribitur Phaedrus (T. J. De Boer) 257.
- Dez., zie Plato.
- Vollmer, zie Baehrens.
- De Vooy, zie Poelhekke.
- Vulliod, Pierre Rosegger, l'homme et l'oeuvre (Scholte) 78.
- Wachmann, Praktische Inleiding in de Engelsche Taal en Conversatie, I (J. de Josselin de Jong) 188.
- Walker, The Hellenica Oxyrhynchia (v. Gelder) 49.
- Walters, zie Conway.
- Wellmann, A. Cornelius Celsus (v. Leersum) 21.
- Von Wilamowitz-Moellendorf, Aeschylus tragodiae (K. Kuiper) 228.
- Dez., Die Schrift des Dioskurides *Περὶ ἀπλῶν φαρμάκων* (v. Leersum) 293.
- Willemsen, Lateinische Inschriften (Boissevain) 91.
- Windfuhr, Baba gamma (A. Noordzij) 111.
- Wolff, P. Cornelii Taciti Historiarum Libri qui supersunt, I (Werff).
- Zedler, Die Mainzer Ablassbriefe der Jahre 1454 und 1455 (Kruitwagen) 23.
- Ziebarth, zie Lübker.
- Zijp, De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof (1543—1566) (Gratama) 349.
- Zimmermann, zie Musaios.
- Van Zuiden, De Hoogduitsche Joden in 's-Gravenhage (Wolff) 359.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen”.

- Beatrijs, zie Kaakebeen.
- Beets, zie De Vries.
- Bibliothekwesen (Niederländisches) 29.
- Van Binsbergen (W. A. A.), Miniatuur Deensch (Noorsch) Woordenboek 189.
- Cauer (P.), Das Altertum im Leben der Gegenwart 221.
- Certamen poeticum Hoeufftianum 286.
- Claudiel (J. C.), Le Français né malin 126.
- Van Dale's Woordenboek 189.
- Dumont (C. F. H.), Het Javaansche Letterschrift 189.
- Heuster (A.), Zwei Isländergeschichten 189.
- Van IJzeren, zie Schepers.
- Junks (E. A.), An Index of the Adverbs of Terence 362.
- Kaakebeen (C. G.) en Ligthart (J.), Beatrijs 29.
- Kultur der Gegenwart: die Griech. u. Lat. Literatur u. Sprache 125.
- Lasonder, Archieven der rechtbanken, weeskamers en notarissen van de Zeeuwsche eilanden 254.

Leo (F.), Kriegerinnerungen an 1870—'71, 125.
Leuvensch Boekenfonds 93.
Ligthart, zie Kaakebeen.

Martens van Sevenhoven, Archief van het kapittel
St.-Maria op het hof te 's-Gravenhage 254.

Matthias (A.), Kriegssaar und Friedensernte 362.

Muller Fz. (S.), Supplement op den Catalogus van het
archief der gemeente Utrecht 254.

Neophilologus 221.

Nijhoff's catalogus La Belgique 221.

Rectoraatsoverdrachten 29.

Robert (C. M.), Matériaux préparatoires 285.

Roethe (G.), Von deutscher Art und Kultur 362.

Dez., Zu Bismarcks Gedächtnis 362.

Schepers (M. A.) en van IJzeren (J.), Scholia Aristophanea 92.

Scholia, zie Schepers.

Sormani, Inventaris van de archieven der weeshuizen te
Nijmegen 254.

Stichting—De Goeje 92.

Sturtevant (E. H.), Studies in Greek Noun-Formation 189.

Symons (B.), Moderne Filologie aan de Groningsche
Universiteit 218.

De Vries' en Te Winkel's Woordenlijst voor de spel-
ling der Nederlandsche Taal, bew. door A. Beets 158.

Wendland (P.), Rede auf Fr. Leo 29.

Von Wilamowitz—Moellendorff (U.), Zwei Reden
125.

Dez., Reden aus der Kriegszeit 362.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 158. 318. 363.

Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 286.

Archief, Nederlandsch, voor Kerkgeschiedenis 190.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Lite-
ratur 62. 222. 363.

Bijdragen voor het Bisdom Haarlem 158.

Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en
Volkenk. van Ned.-Indië 29.

Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis enz. 158.

Bulletin de l'Académie des Inscriptions & Belles lettres 126.

Euw, Onze, 30.

Forschungen, Indogermanische, 93. 126. 362.

Gids 30.

Gids, Nieuwe, 30.

Hermes 61. 190. 285.

Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte
und deutsche Literatur und für Pädagogik 29. 61. 126.
158. 190. 285. 318. 326.

Journal of Hellenic Studies 190.

Journal des Savants 190. 222. 285. 318. 362.

Mitteilungen, Neuphilologische, 363.

Mitteilungen des Kais. deutschen Archäolog. Institutes,
Röm. Abt. 61. 222. 318.

Mnemosyne 285. 362.

Museum, Rheinisches, 126. 222.

Review, English Historical, 30. 158. 190. 286. 364.

Revue historique 190.

Studien 30. 62. 94. 126. 190. 222. 286. 364.

Taalgids, Nieuwe, 93. 126. 222. 363.

Tijdschrift voor Geschiedenis enz. 158. 190.

Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde 222. 363.

Tijdspiegel 30.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Weten-
schappen 93. 362.

Zeitschrift für deutsche Wortforschung 93.

Zeitschrift, Historische, 190.

Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 61.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken” of „Berichten en Mededeelingen” aangeduid).

Alcan, Paris 78.

Appelberg, Upsala 208.

Aschendorff, Münster 184. 321.

Bais, Enkhuizen 17.

Basch und Co., Berlin 145.

Beck, München 65. 74.

Boisevain & Co., Haarlem 35.

Brill, Leiden 8. 237. 281. 294. 303.

Bruckmann, München 331.

Brusse, Rotterdam 140. 252.

Bureau Scriba, Amsterdam 188.

Buschman, Anvers 315.

De Bussy, Amsterdam 77.

Champion, Paris 34. 82. 129. 235. 314. 324.

Clarendon Press, Oxford 49. 170. 180. 198.

Delaplane, Paris 271.

Diederichs, Jena 231.

Van Doesburgh, Leiden 328.

Engelmann, Leipzig 151.

Fastré, Zwolle *126.

Gerstenberg, Leipzig 90.

Geuthner, Paris 147. 154. 341.

Van Goor Zonen, Gouda *189.

Gouda Quint, Arnhem 349.

Grote, Berlin 73.

Gyldendalske Boghandel, København 234.

Hachette en Cie, Paris 40.

Hanstein, Bonn 12.

Heinsius Nachf., Leipzig 276.

„Het Westen”-drukkerij, Potchefstroom 9.

Hinrichs, Leipzig 155. 173. 182. 300. 312.

Hirt, Breslau 240.

Van der Hoek, Leiden *189.

IJdo, Leiden 138.

Janssen, Nijmegen *254.

Klincksieck, Paris 56. 68. 87. 125. 153. 193. 313. 352.

Kruyt, Amsterdam 241.

Van Langenhuysen, Amsterdam 245.

Levisson, 's-Gravenhage 359.

Leydenroth, Utrecht *254.

Longmans, Green & Co., London 83.

Luzac & Co., London 303.

Marcus, Breslau 202.

Marcus & Weber, Bonn 195. 205. 210. 217. 233.

Mayer und Müller, Berlin 152.

Mercure de France, Paris 51.

- Meulenhoff, Amsterdam 258.
 Milford, London *362.
 Nederl. Vereen. v. Bibliothecarissen, Utrecht *29.
 Niemeyer, Halle 142. 194.
 Nijhoff, 's-Gravenhage *158. *189. 213. *221. *254. 277. 353. *361.
 Noordhoff, Groningen 28. 88. 318.
 Oosthoek, Utrecht 148. 264. 342. 358.
 Picard, Paris 46. 161. 177. 178. 207. 243.
 Schöningh, Paderborn 101. 227. 260. 323.
 Siffer, Gent 46. 247.
 Sijthoff, Leiden 97. *158. *189. 257. *361.
 Teubner, Leipzig 1. 5. 21. 33. 35. 36. 52. 70. 110. *125. 132.
 133. 137. 151. 164. 195. 196. 201. 218. 220. *221. 225. 231.
 261. 292. 304. 310. 311. 322. 324.
 Thieme & Co., Zutphen 231. 239. 297. 327.
 Tjeenk Willink, Haarlem 175.
 Töpelmann, Giessen 42. 111. 124. 215. 216. 279.
 Trowitzsch u. Sohn, Berlin 58.
 University of Chicago Press, Chicago *189.
 University Press, Cambridge 204.
 Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 3. 75. 112. 134. 163. 181.
 Van der Vecht, Amsterdam 306.
 Verlag der Gutenberg-Gesellschaft, Mainz 23.
 Voigtländer, Leipzig 306.
 Weidmann, Berlin 14. 19. 21. *29. 91. 103. 116. 121. *125. 147.
 *158. *189. 210. 214. 228. 251. 259. 293. 317. *362.
 Winter, Heidelberg 10. 59. 244. 265.
 Wolters, Groningen *29. *157. *221. 253. *285. 316. 360. *361.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORRIS, London.

22ste Jaargang.

N°. 1.

October 1914

Lübker's Reallexikon des klass. Altertums, 8te Aufl. v. Geffcken u. Ziebarth (C. W. Vollgraff).
Blass' Grammatik des neutestamentl. Griechisch, 4te Aufl. v. Debrunner (W. H. v. d. Sande Bakhuyzen).
Kramer, Valeri Flacci Argonautica (Meerum Terwogt).
Völter, Wer war Mose? (Böhl).
Dez., Der Ursprung von Passah u. Mazzoth (Böhl).

Kamp en le Roux, Uit de Nederl. lyriek (de Vooy).
Von Kraus, Mittelhochd. Übungsbuch (Scholte).
Bock, Walter Pater's Einfluss auf Oscar Wilde (Koster).
Meltzer-Kahrstedt, Gesch. der Karthager, III (v. Gelder).
Sziper, Nederl. Nederzettingen in W.-Pruisen (v. Schelven).
Graeca Halensis, Dikalomata (Engers).
Wellmann, Celsus (v. Leersum).

Fessler, Benutzung der philosoph. Schriften Ciceros durch Lactanz (Wilde).
Zedler, Die Mainzer Ablassbriefe der Jahre 1464 u. 1465 (Kruitwagen).
12ter Jahresbericht der Gutenberg-Gesellschaft (Kruitwagen).
Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV (Hesseling).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

In overleg met den Uitgever heeft de Redactie besloten den omvang van het *Museum*, althans voorloopig, met vier blz. per nummer te verminderen. In verband hiermede zullen voortaan personalia en mededeelingen die gewoonlijk reeds uit de dagbladen aan de lezers bekend zijn, niet worden opgenomen.

Friedrich Lübkers Reallexikon des klassischen Altertums, achte vollständig umgearbeitete Auflage, herausgegeben von J. Geffcken und E. Ziebarth. Leipzig und Berlin, Teubner. 1914. (Pr. M. 28).

Het oude, ook in Nederland welbekende lexicon van Lübker verschijnt hier in geheel verjongden en vernieuwden vorm. De vernieuwing gaat zelfs zoo ver, dat er van het oude weinig anders mag behouden heeten dan de naam. Wel heeft men blijkbaar bij de keus van de opgenomen artikels gelet op hetgeen er in het oude boek voorkwam, hoewel natuurlijk niet om zich daaraan te houden. De oude artikels zelf zijn door nieuwe vervangen, die deels korter, deels uitgebreider zijn dan vroeger het geval was.

De nieuwe Lübker wil een boek zijn, niet langer voor gymnasiasten, gelijk de oude Lübker oorspronkelijk uitsluitend was, maar voor leeraren aan gymnasia en andere litteratoren. Dientengevolge is er een andere, meer wetenschappelijke geest in het werk gekomen. De moderne litteratuur, vooral de Duitsche, vindt men overal in de gewenschte mate van volledigheid aangehaald. Hierbij vooral treft ons het verschil met het oude

boek: dit haalde meer de bronnen uit de oudheid zelf aan, het nieuwe daarentegen verwijst bij voorkeur naar boeken of tijdschriftartikelen uit den laatsten tijd, waar die bronnen in te vinden zijn. Dit is ongetwijfeld practischer, ten minste voor wie eene philologische bibliotheek tot zijne beschikking heeft.

Voor den inhoud van het werk als geheel beschouwd heb ik niets dan lof. Het is mij o. a. opgevallen, hoe goed de artikels Bergbau en Vereinswesen zijn, en dat in het art. Metrik gezonde opvattingen worden verkondigd. Ook de zeer beknopte vorm, waarin op elke bladzijde zulk eene menigte feiten wordt medegedeeld, staat mij wel aan. In de stellige verwachting, dat het hoogst nuttige boek in zijn nieuwen vorm wederom eene reeks van oplagen zal beleven, meen ik hier met vrijmoedigheid de enkele tekortkomingen te moeten mededeelen, waarop onder het bladeren mijne aandacht gevallen is, en die gemakkelijk te verbeteren zouden zijn.

Onder Apollonius Rhodius is niet genoemd Fitch' dissertatie *de Argonautarum reditu*. Zij staat echter wel vermeld onder Argonauten. Van denzelfden schrijver had voorts genoemd kunnen worden: *Apollonius Rhodius and Cyzicus*, Amer. Journ. of Philol. 1912, blz. 43 en volg. — Onder Aristophanes is Alfons Willems' naam niet genoemd. — Onder Baarnae mis ik wat Fürwängler in zijne Intermezzi over dezen volkstam zegt naar aanleiding van het gedenkteken te Adam Klissi. Komt overigens dit monument wel ergens in het lexicon voor? — Geen zeer duidelijke voorstelling van de aardrijkskunde van Nederland blijkt de schrijver van het artikel Batavi te hebben, waar hij zegt: „... auf der Insula Batavorum (h. Betuwe) im Mündungsgebiet des Rheins wohnhaft, nach Waal und Schelde zu hinausgreifend.” Het art. Cannenefaten verraaft dezelfde hand. —

Te Chaironeia ligt geen myceensche burcht; er is daar eene myceensche nederzetting geweest; maar de burcht, die er is, is niet myceensch. — Het art. Delphoi is nagenoeg niets dan bibliographie. — De zoog. Dialexeis zijn *niet* in Argivisch dialect geschreven. — Onder Dionysos (en elders) had aangehaald kunnen worden: Perdrizat, Cultes et mythes du Pangée, Paris-Nancy, 1910. — Voor Romeinsch glaswerk wordt geciteerd A. Kisa, Die antiken Gläser der Frau Maria vom Rat zu Köln, 1899, niet echter ook het uitvoerige werk van denzelfden schrijver: Das Glas im Altertum, Leipzig, Hiersemann, 1908. — Over Kleobis en Biton lezen wij: „Ihre Statuen in Delphi aufgestellt (Herod. I, 31), neuerdings Reste der Basis mit einer verstümmelten Inschrift gefunden (v. Premenstein, Oesterr. Jahresh. 13, 1910, 41 ff.; vgl. Arch. Anz 1911, 47 ff.).” Dit geeft eene geheel verkeerde voorstelling. De door Herodotus vermelde beelden zelve zijn door Homolle teruggevonden en, hoewel met eenige weifeling, als zoodanig erkend; later heeft Premenstein door het opschrift op de voetstukken vollediger te ontcijferen de juistheid van Homolle's vermoeden bewezen. — Onder Kreta wordt op blz. 562 de uit het archaische tijdperk dagteekenende stad Lato nog steeds als myceensch beschouwd. — In het art. Name zouden op blz. 699 onder de werken handelende over Grieksche plaatsnamen te vermelden zijn geweest Fick's opstellen in Bezzenberger's Beitr. XXI–XXV over „Altgriechische Ortsnamen”. — De beeldhouwer Naukydes is als Narkydes verzeild geraakt tusschen Narkissos en Narnia. — Het art. Paktolos is niet *up to date*. De Paktolos is waarschijnlijk de tegenwoordige Tabak-Tschai. Zie Philippson, Reisen und Forsch. im westl. Kleinasien, II (1911), blz. 72. — In het art. Vasen zou ik Buschor, Griechische Vasenmalerei, gaarne hebben zien vermeld.

Het spreekt, dunkt mij, vanzelf, dat eenige leemten of vergissingen in een werk als het onderhavige zeer vergeselijk zijn. De nieuwe Lübker is geroepen om velen litteratoren, ook ten onzent, dagelijks groote diensten te bewijzen. Ik eindig dan ook met een woord van oprechte hulde aan de bewerkers en aan den uitgever. Papier, druk en band zijn zeer goed.

Groningen.

C. W. Vollgraff.

Friedrich Blass' Grammatik des neutestamentlichen Griechisch. Vierte, völlig neugearbeitete Auflage besorgt von A. Debrunner, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1913. (Pr. M. 7.20, geb. M. 8).

Het mag voor de studie van het N. T. een gelukkig verschijnsel heeten dat van een werk als dat van Blass, dat voor het eerst in 1896 verscheen, nu reeds een vierde druk vereischt wordt. Want het is inderdaad een voortreffelijk werk.

Natuurlijk worden aan zulk eene grammatica geheel andere eischen gesteld dan aan eene gewone grammatica der Grieksche taal. De kennis van vormleer en syntaxis wordt als bekend verondersteld; alleen op de afwijkingen wordt de aandacht gevestigd. Zij moet ook nog iets anders zijn dan eene spraakkunst der κοινή, al maakt zij daarvan een onderdeel uit; zij moet zich niet beperken tot de boeken des N. T.'s alsof die taalkundig

een afgesloten geheel uitmaakten; maar ook de daarmee verwante geschriften der Patres apostolici in haren gezichtskring opnemen; i. e. w. zij moet zich uitspreken maar dan ook bepalen tot die oud-christelijke geschriften wier Hellenistische taal nu eens meer (de Apocal. v. Joh.) dan weer veel minder (Br. a. d. Hebr.) Semitisch getint is.

De verdienste nu van Blass' Grammatik is hierin gelegen dat hij niet alleen aan die eischen beantwoordt ¹⁾, maar dat de Schrijver, vertrouwd als hij is met alle eigenaardigheden der Grieksche taal, duidelijk en met zekerheid heeft aangewezen waar eene afwijking voorkomt, waar niet. En daardoor behoudt dat boek zijne waarde, ook al hebben na hem anderen, o. a. Radermacher en Robertson hunne onderzoekingen over de taal des N. T.'s uitgestrekt.

De bewerker der 4e uitgave heeft het in vele opzichten verrijkt. Hij heeft gebruik gemaakt van de geschriften van Thackeray en Psichari over de taal der LXX, van de talrijke papyri die in den laatsten tijd uitgegeven zijn o. a. door Mitteis en Wilcken, van Wellhausens Einl. in d. drei ersten Evv. e. a., en daardoor zijn de literatuur-opgaven veel vollediger geworden. Er is nog iets waardoor het overzicht gemakkelijker gemaakt wordt. In de 3 eerste uitgaven is de geheele grammatica verdeeld in 82 groote paragraphen, die wel in onderdeelen gesplitst zijn, maar waarin men toch zoeken moet. Debrunner heeft diezelfde stof in 465 paragr. verdeeld, ieder met een opschrift voorzien en heeft de in den tekst verspreide citaten onder iedere paragr. afzonderlijk samengebracht; en ieder die eene vorige uitgave gebruikt heeft zal ondervinden hoeveel gemakkelijker het geworden is te vinden wat hij zoekt.

Het gaat natuurlijk niet aan den inhoud eener grammatica in het kort op te geven, maar toch wil ik op eene enkele zaak de aandacht vestigen, namelijk het gebruik van Hebraïsmen. De vraag toch of die in het N. T. voorkomen is niet alleen van belang voor de grammatica, maar hangt samen met een andere vraag van veel meer gewicht, de vraag namelijk of de evangeliën afkomstig zijn van een ouder Arameesch geschrift.

In vroegeren tijd was men grif in het aannemen van Hebraïsmen overal waar men maar eene afwijking vond van het gewone Grieksch. Daarvan is men teruggekomen toen men de volkstaal uit de eerste eeuw voor en na Chr. leerde kennen, vooral door de onderzoekingen van Deissmann (Bibelstudien en Licht vom Osten), maar, zooals het gaat: men is naar het tegenovergestelde uiterste overgeslagen; sommigen ontkennen het voorkomen van Hebraïsmen bijna overal in het N. T. Tot hen behoorde Blass niet — Deissmann in „L. v. O.” acht dit de schaduwzijde van zijn werk —, hij schreef in de Voorrede van den 1sten druk: „Das nationale, hebraïsche oder aramäische Element beeinflusste die griechisch schreibenden Juden in einer dreifachen Weise.” Debrunner treedt in zijne voetsporen en schrijft o. a. p. 5: „Nicht alles was zum Semitischen stimmt

¹⁾ „Die Isolirung des N. T. ist eben ein schlimmes Ding für das Verständnis und muss gehoben werden soviel man immer kann”. Voorrede voor de 1ste uitg. p. VII.

„ist Semitismus; aber auch nicht alles, was im Griechischen irgendwo und irgendwan vorkommt, ist echtes „Griechisch.“ Volkomen juist. Eene enkele plaats uit de geheele Grieksche literatuur bewijst niet veel voor het karakter van eene in het N. T. dikwijls gebruikte uitdrukking; bovendien worden wel eens plaatsen op den klank af aangehaald. Zoo treedt b. v. in het N. T. in de plaats van een naamwoordelijk gezegde menigmaal de praep. εις „unter semitischen Einfluss (hebr. ך)“

§ 145, b. v. Luc. 13:19, waar van het mosterdzaad gezegd wordt: καὶ ἐγένετο εἰς δένδρον, 2 Cor. 6:18 ἔσθθέ μοι εἰς υἱούς, Rom. 9:8 τὰ τεκνὰ τῆς ἐπαγγελίας λογίζεται εἰς σπέρμα. Deissmann nu acht dit overeenkomstig de gewone spreektaal, L. v. O. p. 82, en vindt een afdoend bewijs in de woorden van een Papyrus: ταῦτα δὲ εἶναι εἰς φυλακὴν τῆς πόλεως, terwijl deze toch dan eerst in aanmerking zouden kunnen komen als er εἰς φύλακας stond.

In Mt. 26:52 lezen wij: ἐν μαχαίρῃ ἀπολοῦνται, en Apoc. 19:21 ἀπεκτάνθησαν ἐν τῇ ῥομφαίᾳ. Terecht schrijft Debr. hiervan § 219: „Instrumentalis ἐν. Der gebrauch von ἐν ist namentlich durch die hebr. constructionen mit ך so ausgedehnt“, en weinig beteekent daartegen eene plaats uit een Papyrus, waar wel ἐν μαχαίρῃ gebruikt wordt, maar... naar de analogie van ἐν ὁπλοῖς.

In vele opzichten — niet in alle — komen Bl.-Debr. in hun oordeel over dit gedeelte der grammatica overeen met Wellhausen. Evenals hij vinden zij Semitismen in zinnen als οὐ οὐκ εἰμι ἱκανός... λῦσαι τὸν ἱμάντα τῶν ὑποδημάτων αὐτοῦ Mc. 1:7, § 297, Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὰς ἡμέρας τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ καὶ αὐτὸς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐστήριξεν τοῦ πορεύεσθαι Luc 9:51, ὥς δὲ ἤγγισεν... καὶ ἰδοὺ ἔξεκομίζετο... υἱός Luc. 7:22 § 442, in de weglating van het lidwoord voor een substantief in genit. (Hebr. status constructus) § 259, in uitdrukkingen als κριτὴς τῆς ἀδικίας, οὐρανοὶ (mv.) enz.

Maar genoeg hiervan. Het is te wenschen dat deze grammatica en evenzoo de werken van Deissmann hunnen weg vinden ook in ons land en in de handen komen ook van de studenten in de Theologie aan onze hoogeschoolen. Want al omvat de godgeleerdheid ook heel wat meer dan taalkunde, zeker is het dat zonder deze het recht verstaan van het Nieuwe Testament onmogelijk is.

Utrecht. W. H. Van de Sande Bakhuyzen.

C. Valeri Flacci Setini Balbi Argonauticon libri Octo edidit Otto Kramer. Leipzig. Teubner. 1913. (Pr. M. 3.20, geb. M. 3.60).

Wie, ondanks den gebrekkigen toestand van den tekst en de moeilijkheid der waarde bepaling van de handschriften — gezwezen nog van tal van bijkomstige bezwaren — in het gedicht van Valerius Flaccus belang blijven stellen, mogen niet klagen over gebrek aan studie-materiaal.

Door de genoemde bezwaren niet afgeschrikt, noch ontmoedigd door het ver-uiteenlopend verschil van inzicht omtrent hun oplossing, heeft Otto Kramer een tekst-kritische uitgave der Argonautica bewerkt, die, niet het minst om hare methode, mag worden geprezen.

De tekst steunt op den Codex Vaticanus, maar zelfs

dit handschrift, hoewel het belangrijkste en betrouwbaarste, wordt zeer kritisch en behoedzaam gebruikt. In een gedetailleerde en stevig-gedocumenteerde studie der ons bewaarde manuscripta heeft de uitgever vooraf dien voorkeur voor V — na Thilo voor verscheidene jongere auteurs niet langer gerechtvaardigd — gemotiveerd. Komt hem echter de plaats in V corrupt voor — en dit geschiedt niet zelden — dan treden variae lectiones van andere mss. of aannemelijke conjecturen van ouder of jonger datum, als even zoo vele gelukkige emendaties, in den tekst op. Zoo krijgt men — voor zoo ver dat onder zulke bijzondere omstandigheden mogelijk is — een gaven tekst ter lezing, die, zekerder dan bij een getrouwe handschriften-copie met variae lectiones of conjecturen in calce paginae, van menige dubieuze plaats de opvatting van den uitgever verraaft.

Vindt noch varia lectio, noch emendatio genade in zijn oogen, dan krijgt de lezer den locus corruptus, ook daar, waar naar zijne meening misschien (bijv. VI 230) anderen althans iets bruikbaar hadden voorgesteld. Komt naast de gedane keuze nog een ander voorstel met evenveel recht in aanmerking, dan vindt dat aan den voet der bladzij, na de handschriftelijke overlevering, eervolle vermelding. Zoo vinden wij met voldoening Renkema's dissertatie een enkel maal geciteerd.

Handhaaft K., terecht, lezingen van V., waaraan vóór hem andere uitgevers aanstoot namen, dan worden vroegere verdedigers van zulke plaatsen meestal niet genoemd. Zoo vond ik reeds bij Renkema Virg. Georg. II 140 geciteerd ter staving van de lezing VI 437. Zoo heeft o. a. bij IV 644 en V 245 diens dissertatie reeds de interpunctie, waardoor de zin verstaanbaar wordt. Intusschen is het allerminst uitgesloten, dat men, van anderen onafhankelijk, den tekst zoo interpreteert.

Gelukkig heeft K. niet het voorbeeld gevolgd van zoovele uitgevers, die bij soortgelijken arbeid nog altijd meenen verplicht te zijn, rijp en onrijp, kaf en koren op te disschen: wie hier van nabij de overstelpende massa kent, zal bemerken, dat de uitgever blijkbaar een zeer strengen maatstaf heeft aangelegd: van de zeer velen, die zich geroepen waanden, heeft hij er maar weinigen uitverkoren. Verschil van meening en waardeering met den uitgever bestaat hier natuurlijk. Beurtelings zal elk lezer bij deze of gene plaats zich afvragen, waarom dit wel en dát niet?

Maar ook met volle erkenning van het goed recht dier afwijkende zienswijze zal men ervaren, dat deze uitgave ons deugdelijk kritisch apparaat geeft, óók in dien zin, dat, wat op dit gebied waarde had en nog heeft, hier, als in een volledig dossier, grootendeels is bewaard, terwijl het meerendeel van wat onvermeld bleef, als overtollig, zonder schade voor het werk kan worden gemist.

Dat, voor de vaststelling van den tekst, de meening van K. zoo zeer verschilt met die van Giarratano, zal, naar ik vermoed, enkelen onzer filologen verrassen en bevreemden, die reeds door G. waren overtuigd van de waarde en beteekenis van Carri's codex. Hoevele meeningen zijn omtrent dat (denkbeeldige?) handschrift nu al niet verkondigd en elk op hare beurt met talent verdedigd? Of K. dan nu de kwestie heeft opgelost?

Men wil er blijkbaar niet aan, haar onoplosbaar te erkennen. Licht niet de moeilijkheid juist in de raadselachtige omstandigheid, dat voor elke denkbare hypothese codex Carrionis evidente bewijspplaatsen biedt? Carrio's codex, beweert de een, is slechts afschrift van V; maar dan gecorrigeerd naar een andere, betere bron, voegt een ander daaraan toe; volgens een derde is C. „ex eodem archetypo ac V vel potius ex eius archetypi gemello quodam, ita tamen, ut Carrionis Codicis scriba plurimis locis suas coniecturas in verba poetæ intulerit.”

Een vierde eindelijk beweert, dat Carrio zijn lezers bij den neus heeft gehad, en dat er van een codex C. sprake kan noch mag zijn: aantekeningen, 't zij dan van eigen of anderer vinding, heeft C. in zijne uitgaven opgenomen, als waren het variae lectiones uit een origineel — sedert verloren gegaan — handschrift. En tusschen die uitersten is dan nog plaats voor allerlei schakeering. Geen enkele dezer hypothesen zal echter voldoende zijn bewezen, zoolang niet de feiten, daarmede in tegenspraak, die als bewijs voor andere stellingen dienst doen. zijn verklaard of als slechts schijnbare tegenstrijdigheden kunnen worden gekarakteriseerd. Al naar mate men meer geneigd is, het een aan te nemen, het ander te verwerpen, zal men, bij dezen eigenaardigen en zeer ingewikkelden stand van zaken, met onvoldoende objectieve gegevens, de waarde der verschillende verschijnselen naar subjectieven maatstaf beoordeelen: wie, bijv., codex C. wantrouwt, moet aantoonen, dat de plaatsen, die anderen in C. voor betere lezingen houden dan die van V., of geen betere lezingen zijn, of — zijn zij het wel — dan toch niet anders dan uit conjectuur ontstaan. Het onzekere en subjectieve element van dergelijk betoog weerspiegelt zich, ook bij K, in de woordkeuze, waar „videtnr”, „mea quidem sententia”, „verisimile” of hoogstens „verisimillimum est” herhaardelijk passenden dienst doen. Zóó moet, wat voor de stelling van den een evident is, door den ander, ter verdediging van de zijne, worden ontzenuwd. En zoo is het mogelijk geweest, dat, kort na elkander, in dezelfde materie van onderzoek, twee viri docti, beiden hun stof toch volkomen beheerschend, beiden nauwkeurige en scherpzinnige critici, beiden niet schromend, om elk verschijnsel, hoe verschillend dan ook gewaardeerd, in dat onderzoek te betrekken . . . tot zoo uiteenlopend resultaat kwamen. Voor K. is het eindoordeel, dat Carrio's handschrift niet één enkel „certum vestigium melioris memoriae” bevat. Over de juistheid dezer conclusie waag ik geen oordeel. Nog altijd trekt het standpunt, dat hier geen afdoend oordeel kan worden geveld, mij het meest aan.

Na kennismaking met deze zorgvuldige en grondige studie zal misschien aan een enkelen lezer, op grond der hier geboden gegevens, de twijfel van Carrio's tijdgenooten aan het bestaan van zijn eigen codex gegrond en rechtvaardig voorkomen.

Dat C. zelf in zijn tweede uitgave tegen die verdenking in zwierig latijn protesteert, is in elk geval geen bruikbaar argument voor degenen, die het, als K, een sanctissimum officium achten: „laesae fidei suspicionem a viri memoria, si fieri potest, defendere.”

Den Haag.

W. Meerum Terwogt.

D. Völter, Wer war Mose? Eine religionsgeschichtliche Untersuchung. Leiden, Brill. 1913. (Pr. f0.60).

Dez., Der Ursprung von Passah und Mazzoth, neu untersucht Leiden, Brill. 1913. (Pr. f0.60).

De Amsterdamsche hoogleeraar in de theologie heeft, behalve in zijn werk „Aegypten und die Bibel”, ook in tal van kleinere brochures aan zijne overtuiging uiting gegeven, dat Israël's oudste geschiedenis niets anders is dan verkapte Egyptische mythologie. Van de juistheid zijner stellingen is de Schr. vast overtuigd. „Dass es gelingen wird, die von mir nachgewiesenen fortlaufenden und zusammenhängenden Parallelen, wie sie eben nur die aegyptische Mythologie anbietet, als Luftgebilde oder Hirngespinnste aus der Welt zu schaffen, erscheint mir absolut ausgeschlossen.” („Wer war Mose?” Vorwort).

Aanleiding tot het schrijven van de eerstgenoemde brochure gaf het verschijnen van K. Sethe's onderzoek „Zur altägyptischen Sage vom Sonnenauge, das in der Fremde war” (Untersuchungen zur Gesch. u. Altertums-kunde Aegyptens V, 3, 1912). H. Junker (in: Anhang zu den Abhandl. der Berl. Akad., 1911) had uit Egyptische opschriften, afkomstig uit het Hellenistische en Romeinsche tijdperk, fragmenten verzameld van eene legende, waaraan hij eene zekere eenheid en hoogen ouderdom meende te mogen toeschrijven. De zonnegod Rê heerscht in Egypte en wordt door vijanden bedreigd. Zijne twee zonen, Schu en Thot, roepen de godin Tefnut, die in de gedaante van eene bloeddorstige leeuw in de woestijn in het zuidoosten van Egypte huist, te hulp. Volgens andere gegevens echter halen zij niet de godin Tefnut, maar het „zonne-oog”, dat als eene zelfstandige godin beschouwd en ook wel met Hathor, de dochter van Rê, vereenzelvigd werd. Hathor is ook de gebiedster van den Sinai. Dit zijn de hoofdtrekken der legende. Volgens prof. Sethe echter is in deze geheele legende geene eenheid te bespeuren; hij onderscheidt hier niet minder dan vijf verschillende verhalen.

Het is te betreuren, dat prof. Völter niet zegt, welken vorm der legende hij juist acht. Hij veronderstelt het verhaal blijkbaar als bekend en bepaalt zich bij de mededeeling, dat „dieses Märchen . . . auf die alttestamentliche Erzählung den grössten Einfluss geübt” heeft. Jahwe is Rê, Mozes is Thot, het „Sonnenaug” is de brandende braambosch, de godin, die door Mozes Thot naar Egypte geleid wordt, is zijne vrouw Zippora. Het antwoord op de vraag: „wer war Mose?” luidt volgens den Schr.: hij was de Egyptische maangod Thot. Deze stelling wordt met tal van argumenten gestaafd, waaraan bewijskracht toe te kennen mij volstrekt onmogelijk is.

In de tweede brochure poogt de Schr. opnieuw (vergel. D. Völter, Passah u. Mazzoth u. ihr aegypt. Urbild, 1911) den Egyptischen oorsprong van het Israëlietische paascheest aan te toonen. Volgens Herodotus II 47 v. hebben de Egyptenaren een afschuw van zwijnen en van varkenshoeders; slechts ééns in 't jaar, op het feest van de vollemaan, slachten zij zwijnen ter eere van Selene (= Thot) en Dionysos (= Osiris); zij verbranden den staart, de milt en het vet en eten het vleesch gedurende de nacht der vollemaan; eenen anderen dag zou men het niet meer mogen gebruiken. De

armen echter offeren slechts brooden van tarwemeel in den vorm van varkens. Op den vooravond van dit feest slacht een ieder buiten de deur een varken voor Dionysos en laat het vleesch weghalen door den varkenshoeder. — Prof. Völter nu verandert het karakter en van het Egyptische en van het Israëlietische feest, zonder dat de bronnen hiertoe m.i. het recht geven. Wat het Egyptische feest aangaat, zoo veronderstelt hij (blz. 13), dat Herodotus zich vergist en dat het op den vooravond weggehaalde varken niet voor Dionysos Osiris maar voor Seth, den god der woestijn, bedoeld was; voorts (blz. 22) dat de offerkoeken der armen uit ongezuurd tarwemeel bestonden. Wat het Israëlietische feest aangaat, zoo meent de Schr., dat het paaschfeest en het feest op den grooten verzoendag oorspronkelijk één waren. Het weggehaalde varken van het Egyptische feest komt overeen met den bok voor Azazel op den Israëlietischen verzoendag en tegelijk met het paaschlam, met wiens bloed deurposten en dorpels worden bestreken (blz. 14 v.); de varkens uit tarwemeel echter komen overeen met de ongehevelde brooden van het Israëlietische Mazzothfeest (blz. 21 v.). Men zoude verwachten dat de Schr. liever de geofferde varkens, waarvan niets tot den morgen mag overblijven, met het paaschlam zoude vereenzelvigen; hij doet dit echter niet, omdat hij zich aansluit bij den hypothese van Smend (Die Erzählung des Hexateuch, 1912), dat volgens de oudere jahwistische bron het paaschlam niet werd gegeven (blz. 1 v.v.).

Het is eene verdienste van prof. Völter, tegenover de overdrijvingen van de „panbabylonistische” zijde ook weer eens met nadruk op de mogelijkheid van Egyptische invloeden op Israël en op het Oude Testament te hebben gewezen. Evenwel strekken de verkregen resultaten m.i. de methode niet tot aanbeveling. Van de juistheid dezer methode heb ik mij niet kunnen overtuigen.

Groningen.

F. M. Th. Böhl.

J. Kamp en T. H. le Roux, Uit de Nederlandse lyriek van de drie laatste eeuwen. Potchefstroom, „Het Westen”-Drukkerij. 1912.

„Als een verblijdend verschijnsel kan gekonstateerd, dat in 't algemeen de belangstelling in Zuid-Afrika voor de voortbrengselen der Nederlandse Dichtkunst toenemende is”, zeggen de verzamelaars in hun *Inleiding*. Niet minder verblijdend is het feit, dat Zuid-Afrika mannen van smaak en inzicht telt, aan wie de leiding ten volle toevertrouwd is. In en buiten het onderwijs wil deze bloemlezing belangstelling wekken voor onze dichtkunst. Daarom is het zo juist gezien, geen volledige dichterreeks te geven, maar de voornaamste dichterspersoonlijkheden naar voren te brengen, zodat Hooft en Vondel, Potgieter en Gezelle goed vertegenwoordigd zijn. Dit is vooral nodig in een land, waar de bekendheid met een grote letterkunde als de Engelse zo licht tot vergelijking uitlokt. Met deze bloemlezing kan de leraar in het Nederlands, zonder chauvinisme, ook aan Engelse landgenoten laten zien dat de Nederlandse dichtkunst sedert de renaissance de moeite van het bestuderen waard is. Van Prof. Kamp, die onze jongere dichtkunst zo zeer waardeert, en van Dr. Le Roux, die door zijn Leidse

studie het Nederlandse geestesleven van onze tijd leerde kennen, was te verwachten dat ze de dichtkunst na 1880 tot haar recht zouden doen komen.

„Ook in Afrika bestaat nu Lyriek, die meetelt”, heet het in de *Inleiding*, en ten bewijze worden goed gekozen proeven gegeven van een dichter uit de oude school, A. Moorrees, en van een viertal die in het Afrikaans dichtten: Celliers, Totius, Malherbe en Joubert. Deze gedichten, die mij onmiddellijk bij de eerste lezing verrasten, en tot nadere kennismaking met deze nieuwe opbloei brachten, maken dat deze bundel, die in de eerste plaats voor Zuid-Afrika samengesteld werd, ook voor Nederlandse lezers belangwekkend is.

Assen.

C. G. N. de Vooys.

C. von Kraus, Mittelhochdeutsches Übungsbuch. (Germanische Bibliothek, I. Sammlung, III. Reihe, 2. Band). Heidelberg, Winter. 1912. (Pr. M. 3.60, geb. M. 4.20).

Von Kraus heeft met het samenstellen van deze verzameling van philologisch oefenmateriaal voor het middelhoogduitsch een goed werk verricht. Nieuw is het inzicht, dat oefeningen aan de hand van genormaliseerde teksten den student slechts op zeer onvolkomen wijze met de taalproblemen van het mhd. in aanraking brengen, volstrekt niet. Reeds Pfeiffer's „Altdeutsches Übungsbuch” (1866) en Müllenhoff's „Altdeutsche Sprachproben” (1864, herhaaldelijk opnieuw gedrukt) trachtten in de leemte van geschikte philologische oefenstof te voorzien; Müllenhoff gaf teksten zoowel voor het gotisch en oudsaksisch als voor het oud- en middelhoogduitsch, wat een bij toeneming onpraktische samenvoeging bleek te zijn; Pfeiffer beperkte zich tot het middelhoogduitsch, maar was over het algemeen weinig gelukkig in zijn keuze. Voor eenige jaren stelde Heinrich Meyer-Benfey zeer bruikbare „Mittelhochdeutsche Übungsstücke” samen (Halle a. S., 1909). Het hoofdprincipe van deze „Übungsbücher” is onweerlegbaar juist: het is gewenscht, den leerling niet alleen statarisch en cursorisch te laten lezen, maar ook hem door het werken met „handschriftlichem Rohmaterial” in het critisch behandelen van een tekst te oefenen. Over het algemeen is verder het streven, slechts teksten of redactie's te doen afdrukken, die nog niet gepubliceerd of althans moeilijk te krijgen zijn; Meyer-Benfey drijft zelfs het methodologisch principe zoo ver, dat hij den gebruikers den weg tot eventuele hulpmiddelen afsnijdt, door opzettelijk alle „Literaturangaben” weg te laten, vergetende, dat het een eisch van methode zoowel als van wetenschap is, den leerling van het begin af er aan te wennen, van alle ten dienste staande hulpmiddelen een oordeelkundig gebruik te maken. Von Kraus daarentegen geeft een zeer nuttig overzicht van de in aanmerking komende literatuur en deelt bij de meeste teksten ook de door anderen voorgestelde „Textverbesserungen” mee.

Het zijn in het geheel twaalf nummers — het voorbericht zegt veertien — die den gebruiker van Von Kraus' „Mittelhochdeutsches Übungsbuch” ten dienste staan. De eerste twee, „Mittelfränkisches Legendar” en de door Busch gepubliceerde fragmenten uit de Halberstädter Dombibliothek („Mittelfränkische Bruchstücke”),

noodigen vanzelf uit tot een onderlinge vergelijking; reeds in zijn „Deutsche Gedichte des 12. Jahrhunderts” heeft de verzamelaar hun samenhang betoogd. Het derde nummer, de veelbehandelde „Litanei”, voert naar de tegenovergestelde streek van het Duitsche taalgebied en geeft aanleiding tot een vergelijking met de gedichten van Heinrich von Melk; Von Kraus drukt daarvoor het Grazer en het volledige Straatsburger handschrift naast elkaar af. Dan volgen de fragmenten van „Graf Rudolf” en van „Athis und Prophlias”; niet alleen voor oefening, ook als publicatie zijn deze en andere nummers belangrijk, te meer daar de verzamelaar bijna alle teksten opnieuw gecollationneerd heeft. Van Fleck’s „Flore und Blanscheflur” geeft de samensteller naast de voor vergelijking in aanmerking komende gedeelten van den tekst van Sommer, afdrukken van de Frauenfelder en Prager fragmenten; hoewel ook deze aanvulling van Sommer’s uitgave (Quedlinburg, 1846) in wetenschappelijk opzicht van belang is, schijnt mij met het oog op deze fragmenten als oefenstof de ten grondslag liggende gedachte minder gelukkig: zonder gebruikmaking van den volledige tekst van het epos blijft elke oefening min of meer gebrekkig. Bij „Wigamur” richt zich de publicatie in hoofdzaak op de later ontdekte Salzburger en Münchener fragmenten (S en M); om overal gelegenheid tot vergelijking te geven, drukt Von Kraus den tekst steeds in twee kolommen; naast S resp. M staat de redactie van het Wolfenbüttler hs. (V. d. Hagens „Deutsche Gedichte des Mittelalters”, Bd. I, Nr. 4); waar S en M parallel lopen, beperkt hij zich voor W tot de varianten. De gebruiker beschikt dus ook hier niet over het volledige materiaal, tenzij hem Büsching’s uitgave in V. d. Hagen’s „Deutsche Gedichte” ten dienste staat. Uit literairhistorisch oogpunt interessant zijn de beide volgende nummers: de voor onze kennis van „höfische Epik” belangrijke fragmenten van „Portimunt” en het fragmentarisch overgeleverde verhaal „Der Sperber”, waarvan het middenstuk reeds door Wilhelm Grimm in de „Altdeutsche Blätter” onder den titel „Dulziflorie” gepubliceerd werd, terwijl de aanvullingen in het „ZfDA” (1864) verschenen. Tot andere problemen geeft weer het raadselachtige „Mittelfränkische Bruchstück” aanleiding. Het volgende nummer is van bijzonder belang voor elke diepergaande studie van Walther von der Vogelweide. De verzamelaar, die door zijn zorgvuldige bewerking van den zevenden druk van Lachmann’s Walther aan de „Waltherforschung” een belangrijken dienst heeft bewezen, vereenigt hier onder den titel „Lyrica” alle strofen, die op grond van een aanwijzing of aanduiding in de handschriften of naar aanleiding van innerlijke verwantschap met Walther in verband zijn te brengen. Behalve de strofengroepen, die in MSF onder (of naar aanleiding van) de namen Hausen (54, 1 vlgg.), Morungen (146, 11 vlgg.), Reinmar (152, 25 vlgg., vgl. Lachmann’s Walther 71, 19 vlgg.), Hartmann (214, 34 en in den „Anhang” van de beide uitgaven van Vogt: 1911 p. 434, 1914 p. 439) of in Bartsch-Golther (uitgave 1901, 18, 97 vlgg., 30, 105 vlgg., 43, 164 vlgg. en 51, 21 vlgg.) medegedeeld worden en dus gemakkelijk voor ieder toegankelijk zijn, vindt men er groepen als „Got in vier elementen”, „Lieb dv hast

mich gar gewert”, „Iz was an einer wunnichlichen stat”, „Sich huob ein ungefüeger zorn”, „Ich han ein hertze daz mir noch sol”. De samenstelling van dit interessante materiaal zal aan de Walther-studie ook in ons land zeker ten goede kunnen komen. Den tekst geeft Von Kraus naar één handschrift, voorzoover mogelijk trouwens met volledige varianten; een afdruk van de verschillende redactie’s in extenso zou m. i. van methodologisch standpunt de voorkeur verdiend hebben. Het laatste nummer geeft een twintigtal „Sprüche” van den „Teichner”, een publicatie, die, als voorlooper van Lessiak’s uitgave in de „Deutsche Texte des Mittelalters”, aan deze cultuurhistorisch belangwekkende poëzie een gewenschte verbreiding geeft.

Uit deze inhoudsopgave blijkt reeds, dat er bij de keuze van teksten voor voldoende afwisseling, zoowel chronologisch als geographisch, gezorgd is: er zijn er uit het begin en uit het einde van de twaalfde eeuw, verscheidene uit de dertiende en ook nog uit de veertiende eeuw; de verschillende dialectgroepen van het hoogduitsche taalgebied, van af het middel- en rijnfrankisch tot het beiersch-oostenrijksch, zijn vertegenwoordigd. Ook in ander opzicht bieden de teksten verscheidenheid van philologische oefening; naast de gewone quaestie’s van orthographie en normaliseering bij de beter overgeleverde teksten geven gebrekkige redactie’s aanleiding tot conjecturen en hogere critiek; verwantschapsproblemen van teksten onderling of ten opzichte van meer bekende gedichten kunnen het gevoel voor literairhistorischen samenhang, voor individueel en chronologisch stijlverschil scherpen en het inzicht in het ontstaan en het wezen van de middelhoogduitsche poëzie verhelderen. Von Kraus’ „Übungsbuch” is een voortreffelijk boek om den student te oefenen in het philologisch handwerk; wenschelijk zou het intusschen zijn, het werken met diplomatiek afgedrukte teksten te combineren met eenige oefening op palaeographisch gebied: enkele facsimile’s zouden in een dergelijk werk reeds goede diensten bewijzen. Maar ook in den tegenwoordigen vorm wijst het boek in de goede richting. Het ware te wenschen, dat ook van de meer bekende gedichten in ruimere mate diplomatieke afdrukken tegen billijken prijs verkrijgbaar werden gesteld, opdat men zich ook daarbij meer en meer aan den suggestieven invloed der „Herausgeber” kan onttrekken. De onder de auspiciën van Von Kraus en Zwierzina verschenen uitgave van den „Armen Heinrich” door Gierach (Heidelberg, 1913), waar behalve de genormaliseerde tekst de beide voornaamste handschriften benevens de fragmenten naast resp. onder elkaar volledig zijn afgedrukt, heeft mij gelegenheid gegeven te constateeren, hoezeer de zelfstandigheid der leerlingen door het laten werken met het „Rohmaterial” wordt bevorderd.

Amsterdam.

J. H. Scholte.

E. J. Bock, Walter Pater’s Einfluss auf Oscar Wilde.
Bonn, Hanstein. 1913, (Pr. M. 2.80).

Bovenstaand essay verscheen als Heft VIII van de „Bonner Studien zur englischen Philologie” onder redactie van Prof. Bülbring. De schrijver heeft het werk van Ernst Bendz: *Notes on the Literary Relationship between*

Waller Pater and Oscar Wilde („Neuphilologische Mitteilungen“, Helsingfors, 1912) niet meer kunnen raadplegen, omdat het vlak voor het afdrukken van zijn eigen boek verscheen¹⁾. Dat er invloed van Pater op Wilde bestaat, is bekend genoeg, immers Wilde zelf heeft dat herhaaldelijk verklaard, maar natuurlijk niet zelf in al zijn geschriften aangewezen. Is nu het bewijzen van den invloed min of meer „enfoncer une porte ouverte“, iets anders is het nauwkeurig na te gaan waar de invloed duidelijk aangewezen kan worden. Dit nu heeft schrijver op verdienstelijke wijze gedaan, en wel in de *Poems*, in *L'Envoi* en de voordrachten, in verschillende opstellen van *Intentions* en in *De Profundis*. Vooral Paters inleidend woord tot het werkje *The Renaissance* (op welk kostelijk boekje hier nog even de aandacht moge gevestigd worden) heeft op Wilde indruk gemaakt. Maar niet alleen de voorrede, ook *The Renaissance* zelf heeft op Wilde gewerkt, en we ontmoeten dan ook in zijn geschriften menigen „Anklang“ aan Pater, menige herinnering, ja nu en dan woordelijke ontleening. Toch is de invloed van Pater op Wilde vaak meer uiterlijk dan innerlijk, en wendt Wilde gezegden van zijn ouderen tijdgenoot, die ook eenigermate zijn leermeester was, in anderen zin en in ander verband aan dan Pater dit deed. Het kan ook wel niet anders, want Wilde en Pater waren geheel verschillende naturen en karakters: de vriendschappelijke verhouding die eerst tusschen hen bestond, werd langzamerhand geringer en eindigde zelfs in een soort van verwijdering.

Het lezen van het werkje van den heer Bock, dat lezenswaardig is en veel meer bevat dan ik in een korte bespreking kan noemen (ik wijs o. a. op de afdeelingen „Die Forderungen konkreter Kunstkritik“, „Der Pater'sche Platonismus“ en „Der neue Hedonismus“) heeft mij er toe gebracht Wilde's *Intentions*, dat schitterend arsenaal van geest, paradox en subtiliteit, nog eens door te lezen, en daarbij heeft het me getroffen hoe Wilde op zijn beurt grooten invloed heeft gehad op een van onze schrijvers, die Wilde en diens „dandysme“ hier en daar in zijn werken noemt, maar meer aan hem te danken heeft dan oppervlakkig vermoed zou worden. Het geval doet me denken aan een ouden schrijver die massaas aan een ander ontleent en hem dan ergens in zijn werk een „haud spernendus auctor“ noemt. Ik bedoel hier „niemand“ anders dan den heer Van Deyssel, en ieder die de moeite neemt Wilde's *Intentions* te lezen, zal kunnen bemerken, hoe er telkens wendingen, gedachten, opmerkingen enz. bij hem voorkomen, die men precies zoo of „mit ein bisschen anderen Worten“ bij onzen landgenoot kan terugvinden. Al heeft deze misschien niet zulke reusachtige verplichtingen aan Wilde als bijv. Verwey aan Shelley, Keats en andere Engelsche dichters, toch zijn de ontleeningen vaak opvallend, en even opvallend is het, dat deze lieden, die anderen onoorspronkelijkheid verweten, waarschijnlijk schuldiger zijn dan hun slachtoffers. Als alles eens goed werd nagevorsch, men zich niet vergenoegde te

zweren bij „de mannen van tachtig“, en naliet de N.-Gids-„beweging“ als de voornaamste gebeurtenis van de wereldliteratuur (voor zoover men die kent) te beschouwen, dan zou men nog aardige dingen kunnen beleven.

Den Haag.

Edward B. Koster.

O. Meltzer, Geschichte der Karthager. Dritter Band (von 218—146) von U. Kahrstedt. Mit zwei Karten. Berlin, Weidmann, 1918. (Pr. M. 20).

Voor de geschiedenis van een zoo belangrijken staat als Carthago bezitten wij maar één bruikbaar boek, dat van Meltzer. Het is gelukkig zeer bruikbaar, en in zoverre klemmt het bezwaar minder, dat het het eenige is. Maar het is een torso; Meltzer gaf in 1879 een eerste deel (tot 306), in 1896 een tweede (tot 218). Voor hij met een derde zijn werk mocht voltooien, nam de dood hem weg.

Thans is dit ontbrekende derde deel door Kahrstedt geschreven. Doch het is slechts uiterlijk een vervolg; in persoonlijkheid, opvattingen, manier van bewerken is tusschen de twee geleerden het verschil al zeer groot. Meltzer, bescheiden, beminnelijk, voorzichtig en behoudend haast in het overdrevene; Kahrstedt, zelfbewust, zeer kritisch aangelegd, met fellen ijver om nieuwe dingen te leeren. Zijn boek gelijkt zeker heel weinig op dat, wat zijn voorganger ons had toegedacht.

Toch is hiermede allerminst bedoeld, dat het niet aan hooge eischen voldoet, zelfs niet, dat het minder is dan de twee deelen van Meltzers hand. Kahrstedt heeft onlangs door zijne *Forschungen zur Geschichte des ausgehenden fünften und des vierten Jahrhunderts* zijne bevoegdheid bewezen, om over moeilijke gedeelten der Oude Geschiedenis te schrijven; hij heeft thans dit werk nog overtroffen. Alleen is het jammer, dat de uitgever, wien uit Meltzers nalatenschap duizenden beschreven papiertjes en drie uitgewerkte stukken voor dit derde deel ter beschikking stonden, niet een plaatsvervanger heeft weten te vinden, meer homogeen van natuur met den overledene, die dit allicht in een boek hadde kunnen verwerken, in waarheid met het vorige samenhangend. Kahrstedt heeft het wijselijk zelfs niet beproefd.

Het lijfvege werk, dat wij, zooals het is, niettemin met groote erkentelijkheid aanvaarden, valt in drie duidelijk gescheiden gedeelten uiteen. Het eerste handelt over Das Karthagische Reich im Jahre 218. Een breed tafereel wordt ons ontrolt, uitvoerig gedocumenteerd, van den cultuurtoestand van Carthago, toen de tweede oorlog met Rome begon. Iets dergelijks is nog nooit ondernomen, ten minste in de verste verte niet in dien omvang en met die grondigheid. Al wat in Noord-Afrika, in Spanje, op Malta door opgravingen is voor den dag gebracht, wordt naar zijn tijd van ontstaan, zijne plaats van herkomst, zijne beteekenis als kunstvoorwerp ondervraagd, en uit dat nauwkeurig geordend en beschreven materiaal worden dan omtrent mate van ontwikkeling in Carthago en in Noord-Afrika, omtrent verbreiding van macht en cultuur van de hoofdstad uit, omtrent handel en nijverheid, in- en uitvoer gevolgtrekkingen gemaakt. De opgravingen leveren ook gegevens, om de grootte en de bevolking van de stad Carthago te benaderen. Plaatsen

¹⁾ Van denzelfden E. Bendz verscheen in April 1914 bij H. Grevel: *The Influence of Pater and Matthew Arnold in the Prose Writings of Oscar Wilde*.

uit Polybius en anderen dienen als grondslag voor berekeningen aangaande de inkomsten en de legersterkte van Carthago. Alles is globaal, moet dat ook voorloopig nog wel zijn, maar wekt toch vertrouwen door den scherp en critischen redeneertrant van Schr. Het resultaat — heel algemeen — is dit, dat Carthago, toen het zijne groote oorlogen met Rome vocht, eene stilstaande natie was, zonder frisch en krachtig leven meer; het leefde nog als omstreeks 400, terwijl de wereld rondom alom was vooruitgegaan. De stad was lang niet zoo uitgestrekt en bevolkt, de weermiddelen niet zoo groot als men gewoonlijk geloof.

Dit zeer oorspronkelijke en belangwekkende eerste deel van het boek wordt gevolgd door een tweede, nog omvangrijker, besprekende *Unsere Quellen zum zweiten Punischen Kriege*. Het is al evenmin boeiende lectuur, maar eveneens zeer leerrijk. De tien boeken van Livius, waarin de Tweede Punische Oorlog staat beschreven, worden geanalyseerd, in korte onderdeeljes uit elkaar genomen. Bij ieder dier zeer vele stukken wordt over waarde of mindere waarde van het daar verhaalde geleeraard; tegelijk worden alle parallelberichten uit Polybius, Dio, Appianus, enz. enz. ten zorgvuldigste saamgedragen en eveneens becritiseerd. Het is natuurlijk van groot belang, om aldus het volledige materiaal voor elk onderdeel van den oorlog van Hannibal verstandig en methodisch bijeen te hebben. Reeds hierdoor heeft Schr. zeer nuttig werk verricht. Toch is dit niet zijn einddoel, hij wil nu uit deze rijke en bonte secundaire massa (Polybius, gelijk bekend, is na 216 slechts in fragmenten overig en is eigenlijk ook slechts betrekkelijk primair) tot de primaire bronnen opklimmen. Hij betreedt het pad, door zijn landslieden zoo vaak begaan, waarop zij nog zoo weinig hebben geleerd, dat en waarom zij weinig kunnen weten. Laat ik hem onmiddellijk de eer geven, dat hij zeer gematigd is, dat hij niet behoort tot de breede schare, die ons van ieder caput van Livius of Plutarchus kunnen inlichten, waar zij het nu precies vandaan hebben. Hij staat hoog boven dat gedoe. Maar naar mijn smaak — het is hier natuurlijk de plaats niet, om dit nader aan te toonen — weet hij nóg te veel, en bestaat er geen houvast, om met hem drie-, vier-, vijfderlei soort van verloren annalisten duidelijk te onderkennen.

Een paar hoofdzaken heeft hij verder gebracht. Het is een oude strijd, of Livius de monographie van Caelius als hoofdbron heeft gebruikt, ja dan neen. De uitvoerige uiteenzettingen van Kahrstedt maken het inderdaad zeer waarschijnlijk, dat dit het geval is geweest; hij heeft hier allerlei in het vuur gebracht, dat werkelijk overtuigt. Zoo lijkt mij ook het betoog, dat Livius vóór den veldtocht in Afrika Polybius bijna nooit direct heeft gebruikt, geheel geslaagd; de overeenkomst tusschen Livius en Polybius berust op eene gemeenschappelijke bron (Silenus?), welke en Coelius en Polybius als legger hebben genomen. Reeds deze twee resultaten alleen maken het tweede deel van Kahrstedts boek belangrijk. Er is echter meer, en veel, wat, al overtuigt het niet, toch belangstelling wekt.

Het derde deel van het werk is een geregeld geschiedverhaal van 218 tot 146, natuurlijk overwegend een verhaal

van den Tweeden Punischen Oorlog. Hier kon de bovenal critisch aangelegde schrijver zich niet zoo in volle kracht vertoonen. Toch is ook dit gedeelte lezenswaard, ook na en naast de zeer vele reeds bestaande behandelingen van het onderwerp. Want ook hier is veel nieuws. Ten eerste houdt Schr. zeer streng er zich aan, om alleen eene geschiedenis van Carthago te geven, al wat daarmee niet strikt verband houdt (bijv. de inwendige geschiedenis van Rome, de lotgevallen van Hannibal na 195) wordt geweerd. Ten tweede heeft hij een Thucydidschen afkeer van wat naar geschiedenis van personen of anecdotes zweemt. Ten derde — en dit is een zeer voornaam punt — wil hij niets geven dan wat uit Polybius of haast zeker uit Polybius stamt. Dat is zijn beginsel. Zulk eene behandeling kan ons laatste woord niet zijn; want de annalisten beoefenden de leugen niet als ambacht, en zeker heeft ook in hen het noodige gestaan, wat vertrouwen verdient. Scherper onderzoek zal moeten trachten dat geloofwaardige te benaderen. Maar in allen geval is het boek van Kahrstedt door deze methode en op zich zelf eerlijker van inhoud dan zijne voorgangers — al geeft het voorshands nog te weinig —, en leert het ons zonneklaar bij vergelijking, hoeveel er in Neumann, Mommsen, Ihne, Heitland, enz. enz. staat, wat niet door den beugel kan. Alleen Kromayer, *Roms Kampf um die Weltherrschaft*, al wordt daar ook soms annalistenwijsheid opgenomen, schijnt mij als ware voorstelling van den Tweeden Punischen Oorlog naast Kahrstedt te kunnen bestaan. Dat boek, onlangs verschenen (in „*Aus Natur und Geisteswelt* no. 368), is ook in een ander opzicht een gevaarlijke mededinger. Het leert, hoe men den kamp van Hannibal tegen Rome critisch en wetenschappelijk en toch daarnevens ook grootsch kan behandelen, overeenkomstig de tragiek van het geweldige onderwerp. Dat laatste nu heeft Kahrstedt niet bereikt.

Belangwekkend door nieuwigheid is vooral het geschiedgedeelte, dat na den grooten oorlog komt. Hier heeft Schr. een geheel nieuw beeld van Masinissa geteekend, een beeld van een wordend, beschaafd Numidië — de archaeologische gegevens leverden er den zeer soliden grondslag voor —, dat zich tot eene macht in Noord-Afrika verhief, en op het punt stond, zijne natuurlijke hoofdstad, Carthago, als zoodanig voor zich zelve in te palmen, . . . totdat de vrees van Rome, om Masinissa te groot te laten worden, dien toeleg deed mislukken en daaraan vooral in 146 Carthago werd opgeofferd. Van eenzijdigheid moge Kahrstedts voorstelling niet geheel zijn vrij te pleiten, hij documenteert haar uit de bronnen.

Ook na 202 is Polybius de veilige gids, op wien Schr. steeds uitsluitend poogt te leunen. Eens slechts is hij tot zijne schade van hem afgeweken. Het is bij zijne beoordeeling van den grooten Scipio. Hij komt er tegen op, dat Polybius hem tot een koel, verstandelijk man heeft gemaakt. Polybius is ook mijns bedunkens daarin wat ver gegaan, Scipio was nog wel meer dan alleen een slimme rekenaar. Maar dat toegegeven; toegegeven ook, dat Mommsen en wie al niet in onzen tijd hem allen te laag hebben geschat; dat geeft nog geen recht tot eene reactie zooals bij Kahrstedt. De man, die in 203 de vijandelijke legerplaats — en na zulke voor-

bereidende listigheden — twee uren na het afloopen van den wapenstilstand overviel, die in Spanje o zoo zacht, in Afrika ruw tegen de inheemsche bevolking optrad, was toch zeker ook wel een sluw verstandsmensch en niet geheel en al het ideaal, dat Schr. zich, tegen de bronnen in, heeft gelieven te abstraheeren. En het handhaven van dezen onhistorischen, al te idealen Scipio brengt natuurlijk van tijd tot tijd valsche kleuren op de schildertijl van de slotperiode van den grooten oorlog.

Zoo zijn er meer voorstellingen, meest kleinigheden, waarmede ik mij niet kan vereenigen. Ik wil er hier niet op ingaan. Pro memorie vermeld ik nog, dat de Carthaagsche pottenbakker Νάμπων, dien Schr. op blz. 44 als bewijs van inheemsche naar Griekenland geschoolde industrie aanhaalt, een eerzame Rhodier Αάμπων was (zie CIL VIII n. 22639, 102), en dat de Μάριον, die dan nog als inheemsche pottenbakker blijft, ook, vrees ik, te Rhodus gevestigd was (daar woonden meer menschen met Semietische namen, vgl. een Nahum, Νάουμος, IG XII 1, 32). Maar dit alles is bijkomstig en voor den eindindruk van geen belang. Waarde bezit deze jongste behandeling van Carthago's laatste tijdvak zeker; zij zal wel voorbestemd zijn, om naast de twee deelen van Meltzer nog voor lange jaren het boek over Carthago te blijven.

Utrecht.

H. van Gelder.

Felicia Szper, Nederlandsche Nederzettingen in West-Pruisen gedurende den Poolschen tijd. Enkhuizen, P. Bais. 1913. (Amsterdamsche diss.)

Behalve een inleiding, twaalf bijlagen en twee kaarten, respectievelijk van de Weichseldelta en van Poolsch-Pruisen, bevat dit boek acht hoofdstukken, die achter-eenvolgens handelen over: 1° De Nederlanders in Danzig, 2° De Nederlanders in Elbing, 3° De Nederlanders in het Hertogdom Pruisen, 4° De Nederlanders in den Grooten Mariënburger Werder, 5° De Nederlanders in den Kleinen Mariënburger Werder, 6° De Nederlanders in het overige gedeelte van Poolsch-Pruisen, 7° Overzicht van het bestuur, de wetten en de verordeningen der Nederlandsche koloniën en 8° De Godsdienst der Nederlandsche kolonisten.

Een recensie ervan te geven valt niet gemakkelijk. Wat toch is het geval? Het grootste deel van dien opgesomden inhoud is zoo goed als uitsluitend weergave van wat ontleend werd aan een aantal archivalia. Echter: daardoor onttrekt het zich dan ook grootendeels aan de beoordeeling van wie — 't zij uit de origineelen, 't zij uit afdruk — van die stukken geen kennis heeft kunnen nemen. Te meer omdat de aangebrachte gegevens vrijwel op zichzelf staan en dus ook niet naar analogie van en in verband met andere zijn te bezien. Voor critiek vatbaar zijn hier eigenlijk alleen auteurs keuze van onderwerp, methode van behandeling en wat op zulke aan archivalia ontleende gegevens niet berust: de inleiding van het boek en zijn achtste hoofdstuk over den Godsdienst der Nederlandsche kolonisten.

Dr. Szper vertelt in het voorbericht aanvankelijk de bedoeling te hebben gehad een onderzoek in te stellen betreffende de diplomatieke betrekkingen tusschen het koninkrijk Polen en de republiek der Vereenigde Neder-

landen. Eerst toen bleek dat het Staatsarchief te Warschau doorvoor niet genoeg gegevens bood, gaf 't vinden van eenige pachtcontracten tusschen den Poolschen Koning en groepen van Nederlandsche boeren de aanleiding om zich te wijden aan de studie van het thans behandelde onderwerp. Me dunkt dat aan het tot stand gekomen werk wel te zien, is dat zulk een gang van zaken bij de geboorte van een proefschrift over het algemeen niet de meest wenschelijke is. Moeilijk kan ik de vraag terugdringen: bezitten de in dit boek van ruim 250 blz. beschreven gebeurtenissen nu toch eigenlijk wel genoegzaam historische waarde om voorwerp uit te maken van iemands studiën voor den doctoragraad? Zoo ja, dan is in allen gevalle de auteur m.i. in gebreke gebleven om ons dat te doen zien. Op zich zelf zou 't natuurlijk zeer goed mogelijk zijn. Bldz. 18 wordt vermeld hoe een dergelijke emigratie als de hier beschrevene, die uit de 12de en 13de eeuw, van groot belang is geweest voor de germaniseering der slavische landen. Zoo zou ook die van na het jaar 1525 bijzonder gewicht kunnen hebben gehad. Hetzj doordat die Hollanders invloed op de materiele of geestelijke cultuur van Polen hadden geoefend, hetzj doordat ze als intermediair hadden dienst gedaan voor zulke invloeden op hun eigen vaderland. Maar behoudens een enkele op zich zelfstaande mededeeling op bldz. 187, dat die Nederlandsche kolonisten kennis van het bouwen van watermolens in Pruisen hebben gebracht, scheen er van dien aard niets te vermelden te zijn. En daarom lijkt het me dat Dr. Szper zich wel wat gewijd heeft aan een onderwerp dat voor een tijdschriftartikel, maar niet voor een dissertatie van genoegzaam belang was.

Wat dan voorts de wijze van behandeling van het gekozen onderwerp betreft: tegen de daarbij gevolgde methode heb ik over 't algemeen geen bezwaar. Slechts een enkele opmerking moge ik naar aanleiding ervan maken. Naar het mij lijkt had eenige bekorting hier en daar niet geschaad. Dat bldz. 192 precies 't zelfde te lezen geeft als bldz. 76 en 78, en bldz. 196 en 197 uitvoerig weer herinneren aan wat bldz. 22 reeds had verteld, is m.i. wel een bewijs dat de stof wat gedrongener had moeten zijn geëxposeerd en met wat strenger indeeling in de verschillende hoofdstukken had moeten zijn ondergebracht.

Eindelijk nog een woord over hetgeen in dit boek niet aan de Warschau'sche archivalia is ontleend. Als beoefenaar der kerkgeschiedenis richt ik mijn aandacht daarbij begrijpelijkerwijze vooral op hetgeen Dr. Szper over den Godsdienst der Nederlandsche kolonisten heeft gezegd. Over het algemeen houd ik de te dien aanzien geboden voorstelling, als zouden de Pruisische immigranten voornamelijk Wederdoopers en Mennonieten zijn geweest, wel voor juist. Maar zeker had de gegeven teekening toch gewonnen als het Gereformeerde, het Calvinistische element onder de kolonisten niet zoo verdwijnend klein was voorgesteld als dat het geval is. J. H. Hessels, Ecclesiae Londino-Batavae Archivum T II n° 247 en Werken der Marnixvereeniging S. III, D I, bldz. 151—153 geven een brief d. d. 16 Apr. 1591 (O. S.) te lezen, waarin Koningin Elizabeth van Engeland bij Sigismund van Polen intercedeerde in het belang van een aantal Neder-

landers, die genoodzaakt waren „onder andere in sommige steden van Pruyssen” de toevlucht te nemen, maar niet waren „van die sorte van menschen, die den wettelijken Magistraet wederspreken ende sonder overheyd willen leven, oft eenighe dwalende punten onderwijzen”. Was die Calvinistische immigratie inderdaad slechts van zoo uiterst geringen omvang geweest, dan had ze toch wel niet tot zulk een correspondentie tusschen de hooge overheden aanleiding gegeven.

Overigens zou het geen weelde geweest zijn indien Dr. Szper deze zijde van het te behandelen onderwerp niet had besproken alvorens zich op theologisch, kerk-historisch en dogmen-historisch gebied wat zuiverder inzicht, zelfs in de de hoofdzaken, te hebben eigen gemaakt. Iemand die de kerkhervorming durft karakteriseren — zooals op blz. 63 geschiedt — als een ijveren „tegen de onverdraagzaamheid der kerk” o. a.; de Luthersche Avondmaalsleer „transsubstantiatie” noemt; en ten aanzien van de Sacramentisten neerschrijft (bldz. 194): „Immers kerkbezoek, het aanhooren van een preek, zelfs het lezen van den bijbel achten de Sacramentisten heel nuttig voor de opvoeding van den mensch; maar strikt noodzakelijk was dat alles niet, daar het toch niet dienen kan tot versterking van het geloof. Het geloof verkreeg de mensch alleen bij voorbeschikking door de Genade; die alleen maakte het den uitverkorene mogelijk het woord Gods te begrijpen. Wanneer de Gods-dienst oefeningen dus niet naar zijn zin waren, behoefde de Sacramentist daar geen deel aan te nemen”, heeft nog niet het recht zich als anderer voorlichter in deze dingen op te werpen.

Bldz. 201 n. 3 had het Nieuw Biografisch Woordenboek Dl. I, kol. 227 goede diensten kunnen verleen.

Flissingen.

A. A. van Schelven.

Dikaiomata, Auszüge aus alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des Philologischen Seminars der Universität Halle. (Pap. Hal. I), herausgegeben von der **Graeca Halensis**. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 20).

Zeven leden van de vereeniging „Graeca Halensis”, t. w. de heeren Friedrich Bechtel, Otto Kern, Karl Praechter, Carl Robert, Ernst von Stern, Ulrich Wilcken, Georg Wissowa, hebben het ondernomen, om onder gezamenlijke verantwoordelijkheid behalve enkele andere papyri van geen of minder gewicht de belangrijke Papyrus Halensis I uit te geven en te commentariëren; deze papyrus bevat, zooals de titel aangeeft, Δικαιώματα uit Alexandrië d. z. officiële stukken, zooals wetten, koninklijke besluiten en verordeningen, brieven van koning of ambtenaren, die bij een proces als bewijsmateriaal moeten dienen. Hoewel een andere mogelijkheid bestaat ¹⁾, is het waarschijnlijk, dat deze Dikaiomata samengesteld zijn ten behoeve van een advokatenkantoor; intusschen, als men de onderwerpen beschouwt, waarover onze stukken handelen (zie onder), dan is het niet aan te nemen, dat bij één proces zoo uiteenlopende wetsartikelen noodig zouden kunnen zijn; zoo hebben

deze Dikaiomata dus wel dienst gedaan voor verschillende processen van één of meer clienten van den advokaat, voor wiens kantoor ze zijn gemaakt. Om een indruk te geven van den inhoud dezer wetsartikelen (ik gebruik dit woord terwille der eenvoudigheid; boven omschreef ik reeds nauwkeuriger, wat met δικάωματα bedoeld is) laat ik hier den titel van elk dikaïoma volgen.

Bepalingen omtrent:

1. Het indienen van klachten wegens valsche getuigenis in een civiel proces.
2. Aanplantingen, bouw- en graafwerk en het graven en reinigen van slooten.
3. Klachten wegens mishandeling (vervolgd in 6).
4. Het voeren van een proces tegen geprivilegieerde klassen van Alexandrijnsche burgers.
5. Inkwartiering.
6. Klachten wegens mishandeling (vervolg van 3).
7. Den wettigen eed.
8. Het verbod, dat de eene Alex. burger slaaf is van den ander.
9. Het dagvaarden van getuigen.
10. Het nemen van een pand.
11. Het koopen van land, huis of bouwterrein.
12. Kwijtschelding van de zoutaccijns.

Het is moeilijk uit te maken, onder welken vorm al deze bepalingen waren vastgesteld; alleen die genoemd zijn onder 5 en 12 zijn ontleend resp. aan een brief van een koning Ptolemaeus en van een ambtenaar, die waarschijnlijk διοικητής (de opperste finantiële ambtenaar) was; 2 is blijkens zijn opschrift ἐκ τοῦ πολιτικοῦ νόμου d. i. uit de op de πόλις Alexandrië betrekking hebbende wet. Overigens komen wetten tot stand door διαγράμματα en προστάγματα, van den koning uitgaande, en ψηφίσματα, op welke totstandkoming de koning invloed moet hebben gehad of wier koninklijke bekrachtiging een vereischte was.

De groote betekenis van de Pap. Hal. I ligt op juridisch terrein: hier worden ons geboden groote stukken van het in de 3^e eeuw v. Chr. geldende Alexandrijnsch recht. En men kan gerust beweren, dat na het recht van Gortyns onze papyrus de belangrijkste bron is voor de kennis van het Grieksche recht. We hooren dan dat er in Alexandrië voor het civiele proces drie rechtscolleges waren, de δικάσται, de διαίτηται en de κριταί. Allen waren zuiver stedelijke rechtscolleges, onafhankelijk van den koning m. a. w. *Alexandrië heeft een autonome rechtspraak gehad*. Ook de wijze van procederen wordt door onze papyrus in het licht gesteld. Minder resultaat dan men oorspronkelijk dacht heeft de papyrus voor de kennis van de Alex. staatsinrichting. Een der groote vraagstukken, of Alexandrië een βουλὴ heeft gehad of niet, wordt niet opgelost. Slechts leeren we wat nieuwe namen van ambtenaren kennen en enkele instituten van het Alex. bestuur; verder konden eenige foutieve opvattingen over de Alex. burgers recht gesteld worden.

Met de vondst van de Pap. Hal. I zijn vele problemen opgeworpen; de uitgevers hebben, om de uitgave niet te lang te doen wachten, meestal slechts op deze problemen gewezen, zonder ze zelf tot een oplossing te brengen. Trouwens velen zullen pas later, wanneer het

¹⁾ Men vgl. J. Partsch in het Archiv für Papyrusforschung VI p. 36 vv.

materiaal is vermeerderd, tot een oplossing kunnen worden gebracht. Een der eerste vragen, die zich opdringt, is deze: „vanwaar hebben de Alexandrijnen hun recht gekregen?” Zeker is, dat het Alex. recht, dat zuiver Grieksch is, veel, hetzij onmiddellijk, hetzij middellijk (b.v. door de Kl. Aziatische Grieken of de eilandbewoners) aan het Attische ontleend heeft. § 1 van de onder 2 genoemde bepalingen komt zelfs bijna woordelijk overeen met een wet van Solon, die bewaard is in de verklaring van Gaius ad legem XII tabularum in de Digesten. Maar zoo gezegd, de vraag blijft het onderwerp van latere onderzoekingen. Dat de uitgevers in deze editio princeps overal den weg gewezen hebben, waar en in welke richting te onderzoeken valt, is de hooge verdienste van dit superieure werk.

Rotterdam.

M. Engers.

M. Wellmann, A. Cornelius Celsus. Eine Quellenuntersuchung. (Philol. Unters. hrg. v. A. Kiessling und U. von Wilamowitz-Möllendorff, 23^{es} Heft). Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 5).

Een van de merkwaardigste geneeskundige schrijvers uit de oudheid is zeker A. Corn. Celsus, en wel wegens het immer weder verbazingwekkende feit, dat hij, de dilettant, een werk zou hebben geschreven, dat en wat den vorm, en wat den inhoud betreft, alle andere oudromeinsche geneeskundige geschriften verre overtreft.

Dat Celsus niet tot den geneeskundigen stand behoort heeft, daaraan twijfelt niemand meer. De gronden, waarop de, in de klassieke geneeskundige litteratuur doorknede schrijver van deze doorwrochte studie nog eens den nadruk legt, zijn overtuigend genoeg.

Maar Wellmann gaat verder. Hij stelt een vraag, welke in de middeleeuwen, en nog lang daarna, als heiligschennis geklonken zou hebben, namelijk of de beroemde boeken „de medicina” werkelijk voor een conceptie van Celsus gehouden mogen worden? Het is moeielijk te gelooven. Een werk als de medicina verwacht men allermint van een buitenstaander, die nog wel, kort na zijn dood, door niemand minder dan Quintilianus, voor een „mediocre ingenium” is gehouden.

Maar wat heeft Celsus' naam dan met het voortreffelijke werk uit te staan? Hij is, zegt Wellmann, niet anders dan vertaler, vertaler van het werk van een talentvol schrijver, die de leerstukken van de Hippokratistische School, van Herakleides, Asklepiades, Meges en anderen tot een organisch geheel heeft weten te verwerken.

Die schrijver moet, zooals Wellmann met groote scherpzinnigheid aan de hand van vele citaten op overtuigende wijze aantoonde, tot de empirisch-skeptische school behoort hebben. Deze kenmerken slaan op Cassius, Tiberius' lijfarts, en het is dus naar alle waarschijnlijkheid deze, die Celsus tot voorbeeld heeft gestrekt.

Amsterdam.

E. C. van Leersum.

F. Fessler, Benutzung der philosophischen Schriften Ciceros durch Lactanz. Leipzig-Berlin, Teubner. 1913. (Pr. M. 2.50).

Dat de vermaarde rhetor en apologeet *L. Caelius Firmianus Lactantius* een vurig bewonderaar en ijverig

navolger van Cicero was en diens werken in zijn geschriften voortdurend aanhaalt en benuttigt, wist men sinds lang. Reeds bij *Sint Hieronymus* heet hij „quasi quidam fluvijs eloquentiae Tullianae” en wie *Lactantius*' werken leest, vindt daar volgens denzelfden Kerkvader als het ware een korte samenvatting (ἐπιτομήν) van Cicero's dialogen. In later eeuwen dacht men niet anders. *Pico van Mirandola*, de befaamde veelweter, gaf *Lactantius* den naam van *Cicero Christianus*, dien hij nog heden draagt.

Trouwens wie bv. de „*Divinae Institutiones*” maar even openslaat, ontwaart aanstonds zoowel in den sierlijken stijl en de zuivere taal als in den ietwat vagen, vaak meer schitterenden dan degelijken betoogtrant een groote overeenkomst met de wijsgeerige werken van Rome's grootsten redenaar en de lange lijst van citaten uit Cicero in het tweede deel der Weener editie van *Lactantius* (in het *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*) toont overduidelijk, hoe vlijtig hij zijn geliefkoosd voorbeeld heeft bestudeerd, hoe onophoudelijk geraadpleegd.

Toch heeft de Eerw. Heer Fessler, wiens verhandeling wij hier aankondigen, geen nutteloos werk verricht. Wat hij ons thans geeft is slechts een gedeelte van hetgeen de titel aankondigt — de rest volgt wellicht later. Hij bespreekt niet alle werken van *Lactantius*, maar bepaalt zich bij de *Divinae Institutiones* en zelfs deze behandelt hij niet geheel; alleen de twee eerste boeken worden met groote nauwkeurigheid onderzocht. Dáár wijst Fessler niet slechts op de citaten, parallelplaatsen en toespelingen, die aan Cicero herinneren, maar hij toont ook door een scherpzinnige ontleding van *Lactantius*' betoog, hoezeer deze bijna overal Cicero op den voet volgt.

„Fassen wir”, zoo zegt hij (S. 22), „alles zusammen, so kommen wir zum Schlusse, dass Ciceros Gedanken, respektiv seine angeführten Meinungen in allen wesentlichen Fragen von Lactanz zugrunde gelegt sind. In den 23 Kapiteln des ersten Buches sahen wir über 40 Anklänge grösserer und geringerer Ähnlichkeit. Von diesen sind 15 Zitate”.

Het tweede Boek leidt Fessler tot eenzelfde uitkomst en ten slotte vermeldt hij met volle instemming de woorden van *Pichon* (*Lactance*, pp. 246—248): „D'action profonde, envahissante, souveraine il n'y a que Cicéron qui en ait exercé sur lui.... Il se pénètre de lui, il façonne sur lui sa forme de pensée et d'éloquence.”

In een aanhangsel (SS. 43—54) volgen de voornaamste citaten uit Cicero, die in de overige boeken der *Divinae Institutiones* voorkomen; daarna worden ze door den Schrijver nog volgens den inhoud in verschillende groepen gerangschikt.

Zoo is deze verhandeling een nuttige bijdrage voor de kennis van den welsprekenden apologeet. Daar Fessler uitdrukkelijk verklaart geenszins op volstrekte volledigheid aanspraak te maken, ontslaat hij den recensent van den lastigen plicht om eventueel vergeten aanhalingen op te sporen.

Mariendaal b/Grave.

C. Wilde S. J.

G. Zedler, Die Mainzer Ablassbriefe der Jahre 1454 und 1455 (Veröffentlichungen der Gutenberg-Gesellschaft XII-XIII). Mainz, Gutenberg-Gesellschaft. 1913.

Zwölfter Jahresbericht der Gutenberg-Gesellschaft (22 Juni 1913). Mainz 1913. Met Bijlage: A. Tronnier. **Über Gutenberg-Bildnisse.**

De Gutenberg-Gesellschaft heeft wederom eer van haar werk. Zij weet voor hare publicaties steeds wetenschappelijke autoriteiten van den eersten rang te vinden, en aan de uitvoering van hare uitgaven worden kosten noch moeite gespaard. Bd. XII en XIII, bewerkt door Prof. Zedler, leveren weer een nieuw bewijs daarvan. Door prachtige facsimiles, vooral door de bijgevoegde 16 lichtdrukken, worden alle middelen ter oriëntering verschaft, en kan iedereen de ingewikkelde bewijsovoeringen, waartoe Zedler's onderzoekingen aanleiding geven, volgen en controleeren.

Zedler's studie gaat in hoofdzaak over de te Mainz in 1454 en 1455 gedrukte aflaatbrieven. Hun ontstaan danken zij aan de volgende omstandigheden.

Den 12^{en} Aug. 1451 verleende Paus Nicolaas V in een bul, gericht aan den koning van Cyprus, Jan II van Lusignan, een vollen aflaat aan allen, die gelden zouden bijdragen voor den oorlog tegen de Turken en de verdediging van Cyprus. Deze aflaat kon gedurende 3 jaren, van 1 Mei 1452 tot 1 Mei 1455, worden afgekondigd. De koning van Cyprus droeg die afkondiging op aan zijn vertrouweling Paulinus Chappe (Zappe), een Cyprisch edelman, en deze begaf zich als aflaat-commissaris naar Mainz, om van daaruit de afkondiging van den aflaat en de inzameling der gelden te organiseeren. Een en ander bestond voornamelijk in het benoemen van sub commissarissen voor verschillende landstreken.

Voor het verdienen van zulk een aflaat was een zgn. aflaatbrief noodig. Wie de vereischte geldsom stortte — een vast quotum was niet bepaald; ieder kon „magis vel minus” geven, naar gelang zijn middelen het veroorloofden — ontving een van een zegel voorzien brief, waarop zijn naam werd vermeld, daarbij de tekst van de aflaatverleening met de gebruikelijke absolutie-formulieren, en ten slotte de datum van afgifte van den brief. De bezitter kon zich met zijn brief te gelegener tijd bij een priester presenteren, en deze kon dan krachtens de volmachten, welke in den brief vermeld stonden, hem na een rouwmoedige biecht absolveren, en den vollen aflaat in werking doen treden.

Natuurlijk moest een aflaat-commissaris zorgen, dat hij zulke aflaatbrieven in voldoende aantal voorhanden had, en werden dus de formulieren veelal vooruit geschreven, met openlating van een ruimte voor de invulling van naam en datum. Ook Chappe liet zijn brieven in het begin schrijven, en daarvan zijn nog 19 exemplaren te vinden, meestal op perkament, enkele op papier. Men kwam evenwel op het denkbeeld, die formulieren te laten drukken, en zoo zijn ontstaan de beroemde Mainzer aflaatbrieven van 1454 en 1455, de eerste nauwkeurig gedateerde voortbrengselen van de Deutsche drukpers ¹⁾.

¹⁾ Ik zeg „nauwkeurig gedateerde”. Reeds vanaf 1445 ongeveer is er te Mainz gedrukt, doch steeds zonder datum. Omstreeks 1900 vond Dr. Zedler te Wiesbaden een fragment

Het zwaartepunt van Z's studie ligt in het onderzoek naar de druktechniek der aflaatbrieven. Er bestaan twee verschillende uitgaven. De tekst is in beide dezelfde, doch de letter waaruit zij gezet zijn, is geheel verschillend. Het beginwoord „Uniuersis” is in den eenen druk met een U gespeld, in den anderen met een V. Vandaar worden zij verdeeld in U- en V-formulieren. U telt 30 regels en is in 7 exemplaren voorhanden. V heeft 31 regels en daarvan zijn 38 exx. te vinden. De 7 exx. van U vertegenwoordigen 6 verschillende drukken; het zetsel is hetzelfde, doch telkens komen er kleine veranderingen in voor. Eveneens bestaan er 6 drukken van V. Zoowel van U als van V vindt men exemplaren die het jaartal 1454, en andere die 1455 dragen.

Alleen reeds uit deze dorre gegevens blijkt, tot welke gecompliceerde vraagstukken die aflaatbrieven leiden. En ware het daarbij nog maar kunnen blijven. Doch het bestaan van twee drukken, beide in dezelfde jaren en beide te Mainz verschenen, wijst op twee verschillende drukkers, en, wat in dien tijd vanzelf sprak, twee verschillende lettergraveurs en lettergieters. Nu schrijft Zedler de U-formulieren toe aan Gutenberg, en de V-formulieren aan Schoeffer. En daarmede zitten we midden in de kwestie van de allereerste ontwikkeling der boekdrukkunst te Mainz en de persoonlijke relaties tusschen Gutenberg, Fust en Schoeffer. Fust was de geldschietster van Gutenberg, en Schoeffer was Gutenberg's meesterknecht. Tengevolge van een proces moest Gutenberg zijn voornaamste materiaal aan Fust afgeven, en nu wist Fust, die feitelijk geen deskundige op typografisch gebied was, het personeel van Gutenberg, en voornamelijk ook diens meesterknecht Schoeffer, over te halen naar de drukkerij, die hij intusschen met het materiaal van Gutenberg had opgericht. Juist in dien tijd had Gutenberg de typen van den U aflaatbrief gesneden en gegoten; doch die moest hij, nog voordat hij kon gaan drukken, afgeven aan Fust. Intusschen laat Gutenberg door zijn meesterknecht Schoeffer onmiddellijk een andere type snijden en gieten, en brengt aldus de V-formulieren in den handel. Daartegen begint Fust aanstonds als concurrent op te treden, door de U-formulieren in den handel te brengen, waarvan de typen feitelijk door Gutenberg waren gegraveerd en gegoten. Zoo verklaart zich, volgens Zedler, het ontstaan der U- en V-formulieren in een en hetzelfde jaar, in een en dezelfde stad.

Doch Zedler zou Zedler niet zijn, indien hij bij deze kwestie wederom zijn geliefkoosde Missaal-hypothese niet betrok, welke hij sinds een tiental jaren verdedigt.

Volgens Zedler zou Gutenberg's oorspronkelijk plan niet geweest zijn het drukken van den bekenden Bijbel van 42 regels, doch het drukken van een Missaal, waarvoor minstens twee typensoorten, een kleinere en een grotere, noodig zijn. Die twee typensoorten moesten echter — zooals dat bij een Missaal steeds het geval

van een astronomischen kalender, die eveneens te Mainz is gedrukt. Uit verschillende gegevens is af te leiden, dat deze kalender berekend was voor het jaar 1448, en dus in 1447 moet gedrukt zijn. Zie Seymour de Ricci in *Veröffentlichungen der Gutenberg-Ges.*, VIII-IX (1911), S. 3-4 en de daar aangehaalde litteratuur.

was — op een corps van dezelfde grootte worden gegoten, daar zij telkens door elkander moeten gebruikt worden. Op een of andere wijze is er echter een beletsel tusschengekomen, zoodat Gutenberg den Missaal-druk moest opgeven. Hij besloot nu een Bijbel te gaan drukken, waarvoor hij slechts één lettersoort behoefde te gebruiken. Daarvoor nam hij de kleinere letter, welke hij reeds voor het Missaal vervaardigd had. Doch die letter was zoo maar niet bruikbaar. Het lettercorps was te groot, en dus zouden in den druk de regels veel te ver van elkaar komen te staan, wat niet alleen on-economisch, maar ook on-aesthetisch zou geweest zijn. Daarom moest Gutenberg door afvijlen en afslijpen het lettercorps kleiner maken, terwijl het eigenlijke letterbeeld onaangetast bleef. Deze manipulatie is hem echter niet geheel gelukt. Met dat afvijlen werd nu en dan ook het letterbeeld, dat in haut-relief boven op het lettercorps of letterstaafje staat, een weinig afgevlind, en dat is op de eerste bladen van den Bijbel van 42 regels duidelijk merkbaar. Daar intusschen de letter-voorraad, die oorspronkelijk voor het Missaal bestemd werd, te gering was voor den Bijbeldruk, moesten er nieuwe letters gegoten worden, en Gutenberg was natuurlijk zoo verstandig, die nieuwe letters te gieten op een kleiner corps. Zoo verklaart het zich, waarom in den Bijbel van 42 regels, vooral op de eerste bladen, afgevlindde letterbeelden voorkomen, en ook wordt daar door duidelijk, waarom de Bijbel van 42 regels op de eerste bladen slechts 40, resp. 41 regels telt.

Doch wat heeft dit alles nu met de druktechniek van de afloatbrieven te maken, zal men vragen?

Het verband zit in een zuiver technische kwestie, nl. de uitvinding van het hand-gietinstrument. Daarop nader in te gaan is te dezer plaatse onmogelijk. Het zou een uitvoerige verklaring vereischen, die nog niet duidelijk zou zijn zonder afbeeldingen. In het algemeen zij dit ervan gezegd. Gutenberg ging, volgens Zedler's meening, bij zijn eerste proeven van lettergieten, te werk volgens de vrij eenvoudige zgn. Abklatschmethode, doch langzamerhand vond hij het meer gecompliceerde hand-gietinstrument uit, waarmede vooral dit werd bereikt, dat men er kleinere letters mee kon gieten, die tegelijk zuiverder en duurzamer waren dan bij de Abklatschmethode, en dus een zuiverder afdruk gaven, ook na veelvuldig gebruik. Gutenberg zou dat hand-gietinstrument voor het eerst gebruikt hebben bij het vervaardigen der typen van de afloatbrieven, en daarna diezelfde methode hebben toegepast bij het gieten der nieuwe typen van den Bijbel van 42 regels. Deze hypothese is weer van invloed op den datum, waarop het 1^e deel van den Bijbel van 42 regels zou voltooid zijn. Tot nu toe nam men aan, dat het in 1453 gereed was, doch volgens Zedler kan dat natuurlijk pas na 1454/55 gebeurd zijn, daar de nieuwe Bijbelletter gegoten is na die van de afloatbrieven.

In het kort is Zedler's bewijsvoering dus deze: De kleine typen van de afloatbrieven van 1454/55 wijzen op een essentielen vooruitgang van Gutenberg in de druktechniek. Die vooruitgang moet bestaan hebben in de uitvinding van het hand-gietinstrument. Anderzijds bewijst de nieuwe, niet afgevlindde lettertype van den

Bijbel van 42 regels, dat Gutenberg daarvoor het hand-gietinstrument gebruikt heeft, en daaruit volgt, dat het tweede gedeelte van dien Bijbel eerst na 1454/55 kan gedrukt zijn.

Wanneer men als enkel historicus deze opeenhooping van hypothesen bij Zedler leest, houdt men zijn hart vast, en vraagt men zich af: zijn we nu nog op 't gebied van de wetenschap, of zijn we in het rijk der fantasie aangeland? Er is en wordt dan ook hier en daar eenigszins de spot gedreven met Zedler's historische combinaties. Maar of nu juist andere Gutenberg-vorschers daartoe het recht hebben? Feitelijk zijn zij op dit punt geen haar beter dan Prof. Zedler. De geheele Gutenberg-vorsching is, vooral wat de technisch-historische en typogenetische zijde aangaat, een samenweefsel van hypothesen. De eene vorschers woont even goed in een glazen huisje als de andere, en m. i. hebben Zedler's hypothesen toch vooral deze verdienste, dat ze in hoofdzak een logische verklaring geven van de raadselachtige feiten, welke men in de eerste Mainzer drukken aantreft.

Wanneer men dan ook bij Zedler's verklaringen en veronderstellingen voortdurend de facsimiles raadpleegt, die de Gutenberg-Gesellschaft in haar tot nu toe verschenen 13 deelen zoo overvloedig en zoo keurig-uitgevoerd aanbiedt, dan moet men toegeven, dat er wel degelijk een reële ondergrond voor al die hypothesen aan te wijzen is. En mocht ooit eens de tijd komen, dat men in Nederland de Costeriana even onbekrompen en uitvoerig gaat bestudeeren, als thans de Gutenberg-Gesellschaft de Gutenbergiana bestudeert, dan zullen ook wij spoedig in een oerwoud van hypothesen zitten, waarin eerst het nageslacht wellicht een zuiver afgebakenden weg zal kunnen vinden.

Wat er later zal kunnen overblijven van de thans bestaande Gutenberg-hypothesen, zal waarschijnlijk eerst een volgende generatie kunnen beslissen. En zij zal dan, als zij onbekrompen wil oordeelen, ook hulde weten te brengen aan de werkers van heden, die op gevaar af van voortdurend te dwalen, den moed hebben, om toch steeds voort te dringen op het interessante maar nog zoo onzekere terrein van het „Technisch onderzoek naar de uitvinding van de boekdrukkunst”.

Op twee speciaal-Nederlandsche elementen, welke door Zedler meer dan eens worden genoemd, moet nog even de aandacht worden gevestigd.

Vooreerst accepteert hij in hoofdzak de resultaten omtrent de Abklatschmethode, welke Mr. Charles Enschedé in 1901 publiceerde in zijn werkje „Technisch onderzoek naar de uitvinding van de boekdrukkunst” (vgl. Zedler, SS. 27, 66, 75, 98—100, 102—104, 106), en neemt hij die in bescherming tegen opwerpingen van Schwenke en Wallau (S. 98—99).

En wat voor ons even merkwaardig is, Zedler aarzelt niet, vooral op grond van zijn technisch-historisch onderzoek, en in volkomen overeenstemming met het zoo duidelijke bericht der Keulse Kroniek van 1499, aan Hollandsche drukvoortbrengselen (Donaten) de eer toe te kennen, dat zij Gutenberg „auf ein mal die Augen öffneten und ihm zeigten, dass das Problem in ganz anderer Weise zu lösen sei, als er bisher in Strassburg

(waar hij woonde, voordat hij naar Mainz vertrok) ver-
sucht hatte". En dan voegt Zedler nog dit erbij:
„Darauf weiter einzugehen, ist hier nicht der Ort. Ich
werde aber auf den von der Kölner Chronik bezeugten
Zusammenhang der Gutenbergischen Erfindung mit dem
holländischen Frühdruck zurückkommen, wenn es mir
beschieden sein sollte, das grosse Material, mit dessen
Beschaffung ich seit mehreren Jahren bereits beschäftigt
bin, erfolgreich zu bewältigen" (S. 94).

Toch blijft Gutenberg voor Zedler „de" uitvinder.
Want volgens hem bestond de eigenlijke boekdrukkunst
niet in het gieten van losse letters, die na eenmaal
voor een bepaalden tekst gediend te hebben, weer kon-
den worden gebruikt om een geheel anderen tekst te
drukken, maar de uitvinding culmineerde in het hand-
gietinstrument. Met de Abklatschmethode kon men
geen kleine letters nauwkeurig en snel gieten, wel
echter met het hand-gietinstrument. En daarom zegt
Zedler (S. 103), blijkbaar met het oog op Holland:
„Wurde auch nachgewiesen werden, dass die Erfindung
der beweglichen Letter zunächst keine deutsche Er-
findung ist, der Erfinder des Buchdruckes ist schliess-
lich nur derjenige, der das Handgiessinstrument kon-
struiert hat, und dies ist kein anderer als Johann
Gutenberg".

Dat is wat men in 't Hollandsch noemt: de kool en
de geit sparen.

Doch wij zijn er voorloopig al best mee tevreden,
wanneer men maar wil erkennen, dat in Holland wer-
kelijk het eerst de kunst uitgevonden is van boeken
te drukken met losse gegoten tyen. Of die methode
nu door een Duitscher vervolmaakt is kan ons vrij
koud laten.

Intusschen mag aan Prof. Zedler van heeler harte hulde
worden gebracht voor zijn merkwaardige studie, die
opnieuw bewijst, wat er met een nauwkeurige onder-
zoeking en vergelijking van de letterbeelden, zooals wij
ze in de prototypografie op papier of perkament vinden
afgedrukt, te bereiken is. Men moge van zijne hypo-
thesen zeggen wat men wil, hij heeft er toch reeds
merkwaardige resultaten mede bereikt, gelijk in dit
tijdschrift (Jg. XX, kol. 26 - 28) vroeger reeds is mede-
gedeeld.

Daar wij nu toch over druktechniek bezig zijn, zou
de vraag kunnen gesteld worden, of de Gutenberg-
Gesellschaft haar eigen „Veröffentlichungen" niet wat
practischer zou kunnen inrichten. Het formaat daarvan
is klein-4°, en zal wel moeilijk kunnen gewijzigd
worden. De regelbreedte is daardoor 145 mm., dat is
slechts 25 mm. smaller dan de 2 kolommen van dit tijd-
schrift. Daardoor wordt de type, die overigens goed is,
te klein, en is het moeilijk bij het lezen, van den eenen
naar den anderen regel over te gaan. Herhaaldelijk
pakt men een verkeerden regel. Daarbij komt vooreerst
nog de gewone zwaar-op-de-handsche zinsbouw, die men
bij Duitschers maar al te veel aantreft, en ten tweede,
dat de rug van het boek met 'n soort Hercules-lijm
bestreken schijnt te zijn, zoodat de bladen bol staan, en
men ze alleen plat kan krijgen door het boek radicaal
uit elkaar te nemen en in „Fliegende Blätter" te ont-
leden. Al die dingen spannen samen, om de studie van

Zedler's werk, dat toch al zulk een zware en ingewik-
kelde materie behandelt, nog moeilijker te maken. Indien
het zetsel in twee kolommen werd gezet, zou er al
veel gewonnen zijn. En wat dat lijmen van den rug
aangaat: zeker is het, dat onze Hollandsche boekbinders
die kunst beter verstaan, en in staat zijn, een boek
ijzersterk in te naaien en te lijmen, terwijl toch alle
bladen bij het openslaan zoo goed als vlak liggen.

In haar 12^e „Jahresbericht" (1912/13) heeft de Guten-
berg-Gesellschaft, jammer genoeg, wederom te klagen
over vermindering van haar ledenaantal. Door sterf-
geval of uittrede verloor zij 23 leden, en zij won er slechts
7 bij, zoodat zij behalve de 31 Stichters thans 503
leden telt. Het getal der Nederlandsche leden schijnt
elk jaar met één lid toe te nemen; in 1911 waren er
8, in 1912 waren er 9, en in 1913 telt men er 10. De
belangstelling in de Mainzer prototypografie neemt dus
in Nederland gaandeweg toe. Ongetwijfeld is dat een
goed voorteken. Want de Nederlandsche prototypo-
grafie moet immers óók eens haar beurt krijgen, niet
alleen omdat ons nationaliteitsgevoel ons daartoe aan-
spoort, maar ook omdat het iet of wat Jan Salie-achtig
en onbeleefd zou zijn, indien wij Prof. Zedler bij zijn
onbekrompen pogingen, om ons onze oude uitvindings-
traditie terug te geven, maar alleen lieten voortploeteren.

In de Bijlage tot het Jahresbericht handelt Adolph
Tronnier over de Gutenberg-portretten, welke nog te
vinden zijn. Het resultaat is, zooals te verwachten was.
Authentieke afbeeldingen bestaan er niet; wat daar-
voor doorgaat zijn ideaalportretten in den iet of wat
gemaniëreerden stijl van de tweede helft der 16^e eeuw.
Dus ongeveer dezelfde geschiedenis als met onze Coster-
afbeeldingen.

Woerden.

B. Kruitwagen.

O. F. M.

Academia Groningana MDCXIV—MCMXIV. Groningen
Noordhoff. 1914. (Pr. f 5).

Een kwartijn van bijna 600 bladzijden, uitgegeven
met smaakvolle weelde — een weelde die de prijs van
verkoop niet in de verte doet vermoeden — is bestemd
de herinnering te bewaren aan het driehonderdjarig
bestaan van de Hogeschool te Groningen, in Junie 1914
met zoveel luister en hartelike belangstelling van alle
zijden, gevierd. Het werk is van 63 afbeeldingen voor-
zien en in drie afdelingen verdeeld: de geschiedenis der
universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan,
bijdragen tot de geschiedenis van het onderwijs aan de
universiteit, de tegenwoordige staat der universiteit.
De twee laatste gedeelten zijn het werk van 23 ver-
schillende schrijvers die door hun ambt nauw aan de
hogeschool zijn verbonden of er toe behoord hebben,
doch de eer van het voorafgaande deel, 238 bladzijden
groot, te hebben samengesteld komt uitsluitend toe
aan Prof. J. Huizinga, al heeft deze in zijn voorbericht
ook aan tal van personen zijn dank betuigd voor de
hulp hem bij 't verzamelen van zijn stof verleend. Dit
eerste gedeelte zal vermoedelijk niet alleen door de
inhoud maar ook door de vorm de meeste lezers vinden;
het geheel is een monument van blijvende waarde voor

de Groningse universiteit, het beste bewijs van haar hoge waarde en haar onmisbaarheid voor ons vaderland.

Het beoordelen van een werk dat wetenswaardigheden van zo verschillende aard bevat, valt buiten het bereik van de aankondiger; diens bewondering wordt alleen getemperd door het ontbreken van een register, waarvan het gemis zich vooral bij het raadplegen van het eerste gedeelte doet gevoelen.

Leiden.

D. C. Hesseling.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Het ambt van Rector Magnificus is op 21 Sept. overgedragen te Amsterdam aan Dr. A. Bruining, te Groningen aan Dr. E. D. Wiersma, te Leiden aan Dr. J. M. Janse, te Utrecht aan Dr. H. Snellen.

Van n°. 2 der serie „Van alle Tijden”, onder red. van de heeren C. G. Kaakebeen en J. Ligthart bij Wolters te Groningen uitgegeven, t.w. van de *Beatrijs*, uitgeg. door C. G. Kaakebeen en geparaphraseerd door J. Ligthart, werd ons de 3de druk toegezonden.

Te Berlijn is, bij de uitgever Weidmann, verkrijgbaar gesteld een *Rede auf Friedrich Leo*, door P. Wendland in een openbare zitting van de Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen gehouden [pr. M. 0.60]. De grote Latinist wordt ons geschilderd als een man met krachtig plichtbesef, omvangrijke kennis en dichterlike aanleg; zijn geschiedenis der Romeinse letterkunde getuigt van zijn streven om de schrijvers uit hun tijd en hun karakter te verklaren, en onderscheidt zich daardoor van Mommsen's zeer subjectieve oordeelvellingen.

In een rijk geïllustreerd boekje, smaakvol door een drietal verenigingen van bibliothecarissen uitgegeven (Utrecht, 1914) onder den titel *Niederländisches Bibliothekwesen* verscheen een 8-tal vlot geschreven opstellen over dit onderwerp. Het boekje is bestemd tot een gids voor de Internationale tentoonstelling te Leipzig en geeft een duidelijk overzicht van alles wat de bibliotheken in Nederland betreft, openbare zoowel als particuliere. Het bevat ook voor Nederlandsche lezers veel wetenswaardigs.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, LXX, 1: J. Kreemer Jr., Volksheeldkunde in den Indischen Archipel. — J. F. K. Hansen, De groep Noord- en Zuid Pahang van de Mentawai-eilanden. — H. Kern, Een juiste verklaring van twee plaatsen uit den *Nāgarakṛtīgama*. — Dez., Over 't Sanskritvers aan 't begin der Inscriptie van den Minto-steen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXIII-XXXIV, 7: A. Hausrath, Die ionische Novellistik. — H. F. Müller, Plotinos über Notwendigkeit und Freiheit. — J. Dräseke, Kaiser Kantakuzenos' Geschichtswerk. — O. H. Brandt, Das Naturgefühl bei den Göttinger Dichtern. — Mitteil.

In het pædagog. ged.: Th. Siebs, Humanist. u. deutsche Bildung. — O. Brinkmann, Vom griech. Anfangsunterricht. — A. Messer, Einführung in die neuere Psychol. des Denkens (slot).

English Historical Review, 1914, July: Seymour, The policy of Livius Drusus. — Davis, The chronicle of Battle Abbey. — Johnstone, The county of Ponthieu, 1279-1307. — Turner, The Lords-justices of England. — Notes and Documents (o.a. Read, English foreign trade under Elizabeth; Torrey's Account of Matthew Prior's negotiations, 1711).

Gids, 1914, Sept.: Scharren, De geheimen der Camera Obscura.

Onze Eeuw, 1914, Sept.: Bosboom, Bosboom-Toussaint en Beets. — Kan, Nic. Heinsius in Italië, I. — Van Suchtelen, Dante's Vita Nuova. — Benschop, Thorbecke als verzorger van 's lands weerbaarheid, I.

Tijdspiegel, 1914, Sept.: Krekkel, Antieke liefde. — Valtier, De wordingsgeschiedenis van den grooten oorlog.

Vragen des Tijds, 1914, Sept.: Kalff, Eliz. Maria Post. — Enno van Gelder, Wat moet er op de driejarige burgerschool volgen?

Nieuwe Gids, 1914, Sept.: Van der Kemp, De stichting van den Botanischen Tuin.

Studiën, LXXXII, 2-3: H. Wilbers, De Historiciteit van Gen. 1-3. Geschied. d. verklaring v. Gen. 2 en 3, IV. — E. Hoogeveen, Bloedregens. — Fr. de Bruijn, De Kanaaltunnel. — A. Slijpen, Wettelijke Grondslag of louter Willekeur? — W. Mulder, Uit het groene Erin. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken

van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Vries, Korte Historiaal, uitg. Colenbrander: Engl. Hist. Rev. 1914, July (R. W. L.).

Van Eerde, Koloniale volkenkunde: Onze Eeuw 1914, Sept. (Kielstra).

Van Gelder, Atlas: Onze Eeuw 1914, Sept. (Kielstra).

Gorris, Denkbeelden over oorlog en vrede: Engl. Hist. Rev. 1914, July (R. W. L.).

Hartman, Beatus ille: Gids 1914, Sept. (Burger).

Knappert, Geschiedenis Ned. Herv. Kerk: Engl. Hist. Rev. 1914, July (R. W. L.).

Acta Synodalia, uitg. Knuttel: Engl. Hist. Rev. 1914, July (Knappert).

Lindeboom, Bijbelsch humanisme: Eng. Hist. Rev. 1914, July (Allen).

Meilink, Hanzesteden: Engl. Hist. Rev. 1914, July (Unwin).

Moller, Ruusbroec: Nieuwe Gids 1914, Sept. (Kloos).

Scholte, Grimmelshausenforschung I: D.Lit.Ztg. 1914, n°. 34-35 (Rausse).

Tenhoeft, Diplom. studien: Gids 1914, Sept. (Huet).

Van Zuiden, Hoogd. Joden: Onze Eeuw 1914, Sept. (Blok).

ARCHIVES
OU
CORRESPONDANCE INÉDITE
DE LA MAISON
D'ORANGE-NASSAU
QUATRIÈME SÉRIE
PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE
PAR
Th. BUSSEMAKER
Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde
TOME IV 1759—1766
Prijs . . . f 6.75.

De deelen van deze belangrijke uitgave volgen elkan-
der in geregelde orde op. Dit deel omvat de periode van
1759—1766 en vangt aan met den dood van Prinses
Anne en bevat 161 hoogst belangrijke documenten.

Geschiedenis
VAN HET
Nederlandsche Volk
DOOR
Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver
is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln
of in 30 afleveringen elk van $\pm$ 6 vel druks.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts
één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst
met eere aan het Buitenland konden toonen, dan
zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche
Volk** door Prof. BLOK zijn.”

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der
laatste 10 jaren door Frans Erens).

De prijs is per aflevering **f 0.80.**

Per deel ingenaaid **f 6.—**

en gebonden in linnen stempelband **f 6.90.**

Deel I en II zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te
LEIDEN.

Binnenkort verschijnt de eerste aflevering van het

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen
Oorlog in 1914** zal een populair geschreven
werk worden, waarin talrijke illustraties, voor-
stellende Oorlogstafereelen te land en ter zee,
portretten, kaarten, planren, enz. Het zal worden
uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat,
terwijl in den loop der uitgave een **prachtige
plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten
10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aan-
geboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van
een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog
zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **80 Cents.**

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Ge-
schriften in Nederlandsche Vertaling**,
onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM,
is verschenen als Deel XIV:

CLEMENS ALEXANDRINUS VII.

Vlechtwerken III.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie
uit vrienden van den vertaler, ter gelegen-
heid van de verstrijking van zijn ambtelijken
termijn.

Prijs . . . f 1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te Leiden

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORRIS, London.

22ste Jaargang.

N°. 2.

November 1914.

Gercke und Norden, Einleitung in die
Alttertumswissenschaft, III (Vürtheim).
Barbelenet, De la phrase à verbe être
dans l'ionien d'Hérodote (Hesseling).
Boissevain en Boeken, Thoukudides'
Navorschingen, I en II (Leyds).
Kochalsky, Leben und Lehre Epikurs
übersetzt (v. d. Wyck).
Landgraf, Kommentar zu Ciceros Rede
Pro S. Roscio Amerino (Brakma).
Lejay, Q. Horati Flacci Satirae (Karsten).

Frankenberg, Organismus der semit
Wortbildung (Wensinck).
Jacob, Briefwisseling van, met en over
Conscience, I (de Vooy).
Fidao-Justiniani, L'Esprit classique et
la Préciosité au XVIIe siècle (Serrurier).
Walker, The Hellenica Oxyrhynchia (v.
Gelder).
Malo, Les Corsaires dunkerquois et Jean
Bart, II (Japikse).

Usener, Kleine Schriften, IV (K. H. E. de
Jong).
Babelon, Moneta (Evelein).
Elert, Die voluntaristische Mystik Böhme's
(v. d. Wyck).
Schoolboeken:
Ernout, Hist. Formenlehre des Lat. (Slij-
per).
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

A. Gercke u. E. Norden, Einleitung in die Alttertums-
wissenschaft, III Bd. Teubner, Leipzig. 1914. (Pr. M. 10,
geb. M. 12).

Hiermede is het welbekende werk van Gercke en Norden in tweeden druk verschenen. Lehmann-Haupt, Beloch, Kornemann behandelen in een driehonderd pagina's de grieksche en romeinsche geschiedenis; Keil de grieksche Staatsaltertümer in een 125 bladzijden; Neumann de romeinsche in een 150 pagina's. Deze samenvattende behandelingen hebben het karakter van simpele wegwijzing aan studeerenden vrijwel laten varen en daarvoor dat van leerboek aangenomen. Men zou tegen het uitgeven van dergelijke leerboeken, die bij eenige kwestie toch onmiddellijk nopen tot het grijpen van uitvoeriger werken, niet geheel ten onrechte bezwaar kunnen maken, te meer wijl bij een pogen om in matig bestek liefst zooveel mogelijk materie samen te persen nu juist niet de meest animeerende literatuur ontstaat. Als deze „Einleitungen” maar niet een verkapt „dictaat” vormen, inhoudende „wat de student er van weten moet”. In dat geval toch zal menigeen, na zulk een genot, voor goed genoeg hebben van het wetenschappelijke diner. De ijver, waarmede van duitche zijde „handboeken” ter markt worden gebracht, — handboeken wier spoedig volgende tweede druk den eersten tot een onvolledigen stempelt —, heeft eene bedenkelijke materiele zijde.

Leiden.

J. Vürtheim.

D. Barbelenet, De la phrase à verbe être dans l'ionien d'Hérodote. Parijs, Champion, 1913. [Pr. 4 fr.].

Op initiatief van Meillet hebben verscheidene Franse geleerden monografieën gewijd aan de syntaxis van het verbum substantivum in zeer verschillende talen; sommige hebben overzichten gegeven van het gebruik in gehele taalgroepen, andere hebben zich bepaald tot de studie van een enkele schrijver en dan in de kleinste biezonderheden de eigenaardigheden van de syntaxis nagegaan. Vooral de plaats van het werkwoord ten opzichte van het attriboot, en het al of niet ontbreken van de copula is nauwkeurig onderzocht geworden.

De verhandeling van de heer Barbelenet begint met een overzicht van het verschil tussen het Latijn, waar de copula enklities achter 't attriboot komt of als ze elders staat aan de zin een bepaalde schakeling geeft, en het Grieks, waar het ontbreken van de copula bij Homerius zeer gewoon is en nog bij schrijvers als Plato en Aristophanes volstrekt niet zeldzaam. De vormen van εἰμι, voller en van meer inhoud dan die van εἰμι, zijn in veel mindere mate enklites geworden. Dit laatste resultaat van de heer Barbelenet wordt bevestigd door de geschiedenis van het verbum substantivum in het Nieuwgrieks.

Wat nu Herodotus aangaat, het zeer minutieuse onderzoek van de Franse geleerde toont aan dat bij hem de verbinding van onderwerp en attriboot zonder copula alleen in enkele vaste uitdrukkingen voorkomt, dat de gewone volgorde voorwerp-attriboot-werkwoord is en dat afwijkingen daarvan aan een bepaald onderdeel meer nadruk geven, 't geen door talrijke voorbeelden van elke combinatie bewezen wordt. Dit zijn de voornaamste resultaten. Verbijsterend door nieuwhed kan men ze niet noemen; ik meen zelfs dat de hoofdzaken van het

betoog al vervat zijn in Weil's *De l'ordre des mots* etc. (Parijs, 1844); maar het is toch nuttig de waarheid van een algemene stelling door 't onderzoeken van een biezonder geval duidelijk te maken, en bovendien heeft de heer Barbelenet de eigenaardige betekenis van menige plaats van Herodotus uitmuntend doen uitkomen.

D. C. Hesseling.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht boeken, vertaald uit het Grieksch door **Mej. H. M. Boissevain en Dr. H. J. Boeken.** Boek I en II. Haarlem, J. W. Boissevain & Co. 1914.

Het eerste deel van dit werk, indertijd anoniem verschenen bij een anderen uitgever, werd door mij beoordeeld in 't *Museum* 17^e Jg. (1910) kol. 412 vg. Niet weinig was ik verwonderd te bemerken, dat precies hetzelfde boek voor mij lag, van een anderen omslag voorzien en achterin een opgave der aan te brengen verbeteringen, welke hun ontstaan te danken hebben aan mijne opmerkingen, doch evenals 't boek weer slordig behandeld. Wat te zeggen van zoo'n verbetering: „In de noot van blz. 18 leze men voor *Atocus Atokos*“, terwijl het moet wezen *Atreus*. Verder kan ik natuurlijk hier niet op ingaan: ik zou 't zelfde moeten zeggen als vroeger. Wel wil ik den vertalers mijne verdere aantekeningen ter beschikking stellen: nu er een Nederl. vertaling is, stel ook ik 't op prijs, dat die goed worde. Het is echter een lange lijst.

Gelukkig kan mijn oordeel over het 2^e boek veel gunstiger luiden. Wel ontbreken ook hier de slips of the pen niet (in c. 45 en c. 75 is de vertaling ook niet in overeenstemming met den tekst), doch het geheel is onseindig veel nauwgezetter behandeld en vele hoofdstukken verrassen door de kernachtige wijze, waarop het zoo moeilijk te vertalen oorspronkelijke bv. van *Pericles*' redevoeringen is weergegeven. Ik noem o. a. c. 47, 62, 65, waar „draagkracht“ voor *δύναμις* een *ἐμπάτον* mag heeten, zooals baloorigheid voor *ἀθυμία* in I, 71 en in 't gedrang voor *ἐν τῷ ἐργῷ* in I, 68. Mogen de vertalers den lust en de kracht blijven behouden, het geheele opus tot een goed einde te brengen: een schoon werk van stoeren arbeid zullen zij dan verricht hebben.

Groningen.

R. Leyds.

A. Kochalsky, Das Leben und die Lehre Epikurs übersetzt. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 1.80, geb. M. 2.40).

Wij maken hier met den ernstigen arbeid van een flink philoloog kennis, die zich de niet geringe moeite heeft getroost, ook voor hen, die geen Grieksch verstaan en zich toch voor den veel gesmaden en den veel bewonderden Epikurus interesseeren, het 10de boek van Diogenes Laërtius zorgvuldig in het Duitsch te vertalen. Ik spreek van een vertaling, niet van een paraphrase. Om die reden is het te betreuren, dat de Heer K. niet ter wille van hen, die in staat zijn haar met den Grieksch tekst te vergelijken, Grieksch en Duitsch tegenover elkaar heeft geplaatst. Dan zou men kunnen oordeelen over de juistheid der vertolking. Op ongeveer 158 plaatsen is K. van de lezing van Usener afgeweken

en zeer zeker zullen de philologen smullen van de „Kritische Bemerkungen“, waarin K. zijne vernuftige gissingen omtrent tekstverbetering aanbeveelt. Maar de „dure Epicurea“ van U. zijn, zooals K. zelf opmerkt, niet onder ieders bereik; ook geven zij den tekst van D. L. niet als een samenhangend geheel, maar fragmentarisch over deelen van het werk verspreid; er komt bij, dat om een vertaling uit dikwijls corrupt Grieksch te verstaan, het wenschelijk is het origineel te kunnen raadplegen, daar juist op moeilijke plaatsen dit laatste soms nog het minste duister is. Ieder kan dat ondervinden, die de uitgave van Aristoteles gebruikt, welke Bussemaker indertijd voor Didot bezorgde. De afwezigheid van den Gr. tekst is een gebrek, dat vooral bij de twee eerste brieven van Epikurus zeer voelbaar is. Hoe K. b.v. § 51 en § 52 wil gelezen zien, blijft een raadsel, maar zeker is, dat hij den tekst anders opbouwt dan door Zeller en Steinhart werd gedaan. Het is zeer gewenscht, dat de Heer K. zijne halve belofte den tekst van het origineel uit te geven spoedig in vervulling late gaan. Eerst dan zal zijn verdienstelijke arbeid al het nut stichten, dat hij er, zoowel voor philologen als voor filosofen, te recht van verwachten mag.

Doorn.

Van der Wyck.

G. Landgraf, Kommentar zu Ciceros Rede Pro Sex. Roscio Amerino. Zweite Auflage. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 8. geb. M. 9).

Een menschenleeftijd is verlopen sedert Landgraf zijn uitvoerigen kommentaar op de *Rosciana* 't licht deed zien (1884). Het werk heeft toen dadelijk de aandacht getrokken, omdat de schrijver, leerling van Wölfflin, er een historische beschouwing van Cicero's stijl in neergelegd had. Hij bewees, dat de libri de inventione, de redevoeringen *Pro Quintio* en *Pro Roscio Amerino* niettegenstaande 't uiteenlopend karakter van 't behandelde onderwerp onderling zooveel overeenkomst hebben wat de eigenaardige keuze van woorden en zinsbouw aangaat, daarentegen zoozeer afwijken in dictie van de latere oraties en rhetorische tractaten, dat men aan te nemen heeft, dat de genoemde geschriften de eerste periode van Cicero's stijl vertegenwoordigen. Hoeveel goeds en waars de theorie van Landgraf bevatte, 't is licht in te zien, dat hij door de diepgaande studiën der drie jongste decennia een ongemeen rijke stof te verwerken kreeg voor den 2^{en} druk. Men heeft immers den tekst zuiverder kunnen vaststellen, 't spraakgebruik nauwkeuriger onderzocht, allerlei taalverschijnselen juister leeren verklaren, de voornaamste rhythmische wetten „der antiken Kunstprosa“ opgespoord en menige quaaestie 't gebied der realia betreffende opgelost. Er is dan ook in de nieuwe uitgave bijna geen paragraaf, welke niet verbeterd en vermeerderd is. Dit geldt evenzeer van de inleidingen op de hoofddeelen der rede. Zoo staat thans onmiddellijk onder 't opschrift *Exordium* vermeld, dat evenals de *Rosciana* en *Miloniana*, ook *Demosthenes*' rede *περί τῆς εἰρήνης* uitgaat van de *iniquitas temporum*. En vóór Landgraf de interpretatie begint van 't stuk (§ 124–142), waar Chrysogonus aangevallen wordt, haalt hij de woorden van Fr. Cauer (*Ciceros politisches Denken* pg. 71) aan

om te betoogen, dat men in 't optreden van den wakeren pleiter tegen den veelvermogenenden gunsteling van Sulla niet zien mag (met Mommsen) een coquetteeren met de democratische partij, noch (met Tyrrell) louter een poging om naam te maken: hij kwam in waarheid op voor de zaak van 't recht. Reeds hieruit blijkt, dat de auteur thans aan 't zakelijk deel, 't welk hij naar zijn eigen bekentenis vroeger niet tot zijn recht had laten komen, alle aandacht gewijd heeft. De lezer zal onder meer met voldoening bespeuren, dat overal partij getrokken is van de verhandeling van Heinze: Cicero's politische Anfänge. Aan dit werk is de opmerking ontleend, dat om de rechters tot medelijden te bewegen de verdediger er telkens (§ 7, 128, 150) op wijst, dat zijn klient afstand doet van al zijn bezittingen. Met beroep op dezelfde bron wordt elders (§ 142) aange-toond, dat de spreker handig te verstaan geeft, dat 't einddoel van de *victoria Sullana* toch niet zijn kan de heerschappij der nobiles, maar die van 't geheele Romeinsche volk.

Ditmaal vergezelt de tekst den kommentaar niet, omdat Landgraf zich nu in hoofdzaak aansluit bij Clark's editie (1905). Zeer voorzichtig heeft de ervaren philoloog alles gewikt en gewogen, kleinigheden niet verwaarloosd en van zijn zienswijze naar eisch rekenschap gegeven. Hij acht het in overeenstemming met 't *genus admirabile*, waartoe de rede behoort, om met Σ te schrijven in § 1 't krachtige *is qui neque aetate neque ingenio neque auctoritate sim cum his qui sedeant comparandus*. In zijn „Schultext” van 1905 liet de uitgever zelf *is* nog weg. De bekende moeilijke plaats § 11 *omnes hanc quaestionem te praetore manifestis maleficiis cotidianoque sanguini dimissui sperant futuram*, laat hij op één letter na onveranderd met Σ en vertaalt: Alle erwarten, dasz unter deinem Vorsitz die heutige Verhandlung dem tagtäglichen Blutvergiesenzen Einhalt tun werde, eig zur Entlassung, Verabschiedung, Einstellung dienen werde. Inderdaad kennen Charisius en Diomedes den dativus *dimissui* en *dimissui esse* is voor de Rosciana geen enormiteit. Terecht verlangt de Beiersche geleerde § 49 *id erit ei maximae* (Σ) *fraudi*, maar Clark nam op *maxime*, hoewel de adverbia bij den dativus finalis hoogst zelden gevonden worden. (Ik verwijs naar Kühner-Stegmann § 77, 4). Ter wille van de clausula biedt Clark § 99 *Quid erat quod Capitonem primum scire vellet in plaats van voluerit*, dat in alle handschriften staat. In den kommentaar ontbreken evenwel niet de voorbeelden van vragende zinnen met een dergelijke consecutio temporum. De eensluidende overlevering § 106 *Nihil est quod suspicionem hoc putetis*, wordt verdedigd tegen Clark's willekeurige verandering: *Hic nihil est quod suspicionem occupetis*. In negatieve zinnen n.l. bleef soms de „Angleichung” achterwege, 't is „une construction familière” zegt Riemann, vandaar dat bij de Comici, Martialis e. a. talrijke analoge gevallen aangetroffen worden. Met Clark echter ga ik mee, als deze emendeert § 130 *nemo est enim qui nesciat propter magnitudinem rerum multa multos <partim improbane> partim imprudente L. Sulla commisisse*. Weinig waarschijnlijk acht ik het, dat gelijk hier door Hauler vermoed wordt, *partim* eerst in de redactie der rede is ingeschoven na Sulla's dood. Ik wil ten

slotte nog memoreeren, dat op een tiental andere plaatsen Landgraf op goede gronden m.i. de traditie in bescherming genomen heeft om dan van de kritiek af te stappen.

Niet dikwijls houdt onze interpres het voor noodzakelijk een vertaling te geven, een paar goed geslaagde uit de peroratie mag ik niet onvermeld laten t. w. § 143 *Haec omnis oratio mea est*: Diese meine Auseinandersetzung ist eine rein persönliche; § 150 in hac tanta immanitate: unter solchen Unmenschlichkeiten. Vaker komt hij er toe realia te bespreken, zoo geven hem § 64 *conclave* en § 65 *aperto ostio* aanleiding iets over sloten en sleutels in 't midden te brengen en te herinneren aan de reconstructies van antieke sleutels, die tentoongesteld zijn in 't Museum van den Saalburg. Over *tesserae hospitales*, de Grieksche σύμβολα, wordt gehandeld ter illustratie van § 15 *hospitiis florens*, waarbij niet vergeten is de *chirs aëlichot* „Scherbe der Gastfreundschaft” van de Puniers (Plaut. Poen. 937).

Intusschen verwacht men van den bewerker eener historische grammatica van 't Latijn bovenal een degelijke taalkundige interpretatie. Die verwachting wordt niet teleurgesteld, ik doe hier slechts eenige grepen. De uitdrukking § 97 *id temporis* is niet gelijk *eo tempore*; de genetivus beteekent daar: op dit late uur; hij duidt bij Cicero nooit een duur aan, wat o. a. wel bij Tacitus mogelijk is. Wij krijgen een heldere uiteenzetting van 't aoristisches, punktuëles Futurum, aangewend § 84 de Capitone post *viderimus*. Wij worden verrast door § 118 *si quo de illorum forte dubitabitur*, wanneer wij vernemen, dat oorspronkelijk in 't Indogermaansch als regel de praepositie achter haar casus geplaatst werd, gelijk die plaatsing in 't Oscisch en Umbrisch nog meer gebruikelijk is dan de andere. Met den pluralis § 80 *cervices* (ook in de omgangstaal) wordt vergeleken de oudind. plur. *grīvās*; naast denzelfden numerus § 68 *conscientiae*, bij Cicero niet ongewoon, wordt gezet II Corinth. 5, 11 *spero autem et in conscientiis* (cf. *συνειδήσεων*) *vestris manifestos nos esse*. Archaisch is 't gebruik van *nisi* na een bevestigenden zin, zooals § 33 *inter omnis constat nisi cet.* Wanneer in deze rede niet zelden de indicativus voorkomt in bijzinnen afhangende van een infinitivus of coniunctivus, dan kan 't motief daartoe zijn, dat men op rhetorische wijze met veel nadruk de realiteit wil doen uitkomen (zie bijv. § 153), maar 't valt niet te ontkennen, dat een zeker weifelen bij Cic. tusschen den werkelijkheids- en mogelijksmodis in 't oog springt (§ 64, 81, 98). Minder correct is ook de verbinding van *dum* met 't imperfectum (§ 91). Men houde echter in 't oog, dat wij nog staan aan 't begin van een redenaarsloopbaan, in een tijdperk, waarin de taal van 't volk en inzonderheid die van de oudere schrijvers haar invloed op de ontwikkeling van den jeugdigen letterkundige sterk deden gelden. Hierdoor laat 't zich duidelijk verklaren, dat de Apologia van Apuleius in menig opzicht zoo'n treffende overeenkomst heeft met dit stuk van Cicero: aan Apuleius en Fronto dankt de archaïstische richting haar ontstaan.

Geen interpres van een oratie van Cicero zou het thans wagen te zwijgen van den rhythmus: aan de hand van May's analyse wordt op de meest belangrijke

punten gewezen, al terstond op den rhythmisch bedoelden aanvang: credo ego vos iudices mirari (choriambus † dicreticus, waarvan de 2^e onregelmatig is, om het *mirari* nog meer op den voorgrond te doen treden). Een vaak voorkomende clausula als § 5 causam velint dicere — — — — — laat Landgraf niet aan onze aandacht ontsnappen, evenmin als de „eklatant metrische” plaats § 48 (de 2 laatste zinnen), of de „Klauselresponsion § 1, 55, 147 cet. Alleen een rhythmische reden maakt 't gebruik van 't futurum § 44 appellabitur (waar 't praesens appellatur verwacht wordt) verklaarbaar: de zin toch eindigt nu op een creticus, terwijl de vorige ter afwisseling een trochaeisch slot heeft.

Onze commentator versmaadt het ook niet de lezers attent te maken op de allitteraties, welke zoo frequent zijn in dit stuk. Uitnemend o. a. is, wat hij aantekent bij § 88 ardens avaritia feratur infestus in suos: das Ungestüme der Leidenschaft wird trefflich gemalt durch die Alliteration der Buchstaben *a* und *f* und den Gleichklang der Silben. Streng afkeurend echter laat hij zich uit over een kakophonie als § 116 aequaeque turpe atque cet. Nu ik reeds bij de rhetorische figuren gekomen ben, verheugt het mij te kunnen verzekeren, dat Landgraf hoogen lof toezwaait aan Cicero voor zijn prachtige σχήματα ὁργία in § 13 accusant ii... causam dicit is (viermaal herhaald) en voor de fraaie διατύπωσις § 98 Nonne vobis haec quae audistis cernere oculis videmini cet.; waar de moord zeer aanschouwelijk geschilderd wordt. Die aanhalingen mogen voldoende zijn om te doen gelooven, dat deze meester der interpretatie, die weet, dat men geen antieke rede verstaan kan zonder kennis van de hoofdzaken der rhetoriek, aan 't rhetorisch element, 't welk in onze rede steekt, alle recht heeft laten wedervaren.

Dat zulk een voorganger nooit 't Grieksch uit 't oog verliest, spreekt eigenlijk van zelf. Hoe Cicero zich vormde naar de modellen Lysias, Isocrates, Aeschines en Demosthenes, is in deze oratie meer dan in eenige andere doorzichtig, hetgeen Landgraf telkens en telkens aantoot. Bovendien weet hij door vergelijking met de analoge Grieksche uitdrukking op de Latijnsche soms meer licht te werpen. Aan § 13 hic ibidem beantwoordt 't Homerische ἐνθάδε αὐθι; 't ironisch gebruik van § 23 optimi en § 101 praeclarus roept ons voor den geest dat van καλός (Eur. Med. 514 καλὸν γ' ὄνειδος). De eigenaardigheid, waarbij 't werkwoord in den vorm van 't participium herhaald wordt, gelijk geschiedt § 32 Patrem in eum... iugulastis, occisum in proscriptorum numerum rettulistis, is reeds bij Homerus te vinden, cf. A 595

ὡς φάτ', ἐμείδησεν δὲ θεὰ λευκώλενος Ἥρη,
μειδίσασα δὲ παῖδος ἐδέξατο χεὶρὶ κύπελλον.

Het is de „altionische Erzählungsstil” volgens Norden (Agnostos Theos pg. 376 vlgg.). Een aardige parallelplaats zij nog aangevoerd. Doelende op Orestes en Alcmæon vertelt Cicero, dat de Furiën hen niet met rust laten § 66 quod ne pii quidem sine scelere esse potuerunt. Landgraf citeert daar eenige passende Ovidiaansche dicta, bovendien 't beroemde Soph. Antig. 74 δῖα πανουργήσασα.

Dat wij hier een der beste commentaren op een oratio van Cicero vóór ons hebben, behoeft nauwelijks uitdruk-

kelijk opgemerkt te worden. Toch betreur ik het, dat wij een schematisch overzicht, een duidelijke analyse van de rede missen. Bij § 24, waar ter wille van den term *iler* over servituten moet gesproken worden, ontbreekt Ulpianus' definitie van *res Mancipi*. Ietwatschaarsch zijn de voorbeelden bij de verklaring van § 47 *expressam imaginem*; ik zou er minstens bijvoegen Pro Archia § 14 en Pro Caelio § 12. Naast ('t woord van C. Gracchus) *postremisumum*, aangehaald bij § 137 *homines postremi*, moest bepaald diezelfde superlativus opgediept zijn uit Apuleius, die schrijft Apolog. 98 cum adolescentulis *postremisumis*... puer hoc aevi convivium agitat. Ik twijfel zeer sterk aan de juistheid van de etymologie van (§ 23) *silicernium* aus *silis* von *silere* und *cerna* = *cena*. Veel overtuigender lijkt mij de volgende opvatting: *silicernium* = lijkmaal of op, of bij 't graf, dat met *silices* bedekt was (ein ἀποτρόπαιον, das die Geister des Verstorbenen von einer Wiederkehr abhalten soll; cf. M. Murko, das Grab als Tisch, Wörter und Sachen Bd. II (1910) pag. 157 vlgg.).

Landgraf schreef zijn boek voor jonge philologen, doch ook oudere zullen er niet weinig uit kunnen leeren zeker vol eerbied voor 't hooge standpunt, waarop tegenwoordig de Cicero-studiën staan. Ik eindig met den wensch, dat deze geleerde weldra zijn uitgave van de oratio pro Plancio moge maken tot een waardig pendant van zijn editie der Rosciana.

Den Haag.

C. Brakman Jz.

Oeuvres d'Horace. Texte latin avec un commentaire critique et explicatif des introductions et des tables par F. Plessis et P. Lejay. — **Q. Horati Flacci Satirae.** Satires publiées par P. Lejay. Paris, Hachette. 1911. (Pr. fr. 15).

De beteekenis van het omvangrijke deel, waarin de Satiren van Horatius zijn behandeld door Lejay, zal een korte inhoudsopgave voldoende in het licht stellen. In een Avertissement worden wij naast andere zaken er op gewezen dat dit boek vooral ook bestemd is om een hulpmiddel te zijn voor „Professeurs d'instruction primaire, qui ont rarement des livres indispensables sous les mains”, namelijk ter voorbereiding voor hun lessen. Deze mededeeling verklaart voor een goed deel de omslachtigheid van dit werk, vooral van de zeer lange Introduction (CXXVIII blz.), waar de leeraren de geheele voorgeschiedenis van de zedekundige satiren — van Socrates langs Aristippus en de Cynici tot Bion en Teles — geschetst vinden, uitvoerig gedocumenteerd uit de nieuwste literatuur, vooral uit de Duitse, waarbij goede polemiek niet ontbreekt. Verder worden hier behandeld de rhetorische vormen waarin de Stoici en Cynici hun leer predikten (Aristippus gaf o. a. zes boeken met Diatriben en drie met Chrien), en hoe die in de Satiren vertegenwoordigd zijn. Horatius geeft allerlei wat te vinden is bij de moralisten van professie, maar hij putte dat minder uit de filosofen zelf, dan uit zijn omvangrijke lectuur van Grieken en Romeinen, vooral uit de Comici en Lucilius. Hij was geen Epicurist of Stoicijn of Academicus, maar schiep zich een eigen levensphilosophie. Op blz. XXXVI begint een hoofdstuk over mimen, Atellanen, Rhintonica, Characteres

(van Aristoteles en Theophrastus), en hun sporen in de Satiren; daarna volgt blz. XLVII—LXXV een onderzoek over den invloed van de oude Comedie en Aristophanes. Lejay vindt bij Horatius den bouw der Aristophanische blijspelen, proloog, debat, „sortie”, terug. Eindelijk wordt de bekende plaats van Livius VII 2 over het oude satyrdrama behandeld en de beschouwingen van Leo en Hendrichson aan een critisch onderzoek onderworpen en verworpen. Ten slotte worden de belangrijke vragen over de satura in de oud-Romeinsche literatuur — Ennius, Lucilius, Varro's Menipeen, enz. — behandeld en gewezen op de absolute originaliteit van Horatius; den invloed van Bion en Teles op zijn satiren acht Lejay gering en hypothetisch. Een beschouwing van de hss., blz. CXII—CXXVIII, besluit de Introductie.

De rest van het boek, blz. 1—605, geeft de exegetische en critische behandeling der Satiren, met „Introductions” voor elk gedicht, in den regel voor onzen smaak veel te lang, maar voor de genoemde leeraren der Lycea zeker zeer nuttig en bruikbaar; het slot dezer inleidingen geeft telkens iets over de chronologie der satire en een korte inhoudsopgave.

Onder deze inleidingen zijn er die getuigen van des Schrijvers omvangrijke geleerdheid, zijn kennis der oude en nieuwe letteren en zijn ontzaggelijke lectuur van talloze boeken en tijdschriftartikelen (meest Duitsche), waaruit hij zijn meeningen staft, of waarmede hij in hoffelijke polemiekt treedt. Onder de belangwekkende dingen, die in sommige inleidingen voorkomen, wijs ik op die over Horatius' navolging van Lucilius (I V p. 135 vlgg.), over Cicirrus, over reisepisodes bij Varro (Marcipor), Catullus, Ovidius, later Sidonius Apollinaris, Rutilius Namatianus en Ausonius; ook hier is H. superieur. Voor I 10 (blz. 250 vlg.) is lezenswaardig wat over Lucilius gezegd wordt en H.'s verhouding tot Catullus en Calvus en waarom hij nooit spreekt over Varro en Gallus. Voor II 1 worden de carmina famosa der XII tafelen behandeld (tooverzangen) en de rechtspraak in beleedigingsprocessen. II 2 is volstrekt geen Sermo Bionius. Bion et Teles n'ont pas exercé d'influence directe sur la satire d'Horace. II 7 over Cynische predikers en M. Aurelius; H.'s slaaf Davus en zijn meesters hoofdgebrek, de ongestadigheid, die te vergeefs aan verveling zoekt te ontkomen. Over geoorloofd en ongeoorloofd zingenot. II 8 p. 580 worden een aantal stijleigenaardigheden opgesomd naar het boek van Cartault over de satires; eindelijk over de personen in de Coena Nasidieni.

Rest iets over de critiek en de exegese.

Onder den tekst staan „Notes Critiques” met in hoofdzake volledige varia lectio en een groot aantal der bekendste conjecturen. Hier wordt bondig maar degelijk rekenschap gegeven als de tekst afwijkt van de gewone of ook waar hij critische toelichting vereischt tegenover anderer meening. Daaronder vinden wij in twee kolommen de exegese, vooral taalkundig en hierin afwijkend van de welbekende Deutsche edities, dat de paraphrase van lastige zinnen, daar gewoonlijk te vinden, meestal ontbreekt; soms helpen de critische noten, soms de inleidingen, maar de eigenlijke reden is wel deze dat die paraphrasen te vinden zijn in de lijvige, maar zeer

goedkoope duodecimo editie der beide uitgevers, van het jaar 1903. Ik heb eenige van de meest bekende cruces nagegaan en maar zelden een onvoldoende of m.i. verkeerde toelichting gevonden. Ik wijs op I 1.29 *perfidus hic caupo*, 108 *qui nemo ut avarus*, 3.19 *Immo alia etc.*, 29—37, 71. 5.6 *minus est gravis Appia tardis*. 15 *ut etc.* 6.12—22, zie introductie en onder den tekst; over *nos* (18) is men het nog steeds oneens. 125 *lusumque trigonem*. 9.44. 10 37 *defingit*. 65 *Graecis int. carm. auctor*, d. i. Ennius; zonderling is wat Kiessling hierover zeide. II. 3.1 *si raro scribis*, Lejay met Bentley, zeker verkeerd. 208 vreemde lezing van Lejay: *veris ceterisque tumultu*. 262 *nec nunc*, terecht, 7.13 *doctor*. 19 *illo*.

Uit deze inhoudsopgave blijkt voldoende, dat niemand die de Satiren van H. grondig wil bestudeeren dit boek vol stof, die tot onderzoek en nadenken wekt, ongebruikt mag laten; het vormt een groot contrast met de vernuftige maar wilde editie der Satiren van Lucian Muller.

Amsterdam.

H. T. Karsten.

W. Frankenberg, Der Organismus der semitischen Wortbildung (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, XXVI). Giessen, Töpelmann. 1913. (Pr. M. 6.50).

Volgens Frankenberg zijn de tot nog toe gedane pogingen tot classificering der semietische substantieven zeer oppervlakkig geweest. Ze gaan alle uit van een opvatting, die z.i. geheel verkeerd is. Men maakt onderscheid tusschen abstractum en concretum, nomen en verbum, activum en passivum, adjectivum en participium zonder zich rekenschap te geven van de ééne wet, die al deze woorden oorspronkelijk als gelijkwaardige grootheden in het leven heeft geroepen (p. 1 vg.) Om nu maar met de deur in huis te vallen, deel ik den lezer hier mee, dat men volgens Frankenberg in al die gelijkwaardige grootheden infinitieven heeft te zien. Voor wie mocht vermoeden, dat ik de bedoelingen des schrijvers wat te drastisch weergeef, zullen deze citaten overtuigend zijn: Es sei hier ein für allemal gesagt, dass alle Wörter dieser Form (het thema qatal) (vielleicht überhaupt alle Wörter im Semitischen), auch die scheinbar konkreteren, ursprünglich nichts anderes sind als abstrakte Infinitive (p. 6). En verder: Die Tatsache, dass alle Wörter Infinitive — wie wir es kurz nennen wollen — sind, ist der lebendige Keim, aus dem alle Triebe der Sprache verständlich werden (p. 75). Ten slotte: Einer der wichtigsten Grundsätze zum Verständnis des Semitischen ist die Anerkennung, dass es in den Sprachen dieser Art eigentliche Konkreta in dem Sinne, wie wir oder wir jetzt das Wort empfinden, ursprünglich nirgends gegeben hat; so weit wir wenigstens die Sprache zurückverfolgen können, treffen wir stets auf Gebilde, die wir nur als Sätze, als abstrakte Ausdrücke für bekannte Vorgänge oder auch Zustände auffassen können (p. 74).

Van dit beginsel uitgaande, onderneemt de schrijver zijn tocht door de verschillende semietische woordvormen, die dus gelijk zullen blijken te wezen aan de ons bekende infinitiefvormen der verschillende conjugaties. Het eerste deel van het boek behandelt infinitieven zonder praefixen. Als hoofdtypen worden opgegeven:

qatāl. Dit schema is in het Hebreeuwsch natuurlijk *qatōl* geworden, in het Arameesch *qetāl*. Men zal zich, lettende op de geciteerde uitingen, niet verwonderen hier het hebreeuwsche 'arod (wilde ezel) en het syrische *hiwwār* (wit) als infinitieven te vinden. De vorm *qatāl* wordt evenwel ook in verkorten vorm *qatal* gebruikt. Onder dezen infinitievorm vindt men bv. *baqar* (rundvee) opgenomen. Evenals *qatāl* tot *qatal* zoo is *qitāl* tot *qital* verkort. Als voorbeeld van een *qital*-infinitief worden o. a. *ḡela'* (rib) en 'enab (druif) opgegeven.

Deze infinitievormen nu kunnen van affixen voorzien worden; zulke affixen zijn bv. *i* en *aj* (p. 12). Een van deze affixen achter den infinitivus *qatāl* vindt men bv. in de arabischen gebroken pluralisvormen 'adhāraj (maagden) en in vrouwelijke syrische vormen als 'aborjata (voorbijgaande dingen).

Naast *indnitieven* met *a* staan infinitieven met *i* in de de tweede syllabe, niet alleen in de 1^e, maar in alle conjugaties (vgl. p. 34: der rote Faden der *i*- en *a*-Infinitive). Onder den vorm

qatīl wordt dan bv. het hebreeuwsche *qali* (geroosterd graan) opgenomen met de verklaring: das oftmals oder an mehreren Objekten oder intensiv ausgeübte Sengen mit dem Hinblick auf die fortdauernde Folge (das „passive“ Moment in diesen Sätzen) (p. 15). Bij de 2^e conjugatie onderscheidt de schrijver als infinitieven: *qattāl*, *qittāl* en *qattīl*, bij de 4^e conjugatie: *aqtāl*, *iqtāl*, *uqtāl* en *aqtīl*, *iqtīl*, *uqtīl*. Als paradigma van den infinitivus der 4^e conjugatie *aqtāl* dienen voornamelijk de plurales fracti van dien vorm als *ašraf* (edelen) en *anšār* (helpers). Om deze beschouwing aannemelijk te maken geeft de schrijver dan de volgende verklaring: Das arabische Wort für Riegel ist *ḡalaq*, also ein verkürzter Infinitiv *Ib*; er bedeutet ursprünglich weiter nichts wie das andauernde erschliessen; *aḡlaq* ist nun weiter nichts als eine Steigerung des verbalen Begriffes in das Plurale, etwa solche *ḡalaq* produzieren (p. 36). Op dezelfde wijze wordt op dezelfde bladzijde *amrād* (zieken) als „in stärkerem Masse krank sein = dass viele krank sind – oder freilich auch dass einer sehr krank ist = *amrād*“ verklaard.

Het tweede deel van het boek behandelt de infinitieven met praefixen *m*, *t*, en *j*. De vormen *maqtīl* en *maqtal* worden verklaard als infinitieven van den afel met voorgevoegde *m* (p. 41). Ook de vorm *maqtūl*, tot nog toe als participium passivi van de 1^e conjugatie beschouwd, moet zich in de rij der infinitieven scharen: *m + aqtūl* (p. 46 vgg.). Hetzelfde geldt van de vormen met voorgevoegde *t*: *teqūmah* (opstanding) en *tešūbah* (terugkeer) zijn infinitieven van den afel met voorgevoegde *t* (p. 54). Op dezelfde wijze worden de vormen met voorgevoegde *j* behandeld (p. 58 vgg.). Deze vormen geven den schrijver tevens gelegenheid zich over het ontstaan van het imperfectum te uiten. Men zal zich na al het voorafgaande al weer niet al te zeer verwonderen over de beschouwing, dat eigenlijk ook vormen als *jaqtul* infinitieven zijn met een praefix. De praefixen en affixen aan het imperfectum hebben oorspronkelijk volstrekt geen betrekking tot bepaalde personen en hebben dus met pronomina niet het geringste verband. In den pausa-

vorm tisma'i b.v. (gij, vrouw, hoort) dient de uitgang *ī* niet tot aanduiding van de 2^e pers. vrouwelijk; *ī* is het bovengenoemde versterkende affix, dat zoo vaak achter infinitieven gevoegd wordt (p. 65 vgg.). De uitgang *na* van de 2^e en 3^e persoon vrouw. meerv. wordt gelijk gesteld met den uitgang *ān*, die aan zekere infinitieven gehangen wordt (p. 67). „Auf diese Art sind die Imperfekte aller Konjugationen des Semitischen gebildet worden“.

Het derde deel bevat beschouwingen over den pluralis. Wanneer alle woorden eigenlijk infinitieven zijn, spreekt het vanzelf, dat de zgn. pluralis iets anders moet zijn dan men er tot nog toe in gezien heeft. De schrijver spreekt dan ook van „die Tatsache, dass es im Semitischen einen Pluralis in dem gebräuchlichen Sinne des Wortes, ... als eines organischen Mittels der Sprache, eine Mehrheit von Dingen zur Anschauung zu bringen, überhaupt nicht gibt“ (p. 74). De zgn. pluralisuitgangen zijn dan ook niet anders dan „Affixe, die im Semitischen allgemein zur Verstärkung des (verbalen) Begriffes und damit zur Bildung des Pluralis dienen (p. 75). De zgn. pluralis heeft dus met het getal niet te maken, maar beoogt alleen de intensieveit der handeling uit te drukken (p. 90). De voornaamste van deze intensieve affixen zijn *i* en *a* met verschillende aanhangsels; zoo is de noordsemitische manlijke pluralis *īn* of *īn* te verklaren als dit *ī* + de minatie of nunatie. Op dezelfde wijze is de uitgang *ān*, die in het Arabisch b.v. tot vorming van den dualis dient, als *ā* + *n* te beschouwen (p. 81). De vrouwelijke pluralisuitgang *āt* = *ā* + *t*. Hieruit heeft zich eerst door vokaalverkorting de singularis op at gevormd. Dezelfde *t* wordt gevonden in de singularisuitgangen *ūt* en *īt* (p. 81 vgg.). Deze beschouwing voert dan den schrijver tot de conclusie dat de noordsemitische vrouwelijke uitgang *a* niet volgens een bepaalde klankwet uit den oersemitischen vrouwelijken uitgang *at* kan ontstaan zijn, want at is verkorting van *āt* en *āt* = *ā* + *t*. De *t* is het determineerende element, dat al of niet achter den uitgang gevoegd wordt.

In het vierde deel worden de genoemde beginselen toegepast op de eensylbige wortels en op de wortels tertiae *w* en *j*. Zoo worden de eensylbige substantieven van de laatste wortelklasse beschouwd als infinitieven + infinitieffixen. Het hebreeuwsche 'oni (ellende) is dus = infinitivus 'un + *i* (p. 102). Ook de imperfecta der werkwoorden dezer klasse worden op dezelfde wijze ontleed *jigleh* = *j* + *gilaj* en dit laatste is de infinitief *gil* + *aj* (p. 110 vgg.).

Het vijfde deel behandelt het passivum of wel het zgn. passivum, want Frankenberg wil dezen laatsten term niet als het tegendeel van activum opvatten. De tegenstelling ligt voor hem in de handeling en den toestand daaruit voortvloeiend. Deze toestand ontstaat tengevolge van de herhaalde of intensieve handeling en heeft dus grammatisch nauw verband met den pluralis, die immers het intensieve der handeling zal uitdrukken. De hebreeuwsche vorm *gunnabta* (gij werdt gestolen) bestaat uit den infinitivus-pluralis *gunnāb* + pronominaalsuffix *ta* (p. 119). Dit *gunnāb* is dezelfde infinitivus dien men in het Arabisch den pluralis fractus

van gānib zou noemen, en dan eigenlijk ook infinitivus is.

In het zesde deel wordt het geheele onderzoek samengevat en hier en daar verduidelijkt. Zoo worden de praefixen van het imperfectum nog eens behandeld en ten deele met de praefixen der verschillende conjugaties in verband gebracht. Het praefix van de 1° persoon sing. aleph is het zelfde als dat van de 4° conjugatie; de n = de n van den nifal. De t is een bekend infinitiefpraefix en ook de j geeft een zekere energie aan de handeling.

Ik hoop, dat ik in het bovenstaande résumé de bedoelingen des schrijvers goed weergegeven en geen punten van wezenlijke beteekenis weggelaten heb. Liefst zou ik de beoordeeling van dit systeem geheel aan den semitischen lezer overlaten, te meer daar voor een uitvoerige discussie de ruimte hier ontbreekt. Maar het karakter van het „Museum” vordert, dat de recensent een oordeel geeft; zoo kort mogelijk zal ik dit dus doen.

De theorieën van Frankenberg zijn, zooals men ziet, revolutionnair. Ze zijn verrassend in hooge mate en met verbluffende consequentie doorgevoerd. Aan genialiteit en kennis ontbreekt het den schrijver niet. Toch vrees ik, dat hij niet ontkomen is aan het gevaar, dat dergelijke „ontlekkings” bijna altijd meebrengen, nl. dat ze den ontdekker zóó meeslepen, dat hij zijn bezinning vrijwel verliest en niet meer in staat is bezwaren rustig onder de oogen te zien. Voorbeelden van een dergelijken gang van zaken zijn overbekend; ik behoef geen namen te noemen.

Frankenberg is uitgegaan van den overgangsvorm tusschen werkwoord en naamwoord, den infinitivus en heeft nu dezen overgangsvorm voor den grondvorm van beide verklaard, ook van concreta. De voorbeelden van concreta die gegeven worden, zijn evenwel zeer weinig overtuigend. En nog sceptischer wordt men, wanneer men denkt aan de niet gegeven voorbeelden. Zal hij ons kunnen verklaren welke handeling bv. aan de begrippen *kelb* (hond) of *mā'* (water) ten grondslag liggen? Of aan de namen van lichaamsdeelen als *'ain* (oog), van verwanten als *ab* (vader)? Barth heeft ze wijselijk als „geïsoleerde” nomina beschouwd, d. w. z. hij erkent, dat wij hier zijn aan de grens der taalwetenschap, waar alle verklaring ophoudt. Frankenberg heeft evenwel van geen reserves gesproken.

Een algemeen bezwaar is verder, dat Frankenberg met de homonyme vormen te weinig rekening gehouden heeft. Wanneer bv. een infinitiefaffix *i* luidt, dan is daarmee nog volstrekt niet gezegd, dat de uitgang *i* van den pluralis ditzelfde affix is, vooral daar deze in het Arabisch in den vorm *ū* (n) voorkomt. Dit is een bezwaar, dat m. i. tegen de geheele behandeling van den pluralis geldt.

Evenzoo wordt de theorie over de vormen van het imperfectum door geen enkel argument aannemelijk gemaakt. Waarom bv. de tweede persoon vrouwelijk door een „intensiveren” vorm uitgedrukt zou worden dan de tweede pers. manlijk is niet in te zien. Ditzelfde bezwaar geldt tegen de geheele theorie der imperfectvormen.

Verder is met de waarde der verschillende werkwoords-

conjugaties geen rekening gehouden. Wanneer bv. *tešubah* (terugkeer) een infinitivus van den afel heet, dan zou de oorspronkelijke afel met zijn lateren naamgenoot zoo goed als geen verband houden, daar van een causatieve, zelfs van een intensieve beteekenis bij dit nomen niets blijkt.

Zoo zou ik meer van denzelfden aard kunnen noemen en telkens zou blijken, dat de nieuwe theorieën, die hier voorgedragen worden, een zeer sterk verband leggen tusschen uiterlijk overeenkomende verschijnselen, maar voor dit verband geen voldoende logische of psychologische gronden vermogen te geven.

Leiden.

A. J. Wensinck.

Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de Jaren 1837 tot 1851, met een inleiding en aantekeningen van A. Jacob. Eerste deel. (Uitgave van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde). Gent, Siffer. 1913. (Pr. fr. 5).

„Dit werk is een poging om de studie van Conscience op wetenschappelijken grondslag te vestigen.” Hoe de uitgever deze woorden bedoelt, wordt in het *Voorbericht* verduidelijkt. De briefwisseling moet komen te staan „in de lijst van haar tijd”. Te weinig heeft men er op gelet van hoeveel belang het is „de rol te leeren kennen die Conscience in den Vlaamschen Strijd heeft gespeeld”. Op mannelijke leeftijd had Conscience „een heftig verlangen om daarin een werkelijk aandeel te nemen.”

Dit omvangrijke eerste deel, waarin nog geen brief is afgedrukt, bestaat uit een zeer leesbaar en een zeer onleesbaar gedeelte. Het eerste is een *Inleiding* van de uitgever over de *Voornaamste Stroomingen in den Vlaamschen Strijd van zijn Ontstaan tot het Jaar 1851* (blz. 17—51). Deze goed geschreven karakteristiek berust op degelijke détailstudie, maar toont tevens dat de schrijver, bezield met liefde voor zijn vaderstad, die zo vol herinneringen aan de populaire romanschrijver is, en voor een breed opgevatte Vlaamse beweging, de aanleg bezit om ons later een doorwerkte Conscience-biografie te schenken. Voorlopig bepaalde hij zich tot het verzamelen van *Bio- en Bibliografische Nota's over Hendrik Conscience*, „disiecta membra”, die het overige gedeelte van deze bundel (blz. 52—422) vullen. Als we dit archief doorbladeren, komt telkens de twijfel boven of al deze uitknipsels uit nieuwsberichten en recensies, van dag tot dag geboekt, wel een afdruk verdienen, maar zonder de Brieven, die ons het tweede deel zal brengen, is niet te beoordelen in hoeverre hier het nodige en het overbodige gemengd is. De Briefwisseling zelf zien we met veel belangstelling tegemoet.

Assen.

C. G. N. de Vooy.

J.-E. Fidaio-Justiniani, L'Esprit classique et la Préciosité au XVIIe siècle. Avec un Discours et un Dialogue inédits de Chapelain sur l'Amour et sur la Gloire. Paris, A. Picard. 1914. (Pr. fr. 350).

Een verfrisschende wind waait ons tegen uit dit boekje waarin niet zonder dристheid allerhand letterkundige dogma's omver geblazen worden. De voornaamste stelling die de schrijver verdedigt komt hierop neer, dat ten onrechte gemeenlijk een scheidslijn wordt

getrokken tusschen de naar „classicisme” en de naar „preciositeit” strevende Fransche litteratoren der 17de eeuw, terwijl er in werkelijkheid géén oppositie, doch slechts één streven bestond dat beide richtingen omsloot. Zelfs is het aan de samenwerking der *précieuses* te danken dat de Fransche klassieken zich onderscheiden van de klassieke schrijvers der oudheid en zij geen kopieën, doch oorspronkelijk en nationaal werk geleverd hebben (4). De zoogenaamde preciositeit wordt nog teveel beschouwd als eene bespottelijke en onnatuurlijke schrijf- of spreekwijze, die een groep hyperverfinde woordkunstenaars zich had eigen gemaakt *pour épater le bourgeois* en die langen tijd remmend gewerkt heeft op den ontwikkelingsgang van den klassieke geest. Niets is volgens den heer Fida Justiniani minder juist. Ridicuel was de preciositeit in de literatuur slechts daár waar zij werd nagestreefd door tweede-rang schrijvers, maar een Balzac, een Chapelain, een Vaugelas en een Conrart die tegelijk stichters der *Académie française* en voorstanders der *précieuse* richting waren, kunnen toch bezwaarlijk als bespottelijke taalverknoeijsers beschouwd worden.

De „grootte” *précieuses* (dit ter onderscheiding van de onuitstaanbare aanstellers en blauwkousen, zoo geestig door Molière gapersifleerd) zijn één met de classici en hebben dus eenzelfde ideaal voor oogen. De regels en voorschriften die Boileau, de classicus bij uitnemendheid, in rijm bracht, werden eertijds reeds door de *précieuses* verkondigd en hoewel dezelieden zich gaarne een aanschijn van nonchalance en wuftheid gaven en alle zwaarwichtige geleerdheid vermeden, waren velen van hen grondig bekend met de oude talen en genoeg op de hoogte van de Italiaansche en Spaansche letterkunde om er in hunne geschriften hun voordeel mee te doen — hetgeen natuurlijk weer aan de vorming van *l'esprit classique* ten goede kwam.

Chapelain, Jean Chapelain, de beminnelijke *précieux* die, doorkneed als hij was in de regelen der dichtkunst, zulk een goede *Art Poétique* had kunnen schrijven indien hij gewild had, maar die liever den *dandy* uithing en slechte verzen rijmde, in de hoop aan schoone oogen te behagen, is de held van dit betoog. Totnogtoe werd Chapelain uitsluitend beschouwd als de grootte theoreticus van het classicisme vóór Boileau; óók de lijvige dissertatie die de heer Collas onlangs aan den dichter van *La Pucelle* gewijd heeft, doet geen ander licht op hem vallen. Toch was het Chapelain's grootste ideaal om voor een *galant homme* (*honnête homme* was eigenlijk de term) te worden aangezien. Hij was tegelijk classicus en *précieux* en dat hieruit geen tweeslachtigheid voortkwam, wordt ons in deze verhandeling duidelijk gemaakt. Klassiek was Chapelain door zijne tot dweepzucht naderende vereering voor de letterkundige voorschriften van Aristoteles; reeds vóór Boileau roemde hij de wet der drie eenheden in het treurspel als „een dogma van eeuwige waarheid.” *Précieux* toonde hij zich in zijn omgang met de geestige markiezin de Rambouillet in wier kring hij zéér gevierd werd; *précieux* was hij door zijn afschuw van alle *pédantisme* en duffe geleerdheid, door een ongedwongen, eleganten stijl dien hij in zijne brieven en in zijne conversatie nastreefde. Zelf *grand*

précieux, bespote hij de *précieux* en de *précieuses ridicules*, hun schijn-wetenschap, de overdreven uitdrukkingen waarvan zij zich zoo gaarne bedienden en de bewondering die zij aan den dag legden voor de woordkunstenaars van den Spaanschen dichter Gongora. *Précieux* toonde hij zich door de inspireerende kracht die hij aan de liefde toekende en door de groote waarde die hij hechte aan den dagelijkschen omgang met beschaafde vrouwen. „Pour débarbariser la France” schrijft Fida Justiniani, Chapelain devait faire appel, en même temps qu'aux règles, au plus aimable, mais aussi au plus capricieux des sexes” (35). In de philosophie der *précieuses* bekleedt de liefde een eereplaats: immers de liefde en de daarmee gepaard gaande behaagzucht verleent gratie aan de pen van den dichter en kracht aan het zwaard van den strijder die den lof zijner schoone begeert. Bij Racine, wiens helden zoo hartstochtelijk wisten te beminnen en hunne gevoelens in zulke schoone bewoordingen hebben geuit, vinden wij vele voorbeelden van de ware *amour précieux*. Sterker nog bij Corneille in wiens treurspelen liefde steeds zelfverloochening en zedelijken moed opwekt. De preciositeit heeft haren stempel op de geheele zeventiende eeuw gedrukt. Lodewijk XIV was een *galant homme* en op ende op *précieux*: schoone edelvrouwen vergezelden zijne veldtochten om door hare tegenwoordigheid de krijgers met moed te bezielen en de overwinnaars te huldigen. Den dag waarop de lieflijke madame de la Vallière, gevaren en bevelen trotseerende, zich een weg door de gelederen baande om aan de voeten van den koning neer te vallen, dien dag was Lodewijk XIV voorzeker de gelukkigste, maar tevens ook de meest volmaakte *précieux* van zijn rijk (74). Ook Chapelain wist te beminnen zooals het een *honnête homme* betaamde en het hoofdstuk getiteld *les Amours d'un précieux*, geeft ons een interessanten blik op zijn zieleleven.

Alle grootte *précieuses* der 17e eeuw waren eenzelfde ideaal als de klassieken toegedaan en alle grootte klassieken — zelfs Boileau, de dorre, hatelijke Boileau, (de schrijver staaf het met voorbeelden) — hadden een kantje van preciositeit, aldus is de conclusie van dit zeer lezenswaardige boekje.

Nadat de heer Justiniani juist Chapelain heeft uitverkoren om aan te toonen dat genoemde geestesrichtingen elkander geen zins uitsloten, doch bij de begaafde schrijvers eenzelfde streven vertegenwoordigden, gevoelen we ons eenigszins ontmoedigd aan het slot zijner studie (94) te lezen dat Chapelain zich toch eigenlijk nooit die *bel air*, waarop hij zoo prat ging, geheel heeft kunnen eigen maken en dat hij teveel notariszoon bleef om zich met den eleganten zwier van den *honnête homme* te kunnen uiten. Een andere bedenking is dat de schrijver Chapelain's meeningen dikwijls vertolkt uit een fictieven dialoog: *S'il faut qu'un jeune homme soit amoureux*, waarin Sarrasin, een tijdgenoot van den dichter van *La Pucelle*, dezen sprekend invoert; wij missen echter de zekerheid dat deze samenspraak de werkelijke gevoelens van Chapelain wedergeeft en de heer Justiniani maakt zich naar mijne meening wat al te gemakkelijk af van de in 't oog vallende tegenstrijdigheden tusschen de *Discours contre l'Amour*, een rede

door Chapelain in de *Académie* uitgesproken en bovengenoemden dialoog, door op vrij losse gronden te verklaren dat Chapelain, toen hij zijn *Discours* schreef, aan een ongelukkige liefde leed en daardoor onrechtvaardig in zijn oordeel was. Maar dit zijn kleine bezwaren die aan de waarde van het geheel geen afbreuk doen.

Behalve het vele wetenswaardige dat we over den persoon en invloed van Chapelain leeren, is dit boek door de nieuwe belichting die het op de verhouding van classicisme en preciositeit werpt, wederom eene aanmaning om geen conservatief standpunt in te nemen wanneer wij letterkundige stroomingen bestudeeren en tevens een nieuw bewijs dat men in de literatuurgeschiedenis wel vele schakeeringen, doch slechts zelden scherpe grenslijnen onderscheiden kan.

Leiden.

C. Serrurier.

E. M. Walker, The Hellenica Oxyrhynchia, its authorship and authority. Oxford, Clarendon Press. 1913. (Pr. sh. 5).

De *Hellenica* van Oxyrrhynchus — und kein Ende! In 1908 werd te Oxyrrhynchus in Egypte een papyrus gevonden, bevattende een stuk Grieksche geschiedenis van 395 v. Chr. en daaromtrent. Het was blijkbaar van een schrijver van naam. De vondst was zeer gewichtig om haar inhoud; bovendien prikkelde zij de nieuwsgierigheid door de onbekendheid van den auteur. Oogenblikkelijk ontstond eene rijke literatuur, waartoe de eerste coryphaeën op het gebied der Grieksche geschiedenis bijdragen hebben geleverd. Zij zal nog wel haar laatste woord niet hebben gezegd, ook al behandelt het hier boven genoemde boek van Walker de gezeten problemen met eene volledigheid en eene nauwkeurigheid, die den hoogsten lof verdienen.

Walkers boek is de samenvatting van zes lezingen over het onderwerp. Reeds te voren (in *Klio* 1908) liet hij zijn licht over de kwesties schijnen; thans echter dringt hij veel dieper door. Vier van de lezingen zijn gewijd aan het opsporen van den auteur. Feitelijk zijn er vier mogelijkheden: Theopompus, Cratippus, Ephorus, drie geschiedschrijvers van wie wij zeker weten dat zij in den loop der vierde eeuw over de gebeurtenissen van 395 hebben gehandeld, en een volstrekt non liquet. Het laatste standpunt heeft voor mij, na de verschenen literatuur grootendeels te hebben gelezen, nog altijd zeer groote bekoring; moet ik echter een naam noemen, dan ga ik bepaald met Walker mede, dat het Ephorus moet zijn. In den aanvang waren de meeste, en vooral de invloedrijkste stemmen, voor Theopompus; Walker behoorde tot de weinigen, die dat gevoelen bestreden en Cratippus noemden. De Cratippianen wonnen gaandeweg terrein; inderdaad laat zich bij rustige overweging voor de toewijzing aan Theopompus niets werkelijk overtuigends bijbrengen. Wat Walker in het hier aangekondigde boek aan het reeds te dier zake gezegde nog heeft toegevoegd, zal, denk ik, aan deze hypothese wel den genadeslag geven. Het noemen van Cratippus is evenwel slechts een elegantere vorm van het non liquet; want van dezen historicus, zijn opzet, zijne neigingen, zijn stijl, weten wij zoo bitter weinig af,

dat men hem, als men wil, iederen mogelijken papyrus over geschiedenis van 395 kan toeschrijven. Judeich bracht daarop Ephorus naar voren (*Rhein. Mus.* 1911). Diens aanspraken worden nu, veel uitvoeriger en beter, door Walker bepleit.

Men had oorspronkelijk Ephorus om twee redenen geheel ter zijde gesteld. Ephorus, redeneerde men, die eene geheele Grieksche geschiedenis schreef, kan onmogelijk zóó uitvoerig zijn geweest als P., de schrijver van den papyrus; wij weten daarvan niets. Ten tweede is het zeker, dat P. vóór 355 schreef (hij kent blijkbaar den Heiligen Oorlog niet, die in dat jaar uitbrak), en Ephorus' boek is eene kwarteeuw later. Beide bezwaren tracht Walker te ontzenuwen. Hij put zich uit, om te bewijzen, dat Ephorus een zeer dik boek heeft geschreven. Dit bewijs is, dunkt mij, niet geslaagd; hoogstens maakt hij het aannemelijk, dat Ephorus' boek heel omvangrijk kan zijn geweest, dat wij geen bewijs van het tegendeel hebben. De argumenten voor deze en al de verdere beweringen van Walker onttrekken zich aan bespreking hier ter plaatse; het loopt over tal van kleine bijzonderheden uit het gebied der Grieksche historiographie. Gelukkiger is hij, waar hij betoogt, dat Ephorus' achttiende boek (hier moeten, gelijk hij bewijst, de gebeurtenissen van 395 in hebben gestaan) vóór 355 is geschreven; hij bewijst, dat de gangbare latere dateering op niets wezenlijks berust. Dat het bewuste boek vóór 355 geschreven moet zijn, bewijst hij nog niet; maar hij bereikt toch een hoogen graad van waarschijnlijkheid. Dan, na zich aldus den weg te hebben vrijgemaakt, komt Walker tot het positieve deel van zijne bewijsvoering. Hij toont aan, dat er werkelijk in stijl, in sympathieën, in omvang van kennis, in voorliefde voor geographische details veel is in P., wat voor gelijktelling met Ephorus pleit. Hij breidt hier een rijkdom van argumenten uit. En één geduchte troef blijkt hij ten slotte in zijne hand te houden: hij bewijst zeer duidelijk, dat Diodorus XIV 8 een uittreksel is uit de capita 6—8 van P. Welnu, reeds sedert langen tijd geldt het veertiende boek van Diodorus voor geëxcerpeerd uit Ephorus. Dus P. is Ephorus? Het zou toch altijd nog mogelijk kunnen zijn, dat wij ons sedert langen tijd vergissen en dat Diodorus' legger toch niet Ephorus is geweest.

De twee laatste hoofdstukken van Walker handelen over de geloofwaardigheid, de historische waarde van P. Het springt zeer in het oog, dat hij nog al afwijkt van Xenophon, die tot dusverre onze groote vraagbaak was voor dingen, het jaar 395 betreffende. Is het waar, wat Xenophon ons biedt? Of is misschien de nieuwgevondene historicus beter betrouwbaar? Beide meeningen zijn reeds verdedigd. Walker wil zooveel mogelijk de autoriteit van den een en die van den ander hooghouden; de tegenstrijdigheid wil hij dikwijls tot schijn herleiden, zij lijkt groter dan zij is, omdat de twee auteurs zoo gansch verschillende mensen waren en dezelfde dingen zoo geheel anders bekeken. Beiden zijn historici van gewicht. Eene enkele maal lijkt mij zijn betoog meer vernuftig dan overtuigend. Maar het heeft geen nut, hier op de vele kleinigheden in te gaan, die in deze twee hoofdstukken ter sprake worden gebracht. Voor

den beoefenaar der Grieksche geschiedenis zijn ook zij ten hoogste lezenswaard, zoogoed als de vier voorafgaande.

Utrecht.

H. van Gelder.

H. Malo, Les Corsaires dunkerquois et Jean Bart, II (1662 à 1702). Paris, Mercure de France. 1914. (Pr. fr. 3.50).

Met een even rijke documentatie als in deel I (*Mus.* XXI, kol. 22) heeft de heer Malo, nu vooral puttende uit Fransche archieven, in zijn tweede deel de eerste 40 jaar van Duinkerken onder Fransche heerschappij beschreven. De Spanjaarden hadden na den vrede van Munster de havenwerken verwaarloosd; de scheepvaart was in hooge mate verlopen. Eerst langzamerhand kwam onder Fransch bewind de verheffing. Colbert en Vauban hadden hieraan beiden een belangrijk aandeel. Evenals vroeger werd Duinkerken ook nu weer kaperplaats en station van een koninklijk eskader. Het hoogtepunt in de ontwikkeling van beide werd bereikt in den negenjarigen oorlog. Men kan in het tiende hoofdstuk van Malo's boek zeer merkwaardige gegevens vinden over de groote winsten, die de koopvaart toen afwierp. De geschiedenis van het koninklijk eskader valt dan samen met die van Jan Bart, aan wien een groot gedeelte van 's heeren Malo's boek is gewijd. Terecht, want de stoutmoedigheid en de bevarenheid der Duinkerker schippers culmineerden in hem. De schrijver loopt hoogweg met zijn held. In de „merveilleuse épopée“, die het bedrijf der Duinkerkers voor den heer Malo is, past de figuur van Jan Bart, zooals hij deze ziet, als de „héros sans peur et sans reproche.“ Het zakelijke verhaal van 's mans leven en daden, zooals we dat hier vinden, is in elk geval in staat, het caricatuurbed, dat de achttiende eeuw van den Duinkerker zeeman maakte, door een beter te vervangen.

Het gedeelte van Duinkerken's geschiedenis, dat hier behandeld wordt, valt in tijdsorde samen met dat der groote zeeoorlogen van de tweede helft der zeventiende eeuw. Het is hiervan een klein onderdeel en niet, zooals eigenlijk wel in de eerste helft der zeventiende eeuw, de hoofdzaak van den zeeoorlog. Het is een schaduwzijde van het boek van den heer Malo, dat hij de daden der Duinkerkers verhaalt zonder veel verband met den grooten oorlog. Let men op dezen niet, dan ziet men de daden der Duinkerkers licht te groot. Het is algemeen bekend, dat Frankrijk in den negenjarigen oorlog ter zee vrijwel machteloos werd gemaakt door de Engelsche en Nederlandsche vloten samen. Hiervan hoort men bij den heer Malo niets. Leest men bij hem de uitvoerige beschrijving van het gelukkige gevecht van Jan Bart met een Nederlandsch eskader op de hoogte van Tessel in Juni 1694, dan krijgt men diens gevolg den overigens geheel onjuisten indruk, dat het den Franschen ter zee maar wat goed ging. Onder voorbehoud van deze algemeene opmerking erkennen wij gaarne, dat dit tweede deel opnieuw ook voor onze zeeschiedenis van zeer wezenlijk belang is. Het heeft ons genoeg gedaan te mogen constateeren, dat de schrijver nu meer en beter dan in zijn eerste deel De Jonge's Zeewezen heeft gebruikt.

Wij besluiten met de vermelding van het feit, dat

Jan Bart in 1667 op een Hollandsch schip den tocht op de Medway medemaakte. Dit heeft hem later (in 1690) aanleiding gegeven, aan Lodewijk XIV voor te stellen een dergelijken tocht met een Fransche vloot te ondernemen. De Engelschen, schreef hij in zijne memorie hierover, hebben zich nu wel meer versterkt, maar men moet ook niet vergeten „la différence, tout entière, qu'il y a entre la noble et vaillante impétuosité de nos François, et la timide et faible manière de cette innoble nation hollandaise“. Hij oordeelde over het resultaat van den Nederlandschen tocht zeer ongunstig (p. 228). Men moet dit oordeel niet te ver wegwerpen, maar bedenken, dat het niet zoo heel ver afstond van dat van niemand minder dan Johan de Witt.

's-Gravenhage.

N. Japikse.

H. Usener, Kleine Schriften. Vierter Band. Arbeiten zur Religionsgeschichte. Leipzig. Teubner 1913. (Pr. M. 15, geb. M. 18).

In het „Vorwort“ somt de uitgever, prof. R. Wünsch, de hem bekende „religionsgeschichtliche Werke“ van Usener op p. III—V, zet uiteen, waarom verscheidene dier geschriften in deze verzameling niet zijn opgenomen, wijst op de veranderingen bij deze uitgave aangebracht en betuigt zijn dank aan O. Weinreich voor de hem betoonde hulp, p. VI.

De inhoud, chronologisch gerangschikt, is als volgt: Kallone p. 1—93, Italische mythen p. 93—143, Das Verhältnis des römischen Senats zur Kirche in der Ostgothenzeit p. 143—154, Gislebert de la Porrée p. 154—162, Weihnachtspredigt des Sophronios p. 162—177, Chronistische Aufzeichnungen über die Jahre 1414—1420 p. 177—182, Pasparios p. 182—194, Übersehenes p. 194—198, Der Stoff des griechischen Epos p. 199—259, Göttliche Synonyme p. 259—306, Beiläufige Bemerkungen p. 307—315, Aus Julian von Halikarnass p. 316—333, Zwillingsbildung p. 334—356, Italische Volksjustiz p. 356—382, Zu den Sintfluthsagen p. 382—396, Divus Alexander p. 396—398, Milch und Honig p. 398—417, Eine Spur des Petrusangeliums, p. 417—421, Heilige Handlung p. 422—467, Psithyros p. 467—469, Klagen und Lachen p. 469 vlg., Keraunos p. 471—497. Tot besluit het register (von O. Weinreich) p. 498—516.

In de eerste verhandeling tracht Usener naar aanleiding van Aristophanes Pax 261—286, vooral van 278, vgl. p. 4, het bestaan van eene godin Kallone „die geburtshelfende Artemis-Hekate“ p. 90, aan te toonen en haar ook Aristoph. Aves 63, vgl. p. 78 vlgg. en Plat. Symp. p. 206 D, vgl. p. 80—93, ingang te doen vinden.

In „Italische mythen“ wordt een poging gedaan, om zekere Romeinsche gebruiken bij den afloop van het jaar door ethnologische parallellen p. 94—116 toe te lichten, en in verband hiermede de overtuiging uitgesproken, dat oorspronkelijk voor de Romeinen Anna en anderzijds Perenna of Anna Perenna, vgl. de bekende passage bij Ovid. Fast. III, 523—660, „getrennte Kultusbegriffe“, t. w. het loopende jaar en het afgeloopene, waren p. 121, die eerst bij de viering van den afloop van 't jaar, tot de eenheid Anna Perenna samenvielen p. 122, voorts dat Mars zelf het was „der als gealterter und aus-

getriebener Jahresgott „Mamurius Veturius” hiess”, p. 132 vlg. f.f., vgl. ook hierbij het verhaal bij Ovid. Fast. III, 371—392, en dat Mamurius Veturius en Anna Perenna, vgl. wederom Ovid. Fast. III, 677—694 niet van elkaar kunnen worden gescheiden, p. 138—143.

In „Das Verhältnis des römischen Senats zur Kirche in der Ostgothenzeit” wordt als voor de hand liggend aangenomen, „dass unter nicht nationalen Herrschern, welche einen friedlichen und gesicherten Rechtszustand zu begründen strebten, die höchste politische Korporation des alten römischen Staats eine nicht unerheblich bedeutendere Stellung erhalten musste als unter nationalen Gewalthabern”, p. 144, en uit verscheidene gegevens „ein offizielles Verhältnis des Senats zu Kurie und eine gewisse Abhängigkeit der letzteren” p. 151, afgeleid.

Het volgende opstel vestigt de aandacht voornamelijk op een onuitgegeven anonym geschrift uit de twaalfde eeuw, in cod. Vatican. lat. n. 561, f. 170—280r, waaruit blijkt, op welke autoriteiten Gislebert de la Porrée zich beriep toen hij op de Synode te Rheims zijne triniteits-leer trachtte te rechtvaardigen.

De „Weihnachtspredigt des Sophronios” van 't jaar 634, tot dusver slechts in eene Latijnsche vertaling (Bibl. maxima patr. Lugdun. 1677, t. XII p. 206 ff., Migne P. Gr. 87, 3, p. 3201 f.f.) en onvolledig bekend, is door Usener in het oorspronkelijke en in haar geheel uitgegeven.

De „chronistische Aufzeichnungen über die Jahre 1414—1420” door den auteur uit manuscript N. 432, sign. D/K. I. b 21 van de bibliotheek van het sticht Raigern voor 't eerst uitgegeven, zijn een interessante bijdrage tot de kennis der Hussitische beweging.

„Pasparios”, een benaming van Apollo op Paros en te Pergamum, wordt afgeleid van de wortel σπαρ- of σκαρ-, vgl. het Latijnsche *coruscus* p. 185 en opgevat in de betekenis van „den, der alles mit seinem Lichte durchtanzt” p. 193.

„Übersehenes” behandelt I p. 194 vlgg. uit het leven van den hl. Hypatios Acta Sanctorum Juni B III inzonderheid c. 70 p. 343^b, tot toelichting van hetgeen Kallimachos over de processie met den heiligen korf van Demeter, hymn. in Cer. v. 3, 121, 136 vermeldt, II p. 197 vlg., uit het leven van den H. Theodoros van Sykeon, in Μνημεία ἀγιολογικά τῶν πρῶτων ἐκδιδόμενα Venet. 1884, c. 16 p. 375, over Artemis als eene in den middagtijd verschijnende godin, III v. 198 twee passages uit het leven van den hl. Paulus den jongere in de Anal. Bolland. (1892) B. XI p. 53 en 55, waaruit blijkt, dat nog in de 10. eeuw een heilige steen op het Latmosgebergte goddelijke vereering genoot.

Het opstel „Der Stoff des griechischen Epos” is drieliedig. In I „Sagenbildung” wordt inzonderheid betoogd dat „die bedeutenderen Helden des griechischen Epos... nachweisbar alte, längst verehrte Heroen der Stämme und Geschlechter, ja ursprüngliche Götter” waren, p. 202 vlg., en als voorbeelden daarvoor naar Agamemnon, Menelaos, Diomedes, Nestor, Achilleus en Helena verwezen p. 203—210; in II worden de „Anfänge des Epos” van de „gebundene Lyrik des Kultus” afgeleid p. 218; III handelt over „Axylos en Kalesios” p. 221—234, IV over „Adrastos und Amphiaraios” p. 234—239, V over „Thersites” p. 239—259.

In „Göttliche Synonyme” wordt er op gewezen, dat de mythe vaak aan heroën twee vaders, een goddelijken en een sterfelijken, toekent p. 262, en getracht het bewijs te leveren, „dass in den Namen der sterblichen Väter in der Regel ältere landschaftliche Benennungen desselben Gottes sich verbergen, dem sonst die Vaterschaft zugeschrieben wird”, p. 263. Zodoende leeren wij Zeus kennen als: Argos, Epopeus und als Herr des Sonnenrads Ixion, als zerschmetternder Blitzgott Tyn-dareos und Amphitryon, als Schleuderer züngelnder Blitze Aiolos, p. 263—277 en 306 f. Poseidon als Glaukos Aigeus Neleus, als Rossegott Hippotes Hippokoon Hippomenes Amphidamas Aktor en Elatos; als Gott der Vegetation Kretheus, als Pflüger Aphareus, als Drescher Aloeus, als Wintergott Melanthos, enz. p. 277—306, 306 f.

Van de „Beiläufige Bemerkungen” wijst I p. 307 vlg. op de antieke voorstelling, dat, bij den dood van lievelingen der goden, de zon verduistert, zooals reeds in de Ilias II 567 bij het sneuvelen van Sarpedon wordt vermeld; II p. 308 vlgg. licht Sappho, frg. 109, over het heengaan der maagdelijkheid, door zekere huwelijksgebruiken bij de Slaven en Duitschers toe; IV p. 311, toont uit een Mantineesch dekreet, gepubliceerd in Bull. corresp. hell. 20, 126 aan, hoe de Grieksche godsdienst reeds in de eerste eeuw v. Chr. achteruitging; V p. 311 vlgg. wijst naar aanleiding van I G Ins. <IG XII> III n. 422 p. 101 op de rol, die de heroën als bemiddelaars tusschen menschen en goden vervulden; VI p. 313, stelt naast Ev. Joh. X, 30 „Ik en de Vader zijn Één” de uitspraak van Chrysippos (bij Philodemos π. εὐσεβ. p. 80 Gomp.) dat de aether (Zeus) tegelijk vader en zoon is; VII, p. 313 vlgg. vindt in Eurip. Andromache 846 de „alte bildliche Vorstellung vom Weg ins Jenseits” terug, schoon vertroebeld door de latere opvatting; VIII p. 315 acht de bekende formule ἡ κῆε ὑπερχῶε „schwerlich vor der römischen Zeit ersonnen.”

Het volgende opstel geeft enkele passages uit den commentaar van Julianus van Halikarnassus (6de eeuw) op Hiob, inzonderheid diens bestrijding der astrologie p. 321—329, en licht de laatste in twee aanhangsels toe p. 329—333.

Het artikel „Zwillingsbildung” behandelt met verwerking van talrijke archaeologische gegevens de dubbelvormige gestalten in de mythologie, bijv. de Dioskouron p. 339 f.f. en Janus p. 340 vlgg., 347 vlgg.

In „Italische Volksjustiz” wijdt de auteur over occentatio, pipulus, vagulatio d. i. het uitscheiden op den openbaren weg nader uit en geeft o. m. p. 377 vlgg. een verklaring van Plautus, Pseudol. 357—369.

Er volgen allerlei toelichtingen over Useners boek „Die Sintfluthsagen” (1899). De auteur haalt in I p. 382 vlg. een passage uit Wellhausens Proleg. z. Gesch. Israels⁵ (1899) p. 318 f. aan als „überraschende Bestätigung” van zijn eigene opvatting, „dass der mythische Kern der Sintfluthsagen die Vorstellung von dem Aufgang oder der Geburt des Lichtgottes war”, verdacht in II p. 383 vlgg. zijne afleiding van het woord Deukalion, bespreekt in III p. 385 vlg. Ovid. Met. VII 352 f. en Apoll. Rhod. III, 1086 f., tracht in IV p. 386—393 „die völlige Gleichwertigkeit der beiden Bilder des Schiffes

und des Fisches, welche in der indischen Flutsage verknüpft werden" door twee varianten van een oud sprookje, dat wij bij de Slaven en elders vinden, aan te toonen, weidt in V p. 393 vlgg. uit over het „Götterschiff", wijst VI p. 395 op de voorstelling, dat „wer das überirdische Glück gehabt, Träger des Göttlichen zu sein, nicht länger leben kann, weil er für die Erde zu gut ist", en vermeldt in VII p. 396, dat de vondst, door Scheil in *Rec. trav. rel. à la philol. e. l'arch. égyptienn. assys.* t. XX (1898) p. 55—59 en door P. Jensen in *Schraders Keilinschr. Bibl.* VI, 1 p. 288 f. nieuw bewerkt, op de hoofdzaak, den oorspronkelijken kern der mythe, geen nieuw licht werpt.

In „Divus Alexander" wordt aangetoend, dat het bericht bij Johannes Chrysostomos, hom. XXVI over den II Brief aan de Korinthiërs (t. X p. 624^a Montf.) dat de Romeinsche senaat Alexander tot dertienden god zou hebben verklaard, niet op Alexander den Groote maar op Keizer Alexander Severus slaat, p. 396 vlgg.

Uit de volgende verhandeling blijkt, welke rol melk en honing in de mythologie der Grieken, in den Mithrasdienst en ook eens in de Christelijke kerk bij de doopen avondmaalsviering speelden. „Die Wurzel des Brauchs kann nur in den mythischen Vorstellungen vom himmlischen Land gesucht werden, wie sie am lebhaftesten in Sage und Kultus des Dionysos ausgeprägt waren," p. 416.

„Eine Spur des Petrus-evangeliums" vindt Usener in eene legende uit cod. hist. gr. n. 3 van de hofbibliotheek te Weenen f. 267^v vlg., vgl. p. 418, toont echter uit fol. 298^r—300^r, die hij in den breede aanhaalt, aan, dat de schrijver dier legende het Petrus-evangelie zelf gekend noch gelezen heeft, p. 419 vlgg.

In „Heilige Handlung" weidt de auteur eerst voornamelijk over de godsdienstige voorstellingen van mythen uit, p. 422—429 en behandelt voorts in I „Wasserweihe" p. 429—435 een der zg. sacramentaliën in de Roomsche Katholieke Kerk, in II „Caterva" p. 435—447 de in Rome en elders op bepaalde tijden gebruikelijke „gottesdienstliche Kämpfe", in III „Ilions Fall" p. 447—467 de dateering daarvan, waarbij ook het door Plutarchus de def. or. 15 vermelde Delphische feest nader wordt toegelicht, p. 451 vlgg.

In „Psithyros" wordt op grond van eene inscriptie uit Lindos, te vinden in „Oversigt kong. Danske viden-skab. selsk. forhandl." 1904 No. 3 p. 67, betoogd, dat men ook een „fluistergod" d. w. z. tot wien men fluistert, vereerde.

Naar aanleiding van Hym. Hom. in Cer., 202 vlgg., waar Iambe door hare grappen de treurende Demeter opvrolijkt, wordt in „Klagen und Lachen", met verwijzing naar een gebruik op Sardinië, om nl. na een begrafenis de treurenden door eene zg. *buffona* aan het lachen te brengen, het vermoeden geopperd „dass der Brauch, Trauernde durch Spässe aufzuheitern, einmal auch in Attika geherrscht hat" p. 470.

In de laatste verhandeling toont Usener aan, „dass bis tief ins VI. Jahrh. bei den Hellenen ziemlich allgemein Keraunos als Gott Verehrung genossen hat", p. 473, voorts dat de vereering van den bliksemstraal bij de Makedoniërs en anderen „bis in weit spätere Zeit" p. 474

heeft voortgeduurd en treedt in allerlei bijzonderheden aangaande de voorstellingen, die den grondslag van dezen kult waren.

Wie deze opstellen met onpartijdige attentie leest, stuit herhaaldelijk niet slechts op eene zekere stroefheid van uitdrukking, als bijv.: „Wir haben hier einen Fall, wo auch die Spinnwebenarbeit ausgleichender Sage zu einer Dichtigkeit gelangt ist, welche ihr allgemeine Geltung verschaffte und die Fähigkeit zu dichterscher Umbildung verlieh," p. 266 regel 8 vlgg., maar ook op een zekere onbeholpenheid van denken, die niet slechts uit enkele gezegden, als „Kein Mensch hat seine Geburt und ersten Kinderjahre gesehen" p. 217 reg. 7, maar bovenal uit het onvermogen blijkt om zich bij het onderwerp te bepalen; in „Kallone" bijv. lezen wij allerlei over fragmenten van Empedokles p. 1 vlgg., over den roef van Persephone, p. 20 vlgg., over den stam 'perj., p. 47—61 (dit alles met noten, die een lengte van tot 63 regels toe bereiken, vgl. p. 15 vlg.), maar weinig over de godin in quaestie, en dan luidt het nog p. 77: „Der fortwährende Zwang des Entsagens, den sich die Untersuchung auferlegen musste, um nicht ins Unabsehbare fortgerissen zu werden, hat etwas Ermüdendes. Wir lassen uns gerne wieder zu den bestimmt abgegrenzten Problemen zurückführen", zoodat men gerust beweren kan, dat over 't algemeen genomen, de waarde van deze verhandelingen in omgekeerde evenredigheid staat tot hare lengte.

Aan den anderen kant echter zal ook geen ernstig beoefenaar der „Religionsgeschichte", ethnologie, oudheidkunde, taalwetenschap zonder vrucht deze verzameling van degelijke geleerdheid bestudeeren. Het meest zal men — zooals reeds uit ons exposé blijkt — Usener dankbaar zijn voor hetgeen hij uit verborgen manuscripten en veronachtzaamde geschriften aan het licht heeft gebracht en dit is voornamelijk in de kleinere opstellen het geval. Maar ook in de grootere verhandelingen is voor ieder die den moed heeft om te zoeken, veel te vinden, wat ons inzicht verruimt, onze belangstelling wekt en ons tot nieuw onderzoek prikkelt, vgl. o. m. het betoog p. 18 vlg. dat de zg. theokrasie niet een symptoom van het stervende geloof en een werk van den Romeinschen tijd is, maar reeds van oudsher dateert, of de uiteenzettingen over de *φάρμακοι*, die toonbeelden van diepe menschelijke ellende, die voor goede voeding gedurende één jaar bereid waren, als zoenoffer gedood te worden, p. 255 vlgg., of hetgeen er over het begrip *flagitium* in 't midden is gebracht p. 360—373. Alles te samen genomen dus een uitgaaf, waarvoor prof. Wünsch onzen dank verdient, te meer, nu het uitstekende register van O. Weinreich iedereen in staat stelt, met gemak hetgeen van zijn gading is te vinden.

's-Gravenhage.

K. H. E. de Jong.

E. Babelon, *Moneta*. (Extrait des Mém. de l'Acad. des Inscr. et B.-Lettres, t. XXXIX). Paris, Klincksieck. 1913. (Pr. fr. 2).

Van bovenstaande verhandeling zijn de beide eerste hoofdstukken gewijd aan den oorsprong van het woord *moneta* en de vroegste geschiedenis van Rome's Munt op de Capitolijnsche Arx. In het 3de hoofdstuk vervolgt

de schrijver de geschiedenis dier Munt in Augusteischen en lateren keizertijd, en besluit in hoofdstuk 4 met een bespreking van de op vroege en late keizermunten voorkomende allegorische voorstelling van Moneta, die, als bekend, ook gevonden wordt op munten met *Aequitas* tot randschrift.

Van deze hoofdstukken mogen m. i. het meest geslaagd heeten de capita 1—2. De schrijver verwerpt daarin te recht de bekende opvatting van Assmann (*Klio* VI, p. 477 e. v.), als zou moneta ontleend zijn aan het punische *machath*, dat voorkomt op munten door Carthago op Sicilië geslagen. Het is vooral op numismatische gronden, dat Babelon m. i. duidelijk aantoon, dat de Romeinen onmogelijk aan die machathmunten een benaming voor hun eigen geld kunnen hebben ontleend. Het beste bewijs daarvoor is wel dat de muntvondsten zeker aantoonen, dat bedoelde Punisch-Sicilische munten nimmer te Rome, noch in Z.-Italië in omloop zijn geweest. — Tegenover Assmann's afleiding zelf een nieuwe geven voor het woord moneta, doet Babelon niet; met recht laat hij dit over aan linguïsten, al is hij overtuigd, dat deszelfs oorsprong in Italië moet worden gezocht, daar het bij hem geen twijfel laat, of Juno Moneta is eene oud-italische, z. i. Sabellische godin, die reeds vroeg op de Arx moet zijn vereerd, en wier speciaal attribuut was de gans. Vreemd derhalve aan elk begrip van geld, meent Babelon dan ook dat het alleen om zuiver praktische redenen — die hij nader aangeeft — is geweest, dat in 269 v. C. naast den tempel van Juno Moneta de Munt werd gesticht, die als aanbouw aan haar tempel, naar haar zou heeten Moneta.

Minder instemming verdienen m. i. de beide volgende capita. In cap. 3 wordt allereerst door Babelon, evenals onder de Republiek, ook voor den keizertijd het bestaan van één Munt bepleit, en dit in tegenstelling met hen, die op grond van de oude opvatting dat de keizer uitsluitend had het recht van 't slaan van gouden en zilveren munt, de Senaat daarentegen dat van brons, twee Munten aannemen. Dat Babelon's veronderstelling op zich zelf juist is, lijkt mij niet twijfelachtig, waarvoor hij als bewijs terecht aanvoert het feit, dat onder Augustus de muntmeesters M. Sanquinius en P. Licinius Stolo zoowel zilver en goud als brons hebben geslagen — al is, om dit hier tegelijk op te merken, onjuist het verband dat Babelon legt tusschen hun muntslag in alle drie metalen en het op hun (bronzen) munten voorkomende A A A F F. Immers ook die muntmeesters, welke uitsluitend brons hebben geslagen, noemen zich zoo. Doch behalve den muntslag dezer enkele muntmeesters, voert Babelon ook als argument aan de verdere reeks van emissies, zooals die onder de verschillende Augusteische muntcolleges successievelijk hebben plaats gehad. De schrijver gaat daarbij uit van de volgorde door Grueber aangegeven in zijn *Coins of the Rom. Rep. in the Br. Mus.*, waarin Babelon opvalt, hoe gedurende een aantal jaren om het andere jaar brons door den Senaat, en zilver en goud door den keizer is geslagen, een bijzonderheid, die z. i. wijst op één Munt, in elk geval geen twee Munten behoeft te veronderstellen. Doch, hoe natuurlijk deze conclusie zelf ook moge zijn, is Grueber's chronologie wel zóó vaststaand,

dat zij in haar geheel kan dienen tot eenig bewijs? Stelt men daartegenover de chronologie, die Willers geeft in zijn *Röm. Kupferprägung*, dan is daar van een omwisseling, als bovenbedoeld, geen sprake, en of Willers's volgorde minder plausibel is dan die van Grueber, lijkt mij zeer de vraag, ja houd ik de eerste voor juist. Opmerkelijk is het zeker, dat Willers' publicatie door Babelon geheel niet ter sprake is gebracht, ook waar het betreft het muntrecht van keizer en Senaat, waarover Willers zoo belangrijke en zonder twijfel juiste opmerkingen heeft gemaakt, en dat geheel verschillend van vroegere opvattingen als boven door Babelon nog zonder meer zijn aanvaard.

Aan het slot van dit hoofdstuk bespreekt Babelon de Munt in lateren keizertijd, die verondersteld wordt te zijn verplaatst naar den Coelius. Dat die Munt moet gestaan hebben onder de hoede van Apollo, dient aan de hand van munten van Commodus te moeten worden aangenomen, doch dat, zooals de schrijver wil, die Apollo een Apollo Salutaris is geweest, houd ik voor zeer hypothetisch, in elk geval te onzeker, om daaruit met Babelon af te leiden, dat die Munt onder Nero moet zijn gebouwd.

Even kwestieus lijkt mij in cap. 4, dat de gelijkheid van voorstellingen op munten met *Moneta* en *Aequitas* tot randschrift, moet worden verklaard uit een assimilatie van de eerste met de laatste. Het daarvoor door den schrijver aangevoerde bewijs, een Gr. Br. van Sept. Severus (Coh². 23), is m. i. niet zóó overtuigend, dat daarmee weerlegd kan heeten wat Mowat in *Num. Zeitschr.* 1909, p. 87 e. v. hierover in het midden heeft gebracht.

Heb ik hiermee slechts de hoofdpunten van Babelon's verhandeling aangegeven, nog tal van kleinere kwesties zijn daarbij door den schrijver behandeld, die met het hierboven besprokene, Babelon's opstel van gewicht doen zijn voor allen, die belang stellen in Moneta en wat met haar in verband staat.

Den Haag.

M. A. Evelein.

W. Elert, Die voluntaristische Mystik Jacob Böhmes.
Eine psychologische Studie. Berlin, Trowitzsch u. Sohn.
1913. (Pr. M. 5).

Kennelijk was het niet het doel van Dr. Elert, Böhme in de lijst van zijn tijd te plaatsen. Dan toch zou hij over Paracelsus, Valentijn Weigel, Schwenkfeld hebben gesproken. De poging om een genie historisch te verklaren door hem met voorgangers en navolgers in verband te brengen vindt hier geen bijval. „Unsere ganze Sehnsucht, die wir von der Geschichtswissenschaft gestillt sehen möchten, geht doch vielmehr auf das Eigentümliche, Besondere geschichtlicher Persönlichkeiten.“

Daarmede hangt het wellicht samen, dat de schrijver menige duistere plaats van Böhme citeert, zonder er een kommentaar aan toe te voegen. Een stokpaardje houdt volgens Sterne het juiste midden tusschen een hartstocht en een monomanie. Welnu het stokpaardje, dat de autodidakt Böhme bij voorkeur berijdt, is misbruik van technische termen aan astrologen, alchymisten en mystici ontleend. Daardoor zijn 's mans geschriften

voor een kind dezer eeuw dikwijls totaal ongenietbaar.

Zeer duidelijk is onze auteur, waar hij als het eigenaardige van Böhme aanwijst, dat deze geen historisch, maar een levend geloof verlangde, een geloof uit eigen persoonlijke ervaring voortspruitend. Wat baat het mij te erkennen, vraagt Böhme, dat God in Jezus mensch is geworden, indien dit feit zich niet in mij herhaalt? Men kan in kerkelijken zin orthodox en nogtans onvroom zijn. Böhme achtte zich wegens zijn protest tegen „Babel”, dat het Christen-zijn van het aannemen van feiten uit het gruze verleden liet afhangen, een tweeden reformator. De eerste was Luther.

Dr. E. vermijdt het over Böhme's theosofie uit te weiden. Daarentegen toont hij aan, dat veel in de geschriften van den schoenmaker de onwillekeurige autobiografie is van een geest met een zeldzaam rijk innerlijk leven. Het primaat van den wil werd door B. gehuldigd, gelijk overal geschiedt, waar in de eerste plaats aan godsdienstig leven en gevoelen, niet aan leer of bespiegeling wordt gehecht. Böhme was zeer speculatief en had sterke intellektuele behoeften; bovenal echter was hij een vroom en gemoedelijk man, dichtertlijk, geweldig in zijn plastiek, niet zonder een gepaste mate van zelfgevoel.

Voortreffelijk schildert Dr. E., hoe Böhme aan een sterken aandrang gehoorzaamde, toen hij, oorspronkelijk enkel voor zich zelf, zijn innerlijke ervaringen op papier bracht. Hij had in zich zelf liefde, zachtheid, zin voor recht, m. a. w. God ontdekt, maar tevens een dier, een wolf, een slang, een kat, m. a. w. Lucifer, en ook den strijd tusschen de hemelsche en de duivelsche macht, in den mensch, om den mensch. Toen hij aan anderen lezen liet wat hij geschreven had, verzamelde zich spoedig een stille gemeente om hem, waardoor hij zich gedragen gevoelde, terwijl er van den kansel heftig tegen hem werd geijverd. Veel belangrijks deelt Elert over Böhme's aanhang mede eerst in Silezië, weldra ook in Saksen en in de Nederlanden. Hier leefde de eerste uitgever der meeste geschriften van Böhme, de aanzienlijke Amsterdammer koopman Hendrik Beets. Een voorvader van Hildebrand?

Het boek van Elert is lezenswaard, maar geen lichte lectuur. Ik begrijp niet, waarom Elert het geloof, dat bij Böhme „Gottes Wesen anziehen” is, in de beschouwingen van onzen dichtertlijken en innig vromen „philosophus teutonicus” een „Fremdkörper” noemt.

Doorn.

Van der Wyck.

SCHOOLBOEKEN.

A. Ernout, Historische Formenlehre des Lateinischen. Deutsche Uebersetzung von H. Meltzer. (Indogerm. Bibliothek, zweite Abt. Sprachwissenschaftliche Gymnasialbibliothek von Max Niedermann, V.) Heidelberg, Winter, 1913. (Pr. kart. M. 2.80).

Als motto voor dit boekje zou ik willen kiezen de woorden van Quintilianus: *non enim doceo, sed admonéo docturos*; wel zegt de schrijver — de vertaler verklaart, dat hij niets anders heeft gedaan dan zijn tekst in leesbaar Duits overgebracht — dat hij dit boekje voor leerlingen bestemt, die voldoende de beginselen van het Latijn kennen,

maar wanneer hij dit boek aan leerlingen van onze 3e en 4e klas in handen zou willen geven, dan zouden ook de allerbesten hem teleurstellen; dit is geen schoolboek, het is een boek voor leraren.

Aansluitend aan Max Niedermanns Historische Lautlehre, in 1911 in dezelfde serie verschenen, behandelt Ernout deklinatie en konjugatie van het Latijn histories beschouwd, archaïes, klassiek, later-latijn. Vermeden wordt het drukken van Grieksche woorden, die kan de leraar aanvullen uit zijn kennis van „verwandten Sprachen”, telkens wanneer hij dit nodig acht. Of dit zorgvuldig vermijden van Grieksche woorden enig nut heeft? Mijn overtuiging is deze: wie denkt een klassieke opvoeding te kunnen krijgen zonder het Grieks, behoeft van het ontstaan en de groei van het Latijn niets te weten. Nog meer oppervlakkigheid en schijngeleerdheid te kweken kan niemands levenstaak zijn.

Nodig is het, dat het grammatikale gedeelte den leerlingen onderwezen wordt op meer, wetenschappelijke manier dan dat nu nog veelal geschiedt, te oordeelen altans naar de leerboeken, blijkens de programma's, aan verreweg de meeste Gymnasia in gebruik; de jongens mogen gerust middeliek de vruchten genieten van de wetenschap der laatste twintig jaren; dat kan niet anders dan hun ten goede komen.

Of dit boek hun dit voordeel brengen zou? Het spijt mij te moeten zeggen, dat zelfs leraren heel voorzichtig moeten zijn met alles aan te nemen, wat prof. Ernout hier met veel te veel positivisme neerschrijft.

Hier volgen enige vraagtekens uitgewerkt; uit veel kies ik een paar bij de tweede deklinatie:

„Die 2e Dekl. umfasst m. f. und n. Subst. sowie mask. und neutr. Adj.” Mij lijkt het verschil tussen Subst. en Adj. onnodig vooral waar er in de 2e dekl. geen flexie-verschil hoegaansd is. Nomina zijn het.

Van de feminina wordt gezegd, dat daartoe ook behoren enige techniese termen: *alvus*, *colus*, *humus*, *vannus*. Toegegeven, dat de reden van de geslachtsafwijking nog niet voldoende opgehelderd is, kan deze bewering zonder meer er toch niet door; zijn *alvus* en *humus* „der technischen Sprache angehörig”? Dat *alvus*, arch. manl., vr. geworden is, wordt verzwegen; dat men *humus* tracht te verklaren door *terra* als synonymem, moge Ernout niet voldoen, maar met zo een algemeenheid als „techniese woord” is toch evenmin een verklaring gegeven.

Onjuist is wat dan volgt (§ 32) dat de fem. op -os „Schrift für Schritt ausgemerzt wurden entweder durch Uebertritt ins Maskulinum wie *Corinthus alvus*, oder in die 4 Deklination, wo es mehr ursprüngliche Feminina gab, so *colus*, *ficus*, *pinus*.”

Dit is toch te vaag! Want *alvus* is niet overgegaan naar het manlik, archaïsties is juist het manlik geslacht, later komt het voor ml. en vr. — Dan: de 4e deklinatie (in een boek als dit dient men te spreken van u-stammen) waar oorspr. meer fem. waren, bijv. *colus*, *ficus*, *pinus*. Meer dan in de 2e decl. of meer fem. dan masc.? Maar dan dient Ernout toch boomnamen als *ficus* en *pinus* evenzeer als een afzonderlike woordsoort te noemen als hij dat bij de 2e deklinatie doet in § 31; *colus*, wat dan overblijft, is natuurlijk geen ander woord dan *colus* het techniese der 2e, dat en een o-decl. en een u-decl. heeft.

Dit onderwerp is dus wel wat haastig behandeld. Nu § 35: „Der Nom. auf -us, -um geht auf ein älteres -os, -om zurück, das nicht bloß durch die verwandten Sprachen bezeugt, sondern im archaischen Latein selbst noch überliefert ist.” Neen; omgekeerd, os, om niet alleen in arch. latijn, maar ook in verwante talen; of het een kwestie van schrijfwijze alleen of ook een van uitspraak is, beslist Ernout niet! § 36 behandelt de verklaring van adiect. -op -is van subst. op -o stam afgeleid, bijv. *imberbis*, *exsomnis*; diese Formen auf -is (Caecilis = Caecilius, Mercuris e. a.) sind zugunsten derer auf -ius ausgemerzt (een lievelingswoord) worden, oder

wo sie sich gehalten haben, hat der Nom. den Übertritt in die 3 Dekl. angebahnt. So erklären sich die Adiektiva *imberbis*, *exsomnis* usw. aus **imberbios*, **exsomnios* usw. Dit is onvolledig, laat zich gemakkelijk zeggen, maar kwalik bewijzen, bovendien te positief; verontschuldigd kan deze inkleding slechts hierdoor worden, dat schr. te kort wou samenvatten, wat Lindsay hieromtrent met grote voorzichtigheid mededeelt, vooral op pag. 182, 183.

Over de verdeling der verba naar de vokaal der presens-stam zodat men in één rijtje krijgt (§ 187) *ago*, *aio*, *alo*, *cado*, *cando*, *cano*, *carpo*, enz. laat zich nog wat zeggen; ook over de stelling dat *dare* eigenlijk twee verschillende werkwoorden is één = *δαίωμι*, één = *καίωμι* (§ 268); een perf. *-didi ascendidi*, *descendidi* is naar valse analogie van *abscondidi* toch alleen maar beperkt tot verba op *-ndo*, niet op *-do* (pag. 153) en die perf. komen voor in een aanhaling bij Aulus Gellius 6. 9. 17; daarheen had Ernout wel mogen verwijzen, liever dan de vage, zelfs voor een leraar weinig zeggende, maar zeer raadselachtige woorden erachter te zetten: ein Typus, der in einigen romanischen Sprachen (welke dan? en hoe?) weiterlebt.

Mij spijt het te moeten besluiten dat mij dit boekje niet overal even gelukkig geslaagd lijkt; dat het register niet altijd volledig is, bij *dare* bijv. mis ik 152, juist de bladzijde, waar het op aankomt, en dat men op pag. 203 toch gaarne zou willen weten, waar men de vier Lat. opschriften vinden kan met sporen van een verloren dualis. Dat er op het ogenblik vier bekend zijn, zegt op zichzelf niets.

Dtrecht.

E. Sljper.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XLVI, 3: A. Brückner, Miscellen. — Dez., Die lituslav. Spracheinheit. — R. Trautmann, Altčech. *čily* „frisch, lebhaft, munter“. — Dez., Lit. *triséti*. — E. Hermann, Die epische Zerdehnung. — R. Trautmann, Lit. *krañtas*. — J. Wackernagel, Indoiranica. — W. Caland, Zu *mulier quae mulier*. — J. Pokorny, Beitr. z. ir. Gramm. — Dez., Die Flexion der *ā*-Stämme im Indoiran. u. Armen. — Dez., Herkunft u. Etym. des Wortes *Eisen*. — F. Bechtel, Parerga. — T. Kehrhaan, Z. lesb. Dialekt. — J. Pokorny, Berichtigung. — H. Reichelt, Studien z. lat. Laut- u. Wortgesch.

Mittell. d. kais. deutschen archäol. Inst., Röm. Abt., XXIX, 1: C. Densmore Curtis, Notes on the walls of Perugia. — M. Bang, Eine Monumentalinschr. v. Forum Romanum. — A. Preys, Mädchentorso vom Ilios. — F. Poulsen, Röm. Porträts in der Ny Carlsberg Glyptothek zu Kopenhagen.

Hermes, XLIX, 4: T. Kehrhaan, Anacreontea. — H. Dessau, Vergil. u. Karthago, Dido u. Anna. — H. Simon, Untersuch. z. Quellengesch. der Kaiser Aurelian bis Constantin. — M. Holleaux, *ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ Η ΑΝΘΥΠΑΤΟΣ*. — St. Brassloff, die Rechtsfrage bei der Adoption Hadrians. — K. Busche, zu Ciceros Philipp. Reden. — P. Lehmann, Apuleiusfragmente. — Miscellen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXIII-XXXIV, 8: K. Holl, Die Vorstellung vom Märtyrer und die Märtyrerakte in ihrer geschichtl. Entwicklung. — A. Werminghoff, Von den Insignien u. den Reliquien des alten heil. Röm. Reiches. — L. Wendriner, Z. Verständniss von Kleists Drama 'Prinz Friedrich von Homburg'.

In het paedagog. ged.: E. Hoffmann, Die Entwickl. des Weltproblems in der vorsokrat. Philos. — O. Hartlich, VI. Verbandstag des Vereinsverb. akad. gebild. Lehrer Deutschlands. — Mitteil.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XL, 1: K. Helm, Beitr. z. überlief. u. kritik des Wiener Oswald. — G. Neckel, Untersuch. z. Eddakritik, I. — H. Petersson, Einige tiernamen aus alten farbenbezeichnungen. — Th. Frings, Tonlange vocale. — Th. von Grienberger, Leodus. — A. Wallner, Zu d. schwank v. d. bösen Frau. — Dez., Thomas v. Britannien. — E. Gutmacher, Miscellen z. Wortkunde. — W. von Unwerth, As. *hir*. — Dez., Ostacia u. Kára. — K. Helm, Ahd. *evangeljo* swm. — C. Nörrenberg, Ahd. *v = f*.

Studiën, LXXXII, 4: H. Wilbers, De oorsprong van Genesis 1-3. — E. Hoogeveen, Eucharistische Bloedwonder. — C. Wessels, Ontdekkingsgeschied. v. d. Zuidpool, VIII. De tweede expeditie v. R. F. Scott. — Uit de Pers. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Fritz, Hist. v. Wagenaer: Volkskunde XXV, n°. 5-6 (A. de Cock).
Fruin-Japikse, Brieven v. De Witt IV: Lit. Zentralbl. 1914, n°. 28 (Brugmans).
Van Ginneken, Handboek I: Volkskunde XXV, n°. 5-6 (A. de Cock).
Hoogvliet, Die sogen. Geschlechter im Indo-Eur.: Berl. Phil. Wochenschr. 1914, n°. 33 (H. Meltzer).
Kossmann, Nederl. Faustspiel: Gött. Gel. Anz. 1914, n°. 8 (Kaulfuss-Diesch).
Lindeboom, Bijbelsch Humanisme: Lit. Zentralbl. 1914, n°. 25 (J.).
Roos, Biblioth. d. Rijksuniv. te Gron.: Lit. Zentralbl. 1914, n°. 30 (Brugmans).
Speyer, Theosophie: Lit. Zentralbl. 1914, n°. 26 (J. Br.).

ADVERTENTIEN.

Nieuw Nederlandsch BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—**. Gebonden in halfleeren band **f11.50**. Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f1.—**.

Uitgave van **A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ** te LEIDEN.

ADVERTENTIEN.

ARCHIVES
OU
CORRESPONDANCE INÉDITE
DE LA MAISON
D'ORANGE-NASSAU
QUATRIÈME SÉRIE
PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE
PAR
Th. BUSSEMAKER
Docteur ès Lettres, Professeur à l'Université de Leyde
TOME IV 1759—1766

Prijs . . . f 6.75.

De deelen van deze belangrijke uitgave volgen elkan-
der in geregelde orde op. Dit deel omvat de periode van
1759—1766 en vangt aan met den dood van Prinses
Anne en bevat 161 hoogst belangrijke documenten.

Geschiedenis
VAN HET
Nederlandsche Volk
DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver
is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln
of in 30 afleveringen elk van $\pm$ 6 vel druks.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts
één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst
met eere aan het Buitenland konden toonen, dan
zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche
Volk** door Prof. BLOK zijn.”

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der
laatste 10 jaren door Frans Erens).

De prijs is per aflevering f 0.80.

Per deel ingenaaid f 6.—

en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Deel I en II zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

**Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te
LEIDEN.**

VERSCHENEN: het

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen
Oorlog in 1914** zal een populair geschreven
werk worden, waarin talrijke illustraties, voor-
stellende Oorlogstafereelen te land en ter zee,
portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden
uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat,
terwijl in den loop der uitgave een **prachtige
plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten
10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aan-
geboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van
een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog
zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30 Cents.**

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel
**A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
LEIDEN.**

In de Serie der **Oud-Christelijke Ge-
schriften in Nederlandsche Vertaling**,
onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM,
is verschenen als **Deel XIV:**

CLEMENS ALEXANDRINUS VII.

Vlechtwerken III.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie
uit vrienden van den vertaler, ter gelegen-
heid van de verstrijking van zijn ambtelijken
termijn.

Prijs . . . f 1.25.

**Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te Leiden**

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers / 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SODIER, Parijs. — WILLIAMS & MORGATE, Londen.

22ste Jaargang.

N°. 3.

December 1914.

Bulle, Handbuch der Archäologie, I, 1
(H. M. R. Leopold).
Besnier, Lexique de Géographie Ancienne
(Koch).
Rasch, Sophocles quid debeat Herodoto
(K. Kuiper).
Draheim, Die Lieder des Horaz (Koster).
Beeson, Isidor-Studien (v. Wageningen).
Hillebrandt, Lieder des Rvgeda (Caland).

Besselaar, Zuid-Afrika in de Letterkunde
(de Vooya).
Vulliod, Pierre Rosegger (Scholte).
Schinz, Les accents dans l'écriture fran-
çaise (Sneyders de Vogel).
Fouché, Het Dagboek van Adam Tas
(Godée Molsbergen).
Michon, Un décret du dème de Cholargos
relatif aux Thesmophories (v. Hille).

Van Dijk, Ibsen's Brand (Schermerhorn).
Knortz, Amerikanischer Aberglaube der
Gegenwart (Schrijnen).
Schoolboeken:
Willemsen, Lat. Inschriften (Boissevain).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Handbuch der Archäologie. In Verbindung mit zahl-
reichen Gelehrten herausgegeben von Prof. Dr. H. Bulle.
(Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, Bd. VI).
Lieferung I: Band I Seite 1-184. München, Beck. 1913.
(Pr. M. 4).

De eerste aflevering van het groote nieuwe handboek
der archaeologie, dat Sittl's verouderd werk zal ver-
vangen en in vijf deelen (waarvan een deel platen) het
geheele gebied der klassieke oudheidkunde behandelen,
brengt afdeeling A, B en C van de „Gegenstände und
Hilfsmittel der archäologischen Forschung”: Wesen und
Methode der A. (H. Bulle), Geschichte der A. (B. Sauer)
en Untergang und Wiedergewinnung der Denkmäler
(Th. Wiegand).

Reeds de titels van deze onderafdeelingen wekken het
vermoeden, dat herhalingen niet gemakkelijk te ver-
mijden zouden zijn. Men treft die dan ook werkelijk
vrij dikwijls aan en niet altijd gelijkluidend. Voor een
leerboek zouden dergelijke ongelijkheden misschien te
veroordeelen zijn, maar in een voor deskundigen
bestemd werk heeft dit systeem het voordeel, dat de
opstellen zeer goed ieder afzonderlijk gelezen kunnen
worden en de persoonlijkheden van de schrijvers tot
haar recht come.

Wie b.v. zich ergerde, omdat Bulle in zijn theoreti-
sche beschouwingen over methode en opvatting de niet-
Duitschers bijna volkomen negeert of slechts smalende
opmerkingen voor hen over heeft ¹⁾, wordt door Sauer's

¹⁾ P. Paris' *Manuel d'Archéologie* blijft ongenoemd,
Déonna's groot boek wordt (bl. 15) met behulp van de

enthoesiaste lofspraak op buitenlanders, b.v. op de
Franschen Peiresc en Spon gerustgesteld (ook hier
echter komen de nieuwere Italianen, Visconti en Pigorini
b.v., te kort) en ziet met vreugde, dat ook Wiegand
niet alleen vaak niet-Duitschers aanhaalt en de practische
boekjes van Flinders Petrie en Salomon Reinach warm
aanbeveelt, maar ook in hun toon blijft bij het geven
van goed bruikbare aanwijzingen voor de praxis en bij
de bespreking van de modernste reproductiewijzen.

Het is zeer lofwaardig, dat de medewerkers zich in
het citeeren sterk gematigd hebben, maar toch zouden
ze mijns inziens het boek nog toegankelijker gemaakt
hebben, als ze enkele tweedehandsaanhalingen tot hun
primaire bron teruggebracht hadden. Wanneer we op

autoriteit van een Noorsche recensie in een paar regeltjes
afgehandeld, de publicaties van de Fransche opgravingen
in Delphi worden (bl. 24) gekleineerd. — Als men spreekt
over godsdienstgeschiedenis mag men toch de werken van
Franz Cumont en Frazer niet vergeten (bl. 79). Dat de
ethnologie en anthropologie (bl. 78) nog wel aan andere
dan Duitsche geleerden iets te danken hebben, kan Bulle nu
b.v. lezen in de *Revue de Paris* van October 1913 (Marcel
Mauss, *L'Ethnographie en France et à l'étranger*). —
Op bl. 71 lijkt het precies alsof Auguste Rodin zijn boek
over kunst in het Duitsch publiceerde. — Dat kleine, goed-
koopje werkjes als die van De Morgan en Reinach (op bl.
15) „unzugänglich” genoemd worden, lijkt bijna ongelooflijk.
Den inhoud van J. de Morgan's boekje: *Les recherches
archéologiques, leur but et leurs procédés* (Parijs 1906 —
niet 1905 —) kent de schrijver niet; anders zou hij het niet
als literatuur onder het hoofdstuk „Begriffsbestimmung”
genoemd hebben, terwijl het wenken voor de practijk
bevat en dus tot het terrein van zijn medewerker Wie-
gand behoort. Dezen zal dan ook het werkje van den
opgraver van Susa, den vinder van Hammurabi's wetboek,
wel niet onbekend zijn.

bladzijde 143 lezen: „Die Getreideaufuhr Ägyptens war zu Justinians Zeit auf 5½ Millionen Modii herabgesunken, während sie zur Zeit des Augustus 20 Millionen betragen hatte, und als im Jahre 563 das ägyptische Getreide in Konstantinopel ausblieb, trat eine Hungersnot ein, da Anatolien und das Balkangebiet den Ausfall nicht decken konnten (Brooks Adams, Das Gesetz der Zivilisation und des Verfalles, 1907, S. 93),“ kan alleen iemand, die het genoemde boek tot zijn beschikking heeft deze aanhaling controleren. Ik kon het werk van den Amerikaanschen *staathuishoudkundige* hier alleen in den eersten druk (Londen—New-York 1895) machtig worden. Daarin is het me niet gelukt de aangehaalde plaats te vinden. Maar daar ze in de Duitse vertaling van 1907 wel voorkomt, zal de schrijver zeker volgens zijn vaste gewoonte zijn bron hebben opgegeven en verwezen naar Romeinsche of Byzantijnsche documenten, wier teksten men in iedere bibliotheek aantreft. Maar ik wil hierover in dit bijzondere geval niet klagen, want deze methode is bijna algemeen; ofschoon mijns inziens citeeren van tweedehandsbronnen slechts dan gerechtvaardigd is, wanneer het aanhalen van de primaire te veel plaats zou vragen of deze zonder de toelichtingen van een modern historicus niet-specialiteiten op een dwaalspoor zouden leiden. Overigens ben ik bang, dat Brooks Adams' boek waarvan slechts de eerstedertig bladzijden over het Romeinsche rijk handelen (en dit wel over kwesties, die door recente onderzoekingen als b.v. die van Rostovzev in het 1ste Beiheft zum Archiv für Papyrusforschung een heel ander aanzien kregen), de andere over middeleeuwen en nieuwere tijd, in de bibliotheek van veel archaeologen ontbreken zal.

Als Nederlander zoekt men natuurlijk naar landgenooten en wat over ons gezegd wordt. Dan treft het als een werkelijk in het oog loopend verzuim, dat in de lijst van moderne opgravingen, die Wiegand op bladzij 153—155 geeft, met geen woord gerept wordt van die van C. W. Vollgraff in Argos, waarvan toch de resultaten een korte vermelding wel rechtvaardigen.

Maar 't treurigst stemmen ons de woorden op bladzij 184, waar van ons land gezegd wordt: „In Holland finden sich keine Vorschriften über Denkmäler, Ausgrabungen und Funde. Doch werden Staatsmittel zur Erhaltung wichtiger Monimente aufgewandt. Das Interesse des ganzen Volkes daran ist ausserordentlich gross und rühmend, gleichwie in Belgien.“

Die geprezen warme deelneming bij het publiek neemt echter niet weg, dat ons land het *eenige* is, waarin het ontbreken van elke wet geconstateerd wordt. We staan achter bij Rusland, Portugal, bij Turkije, Cyprus, Bulgarije en wie niet al meer; ook bij Spanje, welks wet op de oudheden kort geleden in druk verschenen is (Rev. archéol. Juillet-Août 1913 bl. 138). In Engeland, dat wij zoo graag tot voorbeeld nemen, treedt men tegenwoordig geweldig streng op: een amendement op de al sedert jaren ingevoerde wet straft met een boete van honderd pond sterling *en* drie maanden hechtenis al wie in het bezit zijnde van een „monument“, dat nationaal belang heeft, daaraan eenige verandering of afbraak begint zonder de rijkscommissarissen minstens

een maand van te voren van dit plan verwittigd te hebben.

't Wordt tijd dat bij ons ook iets gebeurt. Hoe vaak leest men klachten, dat het, ondanks de door Wiegand zoo hooggeroemde belangstelling der bevolking, veel moeite kost de historische monumenten in particulier bezit te beschermen! Wanneer zullen we toch eindelijk het voorbeeld volgen van... keizer Hadrianus, van wien zijn *Vita* (c 16 § 2) vertelt: Constituit inter cetera ut in nulla civitate domus aliqua transferendae ad aliam urbem materiae causa diruerentur. D.w.z. kostbare bouwdeelen moesten in de oorspronkelijke omgeving bewaard blijven. Casaubonus vergelijkt hier Plin. n. h. 35, § 173: Lacedaemone excisum lateritiis parietibus opus tectorium propter excellentiam picturae ligneis formis inclusum Romam deportavere, in aedilitate ad comitum exornandum Murena et Varro. — Hadrianus bleef trouw aan zijn eigen voorschrift, hij had in zijn villa bij Tivoli alleen kopieën.

Rome.

H. M. R. Leopold.

M. Besnier, Lexique de Géographie Ancienne. Avec une Préface de R. Cagnat. Paris, Libr. C. Klincksieck, 1914. (Pr. 10 frs.).

Dit is een uitstekend handboek, dat voor gymnasia van groot nut, voor studenten in de klassieke talen en voor vele docenten, in het algemeen voor allen, die wat met antieke geographie te maken hebben, onontbeerlijk zal blijken te zijn. Terwijl Schlimmer en de Boer's Woordenboek der Grieksche en Romeinsche oudheid, waarvan ik voor den herdruk o.a. de geheele geographie herzien heb, in overeenstemming met den geheelen opzet van het werk nooit bronnen noemt, hetgeen vooral voor studenten een groot nadeel is, en hen voortdurend noodzaakt naar den veel omslachtiger Lübker te grijpen, of Pape-Benseler's Griechische Eigennamen, die niet ieder in bezit heeft, op te slaan (voor het Latijn hebben we eigenlijk alleen Klotz, Lateinisches Handwörterbuch, en hoe weinig geeft dat?), geeft B. van alle geographische namen die hij opgenomen heeft, de voornaamste getuigenissen uit de Grieksche en Romeinsche auteurs, en bovendien — en dit verhoogt zeer de waarde van het werk — getuigenissen uit de verschillende *corpora inscriptionum*, en uit de *Historia numorum* van Head.

Tot grondslag van zijn keuze der 6000 à 7000 artikelen, die 832 bladzijden beslaan, heeft B. genomen den *index nominum* achter in den kleinen Atlas Antiquus van van Kampen, bij Justus Perthes te Gotha uitgegeven, terwijl hij bij elke plaats aanwijst, waar ze in van Kampen te vinden is.

Verder worden van de coloniae en municipia van het Rom. rijk de verschillende titels, van de plaatsen in Attica de phylen, van die in het Rom. rijk de *tribus* opgegeven, en dan volgt de moderne naam, voorzoover bekend (achteraan zijn vele moderne namen nog eens opgenomen met hun antieke naam er achter b.v. *Man* (Ile de, Monapia, *Nimègue*, Noviomagus Batavodurum). Dan volgen zeer korte, maar zeer nauwkeurige geographische en historische notities. Zoo heb ik b.v. opgemerkt, dat van zijrivieren steeds medegedeeld wordt,

van welke kant en waar zij in de hoofdrievier vallen, hetgeen in ons Woordenboek nu en dan verzuimd is. Dan komen bij elk artikel de reeds genoemde *loci* der antieke schrijvers en van de *Corpora*. Ook worden, wanneer er overblijfselen uit de oudheid gevonden zijn, die steeds vermeld.

Ik heb het werk op verschillende plaatsen op zijn betrouwbaarheid onderzocht, en het met ons woordenboek, met Lübker⁷, en met Pape-Benseler vergeleken. Betrouwbaar is het boek in hooge mate; de schrijver heeft dan ook steeds van de beste hulpbronnen, die hij voor een groot deel in het Avant-Propos opnoemt, gebruik gemaakt: behalve de speciale werken, zooals Nissen, *Italische Landeskunde*, Desjardin, *Geographie de la Gaule romaine*, Tissot, *Géographie comparée de la province romaine d'Afrique etc.*: de groote atlas van Kiepert, verder o. a. Forbiger, de artikelen van Pauly-Wissowa (A—H, en voor de rest de eerste editie), Pape-Benseler, het *Onomasticon* van de Vit (A—O), Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, Kubitschek, *Imperium romanum tributim descriptum*, etc, etc. Verder heeft de schrijver de hulp gehad van een stoet van fransche geleerden, in de eerste plaats van zijn leermeester R. Cagnat, die het plan met hem heeft vastgesteld, en ook een voorrede geschreven heeft.

Een groot bezwaar van het werk is, dat niet de grieksche vorm der woorden, en ook niet *alle* vormen der namen zijn opgenomen; ook de quantiteit wordt nergens aangegeekend; het zuiver philologische in het werk schiet dus te kort. Ik geef twee voorbeelden: *Cranii*, près d'Argostoli, 11 A 1. — Ville de la côte S.—W. de l'île de Céphallénie: mentionnée dans la guerre du Péloponnèse et lors de la conquête de la Grèce par les Romains. Ruines (murs d'enceinte). — Thuc. II, 30; V, 35; Liv. XXXVIII, 28; Str. X, 455; I G IX, 1, p. 136; Head, 427. Ons woordenboek geeft: *Cranii*, *Cranium*, Κράνιον, Κράνιον, stadje aan de Westkust van het eil. Cephallenia. — *Durostorum*, près de Silistrie, 10 E 1.; dan volgt een uitvoerig, buitengewoon nauwkeurig artikel, waarop de eenige aanmerking, die ik kan maken, is: er is o. a. opgegeven: Amm. XXVII, 4; dit had moeten zijn: XXVII 4, 12; anders zoekt men lang te vergeefs, en dat de plaats daar heet: Dorostorus.

Er ontbreken vele grieksche namen: ik heb, willekeurig zoekend, gemist: Abantes, Aepea, Bassae (Phigalia is wel opgenomen), Halesa, Halex, Halmyris, Halus of Halos, Hamaxitus, Hamaxobii, Harma, Harmatus, Myrmidones, Pharmacusa, Proërna of Proherna, Placia, Inachaea.

Daartegenover staat een rijkdom van namen uit den Romeinschen keizertijd, die in andere lexica verwaarloosd zijn, b.v. Pizus, dat zelfs bij Pape ontbreekt, niettegenstaande het bij Procopius voorkomt; men vindt het op den grooten atlas van Sieglin, bl. XV A 7. Ik vind ook o. a.: Abrincatui (waarnaar Avranches heet), Abudiacum (Epfach), Abus, Abusina (Eining). Maar — dit zijn eigenlijk de voor- en nadeelen van den kleinen Atlas van Justus Perthes, waardoor immers de schrijver zich heeft laten leiden. Het was misschien beter geweest, wanneer hij zich hieraan niet scherp gehouden had.

Belangrijk had de schrijver het nut van zijn boek

kunnen vergrooten, als hij (zooals Lübker gewoonlijk doet) bij elke mededeeling zooveel mogelijk de plaats waar ze stond, had aangegeven; dan kon men onmiddellijk controleeren. Dit is mij o. a. gebleken bij het artikel *Lectum*. Er staat o. a. bij: avec un autel des douze grands dieux, dont on rapportait la construction à Agamemnon. Waar deze laatste mededeeling staat, heb ik eerst in Pape-Benseler gevonden: Strabo 13, 605. B. noteert Strabo XIII 581 etc, zeer onpraktisch, want dan kan men wel een half uur zoeken, eer men vindt wat men zoekt. Slaat men Lübker op, die toevallig dit woord apart geeft, dan vindt men zoowel een toespeling op het verhaal van Hom. II. XIV, 284 (niet 294, zooals B. schrijft) als de aanwijzing, dat het altaar er was in Strabo's tijd.

Daar staat echter zoo ontzaglijk veel goeds tegenover, dat ik de aanschaffing aan ieder, die met oude geographie te maken heeft, dringend kan aanbevelen. Let b. v. eens op Abellinum, dat bij B. veel nauwkeuriger is dan bij Lübker. Verder zijn er vele plaatsen in Palestina en omgeving opgegeven, die elders ontbreken, b.v. Hatita, Hazor (2 pl.), en in Aegypte b.v. Momemphis, dat men te vergeefs bij Lübker onder Aigyptos zoekt. Slechts is mij opgevallen, dat Naarmalcha, Ναμαλάχης, dat bij Plin. 6, 120, Amm. Marc. 24, 6, 1, Zos. 3, 24, 2. Theoph. 5, 6 voorkomt, ontbreekt. (Het artikel bij Lübker is misleidend).

Ten slotte nog een opmerking over het artikel *Quadi*. Bij de plaatsen uit de schrijvers vind ik behalve Tac. Ann. II, 68 en Germania 42, waar het woord werkelijk voorkomt, ook geciteerd: Tac. Ann. XII, 29 sq. Hist. III, 5 et 25. De Suevi van Ann. XII 29 en Hist. III 5 (III 25 berust op een vergissing) zijn natuurlijk Quadi (cf. Schmidt, *Gesch. d. deutschen Stämme* II, 2 p. 159 Note 4), maar dat kan men uit den tekst niet opmaken. Waarschijnlijk heeft de schrijver Tacitus zelf niet ingezien, anders zou hij deze plaatsen er niet bijgevoegd hebben.

Tiel.

W. Koch.

Joh. Rasch, *Sophocles quid debeat Herodoto in rebus ad fabulas exornandas adhibitis* (Comm. Phil. Jen. X. 2). Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 5).

De oude en telkens weer opnieuw ter hand genomen vraag, welke de betrekking is geweest tusschen Herodotus en Sophocles, is — men zal het den schrijver der bovenaangehaalde monografie moeten toegeven — ondanks de zorgvuldige onderzoekingen van Classen e. a. ter eene en van Fr. Rühl ter andere zijde, nog steeds eene *quaestio controversa*; eene verwijzing naar de opeenvolgende referaten in Bursians *Jahresberichte* is reeds voldoende om de groote verscheidenheid van inzichten op dit punt toe te lichten. Daarom is het een nuttig werk dat de heer Rasch heeft ondernomen toen hij besloot nog eens opnieuw en, zoo mogelijk, op zekerder grondbeginselen dan zijn voorgangers steunend al die plaatsen van Sophocles waar de gedachte aan invloed van Herodotus' zich bij de lectuur aan hem opdrong, nauwkeurig te onderzoeken ten einde de relatie tusschen beide schrijvers vast te stellen.

Het ligt niet aan den Heer Rasch dat de grondslagen

voor dat onderzoek zoo weinig vast zijn. Al heerscht over het algemeen aangaande de waarschijnlijkheid dat Sophocles met groote belangstelling kennis zal hebben genomen van Herodotus' Historie nauwelijks meer eenig verschil van gevoelen, verder dan tot aanwijzing van enkele toespelingen komen wij niet. Hoe men het bekende distichon dat Plutarchus (*an seni* p. 785 B) als „ὁμολογουμένως” door Sophocles gedicht citeert, ook aanvult, ook voor hen die het met Plutarchus voor „ontwijfelbaar” echt houden ligt daarin toch niets meer dan dat Sophocles op zijn vijfen-vijftigste jaar „ψὸν Ἡρόδοτον τεύξεν”, eene hulde die de waardeering van Herodotus' litterairen arbeid van Sophocles' zijde staft, maar de grenzen zijner navolging in geen enkel opzicht verduidelijkt.

In het algemeen erkent de schrijver dit ook wel. Vóór hij overgaat tot zijn speciaal onderzoek tracht hij vast te stellen binnen welke lijnen het denkbeeld imitatie behoort te worden beperkt, wijst hij op den ontwikkelingsgang der algemeene godsdienstige en wijsgeerige opvattingen in den Attischen bloeitijd, op eene reeks van voorstellingen die zich telkens weer bij al de verschillende schrijvers van die periode vertoonen, en zoekt naar zekere in het oogvallende trekken in dictie, of expositie, die betrouwbare symptomen van navolging zouden kunnen heeten.

Nadat aldus de grondslag, zoo hecht als op dezen onzekeren bodem mogelijk was, is gelegd, gaat de schrijver over tot eene zeer gedocumenteerde bespreking vooreerst van de *res ad fabularum fundamenta pertinentes*, dan van de *singulae sententiae* (met name de beurtelings verworpen en verdedigde verzen 905—912 uit de Antigone), in de derde plaats van de *res ad orbis terrarum cognitionem spectantes* en eindelijk van bepaalde naar 't schijnt aan de Herodotuslectuur ontleende woorden.

Voor een deel, bepaaldelijk in de paragrafen aan den *sermo Sophocleus* gewijd, gaat hier de schrijver voort op reeds door anderen gebaande wegen. De juistheid zijner parallellen, en voornamelijk zijner meestal tot erkenning eener navolging van de zijde van Sophocles leidende conclusiën kan hier niet in bijzonderheden worden nagegaan. Zeker zou, indien inderdaad uit gelijkheid in een dezer punten steeds de waarschijnlijkheid van imitatie volgde, in vrij wat ruimer mate dan men tot nu toe placht te meenen, invloed van Herodotus op Sophocles moeten worden erkend. Of dat te recht zal geschieden betwijfel ik, al is mij niet onbekend dat de Heer Rasch in dit opzicht, door de welverzorgde documentatie van zijn betoog, dat zoover ik kon nagaan met al wat in Duitschland over deze vragen is geschreven, nauwkeurig rekening houdt, vele zijner landgenooten heeft overtuigd. Intusschen is discussie over woordnavolgingen of toespelingen op algemeene sententiën binnen het bestek eener aankondiging niet doelmatig. Beter schijnt het mij daarom, door de toelichting van één enkel voorbeeld uit de mythologumena aan te wijzen in hoeverre mij de betoogtrant van den schrijver bedenkelijk voorkomt.

Uit het hierboven opgegeven overzicht van het boekje blijkt dat de schrijver meent in sommige door Sophocles aangebrachte wijzigingen van de mythologische traditie duidelijk den invloed van Herodotus te kunnen aan-

wijzen. Zoo tracht hij o. a. aan te toonen dat het verschil in de voorstelling van Clytaemestra's droom bij Aeschylus en bij Sophocles is toe te schrijven aan hetgeen Sophocles bij Herodotus had gelezen — of van Herodotus had vernomen — omtrent den droom van Astyages (Her. I, 108). Volstrekt onaannemelijk is dit m. i. niet, althans niet zóó ten eenenmale verwerpelijk als de iets later te berde gebrachte bewering dat in den aangrijpenden proloog van den Ajax, waar Athena den rampzaligen held in zijnen waanzin toont aan Odysseus, de resultaten moeten worden gezocht van Sophocles' lectuur der geschiedenis van Gyges en Candaules in Herodotus' eerste boek! Maar zeer gewichtig zou het zijn indien de schrijver ten opzichte van een anderen minder bekenden droom zijn pleit moest worden geacht te hebben gewonnen, nl. ten opzichte van Hekabe's droom en de geschiedenis van Paris' jeugd. Hier veroorlove mij de lezer eenige meerdere uitvoerigheid.

De stelling door Rasch verdedigd komt in het kort hierop neer: de oudere epische traditie kent Paris nog niet als eenen tusschen de herders als herder opgegroeiden vondeling die slechts door een noodlottig toeval aan het hof van zijnen hem onbekenden vader komt en daar herkend wordt. In de Cypria is hij een door zijnen vader Priamus als herdervorst naar het Idagebergte gezonden prins; dat is hij ook nog in de *Andromache* van Euripides en in den *Dionysalexandros* van Cratinus. Maar in de *Troades* en den *Alexandros* van Euripides, die in 415 zijn opgevoerd, is de later algemeen geworden versie der sage gevolgd: de verstooting van het kind ten gevolge van Hekabe's boozen droom, zijn *expositio*, zijn leven als arme herder te midden van de herders en ten slotte zijne noodlottige ἀναγνώσις. Dit is het gevolg van den *Alexandros* van Sophocles. Want Sophocles heeft het eerst, getroffen door het schoone verhaal van Cyrus' jeugd, de Paris-sage naar het model van Herodotus' vertelling gewijzigd.

Wie in de litteratuur der tragedie geen vreemdeling is zal begrijpen dat het den schrijver niet gemakkelijk is gevallen deze stelling te bewijzen. Het gebruik dat hij daartoe van zoogenaamde parallelplaatsen maakt laat ik liever rusten: men moet al meer dan ten halve bekeerd zijn om eenige bewijskracht te zien in de volgende overeenkomst(?): Herod. (I. 107): Μανδάνην οὐρήσαι τοσοῦτον ὥστε πλησαι μὲν τὴν ἐωυτοῦ πόλιν, ἐπικατακλῦσαι δὲ καὶ τὴν Ἀσίην πᾶσαν en *schol. ad Il* III 325: ἡ Ἐκάβη ἐνόμισε κατ' ὄναρ καίόμενον δαλὸν τίττειν ὅστις κατέφλεξε πᾶσαν τὴν τε πόλιν, καὶ τὴν ἐν τῇ Ἰδῇ ὕλῃν ἐστῶσαν. Maar letten wij nauwkeuriger op den opbouw der bewijsvoering zelve!

Het is zeer licht mogelijk dat de Paris-sage in de Cypria geene *expositio infantis* bevatte, vast staat dit evenwel ondanks het zwijgen van Proclus en zijne Epitome niet, aangezien het verhaal der Cypria slechts met den volwassen Paris te maken heeft. Maar in ieder geval maakte reeds vóór de dagen der tragici de booze droom van Hekabe deel van het verhaal uit zooals o. a. blijkt uit den — ook door Rasch niet geïgnoreerden — achtsten Paeon van Pindarus. Den droom behoefde dus in ieder geval Sophocles niet aan Herodotus te ontleenen; en daarmee vervalt meteen het „treffende” der parallel in

de hierboven aangehaalde Grieksche woorden. Maar bovendien, de sagenversie die den droom kent, kan onmogelijk eene soort van tusschenvoorstelling zijn geweest waarvan de inhoud ongeveer deze was: „Ondanks deze schrikkelijke droom hielden Priamus en Hekabe het jonkske bij zich te huis.” Neen, op den droom moet de voorspellende waarschuwing zijn gevolgd, zoo niet van Cassandra, dan van Aisakos of Helenos, en op die waarschuwing de verbanning van het knaapje, die toch het onheil niet zou afweren. Wie onbevooroordeeld eerst het fragment van Pindarus leest, en daarna het schoone koorlied herleest dat Euripides in zijne *Andromache* aan Paris' lotgevallen wijdt, zal dan ook o. i. niet licht met Rasch in den βοτῆρα, den μονότροπον νεανίαν van vs. 280 een vorstenzoon zien, die op 's vaders wensch de koninklijke kudde weidt in het gebergte, of in de bede van het koor (298) ἀλλ' εἶθ' ὑπὲρ κεφαλὴν ἔβαλεν κακὸν ἄτεκοῦσά νιν πλὴν ἰδαίον κατοικίσαι λέπας de toe speling op zijne te-vondeling legging misverstaan.

Ten slotte: den inhoud van den Alexandros met de volledige latere versie der sage kennen wij uit Hyginus. Hoe weet nu de Heer Rasch dat het niet de Alexandros van Euripides is dien Hyginus refereert, doch dien van Sophocles, en dat de tragedie van Sophocles ouder was dan het gelijknamige drama van Euripides? Wat we uit Euripides' fragmenten weten komt althans met Hyginus wel overeen, en van Sophocles Alexandros weten we niets! Wat baat ons in die omstandigheden de uitspraak van den schrijver: *A principio Sophoclis ut senioris tragoediam priorem esse videtur verisimilius?*

Zoo is de conclusie tot welke de lectuur van dit geleerde opusculum mij bracht, niet onverdeeld gunstig. De waarde van dit werk ligt in de zorgvuldigheid waarmee de schrijver den tot nog toe in deze quaestie gevolgden weg heeft aangewezen, en in zijne vindingrijkheid bij het zoeken naar nieuwe banen. Wie hem echter als gids op die nieuwe paden wil volgen dien zij voorzichtigheid aanbevelen.

Amsterdam,

K. Kuiper.

Die Lieder des Horaz. Lateinisch und Deutsch in Auswahl von H. Draheim. Berlin, G. Grote. 1913. (Pr. M. 4).

Voor hem, die als ik een φιλοπάτρις is en van poëzië houdt, zal dit boekje een vreugd en een teleurstelling zijn. Want de heer H. Draheim is iemand die het handwerk verstaat en aangenaam stemmende verzen schrijft; maar zoo nu en dan moeten we vragen: „Waar blijft Horatius?” De vertaler heeft Horatius getransponeerd in het algemeen-dichterlijke, waarbij van het specifiek-Romeinsche soms weinig overblijft. Allerlei plaatselijke aanwijzingen, epitheta, volksnamen en dergelijke worden onvervroren genegeerd. Een bepaald systeem schijnt de vertaler er ook al niet bij te volgen, want sommige liederen worden tamelijk getrouw, andere geweldig vrij weergegeven, terwijl weer andere een soort van gemiddelde tusschen deze manieren vormen.

Als voorbeelden hiervan noem ik respectievelijk de vertalingen van I, 1; III, 12 en III, 3. Heel vrij zijn ook wel I, 9; I, 17 en I, 22.

Het mooie lentelied IV, 7 krijgt in Draheims vertaling een tikje weg van de beruchte predikantenpoëzië;

het andere lentelied, niet minder mooi, I, 4, is veel beter vertaald.

Grove fouten, d.w.z. zulke die bewijzen dat de tekst niet is begrepen, heb ik niet gevonden; mijn eenige grief is dat de vertaler te willekeurig is, maar ik voeg er onmiddellijk bij dat de gedichten an und für sich, afgescheiden van den tekst van Horatius, zeer dikwijls genot geven.

De „Buchausstattung” van Bruno Jacob is eenvoudig en smaakvol.

Den Haag.

Edward B. Koster.

C. H. Beeson, Isidor-Studien. (Quellen u. Untersuch. z. lat. Philologie d. Mittelalters begr. v. L. Traube, IV, 2). München, O. Beck. 1913. (Pr. M. 7).

Deze aan de nagedachtenis van Traube gewijde studiën bevatten in de eerste plaats een hoogst nauwgezette behandeling van alle handschriften van Isidorus uit de zevende, achtste en negende eeuw, welke buiten het vaderland van den bisschop van Sevilla gevonden worden. Zij zijn naar de landen, waar zij zich bevinden, gerangschikt, terwijl voor de volgorde van Isidorus' werken de editie van Arevalo tot voorbeeld is genomen. Ons land is o. a. vertegenwoordigd door den Vossianus lat. F. 82 (IX eeuw), maar de Groninganus is niet opgenomen, daar Beeson's onderzoek zich niet verder uitstrekt dan tot handschriften uit het midden van de negende eeuw. Reeds bij deze beperking beslaat de verhandeling meer dan honderd bladzijden octavo. Er is dan ook geen schrijver, die zulk een invloed heeft gehad op de wetenschappelijke en theologische studiën der middeleeuwen als Isidorus. Terecht zegt Beeson (p. 122): „es gibt kaum ein mittelalterliches Werk grösseren Umfanges, das nicht eine Bekanntschaft mit Isidors Schriften aufweist.” Bijna de helft van deze codices hoort in Frankrijk thuis. Van daar is de stroom in alle richtingen gegaan, naar Engeland, Italië, Zwitserland en Duitschland, maar vooral zijn het de Ieren, die een hoofdrol bij de verbreiding van Isidorus' geschriften gespeeld hebben¹⁾. Zelfs onder de codices, die niet in 'insulair' schrift geschreven zijn, telt Beeson er nog een negen en dertig, waarvan men met groote zekerheid kan beweren, dat zij of uit een insulair handschrift zijn overgeschreven of een Ierschen schrijver of corrector hebben gehad, die zijn Iersch-Angelsaksisch schrift nog niet goed kon vergeten. Is dus dit onderzoek van den Amerikaanschen geleerde reeds van het grootste gewicht voor de westersche cultuurgeschiedenis in de duisterste periode der middeleeuwen, van niet minder belang is deze studie voor den toekomstigen uitgever van Isidorus' geschriften, en het is te betreuren, dat Lindsay bij zijn uitgave der *Etymologiae* nog niet over den arbeid van Beeson heeft kunnen beschikken.

In het tweede gedeelte vinden wij de verzen van

¹⁾ Beeson p. 120: „wenn Spanien früher als Pflegstätte der römischen Bildung mehr Bedeutung hatte, so haben doch die Iren das meiste dazu beigetragen, die antike zusammen mit der christlichen Bildung auf dem Kontinent — besonders in Frankreich — zu verbreiten und zu pflegen.” Norden, A. K. II 667.

Isidorus, die het laatst door Riese zijn uitgegeven, herdrukt en van een vollediger apparatus criticus voorzien. Hoog staat de poëzie van den bisschop niet; „*nihil hisce carminibus ineptius*” leest men op de rand van een Madridsch handschrift bijgeschreven, maar enkele verzen, en daaronder vooral de tituli van Isidorus' bibliotheek, zijn merkwaardig om hun inhoud. Ik laat hier het tiende gedicht volgen, dat een voorstelling kan geven van Isidorus' lectuur en tegelijk van zijn dichterlijk talent:

X Prudentius. Avitus. Iuencus. Sedulius.
Si Maro, si Flaccus, si Naso et Persius horret,
Lucanus si te Papiniusque tedet ¹⁾,
Pareat eximio dulcis Prudentius ore,
Carminibus variis nobilis ille satis;
Perlege facundi studiosum carmen Aviti;
Ecce Iuencus adest Seduliusque tibi,
Ambo lingua pares, florentes versibus ambo ²⁾,
Fonte evangelico pocula larga ferunt.
Desine gentilibus ergo inservire poetis:
Dum bona tanta potes, quid tibi Calliopen ³⁾?

Groningen.

J. van Wageningen.

Lieder des Rgveda, übersetzt von A. Hillebrandt (Quellen der Religions-Geschichte, Gruppe 7). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1913. (Pr. M. 5, geb. M. 6.20).

Door de Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften te Göttingen is eene grootsche onderneming op touw gezet. Onder de leiding en volgens het plan eener commissie uit dit lichaam: de „Religionsgeschichtliche Kommission”, zullen namelijk door de meest competente geleerden verschillende teksten van belang voor de godsdienstwetenschap in het Duitsch bewerkt, vertaald en uitgegeven worden. Het plan der onderneming is veel meer omvattend dan dat van de uitgave der Sacred Books of the East, ofschoon beide ondernemingen parallel loopen; voor de Quellen der Religionsgeschichte zijn namelijk behalve de groote godsdiensten van het Oosten, het Egyptisch, het Assyrisch, de Europeesche Volksgodsdiensten, het Hellenisme, Gnosticisme en Manichaeïsme op het programma gebracht, terwijl onder de twaalf groepen ook Afrika, Amerika en de „Primitiven der Südee und des südlichen Asiens” eene plaats zullen vinden. Ofschoon het streng wetenschappelijke der onderneming voorop gesteld wordt, koestert de Religionsgeschichtliche Kommission toch de hoop, dat ook voor diplomaten en beambten, ja zelfs ingenieurs en kooplieden, die zich buiten Europa en vooral in de koloniën vestigen, deze verzameling van nut zal kunnen zijn. Tengevolge eener fusie met eene reeds bestaande onderneming van denzelfden aard zijn nu reeds vijf stukken verschenen: „Amida Buddha unsere Zuflucht” (Urkunden zum Verständnis des japanischen Sukhāvati-Buddhismus) door H. Haas; „die Religion der Eweer in Süd Togo”, door J. Spieth; het werk, welks titel aan 't hoofd dezer aankondiging vermeld staat; „Dighanikāya, in Auswahl übersetzt” door Prof. O. Franke, en einde-

lijk „Die Religion der Batak” door J. Warneck. De Religionsgeschichtliche Kommission was zoo gelukkig Prof. Hillebrandt te Breslau bereid te vinden de Rk-samhitā voor deze „Quellen” te bewerken.

Dat hij ons niet eene vertaling van den ganschen tekst heeft gegeven, is evenzeer te betreuren als het aan den anderen kant te begrijpen is. Hoe meer men tracht door te dringen tot het begrip dezer oude liederen, hoe meer zwaarigheden zich voordoen. Doch de vertaler is er, d. m., in geslaagd een goed overzicht te geven van de Rgveda-hymnen door zijn streven om zijne keuze zóó te bepalen, dat bij de voornaamste liederen in die proportie geeft, waarin ze in den tekst worden aangetroffen: 13 hymnen aan Soma, evenzoo veel aan Indra, 10 aan Agni gericht, enz. De inleiding, die Hillebrandt geeft, is wel wat heel mager; zal een grootere kring van niet vakgeleerden aan zulk een boek iets hebben, dan had niet moeten worden verwezen naar verschillende literatuurgeschiedenissen, maar de Schr. had zelf de moeite moeten nemen om het kader te schetsen, waarin die oude hymnen passen, en hun karakter te teekenen: ook over het doel en de strekking er van had een en ander gezegd mogen worden, en nog meer dan nu en dan uit de korte inleiding op ieder lied en uit de noten blijkt had de nadruk moeten gelegd worden op het onzekere dat veelal de interpretatie bemoeilijkt en het duistere wezen van menige godenfiguur. De Schr. laat zich wel eens wat te apodiktisch uit. Wat overigens de interpretatie betreft, men kan volmondig verklaren, dat de vertaler zich voortreffelijk van deze zeer zware taak gekwetend heeft, al geeft, zooals van zelf spreekt, een ander dan Hillebrandt op meerdere plaatsen de voorkeur aan eene andere opvatting. De vertaling is nauwkeurig, slechts zijn verschillende naalen vocativen uitgevallen en hier en daar ook andere woorden, zonder dat daardoor trouwens de samenhang hinderlijk gestoord wordt (*viśvāh* V. 30. 5, *ivotāh* III. 59. 2, *āśvāh* X. 34. 11, *pakve* X. 94. 3, *śam arvate* IX. 11. 3). Een feit dat mij getroffen heeft bij de lektuur is de wijze, waarop Hillebrandt de verleden tijden weergeeft: Perf. Aor. en Impf. worden door hem nu eens (en wel meestal) door het onomschreven, dan eens door het omschreven praeteritum weergegeven, zonder dat hierin eenige regelmaat heerscht. Dit komt mij willekeurig voor. Immers wij hebben met poëzie te doen en daarvoor gelden niet altijd de regelen van het proza. Voor de vertaling der tempora hadden dus m. i. veeleer de regelen van het latere proza (Yajus en Brāhmaṇa) als richtsnoer genomen moeten worden, ten minste waar dit mogelijk was. Evenals de dichters van de Rksamhitā den voor korrekt proza geldenden regel (die zeker ook van kracht was voor de door hen gesproken taal) aangaande de plaatsing der enclitische pronomina niet altijd in acht nemen, zoo kunnen zij metri causa zich grootere vrijheid hebben veroorloofd in het gebruik der tempora. Zoo verdient het dus aanbeveling om bijv. den aoristus *avocāma* aan 't eind van V. 1 te vertalen: „wij hebben (ons lied) uitgesproken” en desgelijks al die aoristi aan 't slot van V. 83. Wat ik mis in H.'s behandeling der Rgveda-liederen is de aanknooping ons uit Brahmanas en Sūtras bekend aan den ritus, die wel is waar be-

¹⁾ In VII 3 moet gescandeerd worden: *bibliōthēca*, zooals hier *tēdet*!

²⁾ *linguā*; vgl. Verg. Ecl. VII 4.

³⁾ Pers. I 134.

wezen is niet geheel en al dezelfde te zijn geweest als die welke voor den tijd van ontstaan der Rksamhitā moet worden aangenomen, doch die toch in hoofdzaak dezelfde is. Zoo had d. m. de aanwending van ieder sūkta in den ons bekenden ritus altans kunnen medegedeeld worden voor zoover dit mogelijk was. Ook de Atharvaveda-literatuur had meer kunnen vergeleken worden; zoo had bijv. voor VII 55 verwezen moeten worden naar Ath. V. IV. 5 en Kauś. sūtra 36.1 vlgg. — Détails omtrent de interpretatie mogen den lezers van dit maandblad gespaard worden, doch om een bewijs van belangstelling in H.'s werk te geven wil ik met een tweetal opmerkingen deze aankondiging besluiten. *nikšana* (I. 162.13) is zeker niet met den *padapātha* in *ni-ikšana* te splitsen maar op te vatten als afleiding van den verbaalwortel *nikṣ*, bekend uit *Āp. śrs. VIII. 22. 9: pranikṣya*, en waarschijnlijk ook *Baudh. śrs. II. 9: 49. 1* en *Baudh. gr̥hs. I. 1 (upanikṣya)* voorkomend. Het beteekent dus hoogstwaarschijnlijk „spit”, vgl. *nekšana*. Ten slotte een vermoeden omtrent de beteekenis van het adv. *irmā* (V. 62. 2 en elders). Kan het niet beteekenen „stil”? (Van *irmānta* I. 163. 10 weet men niet of het 't adv. *irmā* of het subst. *irma* „arm” bevat). In dit geval zou het in beteekenis en vorm kunnen worden gelijkgesteld met av. *armē* in *armaṣta*, *armaṣad*, *airime*, *airime-añhad*.

Utrecht.

W. Caland.

G. Besselaar M. A., Zuid-Afrika in de Letterkunde. Amsterdam, Pretoria, Johannesburg — J. H. de Bussy. 1914.

Het was niet gemakkelijk voor deze veelomvattende studie — de omwerking van een Gents proefschrift — een vlag te vinden die de lading dekte. Eigenlijk zou de titel moeten luiden, gelijk aan het slot van de *Inleiding* gezegd wordt: „de geschiedenis van Zuid-Afrika in de letterkunde en van de letterkunde in Zuid-Afrika.” Daaruit blijkt dat dit boek eigenlijk in twee stukken valt, al tracht de schrijver die in de *Inleiding* met losse banden samen te strikken. Het ene gedeelte is een bronnenstudie voor de geschiedenis van Zuid-Afrika. In het eerste hoofdstuk worden de *Reisbeschrijvingen van Portugezen, Fransen, Duitsers, en Zweden* opgesomd en besproken. De reisbeschrijvingen en geschiedkundige geschriften van Nederlanders en Engelsen, een lange reeks, die zich tot op onze dagen voortzet, worden in Hoofdstuk II en III behandeld. Doordat in diezelfde hoofdstukken ook de Nederlandse en Engelse letterkunde in Zuid-Afrika besproken wordt, krijgen ze een tweeslachtig karakter. Bij strenger splitsing was het ook mogelijk geweest, het zesde hoofdstuk, over de taal — over liever „talen” — en kultuur van Zuid-Afrika, vooraf te laten gaan aan de ontwikkeling van de letterkunde. Dan kon de structuur van II en III gelijk geworden zijn aan het zuiver letterkundige vierde hoofdstuk, over de jonge letterkunde in het Afrikaans. Het *Aandeel der Inboorlingen*, aan de letterkunde en „aan de vorming der Zuid-Afrikaanse verbeelding” (Hoofdstuk V) bevat eigenlijk te schrale stof voor een afzonderlijk hoofdstuk. Maar al zou deze uiteraard al enigszins bonte studie door beperking of splitsing van de stof aan overzichtelijkheid gewonnen hebben, de

Nederlandse lezers zullen de schrijver dankbaar zijn voor zoveel vlijtig verzameld en gerangschikt materiaal. Hij heeft geen moeite ontzien om met behulp van openbare en partikuliere bibliotheken zijn werk zo spoedig mogelijk te maken. Bovendien kon hij zijn voordeel doen met de persoonlijke voorlichting van Afrikaner voormannen. Dr. Besselaar, hoewel geboren Nederlander, voelt zich door een langdurig verblijf geheel burger van zijn nieuwe vaderland. Als hoogleraar te Pieter-Maritzburg vertegenwoordigt hij de Nederlandse kultuur te midden van een verengelde omgeving. Daardoor kreeg zijn boek het karakter van een met toewijding geschreven pleidooi, dat vooral als zodanig sympathiek is. Hij verheugt zich in het ontstaan van een jonge Afrikaanse letterkunde, weet die te waarderen, en volgt hoopvol haar verdere ontwikkeling. Daarom zien wij gaarne in het vierde hoofdstuk de kern van dit boek. Moge daaromheen een geschiedenis van de Zuid-Afrikaanse letterkunde groeien, die in het oude en in het nieuwe vaderland van de schrijver blijvende belangstelling kan wekken voor deze nieuwe loot van de oude stam.

Assen.

C. G. N. de Vooy.

A. Vulliod, Pierre Rosegger, l'homme et l'oeuvre. Paris, Alcan. 1912. (Pr. fr. 10).

Monsieur A. Vulliod, Docteur ès lettres, Agrégé de l'Université de Nancy, die, zoo mijn herinnering mij niet bedriegt, in de laatste jaren van de vorige eeuw hier te lande als assistent bij het onderwijs in het Fransch van Prof. A. G. van Hamel werkzaam was, heeft in een zeer uitvoerig, warm geschreven werk, de „grundlegende” biographie gegeven van den zoo door en door Duitsch voelenden en over het geheele Deutsche taalgebied als geen ander populair schrijver Peter Rosegger. Een nieuw blijk van den humaniseerenden, volken in eendracht verbindenden invloed der wetenschap, zou men met voldoening constateeren, indien niet de verschrikkelijkste oorlog, die Europa kon treffen, alle idealen van verbroedering door wetenschap dreigde te vernietigen.

Liefde voor zijn onderwerp en belangstelling voor het land en de menschen, onder wie Rosegger is opgegroeid, kenmerken de eerste hoofdstukken van het werk van den Franschen geleerde. Tot in kleinigheden leeren wij het milieu te Alpel-Krieglach kennen, waar de dichter zijn jeugd doorbracht: het huis en zijn bewoners, de voorouders, vooral de grootmoeder, de dorpsgenooten, onder wie de blinde, door het ongeluk eerwaardige „Aja”, de kerk te St. Kathrein. De bronnen voor deze gedetailleerde schildering van Rosegger's jeugd zijn in hoofdzaak de autobiographische mededeelingen in het door hem geredigeerde tijdschrift „Heimgarten” en in werken als „Waldheimat”, „Als ich jung noch war”, „Spaziergänge in der Heimat”, „Mein Weltleben”, „Das Volksleben in Steiermark”: „L'auteur de l'ouvrage qu'on va lire a dépouillé, page par page, — depuis les plus anciennes rimes recueillies dans *Cithare et Tympanon*, jusqu'aux plus récentes notations du *Journal* — les cinquante volumes que Rosegger, de juin 1869 à l'automne de 1910, a livrés au public de son pays. Tous les documents dont il lui a été possible de s'entourer — et, au premier

plan, la collection entière du *Foyer*¹⁾, — il les a compulsés avec la méthode la plus vigilante." De opvoeding van den jongen Peter, zijn vroegtijdige theologische neigingen en talenten, zijn leergierigheid, de reis naar Weenen, waarvan „Waldheimat" vertelt, de ziekte van zijn moeder, de finantieele achteruitgang van zijn vader, de noodzakelijkheid een ambacht te leeren, zijn leerjaren als kleermaker, zijn niet-gedrukte geschriften, zijn relatie's met Svoboda en de „Grazer Tagespost," zijn vertrek naar Graz, zijn leerjaren aan de handelsschool, zijn ontwikkeling gedurende deze beslissende jaren, zijn vrienden en beschermers, zijn verhouding tot Robert Hamerling, zijn eerste bundel gedichten „Zither und Hackbrett" zijn enkele van de onderwerpen, die de schrijver in de drie eerste hoofdstukken van zijn werk behandelt. Het belangrijke vierde hoofdstuk schildert den invloed, dien het jaar 1870, dat van den Fransch-Duitschen oorlog en van de onfeilbaarheidsverklaring van den Paus, op den jongen dichter uitoefende: „Ainsi s'achevait pour Rosegger, dans un rehaut d'enthousiasme, l'année la plus féconde qu'il eût vécue depuis son premier entretien avec Svoboda. Son tour d'Allemagne, le tumulte d'idées soulevé par le spectacle du grand conflit qui mettait aux prises la France et la Confédération de l'Allemagne du Nord, le partage des consciences religieuses sur les décisions du concile de Rome, toutes ces leçons sur lesquelles il avait médité, cette double crise qui avait mis sa virilité à l'épreuve, tant de problèmes agités et tant d'expériences traversées avaient contribué à l'approfondir et à l'enrichir." Maar hoe groot sinds dezen tijd Rosegger's sympathie voor Deutschland was, zijn bijzondere liefde bleef toch aan zijn Oostenrijkschen geboortegrond, aan Stiermarken verpand. De „Sittenbilder aus dem steierischen Oberlande" (1870), „Geschichten aus Steiermark" (1871), „Gestalten aus dem Volke der österreichischen Alpenwelt" (1872) en de „Geschichten aus den Alpen" (1873) zijn daarvan de bewijzen, — het werk, dat in deze jaren langzaam als door een natuurlijke ontwikkeling in hem rijpte, „Die Schriften des Waldschulmeisters" (1875), is daarvan de onovertroffen uiting. Het waren gelukkige jaren, waarin dit meesterwerk ontstond: „Tout lui riait. Rien n'avait fait obstacle à ce qu'il s'adonnât, avec lenteur, à l'intense plaisir de la production. L'amour conjugal charmaient son cœur d'une lumineuse certitude. Et pourtant, une tristesse inconsciente, le subtil parfum d'une mélancolie qui s'ignore elle-même, traversait ce livre, conçu et exécuté sous les auspices de la félicité sentimentale. On eût dit que l'artiste eût été frôlé, à son insu, d'un effroi, devant la plénitude même du bonheur qui lui était échu, et d'un doute sur sa pérennité. De là, l'alternance des deux thèmes de l'attente et du renoncement, de l'exaltation illimitée et du désespoir sans plainte." De weemoed in de „Schriften des Wald-

¹⁾ Vertaling van titels als „Cithare et Tympanon", „Journal" en „Foyer" voor „Zither und Hackbrett," „Heimgärtner's Tagebuch" en „Heimgarten" — werken, die onder den Duitschen titel zoo algemeen bekend zijn en waarvan een Fransche vertaling niet bestaat — schijnt mij voor een werk, dat toch in de eerste plaats wetenschappelijke aspiratie's heeft en mag hebben, ongewenscht.

schulmeisters" is als een schaduw van het naderend ongeluk: terwijl de roem van zijn boek zich begon te verbreiden, werd zijn familieleven door een zwaren slag, het overlijden van zijn jonge vrouw, getroffen. In de eenzaamheid van het Stiermarkensche hooggebergte vond hij leniging van zijn smart; nieuwe letterkundige plannen gaven hem levenskracht: het tijdschrift „Heimgarten" werd opgericht. Redactiebezigheden, „Vortragsreisen", nieuwe werken brachten verhoogden welstand, zoodat hij zich in de buurt van Krieglach een eigen villa kon bouwen. „Une espérance timide, encore très incertaine, y pénétrait avec lui." Het leven gaat verder; een tweede huwelijk brengt hem duurzaam geluk; zijn uitgever, de nobele Heckenast, ontvalt hem door den dood; van zijn weldoener Svoboda voelt hij zich door uiteenloopende inzichten op religieus en politiek gebied verwijderd; nieuwe vriendschapsbanden, met Auerbach, met Konrad Deubler, worden geknoopt; nieuwe werken zien het licht, als „Waldheimat" (1877), „Mann und Weib" (1879), „Dorfsünden" (1883), „Der Gottsucher" (1884), „Jacob der Letzte" (1888), „Martin der Mann" (1889). Meer en meer wordt Rosegger door zijn tijdschrift tot sociale bemoeiingen gedrongen: „S'étant efforcé de révéler, du point de vue descriptif, dans la série de ses précédents livres, le mode d'existence du peuple styrien, il allait tenter d'influer sur le sens de son développement prochain." Zoo ontstaan de „Bergpredigten," waaraan Vulliod het achtste hoofdstuk van zijn boek wijdt. Het negende hoofdstuk, waarmee het biographische deel van het werk besloten wordt, schildert het verdere leven van den dichter en behandelt de werken, die van af de „Persönliche Erinnerungen an Robert Hamerling" (1891) verschenen, o. a. het tooneelstuk „Am Tage des Gerichts" (1892), „Peter Mayr" (1893), „Das Ewige Licht" (1897), „Erdsegen" (1900), „Weltgift" (1903), „INRI" (1905), en ten slotte „Lasset uns von Liebe reden" (1910), dat als „testament littéraire, la conclusion de son oeuvre entière" bestempeld wordt. Zoo komt Vulliod tot de afronding van zijn biographie van den thans zeventigjarige: Rosegger heeft gegeven, wat hij te geven had; „dès lors, avec quelque générosité qu'il produise encore, on ne tiendra les nouveaux fruits de sa verve ou de son génie que pour donnés, en quelque manière, par surcroît."

De Fransche germanisten, wier verdienste vooral jegens de nieuwere literatuur — de Romantiek, Grillparzer, Platen, Heine, Lenau, Keller, Hebbel, thans ook Rosegger — niet gering is, hebben in hun boeken iets schematisch, dat het bestudeeren van zoo'n werk vergemakkelijkt, maar er ook iets uiterlijks aan geeft. Een voorbeeld moge dit illustreeren. Ik vergelijk daarvoor Reynaud's „Lenau" met Vulliod's „Rosegger": na eenige bladzijden „avant-propos" volgt het eerste hoofddeel „l'homme"; daarop het iets minder omvangrijke, bij beiden — allicht zuiver toevallig — vijfdeelige tweede hoofddeel „l'oeuvre"; dan enkele bladzijden „Conclusion" vervolgens de biographie; en ten slotte de „table de matières". Bezwaren heb ik op zich zelf tegen deze indeeling geene; integendeel: ze is practisch en klaarblijkelijk voor zeer uiteenloopende geesten bruikbaar; het aanwijzen van het opvallend parallelisme houdt dan ook geen critiek in,

maar tracht een verschijnsel, dat naar het mij voorkomt een meer algemeene psychologische beteekenis heeft, te typeeren.

In dit tweede deel dan vestigt Vulliod in het hoofdstuk „La vie de la nature et ses enseignements” er de aandacht op, hoe nauw de kunst van den dichter met de eigenaardigheden van zijn land samenhangt; voortreffelijk is zijn uiteenzetting van den invloed van de jaargetijden en van de tijden van den dag op de stemming en op de schildering in Rosegger's werk. Ik citeer uit velerlei een enkele opmerking: „L'artiste individualise, si l'on peut dire, la saison. Sa préoccupation est de donner l'émoi direct, et comme la sensation vive, du milieu qu'elle crée, de l'atmosphère dans laquelle elle se développe. Pour réaliser cet effet, il lui suffit de savoir combien les souvenirs enregistrés par nos principaux sens sont fidèles, et quelle prestigieuse aptitude ils ont à se convoquer les uns les autres devant la conscience, dès que l'un d'eux est éveillé, au point qu'il n'est que de nommer, par exemple, une fleur, pour suggérer à notre sensibilité aussitôt complice toutes les nuances, tous les parfums, tous les bruissements d'un coin de campagne, à une heure précise du printemps, de l'été ou de l'automne.” Een tweede hoofdstuk „Le christianisme de Rosegger et l'orthodoxie” heeft voor onzen dichter uiteraard buitengewone beteekenis; verschillende van zijn werken staan tot den godsdienst in bijzonder nauw verband; ik denk hier aan de zoo stichtelijke „Schriften des Waldschulmeisters”, aan den „Gottsucher,” aan „Erdsegen” en aan de „Frohe Botschaft eines armen Sünders.” Rosegger is van jongs af vroom opgevoed; in zijn schilderingen van de stemming op godsdienstige feestdagen, als „Heiligabend” („Mein Himmelreich”), Kerstmis („Waldheimat”) en Paschen („Waldschulmeister”) vloeien godsdienst en poëzie ineen. Zijn vroomheid sluit echter de critiek niet uit; hij stelt een ontwerp van godsdienst op, dat radicale veranderingen meebrengt: „Wie ich mir die katholische Kirche der Zukunft denke” (in de „Volksreden über Fragen und Klagen, Zagen und Wagen der Zeit,” 1908). „Il prend du catholicisme ce qui, d'une part, répond aux exigences de sa sensibilité et ce qui, d'autre part, — comme à cet empereur Joseph II, qu'il admirait dès l'enfance, ou comme à tel publiciste moderne, — lui paraît comporter une vertu sociale. Dans sa conviction mi-partie éthique, mi-partie esthétique, se mêle précisément quelque peu de l'état d'esprit que l'on a qualifié de 'Joséphisme'.” Twee belangwekkende vergelijkingen, met Schleiermacher en met Tolstoi, besluiten dit hoofdstuk. Over de liefde handelt het volgende, „Les sentiments et la vie de l'âme”: de schilderingen van ontwakend liefdegevoel in Rosegger's werken; situaties van hartsucht, vooral in zijn vroegere geschriften; ouderliefde; de liefde voor het verleden; liefde voor den geboortegrond; algemeene menschenliefde. Daaraan sluit zich een uiteenzetting van „ses idées morales et sociales,” waarin de sociale ethiek hoofdzakelijk op het begrip plichtsgevoel teruggevoerd en op de opvoeding als „seul moyen d'action morale” de nadruk gelegd wordt. Het laatste hoofdstuk, „Les ressources et les aspects divers du talent de Rosegger,” behandelt in hoofdzakelijk stijlpro-

blemen. Rosegger is een geboren verteller; hij doorleeft meer als herinnering dan als voorstelling niet alleen zijn verhalen, maar ook zijn beschrijvingen. Dramatisch-levendig en tegelijkertijd psychologisch-overtuigend is zijn schildering; impressionistisch is zijn methode. Hij heeft een neiging voor het didactische. Zijn stijl is helder en natuurlijk; bombast is hem vreemd; in phrases ziet hij verkapte leugens (vgl. „Bergpredigten” p. 296). Zijn taal is kernachtig; hij is bij het volk in de leer gegaan en maakt gaarne van het dialect, waarmee hij van jongs af vertrouwd was, gebruik, om het realisme van zijn verhalen te versterken. Hij is een meester in de psychologie, een kunstenaar met het woord. Het meest kenmerkende echter is zijn naïeve humor, die aan Raabe, en nog meer aan Fritz Reuter herinnert. Rosegger zelf spreekt over de moeilijkheid, het begrip humor te definiëren („Heimgarten”, Nov. 1909): „Komik Witz, Satire, Ironie, die sind leicht zu definieren. Humor ist mehr Empfindungssache. Die naive, kindliche Lebensanschauung des Volkes gegenüber der Tragik der Welt tut uns wohl, das Nichternstnehmen der Tragik, das mit gutigem Lächeln Über-sie-erhaben-sein, wirkt auf uns wie eine Erlösung, wenigstens gegensätzliche Stimmungen auslösend und befreiend. Der Humor entspringt entweder der seligen Einfalt oder der Weisheit”. Zoo geeft de humor van Rosegger een aangename koestering, „wie ein Sonnenstrahl im Herbst”.

In zijn „Conclusion” wijst Vulliod met recht op het unieke in de literaire figuur van Peter Rosegger: „On ne sait pas d'homme, dont la vie ait marqué, qui, s'étant libéré par son génie propre des servitudes de sa condition première, soit demeuré plus exactement, plus véridiquement fidèle à ses origines... Il a soutenu avec bonne grâce cette gageure de parler de soi tout au long d'une série de volumes sans encourir le reproche de fatuité ni d'orgueil”. Zijn eigenaardigheid berust in een gelukkige menging van realisme en idealisme: „Le réalisme et l'idéalisme, chacun dans sa sphère, et en quelque sorte superposés l'un à l'autre, voilà la formule de Rosegger. Il est réaliste par la caractéristique et par l'expression; il est idéaliste par tendance; il se distingue ainsi des naturalistes, à qui manque cet horizon”.

Het boek van Vulliod, dat kort na zijn verschijnen door Moritz Necker in het Duitsch vertaald werd (Leipzig, 1913), is een aanwinst voor de literatuurgeschiedenis van den jongsten tijd; het is geen werk van grootsche gedachten of stoute combinaties, maar het beantwoordt volledig aan het doel: een met liefde en talent, met kennis van zaken en onvermoeide vlijt geschreven biographie van een hoogst merkwaardig auteur. Het doet den Franschman, die het schreef, en den Oostenrijker, wien het geldt, eer aan.

Amsterdam.

J. H. Scholte.

A. Schinz, *Les accents dans l'écriture française. Etude critique de leurs diverses fonctions dans le passé et le présent.* Paris, Champion. 1912. (Pr. fr. 2.50).

Niemand zal beweren dat de Franse spelling een ideale is; ook het gebruik der drie aksenttekens is verre van konsekwent: *carême* maar *théorème*; *câble* maar

cablogramme; *pêche* naast *calèche*; *père* naast *guerre*. Dit zet schr. in bovenvermeld boekje nog eens uiteen.

In het eerste gedeelte geeft hij een histories overzicht van de aksenten, waarbij hij zich hoofdzakelijk baseert op de dissertatie van Hillmann, *Gesch. d. Accentsetzung seit der Erfindung des Buchdrucks*, en wijst op het verschil tussen Grieks, Latijn en Frans. Dat hij daarbij de tusschen 1513 en 1855 verschenen edities van Latijnse schrijvers tot de Middeleeuwen rekent, is een enigszins zonderlinge vergissing: daardoor heeft schr. niet doen uitkomen dat het gebruik van aksenten in de Latijnse gedrukte teksten vrijwel gelijktijdig is met dat van de Franse.

Na uiteen gezet te hebben hoe de aksenttekens nu eens diakritiese, dan weer orthoëpiese waarde hebben, doet schr. in het tweede gedeelte van zijn boekje verschillende voorstellen om tot een vereenvoudiging te komen, voorstellen die zeker wel de overweging waard zijn. Hij wil de *gravis* en de *circonflexus* afschaffen, en alleen de *acutus* handhaven. Om toch enige vaste regels te hebben voor de uitspraak, zou hij in bepaalde gevallen een medeklinker willen verdubbelen of twee medeklinkers vereenvoudigen. Jammer dat schr. zelf verklaart bij zijn voorstellen niet aan de praktijk gedacht te hebben — juist bij dergelijke kwesties mag de praktijk nooit uit het oog verloren worden —; jammer ook dat, nu hij van de aksenten op de spelling komt, hij er zich geen rekenschap van geeft dat men een oordeel moet hebben over de spellingkwestie in het algemeen, alvorens men op een enkel punt voorstellen tot verandering kan doen.

Een grote fout is ook dat schr. te veel wil systematiseren: met profetiese blik verklaart hij bl. 57 dat in de toekomst de taal zijn systeem wel zal gaan volgen ook daar waar dit op 't ogenblik 't geval nog niet mocht wezen; toch heeft Rousselot al zo goed opgemerkt dat allerlei invloeden de geregelde fonetiese ontwikkeling verhinderen, en dat in woorden als *bétise* de *e* onder de invloed van *bâte* anders klinkt dan die van *périr* bijvoorbeeld.

Leiden.

K. Sneyders de Vogel.

Het Dagboek van Adam Tas (1705—1706), uitgegeven door L. Fouché, met een onderzoek naar de klachten der Vrijburgers tegen de Gouverneur Willem Adriaan van der Stel. English translation by A. C. Paterson, London, Longmans, Green and Co., 1914 (Pr. sh. 12).

In Zuid-Afrika behoort Adam Tas tot de populaire historische personen, zoals hier te lande de veerman van Den Briel of de dienstbode van Hugo de Groot. De geest van verzet tegen onrecht of overmacht is bij Nederlanders en hun stamverwanten nog zeer krachtig en vooral de schooljeugd geniet bij het herdenken van strijd, list of gewaagd optreden, waarop sukses volgde. Zo voelt jong Zuid-Afrika veel voor Adam Tas, die als het verpersoonlijkt verzet tegen de tyrannieke Goeverneur W. A. Van der Stel het veld hield, terwijl zijn tegenstander op last van Heren Bewindhebbers Zuid-Afrika moest verlaten.

Een boek over dit tijdvak, als het licht geeft over wat nog niet met zekerheid bekend was, is biezonder welkom. Dr. Fouché heeft, doordat archiefstukken, die vóór 1910 niet voor het publiek toegankelijk waren, door

hem konden worden geraadpleegd, tot in kleine biezonderheden zijn onderwerp kunnen bestuderen.

Onder historici is voldoende bekend hoe W. A. van der Stel in het begin van de 18de eeuw door de Kaapse kolonisten beschuldigd werd, dat hij door allerlei onwettige middelen zich trachtte te verrijken en door zijn welgeregelde bedrijven aan wijn-, vee-, en korenboeren een concurrentie aandeed, waar ze niet tegen op konden. Dat hij bij zijn pogingen om zijn tegenstanders ten onder te brengen hard en onrechtvaardig te werk ging, wist men. Er was alleen verschil van mening over de graad van tyrannie.

Tijdgenoten van W. A. van der Stel hebben te boek gesteld hoe volgens hun inzicht de toedracht was. Valentijn, zeer bevriend met de familie Van der Stel, laat niet veel los over de Goeverneur: Abraham Bogaert, die als overbrenger van de Klachtbrief der ontevreden zelf een werkzaam aandeel had in de gebeurtenissen, geeft ten volle de Kaapse boeren gelijk. Kolbe doet evenzo. W. A. van der Stel trachtte in een Korte Deductie te bewijzen, dat zijn aanklagers gelogen hadden en de zaken scheef voorgesteld; in een Contra-Deductie beweerden de kolonisten dat de deductie geen betrouwbaar geschrift was.

Dr. Theal, de welbekende Kaapse historicus, gaf in zijn „History of South Africa” zijn opvatting en schaarde zich aan de zijde van Bogaert. H. C. Vos Leibbrandt, de gewezen predikant, die met de zorg voor het Archief te Kaapstad belast werd, nam reeds in 1887 in zijn „Rambles through the Archives” het voor Van der Stel op en gaf in zijn serie „Precis of the Archives”, waarin in engelse vertaling de briefwisseling tussen Goeverneur en Raad met patria en met Batavia voorkwam, in 1897 „The Defence of Willem Adriaan van der Stel” uit, een vertaling van de Korte Deductie.

Voor hen die hollands niet verstonden was het nu mogelijk geworden te lezen hoe de voornaamste aanklagers hun beschuldigingen introkken en verklaarden berouw te hebben over hun lasteren. Zo kwam ongeveer twee eeuwen na dato de Van der Stelkwestie op in Zuid-Afrika, en in verschillende geschriften werd Willem Adriaan in de hoogte gestoken, terwijl men voor Tas, cum suis, geen goed woord had.

Het is jammer dat Dr. Fouché zijn boek ontsierd heeft door een felle aanval op wijlen Leibbrandt. Hij zegt op blz. 284: „De heer Leibbrandt heeft de Deductie vertaald, „en de vervalste stukken daarin vervat zonder enige „waarschuwing voor echt uitgegeven. Het zou hem geen „half uur gekost hebben, zich door een oppervlakkige „vergelijking van de Uittreksels in de Deductie met de „oorspronkelijke, onder zijn zorg berustende stukken te „overtuigen van 't ware karakter van de Deductie. Men „moet aannemen dat hij dit niet heeft gedaan. Immers, „Leibbrandt had stellig de beste bedoelingen toen hij „met de publicatie begon . . . Zijn beginselen zijn onberispelijk. Niet echter de toepassing, anders zou hij zeker „de Deductie, die de Archiefstukken op zoveel punten „tegenspreekt, verworpen hebben „as worthless”.”

„Hoe het ook zij, de archivaris, die zulke gemutilleerde „en vervalste uittreksels uit stukken onder zijn persoonlijk bewaking publiceert zonder de minste kritiek toe „te passen, en zonder enige waarschuwing, dat geen

„kritiek is toegepast, geeft daardoor aan zijn werk een „karakter, dat ik liever niet nader wil definiëren. Dat „een samenflansing van leugen en bedrog, als de „Korte „Deductie”, plechtig uitgegeven is, als deel onzer „Archivalia, door 's Lands Archivaris, en op 's lands kosten, „is een schande voor Zuid-Afrika.”

En op bl. 332 een kwestie besprekend zegt Dr. Fouché: „Zulke verzinsels behoren niet op rekening van Leibbrandt gezet te worden. Hij heeft reeds genoeg op zijn kerfstok.”

Waarom dit harde oordeel over wijlen Leibbrandt? 't Is waar, een theoloog, niet een historicus was hij, van huis uit. Dat indertijd hem de post van archivaris gegeven werd, kan Dr. Fouché betreuren. Of het plan om de Korte Deductie in vertaling in de serie op te nemen een goede inval was, valt zeker te betwijfelen. In allen gevalle had men dan ook op een vertaling der Contra-Deductie mogen rekenen. Maar dat Leibbrandt verkeerd deed met een on-kritiese uitgave zou men alleen kunnen volhouden als men weet of Leibbrandt de gegevens ten dienste stonden, die we nu hebben.

Met grote nauwgezetheid (al is zijn werk evenals dat van ieder niet feilloos) vertaalde Leibbrandt archivalia. In de „Introduction” van de „Defence” schrijft hij 12 Maart 1897:

„It has been a source of regret to me that the volume of „Attestations”, which contains the original addresses of the Cape, Stellenbosch and Drakenstein communities, with the original signatures attached, a copy of which is annexed to the „Deductie”, is in private hands. Hence I have not been able to add the names of the signatures of Stellenbosch and Drakenstein, of whom a considerable number were refugees. I would also have liked to have composed the printed list given in this volume with the original, in order to correct the misprints...”

Menig uur heb ik op het Kaaps Archief in Leibbrandt's bijzijn doorgebracht en zeer goed herinner ik mij zijn herhaaldelijk geuite grief, dat belangrijke archiefstukken zich buiten het Archief bevonden en hem geen inzage vergund werd. Waar de stukken lagen vertelde hij er niet bij en ik wilde niet onbescheiden vragen doen. Elk historicus zal toegeven dat Leibbrandt wat de Van der Stel-kwestie betreft in ongunstige conditie was.

Leibbrandt werd ziekelijk en kon niet meer naar het Archief komen. Eind October 1909 werd de „Cape Archives Commission” geïnstalleerd. In een der vergaderingen werd gerapporteerd dat de familie De Wet stukken bezat, die op het Archief thuishoorden. Dr. Theal nam op zich er met de familie over te spreken en het resultaat was, dat aan het Archief ten geschenke werden gegeven (ik citeer uit mijn notulen, die, evenals de besprekingen in het engels gehouden werden):

- „1. Sentences of the High Court of Justice from the 27th of September, 1697, to the 7th of August, 1704.”
- „2. Sentences of the High Court of Justice from the 2nd of April, 1705, to the 7th of December, 1713.”
- „3. Attestatie Boek from the 18th of February, 1706, to the 6th of March, 1710.”
- „4. Sentences of the High Court of Justice from the 3rd of February, 1714, to the 30th of July, 1716.”

„5. Sentences of the High Court of Justice from the 16th of May, 1726, to the 22nd of December, 1735.”

Pas in het begin van 1910 waren bovengenoemde stukken ter inzage voor belangstellenden. Dr. Theal is de enige die in onze dagen vóór 1910 de stukken heeft gebruikt. Op bl. 366 van zijn History of S. A. vol. II zegt Dr. Theal van de Deductie „a document covering forty-four pages... and a number of official papers forming appendices.... Van der Stel shows that his accusers made many rash and untrue statements, but he has not succeeded in refuting the charges that his administration was oppressive to the colonists.” En over het Klachtschrift (Op. cit. I. 398): „The official records... prove that some of the most serious of the charges against him were without foundation.”

Had het niet op Dr. Fouché's weg gelegen de levende Dr. Theal om de plaatsen te vragen, waarop bovenstaande uitingen gegrond zijn, in plaats van de overleden Leibbrandt de uitgave van de Deductie te verwijten?

Een paar jaren geleden vond de heer A. G. C. Lloyd, bibliothecaris van de Zuid-Afrikaanse Bibliotheek te Kaapstad een stuk van Tas' dagboek, een aanvulling van hetgeen op het Rijksarchief in Den Haag berust. In 1912 werd in „Stemmen des Tijds” naar aanleiding van het Haagse stuk van Tas geschreven. Het Kaapse stuk schildert de stijgende ontevredenheid der kolonisten, maar geeft geen nieuws betreffende de hoofdzaak. De vrijburgers hadden werkelijk reden tot klagen. De goede jaren der burgers waren voorbij; tot toen hadden vele kolonisten gelegenheid gehad om tot rijkdom te komen. Wissels van bijna /20.000 kunnen sommigen hunner naar patria zenden. Valentijn vindt na een afwezigheid van tien jaren aan de Kaap grote veranderingen: grote huizen, „geheel op zijn Amsterdams, met royale Onderwoningen.” Zou het niet de moeite lonen om in Kaapse testamenten e. d. een onderzoek in te stellen naar de groei van het kapitaal der Kaapse kolonisten? Als naar betrouwbare gegevens gewerkt kan worden zal, vermoed ik, de aanwas van bezittingen te snel bevonden worden, om die uit regelmatig „vooruitboeren” te kunnen verklaren.

De leiders van het verzet waren heel rijke kolonisten en, Dr. Fouché erkent het, ze kwamen op voor hun eigen belangen. Hierin ligt niets verkeerd, maar men make van hun penvoerder, Tas, geen vrijheidsheld. Anderen dan Tas hebben zich flinker gedragen, van het somber begin tot het gelukkig einde. En wie de administratie en ambtenaren van de O. I. C. dier dagen kent, verbaast zich niet erg over een karakter als W. A. Van der Stel. Hij heeft er vast op gerekend bij Heren Bewindhebbers in 't gelijk te zullen worden gesteld; anders had hij misschien wel stukken erger vervalst die hij naar patria zond. Nu nog berusten in Den Haag de volledige Interrogatoriën, die in de Deductie, zoals Dr. Fouché met nadruk ons herinnert, partijdig verkort zijn gegeven. Zoals ik elders zeide: de „Deductie diende in het vaderland dan ook alleen om in eigen kring niet als een geschandvlekte met den nek te worden aangezien.” De mishandelingen der kolonisten staan niet in de Interrogatoriën en werden natuurlijk ook niet vermeld in de Deductie.

Het Dagboek is, voorzover het in den Haag berust, afgedrukt naar de Haagse kopie. Nauwkeurig is Dr. Fouché's afschrift niet. Zo op bl. 2 vooraf-meede-boekzaalen, waar 't hs. heeft vooraff - mede - Boekzaalen. Op bl. 4 Tafel Bhay in plaats van Taaffel Bhay. En zo zijn er meer veranderingen in schrijfwijze. Bl. 22 Dr. Stamhorst, lees Da. — gelapt lees geslapt. — Blz. 42: de twee meisjes, lees de twee nonjes.

Dr. Fouché's taal is helder. Dr. Reinink, die de proeven van het hollandsche deel nazag, liet hier en daar een onjuist woord staan, b. v. bl. XXXIV: De *wroeging* tussen ambtenaren en burgers is nu op zijn ergst, i. pl. v. *wrijving*.

bl. 188.: De Bewindhebbers hadden van tijd tot tijd *ingegeven*, i. pl. v. *toegegeven*.

bl. 228.: Zelf kon hij op die Kommissie niet zitten, i. pl. v. *in*.

Drukfouten zijn er weinig. De engelse uitgevers hebben opnieuw bewezen een hollands boek goed te kunnen doen drukken. Kaarten, lettertype en band, het is alles even correct.

De engelse vertaling is heel goed, al moesten in het Dagboek veel van Tas' boertige uitingen verloren gaan.

Over deze eerste uitvoerige historische studie van een geboren Zuid-Afrikaner heeft men zich te verblijden. Als in een nieuwe druk de aanval op Leibbrandt ontbreekt, zal de lezer alleen te prijzen hebben en herhaaldelijk het boek opnemen om in gedachten met Tas en zijn vrienden te verwijlen te Stellenbosch en Kaapstad in hun dagen van spanning.

Dr. Fouché geve ons nog veel resultaten van nauwgezet onderzoek na dezen.

's-Gravenhage.

E. C. Godée Molsbergen.

E. Michon, Un décret du dème de Cholargos relatif aux Thesmophories. Paris, Klincksieck. 1913. (Pr. fr. 1.50).

M. Étienne Michon publiceert een onlangs door het Louvre verworven inscriptiefragment, bevattende 1° de ingredienten te leveren door de beide aanzienlijke dames, die met de leiding der Thesmophoria voor den demos Cholargos waren belast; 2° bepalingen over de optekening van het decreet op een stele, de opstelling daarvan en de verantwoording der daarvoor gemaakte onkosten. Het decreet is gedateerd door de vermelding van den archon Ktesikles (334—3).

De onverstaanbare genitief in den zin τὰς δὲ ἀρχούσας κοινῇ ἀμφοτέρως διδόναι τῆς τερείας εἰς τὴν ἑορτὴν καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν Θεσμοφορίων wordt door den uitgever in een datief veranderd. Ik zie geen middel om aan dit doorhakken van de knoop te ontkomen, tenzij men aanneemt, dat μετὰ uitgevallen is.

In de interpretatie doet het vreemd aan, dat 't woord στήλη eens als gewicht, eens als geldstuk verklaard wordt; m. i. is er in beide gevallen van een gewicht sprake, dat we als δυνούον zullen te verklaren hebben. Dan zijn alle hoeveelheden eet- en drinkwaren in maten en gewichten uitgedrukt; ruim 1½ K.G. knoflook en kaas lijkt me voor den bedoelden maaltijd niets ongeërgd, als ik denk hoe groot een rol nog tegenwoordig τυρί en σκόρδα op een grieksch menu spelen.

Overigens schijnen me de verklaringen van M. Michon en de aangehaalde vergelijkplaatsen zeer ad rem.

Alkmaar.

E. van Hille.

Ibsen's Brand met Nabetrachting door Is. van Dijk. Groningen, Noordhoff. 1913. (Pr. f 1.50).

„Nog levendig herinner ik mij den indruk, dien de eerste lezing van Brand op mij maakte; tijden lang heeft Brand mij niet losgelaten.”

Zóó schrijft Dr. van Dijk in het eerste hoofdstuk van het boek, dat hij wijdde aan Ibsen's Brand. Deze ééne zin zegt eigenlijk al genoeg over de beteekenis van dat machtige drama, waarover toch maar niet zooveel moest worden geschreven. Ik houd niet van al die geschriften, welke gewijd worden aan het bespreken en uitpluizen (ja, vooral uitpluizen!) van groote aangrijpende werken. Mij is het genoeg er den weldadigen invloed en de louterende werking van te ondergaan. Wanneer ik getroffen word door een spreker, die een verheven gedachte in schoone woorden uit en mij meesleept en opheft, dan heb ik er een afkeer van om het gesprokene te gaan ontleden, dan heb ik slechts een gevoel van dankbaarheid in me voor wat hij mij gaf.

En nu heb ik Brand lief, omdat ik door de lezing en de herlezing daarvan zoo diep ontroerd ben geworden, omdat die lezing mij is geworden een keerpunt in mijn leven.

En wanneer men mij nu vraagt: hebt ge wel alle bijzonderheden volkomen begrepen, kent ge de juiste beteekenis van het moeilijke slot? Dan antwoord ik: och, lastige vrager, houd u toch stil; mij is het genoeg dat ik Brand vóór me heb zien staan als de geweldige figuur, waartegenover ik me klein heb gevoeld en laf, mij is het genoeg dat Brand in me heeft doen opleven den sterken wil om méér te worden dan ik ben, om mijn lafheid te bekampen; gebeefd heb ik, toen ik Brand las, gehuiverd óók voor dien man van het „alles of niets” en door mijn ziel heeft gesidderd iets van levenshartstocht.

Dr. Is. van Dijk denkt er evenwel anders over. Hij heeft Brand gelezen, is er door aangegrepen, maar heeft daarna het drama met kritischen blik bekeken. Het gevolg daarvan is geweest, dat hij een drietal lezingen daarover heeft gehouden, welke hij daarna in boekvorm heeft uitgegeven. Of eigenlijk zijn er twee lezingen over Brand, de derde lezing is de nabetrachting.

Toen ik het boek in handen kreeg, was mijne eerste gedachte, wat zal een man als prof. van Dijk over Brand te zeggen hebben? Zal hij me iets ontnemen van mijn bewondering voor den held van dit drama, zal hij haar doen stijgen? En zie, daar las ik al heel spoedig den zin, welke ik in het begin afschreef. Dit stemde mij terstond sympathiek tegenover den schrijver en ik ging lezen met gretigheid en de lezing is mij een genot geweest. Men moge het met Dr. van Dijk eens zijn of niet, gevoeld wordt dat hier een superieur mensch aan het woord is. Fijne, treffende, van diepe wijsheid getuigende opmerkingen zijn voor het grijpen. Daar is tevens een humor in van zuiver gehalte. Men sla—om slechts iets te noemen—de pagina's 129 en 134 eens op. Een hoogst enkele keer maar—misschien omdat het lezingen

zijn — doet de humor éven pijnlijk aan. Die firma Bahlman op pag. 42 had achterwege moeten blijven.

Toch dweept de schrijver geenszins met Brand.

Hij komt er ook rond voor uit. „Brand — zegt hij — trekt u en mij onweerstaanbaar aan, en Brand stoot u en mij even sterk, misschien nog sterker af.”

Welnu de waarheid dezer uitspraak voelen we altijd door bij de lezing.

Ja, waarlijk Dr. v. D. heeft meer gevoeld het afstootende dan het aantrekkelijke in de Brandfiguur.

En dat afstootende vindt hij voornamelijk in de hardheid van Brand. Hij spreekt zelfs (pag. 47) van den wreeden Brand. Ik vind dit oordeel van den auteur onbillijk. En wanneer hij deze hardheid verklaart uit afwezigheid van liefde, dan zou ik toch wel willen vragen of er geen liefde is die streng moet zijn, juist omdat zij liefde is.

Mij dunkt, één ding van overwegend belang is door den schrijver voortdurend uit het oog verloren: Brand wordt ons geteekend als de sterke idealist, als de kracht-mensch tegenover de slapheid en halfheid der wereld.

Kan Ibsen nu wel iets anders doen dan dien kracht-mensch tot in het uiterste consequent doen zijn? Het is waar, Ibsen brengt zijn held in zeer moeilijke gevallen, maar dit is zijn recht als dichter. Het gansche drama zou echter zijn beteekenis hebben verloren, wanneer Brand concessies had gedaan b. v. jegens zijne moeder.

Dr. v. D. is er zich zeer wel van bewust, dat we leven in een tijdperk van decadentie (zie pag. 85), welnu tegenover de decadenten, tegenover de met het geweten schackerende massa, tegenover de menschen van „het accoord” staat Brand als de sterke held, die niet transigeren wil, die elk accoord verwerpt.

Hard? Zeker! Maar was ook Jezus, naar wien de schrijver telkens heenwijst, niet hard? Staat niet op naam van dezen zachtmoedige het bekende woord: wie vader of moeder liefheeft boven mij is mijns niet waardig? En heeft dit voor ons niet deze beteekenis: wanneer de strijd voor het ideaal het eischt, moeten we zelfs het liefste kunnen prijs geven?

Wat den schrijver bovenal dwars zit, is het slot van het drama. Het is dit slot, met de bekende woorden „Hij is Deus Caritatis” hetwelk Dr. v. D. een m.i. onverdiend oordeel doet uitspreken. „Een drama — zoo zegt hij — dat zoo onzeker en nevelachtig in de bedoeling, zoo onvast in de kern is, moge nog boeien en zelfs verbijsteren in de details, als geheel is het wegens dit kapitale gebrek toch zeker geoordeeld.” Mij komt het juist voor dat de bedoeling van het drama heel duidelijk is en het lijkt mij hoogst onbillijk het slot uit te buiten tegen het drama als geheel. En wanneer Dr. v. D. zegt „dat het gansche drama van het begin tot het einde met immanente noodzakelijkheid graviteert naar het slot, waar Brand gebroken neerligt aan de voeten des Heilands,” dan kan ik niet van mij zetten de gedachte, dat hij ’t zoo ziet, omdat hij het gaarne zoo zien wil. En dit wordt m.i. wel heel duidelijk uit de nabetrachting, welke is een pleidooi voor de gematigd orthodoxe opvatting van den schrijver.

Ik betwijfel wel zéér of Ibsen daarmede accoord zou gaan.

Dr. v. D. wijst er ook op hoe Brand te gronde gaat. Eenzaam en verlaten staat hij eindelijk hoog in de bergen en een lawine verplettert hem. Dat is tragisch. Maar is het niet de tragiek der werkelijkheid? Is daar niet geteekend het lot der waarachtige idealisten? De groot-willende, de naar het hoogste grijpende bereikt nooit zijn doel, draagt altoos den smaad der wereld. Christus wordt door alle eeuwen heen gekruisigd!

Maar door alle eeuwen heen hoort ook de stervende Christus de woorden „Hij is Deus Caritatis!” Dat wil zeggen: hij wordt er zich van bewust dat hij ondanks zijn lijden het grootste, het heerlijkste behoudt: vrede, en daarvoor kan hij danken.

Nu zou ik nog veel kunnen schrijven over de nabetrachting, maar ’t zou dan worden tot een groote verhandeling, daarom wil ik mij beperken. Deze nabetrachting is het lezen dubbel waard. Hoe mooi en pittig wordt alles gezegd. Toch heb ik een groot bezwaar. De schrijver verheerlijkt de liefde, de Christelijke liefde, maar hoe gaarne had ik gewild dat hij nu eens heel ernstig de vraag had behandeld, welke voor mij in dezen de alles-beheerschende vraag is, n. l. hoe staat die liefde tegenover het leven in deze maatschappij. Deze maatschappij schept bepaalde verhoudingen onder de menschen, omdat zij den persoonlijken eigendom erkent. Deze maatschappij erkent eveneens het geweldsgezag. Wanneer wij een daadwerkelijke liefde wenschen, mij dunkt, dan moeten we noodzakelijk komen tot de vraag of zij zich verzoenen kan met den persoonlijken eigendom en het gezag.

Dit is zoo scherp gevoeld door een Tolstoi en ’t wil mij voorkomen dat hij op deze vraag een afdoend antwoord heeft gegeven.

Dr. v. D. neemt ’t voor de naastenliefde op. Hij is tevreden met de vervulling daarvan (pag. 146). Maar waarin die vervulling bestaat, daarop komt ’t juist aan! Dit had moeten worden aangeduid. En ik kan niet anders inzien dan dat die vervulling noodwendig voert tot herschepping dezer samenleving. Want het is deze samenleving, welke ons menschen tegenover elkaar plaatst in onzuivere, met liefde onverenigbare verhouding.

Hier leg ik de pen neer, ik heb geen lust om mijne bezwaren te uiten tegen de opvatting van het Christendom, gelijk de schrijver die verdedigt. Wel heb ik lust om te eindigen met een woord van dank voor het vele goede, dat hij heeft gegeven. Ik kan me niet anders voorstellen dan dat ieder, die zijn boek leest — vooral de nabetrachting! — er door gestemd zal worden tot grooten ernst en er uit zal putten wat van waarde is voor zijn innerlijk leven.

Nieuwe Niedorp.

N. J. C. Schermerhorn.

K. Knortz, Amerikanischer Aberglaube der Gegenwart. Leipzig, Th. Gerstenberg. 1913. (Pr. M. 3).

Karl Knortz is een buitengewoon vruchtbaar auteur, die sinds ruim veertig jaar het publiek van poëzie (humoristische en andere), literaire, pedagogische en wijsgeerige beschouwingen, voornamelijk echter van Amerikaansche folklore voorziet. „Amerikanischer Aberglaube der Gegenwart” is zijn laatste pennevrucht; in een bijgevoegd reklame-biljet wordt hierover gezegd:

„Professor Karl Knortz, der allgemein bekannte, verdienstvolle Forscher auf dem Gebiete der Volkskunde, liefert in seinem neuesten auf jahrelanger Sammelarbeit beruhenden Werke über den amerikanischen Aberglauben der Gegenwart eine fast unerschöpfliche Fundgrube für den Kulturhistoriker, der sich besonders mit der vergleichenden Völkerpsychologie befasst, die wie keine andere Wissenschaft uns einen tiefen Einblick in die Seele des gemeinen Mannes gewährt“. Wie met het boekje heeft kennis gemaakt, zal deze uitspraak vrij sterk Amerikaansch getint lijken.

Men dient het te beschouwen als een bonte verzameling van vele wetenswaardige gegevens over Amerikaansche bijgeloovige gebruiken en opvattingen, zeden en gewoonten, tooverspreuken, sympathetische heelmiddelen, amuletten enz. Treffend is vaak de overeenkomst met het ons ten dienste staande materiaal der Europeesche volkskunde, en het zou m. i. wel de moeite loonen na te gaan, welke de aard en oorsprong dezer overeenkomst is. Dit doet de schrijver slechts zeer onvolkomen; maar wij hebben geen reden er ons over te beklagen, want het ware hem slecht toevertrouwd. Knortz is verzamelaar, verteller, wouldbe-wijsgeer zelfs, maar wetenschappelijke methode is hem vreemd. Dit blijkt reeds terstond uit zijn beschouwingen over het bijgeloof op de allereerste bladzijden. Toch zullen voorzichtige en geschoolde volkskundigen met zijn gegevens hun voordeel kunnen doen.

Utrecht.

Jos. Schrijnen.

SCHOOLBOEKEN.

H. Willemsen, Lateinische Inschriften, für den Gebrauch im Schulunterricht zusammengestellt. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 2.20).

Een aardig denkbeeld: een beknopte verzameling van Latijnsche inscripties ter illustratie van de Romeinsche geschiedenis en het Romeinsche leven. Ook de uitvoering niet ongeschikt. Het zijn slechts 257 nummers, een klein getal, maar daaronder het *Monumentum Ancyranum*, het protokol van de *ludi saeculares* van Augustus, de bekende rede van keizer Claudius over het *ius honorum* der Galliers, de zoogenaamde *lex de imperio Vespasiani*, stukken uit verschillende stedelijke wetten, de legerorder van keizer Hadrianus, stukken van de alimentaartafels van Traianus, de zoo karakteristieke considerans van het *edictum de pretiis* van Diocletianus met een proeve van het tarief, uittreksels uit paspoorten, stukken uit de *acta* der Arvaalbroeders, enz., en voorts een reeks kleinere inscripties die op allerlei deelen van het staatsbestuur en van het maatschappelijk leven betrekking hebben.

Ik heb hoop dat het boekje aan zijn doel zal beantwoorden. *Für den Gebrauch im Schulunterricht* is het bestemd en ingericht. Vóór elk hoofdstuk — want de inscripties zijn onder rubrieken verdeeld — eenige inleidende opmerkingen met niets dan hoofdzaken. De teksten zelf in gewone letter, doorlopend zonder verdeeling der regels, zonder aanduiding ook van hetgeen aangevuld is, en de afkortingen, die het lezen van inscripties voor den beginner zoo verdrietig kunnen maken, in den regel aangevuld.

Het is een boekje zonder pretenties door een kundige hand gemaakt¹⁾. Dat de keuze, door een ander gedaan,

¹⁾ Bl. 60 n. 105 is de aanvulling *Aniena* (nl. *tribu*) onjuist. De tribusnaam staat wel in den regel in den ablativus:

allicht iets anders zou zijn uitgevallen, spreekt van zelf. Men zou kunnen wenschen dat een *lex collegis* was opgenomen; men kan een enkel hoofdstuk wat stiefmoederlijk bedield vinden; voor de meening dat in een verzameling als deze ook een enkele Grieksche inscriptie niet misplaatst zou geweest zijn, ware iets te zeggen: hoofdzak is dat de keuze verstandig is, en de beperking die de verzamelaar zich oplegde prijzenswaard.

Ik zou wel wenschen dat er onder de docenten aan onze gymnasia gevonden werden, die eenige uren wilden en konden besteden om met hunne leerlingen der hoogste klassen dit boekje cursorisch door te lezen en door te bladeren. Ik houd het er voor dat de gymnasiasten in die weinige uren een levendiger kijk op de Romeinsche wereld, met name van het Keizerrijk, zouden verkrijgen dan de meesten bij het weggaan van de school thans plegen te bezitten.

Amsterdam.

U. Ph. Boissevain.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Meermalen werd tot ons in den laatsten tijd de vraag gericht, hoever de door ons voor eenige jaren aangekondigde nieuwe editie der *Scholia Aristophanea* reeds gevorderd is. Wij stellen er daarom prijs op thans mede te deelen, dat ook hier de Europeesche oorlog stoornis heeft gebracht in den gang der zaken. De firma Teubner toch, die zich hierd had verklaard de uitgave te ondernemen van het eerste deel, dat de scholia op Acharnenses en Equites zou bevatten, berichtte ons reeds in de maand Augustus, dat zij voorloopig niet wenschte over te gaan tot onderteekening van het definitieve contract; zij hoopt evenwel op de uitgave terug te komen, zoodra de vooruitzichten, ook voor den Boekhandel, gunstiger zullen geworden zijn. In afwachting van die betere tijden besloten wij den arbeid voort te zetten; misschien zal het ons, met of zonder medewerking van Teubner, mogelijk zijn na den vrede ook de *Scholia ad Nubes* in het eerste deel op te nemen.

M. A. Schepers.

Den Haag.

J. van IJzeren.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der Stichting heeft sinds November 1913 geen wijziging ondergaan, en bestaat derhalve uit dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), dr. H. T. Karsten, dr. M. Th. Houtsma, dr. T. J. de Boer en mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Het bestuur heeft tegen het eind van het vorig jaar besloten de uitgaaf van den Kitāb al-Fakhr van al-Mufaddal door C. Storey (tekstuitgaaf met critisch apparaat) te doen geschieden voor rekening van de Stichting; zij zal eerlang bij Brill verschijnen.

3. Het bestuur heeft in het voorjaar aan dr. J. Bergsträsser, privatdocent in de Semitische talen te Leipzig, een subsidie toegekend voor een taalkundig onderzoek in Syrië en Palestina. Een kort bericht over die studiereis is opgenomen in ZDMG 68 (1914) blz. 600-602.

4. Het kapitaal der Stichting bleef onveranderd, en bedraagt nominaal f 21.500; daarnevens was in November 1914 een bedrag uit gekweekte rente en andere baten beschikbaar van ruim f 2600.

Pubilia tribu), maar *Arnensis* en *Aniensis* worden bij uitzondering als adjectief direct met den persoonsnaam verlonen. De eerste woorden van de inscriptie op het bekende grafmonument der Plautii bij Ponte Lucano zijn dus *T. Plautio T. f. Aniensi* [dat.] *Silvano Aeliano*.

5 De aandacht wordt nog in het bijzonder gavenigd op de omstandigheid, dat van de in 1909 door de Stichting bij Brill uitgegeven photographische reproductie van het Leidse (eenige) handschrift der Hamasah van al-Buhturt nog een aantal exemplaren over zijn, verkrijgbaar tegen 200 francs; daar de opbrengst van den verkoop aan de Stichting ten goede komt, steunt men door een exemplaar te koopen het doel der Stichting: bevordering van de studie van oostersche talen en haar letterkunde.

November 1914.

Gaarne plaatsen wij op verzoek der Commissie ad hoc de volgende mededeeling:

LEUVENSCH BOEKENFONDS.

Nu de oude Academiestad Leuven door een zoo wreed lot getroffen en daarbij de Bibliotheek door brand vernield is, noodigt een daartoe gevormde Commissie onder voorzitterschap van Prof. Mr. R. Fruin alle Nederlanders en Nederlandsche instellingen van Wetenschap en Kunst uit, mede te werken tot de hernieuwing dier boekerij door zich reeds nu bereid te verklaren, na den oorlog boeken uit hunne eigen bibliotheken en exemplaren der door hen geschreven of uitgegeven werken af te staan.

Opgaven van wat men beschikbaar wenscht te stellen worden ingewacht bij den 1sten Secretaris Dr. M. P. Rooseboom ('s-Gravenhage, 125 Laan van N. O. Indië); formulieren waarop de titels vermeld kunnen worden, zendt de 2de Secretaris, Mr. J. A. G. Verspyck Mijnsen ('s-Gravenhage, 7 van Boetzelaerlaan) op aanvraag gaarne toe. Deze opgaven zullen worden verwerkt in een systematischen catalogus, die het Bestuur der Bibliotheek zal worden aangehouden. Daarna zullen de voor de Bibliotheek aanvaarde boekwerken van de eigenaars worden opgevraagd en naar Leuven opgezonden. Opzending van boeken reeds thans is ongewenscht.

Ook gelden tot bevordering van dit plan zullen gaarne worden aanvaard door den Penningmeester Mr. M. I. Duparc ('s-Gravenhage, 77 Van Blankenburgstraat).

Het ligt in de bedoeling tot vorming van sub-comités voor het bovenomschreven doel in de neutrale staten over te gaan.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Versl. en Meded. d. Kon. Akad. v. Wetenschappen, Afd. Letterk., 5de Reeks, I, 1: W. Caland, Over en uit het Jaimintya-Brāhmana. — J. C. Naber, Over de quaestiones van Pseudo-Irnerius. — S. Muller Hzn., Egilbertus Episcopus Traiectensis.

Indogerm. Forsch., XXXIV, 1-2: W. Schwering, *Deus* und *divus*. — M. Lambertz, Die hypothetische Periode im Albanischen.

Nieuwe Taalgids, VIII, 5: C. G. N. de Vooy, Hoe zijn anglicismen te beschouwen? (slot). — J. Koopmans, Geestdrift en praktijk.

Zeitschr. f. deutsche Wortforschung, XV, 3-4: J. A. Walz, *Heil!* — G. Schoppe, Zur Gesch. der Fremdwörter im Deutschen. — A. Kluyver, *Lapsit exillis*. — E. Reichel, Auch eine Quelle fürs deutsche Wörterbuch. — O. B. Schlutter, Weitere Nachtr. zu den Althochdeutschen Glossen. — F. Mentz, *r* für *n* in unbetonter Silbe. — N. O. Heinertz, Nhd. *Felber* und Verwandtes. — F. Hegi, Gesellennamen. — O. Basler, Die Sprache des modernen

Arbeiters. — K. Helm, Worterklärungen zum Keronischen Glossar. — O. Crusius, Sprachl. Beobachtungen aus Marburgs „Anleitung zur Singcomposition“. — O. Clemen, Das Exempel von dem Läuseknicker. — Dez., *Scherflein*. — E. Weissbrodt, Niederdeutsch-lateinische Glossen um 1500. — Bücherschau. — Register zu Pand XI-XV.

Studiën, LXXXII, 5: P. Zeegers, Shakespeare's gods - dienstige gezindheid. — H. A. Janssen, De tijdrekening van Christus' openbaar leven. — W. Mulder, De pausschisma's voor het Groote schisma. — Uit de Pers. — Meded.

Recensies, verschenen over werken

van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Enk, Ad Propert. carmina: Zschr. f. d. österr. Gymn. LXV, 4.

Hesseling en Pernot, Erotopaegnia: Neos Hellenomnemon II, 1 (Lambros).

Hofker, Föstbrøgrasaga: Anz. f. d. A. LV, 1 (Neckel).

Mej. Immink, Colijn van Rijsele, Spiegel der Minnen: N. Taalg. VIII, 5 (de Vooy).

Knuttel, Bloemlezing uit Nederlandsche schrijvers sinds de Renaissance, I: N. Taalg. VIII, 5 (Koopmans).

Kossmann, Niederl. Faustspiel: Anz. f. d. A. LV, 1 (Richter).

Mej. Scheepstra, Van den heiligen drien coninghen: N. Taalg. VIII, 5 (de Vooy).

Mej. van der Stempel, Roman vanden Riddere metter Mouwen: N. Taalg. VIII, 5 (de Vooy).

Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen en Patricius' Vagevuur: N. Taalg. VIII, 5 (de Vooy).

ADVERTENTIEN.

Heden verscheen bij H. D. TJEENK WILLINK & ZN. Haarlem:

DE ONTWIKKELINGSGANG DER GRIEKSCHE LETTERKUNDE.

DOOR

Dr. K. KUIPER,

Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam.

Ingenaaid f4.50.

Gebonden f4.90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TEGRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

Dr. H. VAN GELDER,
LEERBOEK DER OUDE GESCHIEDENIS.

VOOR DE HOOGERE KLASSEN DER GYMNASIA.

DERDE HERZIENE DRUK.

Prijs, gebonden f2,25.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TEGRONINGEN.

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

Dr. J. VAN WAGENINGEN,

LATIJSCH WOORDENDOEK.

Tweede, vermeerderde druk.

Prijs, gebonden f 7,50.

Onze Woordenboeken OUDE TALEN:

Van den Es, Grèksch-Nederlandsch,

Möhler, Nederlandsch-Latijnsch,

Van Wageningen, Latijnsch Nederlandsch,

worden per stel geleverd voor f 15,50.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, is verschenen als Deel XIV:

CLEMENS ALEXANDRINUS VII.

Vlechtwerken III.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs f 1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

Zoo juist verschenen:

PLATENATLAS BIJ DE NEDERLANDSCHE LITERATUURGESCHIEDENIS

door M. A. P. C. POELHEKKE,

Directeur der H.B.S. met 5-j. c. te Nijmegen

en Dr. C. G. N. DE VOOYS,

Leeraar aan het Gymnasium te Assen.

Met 280 afbeeldingen, 2 gekleurde platen en 8 pagina's kunstbijlage, benevens fragmenten van handschriften, aanteekeningen en een uitgebreid register.

Prijs, gec f 2,50,

geb. f 3,50.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

VERSCHENEN: het

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914 zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat, terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts 30 Cents.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f 0.80.

Per deel ingenaaid f 6.—

en gebonden in linnen stempelband f 6.90.

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Versijnt den eersten van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SODIER, Parjs. — WILLIAMS & NORRIS, London.

22ste Jaargang.

N°. 4.

Januari 1915.

Van Leeuwen, Ilias, II (Valeton).
Mayer, Pronikos von Keos u. d. Anfänge
der Synonymik bei den Griechen (W. E.
J. Kuiper).
Leo, Plautinische Forschungen (Bierma).
Dziatko u. Hauler, Ausgewählte Ko-
médien des P. Terentius Afer, I (Hoekstra).
Albrecht, Challa (A. Noordzij).
Windfuhr, Baba qanma (A. Noordzij).

Meinhold, Joma (A. Noordzij).
Holtzmann, Middot (A. Noordzij).
Pedersen, Vergleichende Gramm. der
keltischen Sprachen, II (v. Hamel).
Schmidt, Geschichte der deutschen Stäm-
me bis z. Ausgange der Völkerwanderung,
II 1-2 (Koch).
Burdach u. Piur, Briefwechsel des Cola
di Rienzo I, 1 (Gorris).

Naumann, Untersuchungen über den
apokryphen Jeremiasbrief (Meyboom).
Schoolboeken:
Marouzeau, Conseils pratiques pour la
traduction du Latin (Slijper).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

*Ilias, cum prolegomenis, notis criticis, commentariis exe-
geticis, edidit J. van Leeuwen J. F. Tomus II. Leiden,
Sijthoff. 1913. (Pr. f 4.80).*

Wat ook bij de aankondiging van het 1^e deel had
kunnen opgemerkt worden, maar in het 2^e m. i. nog
sterker treft, is van den exegetischen commentaar het
zeer persoonlijk karakter. Wel te verstaan; iemand spreekt
hier die inhoud en taal van het dichtwerk beheerscht,
en geen plaats verklaart zonder het geheel voor den
geest te hebben, dat hij niet moede was geworden
nocturna versare manu, versare diurna. En terwijl het
niemand, die zich nog in Homerus orienteeren moet,
kwaad zal doen voorloopig door van Leeuwens oogen
te kijken, wordt juist het origineele, het niet van een
ander afgeziene in diens opvattingen, bij voortgezette
studie tot een prikkel om eveneens door eigen oogen
te zien, heeft dat dan ook meningsverschil ten gevolge.

Op het zeer persoonlijke van het encomium Helenae
wees ik bij de bespreking van dl. I der nieuwe Ilias-
uitgaaf. In dl. II hebben we de Διὸς ἀνὰρτη. Origineel is
v. L.'s gissing dat ten grondslag ligt een lied waarin
Hera, niet Zeus' gemalin maar de jonkvrouwelijke godin
van Argos, den Idaeischen god der Trojanen, niet den
Olympischen Zeus, in hare armen lokte om, terwijl hij
daar sliep, de krijgskans zich tegen de Trojanen te
laten keeren. Maar er zijn bezwaren. Moeilijk kan men
met het oog op Ξ 249 vgg., vergel. O 24 vgg., Dietrich
Müller¹⁾ ontstrijden dat hier grepen zijn gedaan uit

een Heraklesgedicht (al is het geen „Heraklesschwank”
zoals Müller wil). En daarin was Hera toch zeker de
ijverzuchtige echtgenoot. Wel is het waar dat daarin
niet van Hera's *verlokking* behoeft gehandeld te zijn.
Want deze en het in dienst nemen van den slaapgod
maken elkaar onnoodig, en zeker is *dit* het oudere
gegeven, anders had het geen raison. Maar het andere
heeft, zooals v. L. zelf toestemt, ook een oude bron in
de cultusmythe van den $\epsilon\pi\omicron\varsigma$ γάμος. Als nu de dichter
der ἀνὰρτη Hera's *doen* inslapen van Zeus aan het
Heraklesgedicht ontleend heeft en aan den $\epsilon\pi\omicron\varsigma$ γάμος
zijn inslapen *in haar armen*, lag dan niet het motief
hiervoor, de *verleiding*, te veel voor de hand om er het
aannemen eener aparte bron, de Argeische jonkvrouw
en haar Kraftmittel, voor noodig te maken¹⁾? Want
dat Zeus de Trojanen begunstigt, was, hoewel de *oor-
sprong* van dit denkbeeld zeker aan de vereenzelviging
van Zeus met den Idaeischen god te danken is, in *casu*
gegeven door de belofte van Zeus aan Thetis. Ik zeg
vereenzeviging. Namelijk door de *oudste* zangers van den
Trojaanschen krijg. Want als ze niet *terstond* had plaats
gegrepen toen deze met den Idaeischen God kennis
maakten, had ze m. i. *nooit* plaats gegrepen. v. L. ziet
in de zending van Iris tot Achilleus door Hera κρύβδα
Διὸς ἄλλων τε θεῶν (Σ 168) sporen eener bron, waarin ze
nog niet had plaats gegrepen. Maar Robert²⁾ heeft zeer
waarschijnlijk gemaakt dat in de Ilias oorspronkelijk

¹⁾ Die Ilias und ihre Quellen p. 123 vgg.

¹⁾ De aantekening bij Ξ 238-241 „thronus Junoni a Vul-
cano, sed fallari consilio datus, nam cum in eo consedis-
set dea, laqueis detenta surgere non potuit” is mij niet duide-
lijk; ik weet niet waar het op doelt. Ik begrijp niet wat de
aangehaalde plaats Θ 277 (het net door Hephaistos gemaakt
om Aphrodite te betrappen) daar mee te maken heeft.

²⁾ Studien zur Ilias p. 88 vgg.

de door Iris tot Achilleus gesproken woorden (Σ 170—180) [Robert legt ze zeer willekeurig Automedon in den mond.] deel uitmaakten der berichtgeving van Patroklos' dood, en de zending van Antilochos een invoegsel is. In dat geval kon Hera vreezen dat haar gemaal het oogenblik nog niet gekomen achtte om Achilleus te laten inlichten ¹⁾. Uit bovengenoemde vereenzelvinging besloten de zangers van zelve dat Zeus ook de Trojanen (de Grieken natuurlijk ook) liefhad en voor zoo ver 't noodlot toeliet beschermde. Voor de nederlaag der Grieken vond de zanger der Menis dit niet genoeg, van daar de belofte aan Thetis.

Ingrijpender in het wezen der Ilias is de scheur tusschen Πρῆβεια en Πατροκλεία. Curieus is het de Verlogenheitsabkünfte te zien waarmee de oudere Einheits-hirte s. v. v. haar trachten dicht te praten. V. L. gaat ook in dezen zijn eigen weg. Π 72^b 73^a εἰ μοι κρείων Ἀγαμέμνων ἤπια φειδείη vertaalt hij: Si Agamemnon mihi esset (mansisset) amicus, si despiciatui non habuisset; en voegt er bij: Etiamnunc inimicum Achilles sibi ducit Agamemnonem; odit atque contemnit regem et dona ferentem. Bij vs. 84—96 ὥς κέν μοι τιμὴν μεγάλην καὶ κῶδος ἄρῃαι πρὸς πάντων Δαναῶν, ἅταρ οἱ περικάλλεα κούρην ἄψ' ἀποδάσσωσιν ποτὶ δ' ἄλλα δῶρα πόρωσι teekent hij aan: Non ab Agamemnone Briseidem sibi reddi vult Achilles aut dona offerri — ἐχθρὰ γὰρ τοῦ δῶρα — sed ab ipsis Achivis mulierem ad se reduci splendidis donis additis. Dat Achilles op den roover van zijne eeregave zoo boos wordt dat hij, als de ander haar terug wil geven zegt: „Uw berouw komt te laat, nu moogt ge haar houden van u wil ik verder niet weten, ik heb met u afgedaan” laat zich voorstellen Maar dat hij daarna zou kunnen zeggen: „als Agamemnon mij maar goed gezind was”, dat is mij te kras. Heeft hij geweigerd omdat de teruggave geen bewijs was van goede gezindheid? (v. L. vertaalt „als Agamemnon mij altijd bevriend gebleven was, mij niet veracht had”, maar ligt dat in den geschreven tekst opgesloten?) Het sentimenteele daargelaten zeg ik: hoe Agamemnon hem gezind was kwam er voor hem alleen op aan in zooverre daaruit volgde of Agamemnon hem al of niet in zijn eer herstelde. En ook dat kwam er alleen dan op aan als hij zich door Agamemnon in zijn eer wilde laten herstellen. En dan zou hij gewild hebben dat niet Agamemnon maar de Achaeërs hem Briseïs teruggaven? Ten eerste is de eisch absurd. En ten tweede hadden Agamemnon's gezanten mede uit naam van alle Grieken gesproken. Odysseus had gezegd (I 300 vgg.) „indien gij ook al Agamemnon en zijn geschenken haat, heb dan toch medelijden met de overige Achaeërs in het leger, die u als een god zullen eeren. Wat kon Achilleus meer verlangen? Hem zoo te laten spreken als hij in 't begin der Patrokleia doet, kon niet opkomen in 't brein van den dichter der Presbeia. En wat v. L. zegt in de lange aantekening op Π 38—45 tegen hen die de Presbeia verwerpen treft mij niet. Ik redeneer zoo: Ἀπόρρησις

is geheel afhankelijk van Πρῆβεια ¹⁾. En geen van beide laat zich uit de Ilias wegsnijden, laat staan alle beide ²⁾. Want uit Thetis' bede in A blijkt zonneklaar, dat de dichter zich voorstelde Agamemnon zich te laten vernederen. Maar tevens blijkt daaruit dat Achilles met die vernedering genoeg zou nemen. Immers een leelijk démenti, zeker door den dichter niet bedoeld, zou Achilleus en aan zijne moeder en aan Zeus geven door dat niet te willen. Want uit naam van haar zoon had Thetis aan Zeus verzocht (A 509 vgg.) „zet zoolang den Trojanen kracht bij totdat de Achaeërs” (d.i. toch wel Agam. in de eerste plaats) „mijnen zoon zullen eeren.” M. a. w. In het kerngedicht der Ilias heeft de Presbeia einen tegenovergestelden uitslag gehad als in onre Ilias ³⁾, en is op haar onmiddellijk (dus den volgende morgen) de verzoening gevolgd, en is met haar (T 275?) het gedicht geëindigd. Hij die Πατροκλεία en Ἐκτορος ἀναίρεσις dichtte, deed dat om ze te laten dienen tot verandering van Πρῆβεια en Ἀπόρρησις. Een derde dichter vereenigde beide slotstukken; hij veranderde den uitslag der Πρῆβεια, zette, de groote nederlaag (nu A-O, daargelaten de uitbreidingen door nadichters) die eerst vóór Πρῆβεια gestaan had, er achter; dichtte de kleine nederlaag (Κόλος μάχη, een lappedeken) om die aan gene vooraf te laten gaan, zette de Πατροκλεία tusschen groote nederlaag en Ἀπόρρησις, en Ἐκτορος ἀναίρεσις daar achter.

Verschillende andere plaatsen zou ik gaarne bespreken, maar de ruimte verbiedt het ⁴⁾. Ik merk op dat ook v. L. geneigd is sommige stukken uit de laatste boeken (het 2^e deel der θεομαχία, het vogelschieten, de klachten bij Hektors lijk) voor nadichting te houden. Ten slotte dit. Bij de bespreking van dl. I bleek dat v. L. den versregel „en door den veelbewerkten thorax drong zij heen” alle de 4 keeren schraapt waar hij voorkomt, en daarbij nog 4 andere plaatsen waar men den thorax vermeld vindt; en van die 8 plaatsen zes om geen

¹⁾ Curieus wederom zijn de pogingen o. a. van Naber Quaest. Hom. p. 196 vgg. en Fick Die Hom. II. I p. 59 vgg. om zooveel uit Ἀπόρρησις te schrappen dat zij ook zonder πρῆβεια bestaan kan.

²⁾ Zie het nadere Mnemos. 1914 p. 57 vgg.

³⁾ Het is merkwaardig hoe weinig er in πρῆβεια veranderd behoeft te worden om dit gedaan te krijgen. Zet achter I 648: Π 60-63; daar achter T 67, maar verander οὐδὲ τί μοι χρή in ὥς γὰρ ἄμεινον, sla I 650-655 over; verander I 648 aldus: κείνος μὴν ἴθιμι ἀβίαι ἡδὲ δεχέσθαι, voeg daarachter iets in als het volgende: δῶρα τὰ φοι δώσεις, νοῖεν δὲ φο θυμὸς ἀνάγει, sla I 680 over en verander in I 681 σάῃς in σάῃ. There you are.

⁴⁾ Bijv. N. 54. Ἐκτορ δὲ διὰ εὐχῆς ἰριδοθενίᾳ παῖς εἶναι. Hier is meen ik δὲ εὐχεται zooveel als „die zich verbeeldt” (blijkens zijn overmoed, zie vs. 53). v. L. ziet in dit vers het bewijs dat Hektor oorspronkelijk voor een zoon van den Idaeischen god gehouden werd. — r 1-40. v. L. neemt hier eene bron aan in welke de Idaeische god der rivieren en nymphen van het Trojaansche land tegen Achilleus ter hulp riep. Moet hier eene bron aangenomen worden, dan zou ik toch liever denken aan eene mythe op den Olympischen Zeus en Achilleus, niet op den Idaeischen god en de Trojanen betrekking hebbende. — In mijne bespreking van het 1^e dl. v. v. L.'s Iliasuitgave (in het Dec.nummer van 1913) staat door eene drukfout tweemaal (in noot 4 op p. 86 2° kolom) T waar gelezen moet worden I.

¹⁾ Aan de woorden ἄλλων τε θεῶν schrijf ik alleen de bedoeling toe er nadruk op te leggen hoe heimelijk Hera handelde. Iemand mocht het eens aan Zeus vertellen.

andere reden dan omdat er de thorax in voorkomt. In dl II heeft hij juist drie plaatsen waar Achilleus' metalen harnas vermeld wordt, zoowel het eerste (Π 133, vg. 804) als het tweede, door Hephaistos vervaardigde (Τ 371), die in de vorige uitgaaf waren uitgestooten, weer opgenomen¹⁾. Terecht meen ik, want ook X 323, waar Hektor door Achilleus in de strot gestooten wordt, zit hij in het „metalen wapentuig van Patroklos" en Hephaistos maakte voor hem Σ 610 „een harnas schitterender dan de glans van het vuur", en deze plaatsen waren in de vorige uitgaaf niet aangevochten evenmin als verscheidene van dergelijke strekking o. a. Θ 195, Λ 29 vgg. Maar mij ontgaat de leidende gedachte in dezen bij het al of niet uitstooten gevolgd.

De heer F. Stürmer²⁾ noemt v. L.'s commentaar „enttäuschend". Dat is in den mond van dien geleerde van wiens inepta loquacitas in zijn commentaar op α ik in het Meinummer van dit blad eenige staaltjes gaf een groote lof. Want het beteekent: sober. En de soberheid verhindert niet, dat uitleg, waar hij wenschelijk is, gegeven wordt. Met een rijken overvloed van wetenswaardigheden.

Beleve deze uitgave menigen herdruk. Misschien wordt dan ook nog wel — wie weet? — de kwestie van auteurschap herzien. Niet alle geleerden zijn zoozeer als v. L. vrij van φιλαυρία, staan zoo hoog boven alle consideratie voor zich zelf in het dienen der waarheid.

Arnhem.

Matthée Valeton.

H. Mayer, Prodikos von Keos und die Anfänge der Synonymik bei den Griechen. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup). Paderborn, Schöningh. 1913. (Pr. M. 5).

Als eerste aflevering van een reeks monografieën over onderwerpen uit de geschiedenis der rhetoriek, waarvan intusschen ook de tweede aflevering verscheen, heeft Dr. Hermann Mayer een studie gepubliceerd over Prodicus als parens artis synonymicae. Schmidt's Synonymik der griechischen Sprache, aldus de korte inleiding, is voornamelijk eene „Materialsammlung" zonder poging tot een historisch onderzoek omtrent de „Anfänge". Toch had reeds Spengel in zijne συγγραφή τεχνών den weg tot zulk een onderzoek gewezen. Maar ook de lateren zijn dien weg niet gegaan: men heeft Prodicus' persoon getracht te schetsen en hem zijn plaats in de geschiedenis der wijsbegeerte trachten aan te wijzen, maar over zijne pogingen in zake onderscheiding van Synonymen heeft men, met Plato, ironisch geglimlacht, en ze een nauwkeuriger beschouwing niet waardig gekeurd.

De resultaten van zulk een onderzoek geeft Mayer nu in twee hoofdstukken, waarvan het eerste een veertig, het tweede ruim honderd bladzijden beslaat. Hoofdstuk I bespreekt Prodicus' leven en geschriften, de bedoeling en methode van zijn onderwijs, zijn verhouding tot zijne tijdgenooten, en ten slotte zijn „Synonymik"; in hoofdstuk II wordt dan de invloed nage-

speurd, dien Prodicus' kunst op de schrijvers van zijn eigen en de jongere generatie uitgeoefend heeft, n.l. op Sophocles en Euripides; Herodotus en Thucydides; Thrasymachus, Gorgias en Antiphon; Andocides, Lysias, Antisthenes en Alcidas; en op den laatsten „Prodi-keer" Isocrates.

Het boekje eindigt met een korte besomming der verkregen winst, te weten: het inzicht dat Prodicus den grondslag heeft gelegd tot een wetenschappelijke leer, waardoor de woorden volgens hun begrip worden gedefinieerd en van woorden met overeenkomstige betekenis onderscheiden, een leer, die, al is ze niet streng-wetenschappelijk en methodisch naar onze opvattingen, niettemin de groote verdiensten van haren grondlegger in het licht stelt; en als tweede het bewijs, dat deze leer bij Prodicus' onmiddellijke en jongere tijdgenooten haar invloed niet gemist heeft, waardoor dan Heinze's bewering „dass Prodikos in seiner eifrigst getriebenen Synonymik nichts zustande gebracht hat, das von den Späteren oder auch nur von seinen Zeitgenossen anerkannt worden wäre" wederlegd is. Om dit nog duidelijker aan te toonen, drukt schrijver zijn voornaamste Prodicea hier ten tweede male af, maar nu met bijvoeging der plaatsen van de in hoofdstuk II behandelde schrijvers, waar hij die zelfde onderscheidingen gevonden heeft. Dat deze en nog een of twee andere, zooals ze ook in Diels Vorsokratiker te vinden zijn, werkelijk authentiek zijn — de twijfel hieraan is dunkt me tamelijk onvruchtbaar. Want zelfs al zou bewijsbaar zijn, dat Plato in de Prodicus-figuur van zijn dialoog Protagoras een tijdgenoot wil treffen (Joël heeft aan Antisthenes gedacht, en Mayer betoogt het onhoudbare van die onderstelling) dan zou daarmee toch Prodicus niet het vaderschap der ars synonymica verliezen. Een andere vraag echter is, of men de kennelijke ironie, waarmee Plato Prodicus behandelt — Mayer spreekt zelfs van „Misgunst" en meent dat zijn held „von Platon in derber Weise lächerlich gemacht und als Synonymenschnüffler mit schulmeisterlich pedantischem Gebaren karikiert wird" — enkel en alleen verklaren mag uit Plato's antipathie tegen de sophisten in het algemeen. Ons althans lijkt het zeer goed mogelijk, dat het volkomen willekeurige van vele van Prodicus' onderscheidingen Plato's wrevel en spotlust opgewekt heeft. Dat inderdaad dikwijls die distincties vrij willekeurig waren, in elk geval een algemeene geldigheid misten, kan men herhaaldelijk opmerken. Zoo gebruik b. v. Xenophon (Mem. II, I, 24) εὐπαλῶσαι voor zinnelijk, Prodicus (Prot. 337 c) juist uitdrukkelijk voor geestelijk genieten, en blijft ook Euripides zichzelf in zijn synonymen-onderscheiding volstrekt niet gelijk. Aan den anderen kant moet natuurlijk ook voor Socrates en Plato de juiste definitie van beteekenis en gebruik van synonymen een groote waarde gehad hebben; en Mayer laat niet na daarop te wijzen. Te onbegrijpelijk is het daarom, dat hij de onderscheiding, die Socrates in den Euthydemus (277 e) tusschen παρῶδες en οὐρίαι maakt, en die toch kennelijk ten doel heeft Clinias en den lezer op het tweeledig gebruik van παρῶδες attent te maken en zoo den eristicus te weerleggen, juist aan dezen, aan Euthydemus toeschrijft.

¹⁾ In 't geheel zijn van de juist 100 versregels in boek N-2 in de vorige uitgaaf verworpen, 37 in deze weer opgenomen. Nieuw daarentegen zijn uitgestooten Σ 317-327 T 326-337.

²⁾ In de Wochenschr. f. klass. Philologie 1913 N°. 37.

Dit is niet het eenige geval van onjuiste interpretatie van het geheel van den tekst. Ook in Lysias X heeft M. door de synonyme boomen het bosch niet gezien en schrijft aan den auteur van deze redevoering de onderscheiding toe tusschen *ῥίψαι* en *ἀποβελέκεναι*, die deze inderdaad slechts schertsenderwijze oppert om zijn tegenstander te bestrijden. Onnoodig-diepzinnig ten slotte lijkt mij de verklaring van Isocrates IV. 130: *τὸν γὰρ αὐτὸν λόγον οὐχ ὁμοίως ὑπολαμβάνειν δεῖ, μὴ μετὰ τῆς αὐτῆς διανοίας λεγόμενον*, in welke woorden M. een kort begrip wil vinden van de methode der Synonymiek. „Das unterscheidende Moment” zoo interpreteert hij „zwischen den beiden synonymen Wörtern (τὸν αὐτὸν λόγον) bildet die jeweils verscheidene *‘διάνοια’* des Ausdruckes”. Wie echter zonder bepaald op synonymen uit te zijn, in den Panegyricus de aangehaalde woorden, in verband met die er aan voorafgaan, doorleest, ziet daarin toch, vermoed ik, slechts de opmerking, dat ’n mensch één en hetzelfde gezegde al naar de gezindheid van den spreker verschillend op moet nemen.

Aan de waarde van het boekje doen deze opmerkingen natuurlijk niets af. Want al slaat de schrijver Prodicus misschien te hoog aan als taalgeleerde, zijn onderzoekingen zijn in de eerste plaats „rhetorische Studien” en hebben des sophisten invloed op de litteraire kunst van omstreeks 400 onomstootelijk bewezen. Het sterkst is die invloed wel bij Antiphon, Thucydides en Isocrates, en bij den schrijver van de pseudo-Isocratische redevoering ad Demodocum. Ook karakter en formuleering der zeer talrijke onderscheidingen zijn hier, meer dan bij de andere schrijvers, naar den trant van Prodicus. Van de beteekenis der *ars synonymica* voor het litteraire proza van Herodotus tot Isocrates heeft Mayer dus voor het eerst een eenigszins volledig beeld gegeven. Dat zijne onderzoekingen ook bijkomstige waarde kunnen hebben bij de bestudeering van kwesties van echtheid en tijdsorde mag men met hem verwachten.

Hilversum.

W. E. J. Kuiper.

F. Leo, Plautinische Forschungen. Zur Kritik und Geschichte der Komödie. 2e Aufl. Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 11).

Door bijzondere omstandigheden ben ik niet in staat geweest deze beoordeeling binnen den normalen termijn te voltooien ¹⁾. De schrijver is inmiddels door den dood aan de wetenschap ontvallen. Beide zaken, evenals de omstandigheid, dat hier een tweede editie voor ons ligt, zullen op mijne bespreking eenigen invloed hebben.

Het laatste evenwel niet op die wijze, dat ik, de eerste editie als algemeen bekend veronderstellend, mij beperken zal tot de bespreking, waarin ze van de eerste verschilt. Ik geloof veeleer, dat het boek van Leo niet zoo bekend is in Nederland. Een bespreking van de tweede editie als zoodanig ware trouwens luttel werks. Het verschil tusschen beide drukken is gering, slechts hier en daar is er wat veranderd, b. v. in Hoofdst. V,

¹⁾ De nawerking eener ziekte verhinderde mij langen tijd buiten de aan mijn betrekking verbonden werkzaamheden mij met iets van beteekenis bezig te houden.

verder zijn de literatuuraanwijzingen bijgewerkt en is hier en daar in een noot de verhouding eener inmiddels verschenen studie tot Leo's opvattingen nagegaan.

Van het werk van dezen grooten geleerde is dat, wat hij aan Plautus wijdde, wel het bekendste en zal waarschijnlijk ook wel het langst na hem blijven voortleven. Zijn gelijkelijk beheerschen van de Grieksche en de Latijnsche literatuur kwam hem hier al bijzonder te stade en maakte, dat hij perspectieven zag waar anderen keken tegen een vlakken wand.

De aard van Leo's werk biedt vele zwakke punten aan de aanvallen eener afbrekende kritiek. Het sterk persoonlijke in zijn manier van werken, het menigmaal scherpe, soms onrechtvaardige in zijn toon lokt er toe uit. Maar, vóór dit alles, zijn werk heeft een groot en vrij karakter, ver staande boven alle moeitevol geploeter, en in zijn schoonheid en belangrijkheid dwingend tot eerbied.

Hoe het ontstaan is, en het karakter er van mede, geeft de schr. in de voorrede van zijn eersten druk aldus aan: „Dieses Buch ist dazu bestimmt meine Ausgabe des Plautus zu begleiten und zu stützen. Meine Absicht war gewesen es zu diesem Zwecke geschickter zu machen als es sich nun darstellt; aber es hat seine Entwicklung selbst genommen.” Het onvat dan ook nagenoeg elk soort van onderwerp, dat hierbij te pas kan komen: Vergelijkende literatuurgeschiedenis (III Plautus und seine Originale, IV Die Prologe), metriek (V Auslautendes *s* und *m*, VI Hiatus und Synalöphe bei auslautendem *ae*), overleveringsgeschiedenis (I), biografie (II Leben des Plautus). Inhoud en stijl bewegen zich tusschen het zuiver wetenschappelijke betoog aan den eenen kant en het schitterend geschreven literair essay aan den anderen. Waard om gelezen te worden, verdienend om bestudeerd en overdacht te worden, is alles, maar het bewonderenswaardigst door geleerdheid en fijn letterkundig gevoel evenzeer zijn wel de middelste hoofdstukken, waar Leo de Latijnsche komedie verklaart door de Grieksche en aantoon, hoe de *Néa* nog naklinkt in de elegie, in de Grieksche eerst, daarna in de Latijnsche. Hier, heeft hij ook meer dan dat van de andere gedeelten gezegd kan worden, op den weg der wetenschap een merksteen gezet. In de eerste plaats wat de Plautijnsche prologen betreft. Vóór hem meende men, zooals hij zelf zegt (p. 188), dat: „die mit den Stücken organisch zusammenhängenden Prologi von Plautus aus dem Original übertragen sind, während an der Echtheit der Übrigen jeder Zweifel für erlaubt gehalten wird.

Dus van de niet in het stuk ingewerkte prologen, zooals b.v. die welke door den monoloog van Palaestrio in den Miles gevormd wordt, stond, meende men, vast, dat ze tot het Grieksche stuk hadden behoord en hiermee ook, dat ze van Plautus waren, van de anderen stond ook dit laatste niet vast. De omzichtigsten dachten er over gelijk Morris, die zich in zijn editie van den Pseudolus aldus uitlaat: „Those which precede the play have suffered much from change and interpolation so that it is difficult to decide what verses are genuine.” Velen gingen verder. In een Ned. uitgave van de Captivi werd de proloog toegeschreven aan dengeen, die het

stuk voor een latere opvoering geschikt had gemaakt. Hoe is dat nu na Leo's studie veranderd. Alle prologen zijn van Plautus, in een enkele is voor een latere opvoering hier en daar iets gewijzigd, en alle ook hebben behoord tot het Grieksche origineel, even goed de prologen van het soort, dat wij in *Captivi* en *Poenulus* vinden als de andere; alleen de proloog van de *Asinaria*, een voorlooper van de prologen van *Terentius*, is oorspronkelijk werk van Plautus, dienend om het stuk bij het publiek in te leiden.

Haast nog schitterender stuk is het voorafgaande. Wat een scherpzinnigheid en fijne smaak is het ontleiden der fragmenten van *Andronicus*, *Nævius* en *Ennius*. En deze eigenschappen komen niet minder aan den dag in het verdere gedeelte van het hoofdstuk, waar wordt aangetoond, dat een Grieksche laag aan 't licht komt, waar men maar even aan het Romeinsche doek krabt. De levenswijsheid, de opvatting der goden, de macht van het lot, het is al Grieksch. De maatschappij en het recht evenzeer. De *ædiles* zijn de ἀγοράνομοι, de *tresviri* de ἐνδεκα, de *magister curiae* de δημαρχος. De *frumentarii* zijn de σιτοπωλαιοι; de *parasiten*, de *meretrices*, die de baas spelen over de voornamen jongelui, de *argentarii*, in de Grieksche en niet in de Romeinsche wereld hooren zij thuis.

Zijn werk is geschikt om het onderzoek in nieuwe banen te leiden en heeft dit op ten minste een gebied reeds gedaan. Men kwam altijd in moeilijkheden, waar men, zooals *Karlowa*, *Mommsen* en anderen deden, en zooals eigenlijk ook voor de hand lag, uit Plautus bijzonderheden omtrent het Romeinsche recht trachtte af te leiden. Leo wijst aan, dat de *manus iniectio*, zooals die *Persa* vs. 68 voorkomt, wel een Grieksche rechtshandeling moet zijn, die door Plautus met een Latijnsche tintje overtrokken is. Op dezen weg is men hem gevolgd en er is een heele reeks van studies ontstaan, die wat bij Plautus Romeinsch en wat Grieksch recht is trachten te ontwarren.

In hoeverre verschillende onderdeelen van dit hoofdstuk tegenspraak gevonden hebben, heb ik niet kunnen nagaan. Allicht is dit, rijk als de stof is en onzeker vaak de redeneering, bij verschillende 't geval geweest. Van de enkele, waartegen ik zelf bezwaar heb, zal ik er een, die zooals ik uit *Schanz'* *Lg.* meen te moeten opmaken, tot nog toe geen tegenspraak gevonden heeft, aanvoeren. Leo beschouwt de Ἀλαζών, 't origineel van den *Miles Gloriosus* als 't werk van een navolger van *Menander* (p. 180). Waar hij het bewijs hiervoor tracht leveren (p. 115, A. 3), redeneert hij als volgt. De *parasiet* en de *praalans* zijn vaste oude komedietypen, de eerste is omgevormd naar het leven van hun tijd door *Antiphanes* en *Alexis*, de tweede door *Menander*. De verbinding van beide is het werk van *Menander*, geschetst in de Δις ἑσπερίων (*Bacchides*), uitgewerkt in den *Kόλαξ*, waaruit *Terentius* dit gedeelte heeft gelicht en in den *Eunuchus* verwerkt.

Maar wij mogen bij de spaarzame resten, die wij van de *Néa* hebben uit het feit, dat een motief bij één dichter alleen voorkomt, niet afleiden, dat 't zijn vinding is. Hadden wij meer stukken van *Philemon* over, we zouden misschien hetzelfde motief bij hem vinden. Ook mogen wij uit 't feit, dat de kleuren in den *Miles* zooveel

dikker zijn opgelegd dan in den *Eunuchus* niet tot navolging concludeeren. De ontwikkeling kan zoowel den kant der verfijning als der vergroving uit gaan. Wat aan toespelingen in het stuk voorkomt, geeft recht tot de conclusie, dat 't geschreven moet zijn tusschen 306 en 280, en eerder vóór 290 dan er na. Het is dus vóór *Menanders* dood geschreven. Een analyse van den stijl nu voert, zooals ik later eens uitvoeriger hoop aan te toonen, van *Menander* af en zal ons het werk aan zijn tijdgenoot *Diphilus* doen toekennen.

De twee laatste hoofdstukken zijn van geheel anderen aard. En — laat ik dit direkt op den voorgrond stellen — met hoe groote zorg en geleerdheid ze ook geschreven zijn, wat een zorg de schr. ook besteed heeft aan het verzamelen der met het onderwerp in verband staande feiten, het rangschikken en verklaren van de stof, het meesterschap der vorige hoofdstukken mist men hierin. De schr. begaat principieele fouten. Het verschil tusschen den gesproken klank en het geschreven letterbeeld staat hem min of meer vaag voor den geest, zoodat hij soms beide uit elkaar houdt, soms dingen zegt, waaruit blijkt, dat tegen zijn wil in de klankvoorstelling door de voorstelling van het letterbeeld wordt vervangen. Zoo b. v., waar hij over het wegvallen van *d* in eindklank spreekt (p. 249/50) „*haud* wurde neben *hau* bewahrt . . . ; ja *hau* wurde so weit wieder aufgegeben, dass seine Spur nach Plautus in den Handschriften selten wird.“ Kunnen handschriften dan bewijzen geven voor de uitspraak van het Latijn in den tijd van den auteur, wiens werk zij bevatten? Maar hoogst zelden zal dit 't geval zijn, ze kunnen alleen de orthographie van dien tijd weergeven. Wel kunnen we uit verschrjvingen dikwijls conclusies trekken omtrent de uitspraak in den tijd van den librarius. En de handschriften van Plautus, die klaarblijkelijk een gemoderniseerde spelling weergeven, kunnen omtrent de uitspraak in Plautus tijd nu wel heelemaal niets leeren.

En toch, in weerwil van hunne fouten zijn deze hoofdstukken in vele opzichten modellen van philologisch onderzoek, baanbrekend in hunne resultaten. De door Leo verdedigde stelling, dat bij een wordeinde, bestaande uit korte vocaal + *s*, voor klinker de *s* ook wordt geëlideerd, is, naar het mij toeschijnt, door hem bewezen. Want al vallen ook enkele voorbeelden onder andere gezichtspunten, tegen de redeneering in zijn geheel schijnt het mij moeilijk iets in te brengen. Daarmee is dan een geduchte slag toegebracht aan de ouderwetsche opvattingen van de Plautijnsche metriek, zooals ze voornamelijk in de *Plautinische Prosodie* van Müller zijn neergelegd. Het is een gaan naar de opvatting, dat men de metriek van Plautus alleen uit zijn stukken zelf kan leeren, terwijl men zich er voordurend rekenschap van tracht te geven, wat wel de uitspraak van zijn tijd kan geweest zijn. De conclusie, dat het bewijs dat *s* in eindklank kan staan of vallen, van groote beteekenis is voor de vraag, of *m* dat niet evenzeer kan, trekt Leo nog niet. Toch ligt het voor de hand aan te nemen, dat de voorwaarden voor *m* niet veel anders kunnen geweest zijn. Daarmee is de hiaatvraag een heel eind tot hare beantwoording genaderd.

De beide eerste hoofdstukken, die ik als de slechtste

van het boek beschouw, hebben gemeen, dat ze door het verwerken van Grieksche analogieën voor het gebied van het Latijn, tot nieuwe inzichten trachten te komen; ook, dat ze bij oppervlakkige lezing iets meeslepende hebben, aan welken invloed men zich eerst bij langer overwegen en sterker doordenken ontworstelt. In het Hoofst. over Plautus' leven tracht Leo dat weinige wat wij van den dichter zijn levensgang kennen als onwaar voor te stellen, verkeerde conclusies getrokken uit toespelingen of vermeende toespelingen in zijn stukken. Hij steunt daarbij voornamelijk op wat er met de toespelingen (en ook vermeende toespelingen) bij Grieksche comici, met name bij Aristophanes, is gebeurd. Dat avontuurlijk leven van Plautus, zooals het ons in korte trekken is geschilderd, draagt het niet, zoo redeneert hij den stempel van de eigenaardige combinatie en fictie der anecdotenjagers? En is het niet veel verstandiger om vast te houden aan een paar feiten die we uit de opvoering zijner stukken kennen? Vooral als men bedenkt, zooals hij aan 't einde van zijn hoofdstuk zegt dat „Ein Talent wie das des Plautus konnte nur in beständiger Arbeit, durch unzählige Versuche zu der Meisterschaft des Stiles ausgebildet werden, die es erreicht hat. Diese Erwägung allein schafft den Handelsman und Müllersknecht aus der Welt, den um Geld spielenden, um Geld reisenden, um Geld mahlenden!“

Ik kan hier niet uitvoerig bespreken, waarom ik meen, dat op deze vraag neen moet worden geantwoord. Alleen dit. Men zou uit het met Aristophanes gebeurde een conclusie tot iets dergelijks bij Plautus kunnen maken alleen dan, als de verhoudingen wederzijds gelijk waren geweest. Maar dit is niet 't geval. In de Latijnsche stukken ontbreekt eerstens de parabase; en in den prologus spreekt de dichter niet van zich zelf; 't stuk door ontbreken de toespelingen evenzeer. Waar men niet gewend was aan toespelingen in de stukken, konden snuffelaars naar bijzonderheden in het leven van den dichter ze daar ook niet zoeken. De door Gellius vertelde bijzonderheden zijn uit Varro geput, zooals Leo zelf aanneemt, door deze wellicht uit Accius. Ze moeten dus wel heel onaannemelijk zijn, dat zij zoo zonder uitwendige gronden worden verworpen. Is nu zulk een avontuurlijk leven van tooneelspeler, koopman, werkman in een molen vreemd bij een dichter van talent? Is het vreemder dan 't leven van Shakspeare? Of dan dat van den armen „clerc“, half student half bandiet, François Villon? Of eindelijk dan dat van den meester van het Spaansche proza, Cervantes? Het bloempje van het dichtertijik genie groeit op rare plaatsen, in de wel bewaterde en zorgvuldig bewerkte tuinen evenwel slechts zelden.

Naast hyperkritiek en een te sterke neiging om parallelen met de Grieksche literatuurgeschiedenis te trekken, de fouten van het tweede hoofdstuk, komt in 't eerste een te fantastisch combineeren uit geringe gegevens. Van dit hoofdstuk meen ik de kern aldus te kunnen samenvatten. De Ambrosianus en de Palatini zijn in den grond der zaak één recensie en degeen, die deze recensie heeft gemaakt is, de grammaticus Valerius Probus. De fabulae Varronianae dragen dien naam, omdat Varro deze stukken als onbetwistbaar door Plautus

geschreven heeft aangewezen, niet omdat ze in een door hem gegeven editie opgenomen zouden zijn geweest. Wat hij gevonden had in zijn onderzoekingen over Plautus, had hij in verschillende geschriften, deels ook kritisch van inhoud, neergelegd. In de eerste periode der monarchie was door de veranderde smaak Plautus totaal in vergetelheid geraakt. Probus bracht Plautus opnieuw onder het lezend publiek en redde hem daarmee voor ons. Zonder hem zouden Plautus' stukken voor ons verloren gegaan zijn.

Is dit nu inderdaad het geval, dan staat het met den tekst van Plautus niet heel gunstig. Op zijn best kunnen wij dan nog tot den tekst van Probus komen, en vóór Probus kon er reeds heel wat met dien tekst gebeurd zijn, ja was er reeds heel wat gebeurd. We kunnen dan alleen nog maar geheel op de gis af pogingen doen om wat vooruit te tasten. Werkelijk trekt Leo dan ook deze conclusie: „der in der Sache liegende Widerspruch führt dazu dasz die mögliche Leistung ein Mittelding ist, ein Mittelding zwischen objektiver und subjektiver Wahrheit.“

Degene die zich met deze kwestie het grondigst heeft bezig gehouden na Leo, Prof. Lindsay in zijn *Ancient editions of Plautus* aanvaardt de resultaten van Leo niet. Hij bestrijdt ze niet zoozeer als dat hij zijn eigen op zorgvuldig onderzoek berustende theorie er naast zet ¹⁾. Ik meen in de bestrijding van Leo's theorie wel wat verder te kunnen gaan. De twee stutten er van: dat alle uitgaven van later tijd op de recensie van Probus teruggaan en dat de Ambrosianus en de Palatini in den grond der zaak een recensie zijn, schragen elkaar wederkeerig, al zijn ze strikt genomen niet van elkaar afhankelijk. Wat Leo verder p. 60 als indirecte argumenten voor zijne theorie aanvoert; de geschiedenis van een Latijnschen tekst moet verstaan worden in verband met de Romeinsche geschiedenis, de geschiedenis van een tekst is een deel der algemeene overleverings-geschiedenis en moet bekeken worden van uit de gezichtspunten, die door de overleveringsgeschiedenis der andere teksten gegeven worden, de techniek der Grieksche grammatici is ook voor de overlevering der Romeinsche literatuur beslissend geworden, dit zijn hier geen bruikbare overwegingen en in den grond der zaak zijn ze ook niet geheel juist. De traditie der Grieksche teksten hangt van de bibliotheken, die der Romeinsche van den boekhandel af. Nemen we eens een concreet geval. Door deze algemeene overwegingen wordt wel verklaard, waarom een gedeelte van Livius verloren gegaan is, maar niet waarom de eerste decade wel en de tweede niet is bewaard. Onbekende factoren, het schijnbare toeval speelt hier een rol. Dit zou ook gemaakt kunnen hebben, zelfs al wil men de recensie van Probus aan-

¹⁾ p. 145 These are, I think, the main props on which the theory rests; but the details are filled in with such learning and ingenuity and with so great a wealth of illustration from Greek literature, that I do not think any unprejudiced person can read with attention the whole of the first chapter of Leo's book and pronounce the theory to be utterly impossible. All that can be said is that so revolutionary a theory requires very strong evidence to support it, and that the available evidence is not strong enough.

nemen, dat naast deze, ergens in de provincie een andere recensie over was gebleven, die door den boekhandel voortgeplant tot ons was gekomen.

Keeren wij dus tot de twee werkelijke argumenten terug. Leo stelt het als een onbetwistbaar feit voor, dat wij in Ambrosianus en Palatini dezelfde overlevering hebben: „dasz wir in unseren beiden Texten nicht verschiedene Überlieferung haben, lehrt ihre Übereinstimmung mit Sicherheit“ (p. 6)¹⁾. Hij concludeert dit uit de bedorven plaatsen, die beide recensies gemeenschappelijk hebben. Pag. 7—13 geeft hij een overzicht van deze plaatsen. Na deze lijst nauwkeurig te hebben nagegaan meen ik er geen bewijskracht aan te moeten toekennen. Men vindt er in gewone schrijffouten der librarii, plaatsen, die in waarheid niet corrupt zijn (bv. Poen 331, welk vers door Lindsay volkomen verklaard wordt) en plaatsen, die alleen corrupt zijn, als zekere metrische theoriën waar zijn, waaromtrent we evenwel beter doen 't *adhuc sub iudice* te aanvaarden. Van wat er rest vindt voor een gedeelte het feit, dat ze corrupt zijn, de verklaring in eigenaardigheden van de plaatsen zelf. En de plaatsen, die er dan nog overblijven zijn niet voldoende om er zulk een gewichtige theorie op te bouwen. Te meer daar toch maar een gedeelte van het onderzoek door Leo is verricht. Hij had immers die plaatsen moeten bespreken, die beide schijnbaar goed, toch in Ambrosianus en Palatini verschillend zijn. Want als zijn veronderstelling juist was, zouden deze of in een der beide recensies of in beide moeten berusten op een na Probus tijd gemaakte conjectuur. En hieronder zouden gevallen kunnen voorkomen, die op zich zelf al 't onwaarschijnlijke van zijne theorie aantoonen. Ook het onderzoek naar de orthographie der beide recensies had resultaten kunnen geven.

Juist deze orthographie schijnt mij bedenkelijk voor den anderen kant van zijne theorie, n.l. dat Probus de oorspronkelijke recensie gegeven heeft. Immers de orthographie der stukken is een tamelijk wel gelijkmatige. En dit kan moeilijk anders worden verklaard, dan dat we of de orthographie van Plautus of van den recensor der editie hebben. Het eerste is volkomen uitgesloten. Maar als dan de recensor der editie Probus is, hoe kan men dan verklaren dat de orthographie ongeveer die van den tijd van Cicero is met een archaisch tintje? Trouwens dat Probus een editie van Plautus gaf, wordt nergens vermeld. Leo concludeert daartoe op algemeene overwegingen, haast zou ik zeggen, omdat hij een Aristarchus voor Plautus wil zoeken. „Sie wird wahrscheinlich durch den allgemeinen Ausdruck Suetons und dadurch, dasz nach Probus Plautus wieder in den Händen der Leser und Grammatiker ist.“ Het laatste nu wordt volkomen verklaard door de verandering die de smaak in dien tijd ondergaat, het beginnen van het archaïstisch tijdvak. Wat die algemeene uitdrukking van Suetonius aangaat, hier volgen zijn woorden: „Nimis panca et exigua de quibusdam minutis quaestiunculis edidit. Reliquit autem nom mediocrem silvam observationum sermonis antiqui.“ Mij dunkt de conclusie die men hieruit trekken moet, is dat hij heelemaal geen edities heeft gegeven.

¹⁾ Heel wat heftiger uit hij zich een eindje verder.

Het boek, dat schitterende bladzijden ook in zijn zwakste gedeelten bevat, blijft voor den schrijver een schoon monument na zijn dood; den lezers zal het, als zij het met nauwgezetheid en niet zonder kritiek lezen, rijke vruchten dragen.

Amsterdam.

J. W. Bierma.

Ausgewählte Komödien des P. Terentius Afer, erklärt von K. Dziatzko. Erstes Bändchen: Phormio. 4e Auflage, bearbeitet von E. Hauler. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 2.40).

In den loop der jaren is Dziatzko's uitgave van den Phormio geheel van karakter veranderd. De derde door den Weenschen hoogleeraar, E. Hauler, bewerkte druk gaf reeds voor gymnasiasten veel te veel en deze door denzelfden geleerde uitgegeven 4de druk is bestemd voor jonge philologen. Van deze gewijzigde strekking draagt het boek, dat 77 bladzijden meer telt dan zijn voorganger, overal de sporen.

Nieuw is al dadelijk een opgave van litteratuur, die niet minder dan tien bladzijden beslaat. Veel zal er aan de aandacht van den samensteller wel niet zijn ontsnapt.

De Inleiding is op tal van punten verbeterd en uitgebreid. Men vergelijke bijvoorbeeld de paragraaf, waarin de geschiedenis van den text van Terentius wordt behandeld en vooral die over de metriek en het tooneel.

In de behandeling van den text is Hauler zeer voorzichtig te werk gegaan. In de derde uitgave was hij vrij dikwijls (in 39 gevallen en 11 gevallen van interpunctie) afgeweken van Dziatzko, meestal om terug te keeren tot de overlevering. Deze 4de uitgaaf verschilt slechts dertien maal van de vorige en telkens in conservatieve richting. Dat zulk een uitgever niet bijster ingenomen is met Fleckeisen's, indertijd door mij in dit maandschrift aangekondigde 2de texteditie, spreekt van zelf. Zelfs enkele van diens op het oog zoo verleidelijke gissingen bijv. 573 *adfero* (voor *aufero*), 553 *quid si quid* (voor *si quid? quid?*) 994 *adi tange* (voor *abi tange*) heeft hij niet opgenomen, omdat hij zich, al moge de lectio difficilior zijn, aan de overlevering houdt. Daarom verwondert het mij ook niet, dat hij thans vs. 73—78 de persoonsindeeling van den Bembinus volgt, zij het ook met de geringe wijziging van Havet. Er is voor en tegen beide lezingen te zeggen; het komt ten slotte neer op een kwestie van smaak. Eveneens verzet prof. Hauler zich tegen de overgrootte menigte van gissingen van Havet en Romain, hoe aardig zij dikwijls ook schijnen.

Veel zorg is klaarblijkelijk besteed aan den commentaar. De opmerkingen omtrent spraakgebruik en grammatica van Terentius, hier en daar ook van Plautus, zijn nog grondiger behandeld dan vroeger en zij zijn nu zooveel mogelijk bijeen gegroepeerd en in hun verband besproken. De korte opmerkingen omtrent den gang der handeling zijn voortreffelijk gekozen.

Het kritisch aanhangsel is uitgedijd tot 66 pagina's. Alles wat men redelijkerwijze in zulk een toch nog beknopt bestek mag verwachten, is hier bijeengebracht en honderden uiteenlopende meeningen zijn hier kort en zakelijk besproken en beoordeeld.

Groote nauwkeurigheid kenmerkt het register aan het einde van het boek. De zorg en de moeite, die er

aan besteed zijn, zullen door iederen lezer dankbaar worden gewaardeerd.

Aan het boek zijn twee tafels toegevoegd; de eerste met staaltjes van hetzelfde stuk (einde II 3, begin II 4) uit den Bembinus, den Victorianus en den Lipsiensis. De tweede geeft twee scherpe reproducties van de illustraties uit den Parisinus en den Ambrosianus, beide van het begin van het vierde tooneel van het tweede bedrijf.

Deze uitgave is een toonbeeld van wetenschappelijke degelijkheid. Niet alleen jonge, maar ook meer ervaren philologen zullen hier veel van hun gading vinden.

Breda.

P. Hoekstra.

Challa (Teighebe), Text, Uebersetzung und Erklärung nebst einem tekstkritischen Anhang von K. Albrecht. (Pr. M. 2.40).

Baba gamma („Erste Pforte“ des Civilrechts), Text etc. von W. Windfuhr. (Pr. M. 4.80).

Joma (der Versöhnungstag), Text etc. von J. Meinhold. (Pr. M. 4.30).

Middot (von den Massen des Tempels), Text etc. von O. Holtzmann. (Pr. M. 6).

Dat deze vier Misjna-tractaten, die deel uitmaken van de onder leiding van Beer en Holtzmann bij Töpelmann in Giessen verschijnende Misjna-uitgave, reeds zoo spoedig de tractaten Pesachim en Berachot zijn gevolgd, bewijst dat het ernst was, toen in het prospectus de hoop werd uitgesproken, dat de geheele Misjna binnen vier of vijf jaar kon worden gegeven. Want ook al is na anderhalf jaar zelfs het eerste tiental nog niet vol, verwacht mag toch worden, dat de andere medewerkers, die allen het hun toegewezen tractaat hebben ontvangen, zich door het voorbeeld hunner collega's zullen geprikkeld gevoelen om den uitgever en de inschrijvers niet teleur te stellen¹⁾.

De opzet is hier natuurlijk dezelfde als in de eerste twee tractaten. Na een kort „woord vooraf“ wordt eene min of meer breede inleiding gegeven, gevolgd door den nauwkeurig ge vocaliseerden tekst, waarvan niet alleen de vertaling maar ook een dikwijls tot in bijzonderheden afdalende commentaar geboden wordt, terwijl eindelijk het teksteritisch apparaat aan het geheel wordt toegevoegd.

De tekst der hier geboden tractaten is goed bewerkt. Slechts is het mij opgevallen, dat Holtzmann niet konsekvent is in de vraag of consonanten met sjewa ook van een dagesj forte mogen voorzien worden. Ook lijkt mij Middot IV 5 b de vocalisatie אִמְנִים juistere dan de door Holtzmann gebodene (אִמְנִים). Eene onnauwkeurigheid is het, dat in den tekst (Middot I 9) driemaal מְבִלָּה staat, terwijl in de lijst op blz. 45 מְבִלָּה te vinden is. Van meer belang is het, dat de bewerker van het tractaat Challa de door Strack in 1912 bezorgde lichtdrukkuitgave van de Codex Monacensis 95 niet heeft geraadpleegd. Dr. Albrecht had moeten inzien, dat de noten van Goldschmidt nu niet meer voldoende zijn.

¹⁾ Sindsdien heeft de oorlogsellende zich over bijna geheel Europa uitgestort. En waar Mars het woord heeft, zwijgt Minerva.

De vertalingen zijn goed. Meinhold schijnt er in de eerste plaats naar gestreefd te hebben eene vertaling te kiezen, die zich vlot laat lezen. En dat is hem inderdaad gelukt. Het komt mij echter voor, dat hij daarvoor wel eens in het andere euvel is vervallen en de vertaling dikwijls wat al te vrij is. Dan lijkt mij de methode van Albrecht verkieslijker, die zich zoo nauw mogelijk aan den tekst houdt en dan door aanvullingen tusschen () den tekst verduidelijkt. Dat heeft in ieder geval voor, dat ook wie het Nieuw-Hebreeuwsch niet goed machtig is, onmiddellijk zien kan wat er eigenlijk staat.

De „Einleitung“ staat natuurlijk in het teken der Wellhausiaansche Schriftbeschouwing. Dit komt vooral sterk uit bij de inleiding op het tractaat Joma, waar Meinhold meent het na-exilisch karakter van den Grooten Verzoendag te kunnen handhaven. Op de daartegen van verschillende zijden ingebrachte bezwaren gaat hij nauwelijks of in het geheel niet in. Eerdmans, die in zijn Altt. Studien IV (1912) verscheidene bladzijden aan dit onderwerp heeft gewijd, wordt in een noot van 2¹/₂ regel ter zijde geschoven. Een belangrijk artikel als dat van Orelli in de Real Enc.³ XX bl. 576–582 wordt zelfs niet genoemd, laat staan bestreden. Daardoor is Meinholds „geschiedenis van den Verzoendag“ niet te gebruiken voor wie geen Wellhausiaan is. Liever dan de voor het minst genomen vrij onzekere splitsing en datering van Lev. 16 zouden we gaarne eens van Meinhold gehoord hebben hoe de Verzoendag na Jeruzalems val wordt gevierd, nu de wettelijke offers niet meer kunnen worden gebracht en de verzoeningsritus niet meer kan worden voltrokken. Dit zou voor de geschiedenis van het Jodendom vrij wat belangrijker geweest zijn.

Deze zijde der kwestie is ook veronachtzaamd door Dr. Albrecht, die in zijn „Geschiedenis der Challa“ in gebreke blijft een paragraaf te wijden aan het voortduren van dit gebruik tot op onzen tijd. Hoe belangrijk het Jodendom juist deze gewoonte heeft geacht, bewijst Sabb. II 6, waar veronachtzaming van het brengen der Challa een van de drie dingen is, waaraan een vrouw in de bevalling kan sterven.

Utrecht.

A. Noordt zij.

H. Pedersen, Vergleichende Grammatik der Keltischen Sprachen. II. Bd. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1913. (Pr. M. 23, geb. M. 24.40).

Toen ik eenige jaren geleden achtereenvolgens de twee afleveringen van het eerste deel van Pedersen's reuzenwerk besprak, heb ik voldoende het algemeen karakter ervan uiteengezet, zoodat ik thans daarover zwijgen kan. Immers de methode van behandeling der stof is in alle opzichten dezelfde gebleven. Voor de vormleer geeft de schrijver eene even eerbiedwekkende verzameling materiaal als voor de klankleer, met dezelfde overzichtelijkheid wordt het voor ons gerangschikt, en ook de heldere en scherpe blik, die ons telkenmale nieuwe gezichtspunten aangeeft, is niet verminderd. Ook de bezwaren tegen de methode zijn dientengevolge niet verzwakt – integendeel, somwijlen zelfs versterkt –, nu Pedersen zich met een onverflauwd drang om alles te verklaren, aan eene ont-

leding van den Ierschen en den Britschen vormenrijkdom gezet heeft. Niet dat ik deze sterk subjectieve manier van werken zou betreuren. Wij zien nu Pedersen geheel voor ons, gelijk hij is en denkt, en een boek, dat zoo duidelijk de sporen eener persoonlijkheid vertoont, kan er ons slechts te dierbaarder om zijn. Tevens echter prikkelt het meermalen tot tegenspraak, en nog vaker wekt het in ons eene sterke verbazing over den man, wien een „non liquet” nagenoeg niet te aanvaarden schijnt. Dit voor geen enkele hypothese terugdeinzen in iemand, die zijne stof met zoo onvergelykelyke meesterschap hanteert, maakt de Vergleichende Grammatik tot een der merkwaardigste monumenten in de geschiedenis der keltologie.

In een eenentwintigtal hoofdstukken worden achtereenvolgens samenstelling en afleiding van de nomina en hunne suffixen, de adjectiva, telwoorden, pronomina, praeverbia en eindelijk het verbum behandeld. Eene lijst van volledige paradigmata der Iersche verba vormt het slot; deze is stellig niet het minst belangrijke gedeelte van het werk, en zal voor het practisch gebruik bij een onderzoek ook van latere texten van zeer groote beteekenis zijn. In een boek van zoo grooten omvang en zoo ruime strekking is het natuurlijk onmogelyk, het gansche materiaal tot in bijzonderheden na te gaan. Derhalve meen ik te kunnen volstaan met het weer-geven van die opmerkingen, welke zich bij eene aandachtige lezing aan mij voordeden. Daarmede zal de lezer dan tevens de punten vóór zich hebben, waar hij m. i. bijzonder voorzichtig zal moeten wezen in het volgen van Pedersen's voorstelling.

Vooreerst dan enkele bijzonderheden, waar de schryver zoo gelukkig geweest is, eene nieuwe verklaring te vinden, die onmiddellijk door aannemelykheid treft. — Blz. 141. *Olse* etc. onder invloed van een verloren **sech se* = cymr. *heb*, doch verward met de praepositie *sech*. — Blz. 153. *Fadesin* etc. samengesteld met een vorm van het werkwoord „zijn”. Vgl. ook jonger *budéin* etc. — Blz. 182. Relatieve zinnen met *a n* „wat”, gesubstantiveerd met voorvoeging van het onzijdige lidwoord. — Blz. 208. *Cacha* „quidquid” een geredupliceerde vorm. — Blz. 225. Relatieve zinnen, waarin het begrip, dat den genitief regeert, epexegetisch zonder pronomina achteraan staat, zijn oorspronkelyk on-eigenlyke relatieve zinnen, waar juist het wegblijven van den genitief den zin als bijzijn karakteriseert. — Blz. 282. Het stelsel der perfectieve praeverbia in het Keltisch heeft niets te maken met de onderscheiding eener perfectieve en imperfectieve „Aktionsart”, die in verschillende Idg. talen voorkomt, doch hangt samen met de kracht dier praeverbia zelve. — Blz. 356. De tot dusverre onverklaarde 2e persoon enkelvoud van den conjunctivus in het Cymrisch (op —*ch*) is oorspronkelyk een vorm van den imperativus en te vergelijken met vormen als Skr. *bhava-sva*. — Blz. 419. Het is niet noodig, met Thurneysen (Handb. blz. 432) aan te nemen, dat de Iersche conjunctief *beo* voor een ouder **eo* (uit **esō*) in de plaats getreden is. — Hiermede is natuurlijk de reeks van gevallen lang niet uitgeput, waar het werk ons nieuwe inzichten van groote waarde brengt; maar het zijn die punten, die ook in ruimer kring eene bijzondere aandacht verdienen.

Thans enkele bezwaren, d. w. z. gevallen, waar eene andere verklaring dan de door Pedersen gegevene mij juistert schijnt, of waar voorloopig nog een vraagteken zal moeten staan. — Blz. 2. *Cuccum* „naar mij” behoeft geen geredupliceerde vorm te zijn. Veeleer is aan analogiewerking van *ocum* enz. te denken. Blijkens het moderne Iersch staat de *c(c)* voor *g(g)* in: *cuccum*, *cuccut*, *cucci* (masc.), *cuccunn*, *cuccuib*, doch voor *k(k)* in *cuiice* (fem.) en *cuccu*. Vgl. *agam*, *agat*, *aige*, *aici*, *againn*, *agaib*, *acr*. — Blz. 10. Ook Iersch *imm* en Cymr. *am* dienen als vergrootende praefixen. Vgl. Cymr. *amdawd* „zeer arm”, Iersch *immúalach* „zeer trotsch”. Voor de ontwikkeling vgl. Cymr. *ambwl* „rondom stomp” (*pwl* = stomp). — Ib. Het Nieuwiersche praefix *an-*, *ana-* „zeer” kan niet aan Cymr. *en-* ontleend zijn, dat reeds in de Middeleeuwen niet meer levend was. Het is het Middeliersche *in-* (*in-isel*, *in-ichtarach*), dat evenals de praepositie *i n-* doffe vokaal gekregen heeft. In oorsprong is dit praefix dus hetzelfde als *in* „in staat tot”, dat zijn vokaal tot heden toe behoudt.; het wordt anders behandeld, doordien men het als een zelfstandig woord gevoelt. — Blz. 14. De talrijke Cymrische nomina agentis op *-wr* zijn stellig ontstaan onder invloed van die op *-awr* (uit Lat. *-ārius*); deze laatste toch veranderen door volksetymologie hun *-awr* dikwijls in *-wr*. Naast elkaar staan b.v. *porthawr* en *porthwr*, *telynawr* en *telynwr*. Anders ware de formatie, die niet Keltisch is, niet te begrijpen, vgl. Iersch *ferlegind*, *bancháinte* enz. — Blz. 20. De Cymrische plurales op *-os* zijn lang niet altijd „Kose-formen”, doch hebben even dikwijls een verachtenden klank, vgl. *teios* „krotten”, *guerinos* „luitjes” (beide bij Theophilus Evans). — Blz. 28. Pedersen's verklaring van *-id* in *samlid* (en dus ook in *chorpdid* enz.) kan ik niet aanvaarden. Hier heeft men toch wel een toegevoegd pronomina *id*, dat dienst deed bij niet-attributief gebruik van adjectiva. Dus is *samlid* = Cymr. *fel hyn*. — Blz. 31. *Sualig* en *dualig* zijn in de eerste plaats samengesteld met *álaig* „ervaring, bedrevenheid”. Het blijft de vraag, of dit woord een suffix bevat. — Blz. 38. In de jonge Cymr. deminutiva als *fwlcyn*, *bryncyn* enz. zie ik het Engelsche suffix *-kin* van *lambkin* e. d. — Blz. 36. De verklaring van de *y* in Cymr. *llygad* uit *e* kan niet juist zijn. Nennius Hist. Brit. § 73 heeft *licat Amir*; hier is *licat* = bron, vgl. *llygad Llychwr* „the source of the Loughor river” (Rhys, Celtic Folklore I 391). — Blz. 40. Naast Cymr. *euraid* en *arinnaid* staan vormen op *d*, die wel ouder kunnen zijn en aan een *j*-suffix doen denken. Vgl. *Celtaidd*. — Blz. 51. Oudiersch *not-ire* enz. wijzen op overneming van Lat. *-arius* met *ā*. Vgl. Mnl. *portenere* enz. — Blz. 65. *Dún* „burcht” komt in de oudere Iersche litteratuur zeer dikwijls vrouwelyk voor. — Blz. 76. Voor het eigenaardig gebruik van de praepositie *i n-* in uitdrukkingen als *bés duib-si in-farn-Ullaid* is te vergelijken de verklaring van Baudiš (Z f c P IX 333 vlgg.), die mij aannemelyker schijnt dan die van Pedersen. — Blz. 111. Bij Iersch *anam* naast *anim* (**anamō*) is te vergelijken Cymr. *annwfn* „Andere Wereld”, waarin hetzelfde woord schuilt. — Blz. 152. De verklaring van *de* in *a thorbe de* „zijn voordeel daarvan” uit *ade* is gewrongen. Men heeft hier toch wel de geconjugeerde praepositie *di* in

den 3en persoon enk. masc. — Blz. 168. Het augers *su* in *tussu* hoeft niet op **stu* terug te gaan. Men kan het veel eenvoudiger afleiden uit het demonstratieve *so*. — Blz. 169. De afleiding van het possessieve *ar* uit **nserōm* is mij onaannemelijk. Het hangt veeleer met Skr. *vayam*, Got. *weis* enz. samen. Voor *athar* naast *ar* en *selhar* naast *far* vgl. Gr. *ἡμέτερος*. Van ouds zullen Oerkeltisch *-ero* en *-tero* naast elkaar bestaan hebben. — Blz. 177. *Frise-lar* is eer een jonge dan een ouderwetsche vorm. Het is een voorlooper van *'sa scoil* enz. De *s* stamt uit *ass* e. d. — Blz. 194. De onderscheiding tusschen *hwn* en *hon* zal wel analogisch ontstaan zijn, onder invloed van *trwm-trom*; men begrijpt haar dan gemakkelijk dan met behulp van Pedersen's omslachtige verklaring. — Blz. 213. Zou Iersch *cech* niet eer aan Lat. *quisque* beantwoorden dan op reduplicatie berusten? — Blz. 250. Ik geloof dat i. p. v. *for-ro-or-bris* in te deelen is: *for-ro-r-bris*. De laatste voorgevoegde *r* ontstaat onder denzelfde invloed, die later zoo vaak *for* deed overgaan in *fo-ro*. — Blz. 260. Pedersen's verklaring van Cymr. *do* en *naddo* voldoet mij niet. Wel neem ik aan, dat de ontkennende vorm ouder is dan de bevestigende, maar de ongeleneerde *d* van *do* verbiedt den bevestigenden vorm uit een ontkennend *na-do* af te leiden. Men moet uitgaan van een ontkennend **nad-o*, waarin *nad* de relatieve ontkenning is (met pronominaal *d*) en *o* hetzelfde pronominaal element, dat in *ef-o* optreedt. Zoo ontstond *do*, en onder invloed van dit woord en het leneerende *na* werd **nado* tot *nado*. — Blz. 295. De *s* van *gos-ymdeithio* e. d. zou ik liever afleiden naar analogie van *go-sgordd*. — Blz. 334. De verklaring der jongere vormen van de 2e en 3e persoon enk. op *-ann*, *-enn*, *-inn* schijnt mij zeer gezocht. Ik zou hier veel liever denken aan analogiewerking der verba met een *n*-suffix, dat slechts in het praesens optreedt, zooals *benid*, *arachrin* e. d. — Blz. 336. In den uitgang van den 1en pers. meerv. *-mit* kan ik geen pronominaal object zien. Stamt de *-t* niet veeleer uit den 3en pers. meerv.? In de moderne taal treedt zij op als ongeleneerde *d*, terwijl alle vormen met pronominaal *d*-suffix den consonant leneeren. — Blz. 340 vlgg. In de verklaring der Iersche simplex- en compositie-vormen der verba kan ik Pedersen in geen enkel opzicht volgen. Immers de regel, dat suffigeering van een pronomen slechts bij een niet-samengesteld verbum mogelijk is, geldt niet voor het subject. Ondanks alle vernuft, dat de schrijver hier aanwendt, kan ik uit zijne bewijsvoering slechts tot een „non liquet” besluiten. En deze opmerking geldt eigenlijk heel veel van wat Pedersen ter verklaring van de verbaalvormen aanhaalt. Het zou ondoenlijk zijn, dat alles in bijzonderheden hier te beschrijven, weshalve ik alleen de punten wil vermelden, waar de schrijver m. i. allen vasten grond onder de voeten verliest en niets dan ijle hypothesen overhoudt. Het zijn met name zijne verklaring van de *r* in het passivum (*berir* < *bhered se* met *-ds-* > *-dz-* > *-z-* > *-r-*) op blz. 400, die van vormen op *-tir*, *-thir* naast *-lar*, *-thar* op blz. 404 vlg., en die van *téu* uit **tégid* op blz. 647. Tegen de eerste verzet zich bijv. *ís* uit **ped-su*, de tweede kan vervangen worden door een veel eenvoudiger, als men eene analogiewerking van

het activum (*berit*, *-beral*) aanneemt, voor de derde laat zich geene enkele parallel, waarbij intervocalisch *g* in het Iersch verdwijnt, aanhalen. Ook hier lijkt het mij voorloopig beter óf te zwijgen óf te zoeken.

Men houde mij deze uitvoerige bespreking ten goede. De stof leidt daar vanzelf toe, en het zou niet moeilijk zijn haar nog tot het dubbele te doen uitdijen. Reeds dit kan toonen, welk een reuzenarbeid Pedersen verricht heeft. Het werk is nu gereed en het past derhalve tot slot een woord van dank te zeggen tot den geleerde, die al het materiaal met zoo groote nauwgezetheid en zoo klaar inzicht verzameld en geordend heeft. Daarnaast past ook eene gedachte van erkentelijkheid jegens Dr. M. van Blankenstein, aan wien wij een groot gedeelte van den Index verschuldigd zijn.

Rotterdam.

A. G. van Hamel.

L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung, II, 1 en 2. (Heft 24 en 27 van Sieglin's Quellen u. Forschungen). Berlin, Weidmann, 1911 en 1913. (Pr. M. 3 en 4).

Terwijl de schrijver in het eerste deel van dit omvangrijk werk (I 1 en I 2 (Heft 7 en 10) door Prof. Valetón, *Museum* 1908 p. 65/66, I 3 (Heft 12) door Dr. Stroote man, *Museum* 1909 p. 16—18 aangekondigd), zich bezighoudt met de Oost-Germanen, bespreekt hij in II 1 (Heft 24) de Ingwaëonen, in II 2 (Heft 27) de Hermionen gedeeltelijk, zoodat blijkbaar nog heel wat volgen moet.

Het grootste voordeel van dit werk is wel, dat de rijke literatuur zoo volledig geraadpleegd en geciteerd, en ook met oordeel gebruikt is; juist bij dit onderwerp is ontzaglijk veel verwarring gesticht door een groote literatuur van half- of in het geheel niet bevoegden.

Een nadeel lijkt het mij, dat door het afzonderlijk behandelen der verschillende stamgroepen en stammen het onderwerp uiteengerafeld is, terwijl door het tot nu toe ontbreken van *indices* het naslaan zeer bemoeilijkt wordt. Ik geef korte inhoudsopgaven van de beide afleveringen, en bespreek overigens alleen wat mij nieuw of interessant toeschijnt.

Tot de Ingwaëonen (Ingwaevonen) rekent Schm. 1°. de Kimbern, Teutonen en Ambronon (p. 1—22), 2°. de Angelen en Warnen (p. 22—33), 3°. de Chauken en Saksen (33—74), 4°. de Friezen en Amsivarii (p. 74—92).

Volgens den schrijver hebben de Kimbern alleen in het noorden van Jutland, en niet aan de Waddensee van Sleeswijk gewoond, (zooals Matthias, *Ueber die Wohnsitze und den Namen der Kimbern*, door mij aangekondigd, *Museum* 1905 p. 340—342, wil), de Teutonen daarentegen in Sleeswijk-Holstein, de Ambronon op de eilanden vóór de Sleeswijksche kust (naar hen heet het eiland Amrum) Landverlies ten gevolge van stormvloed heeft de westelijke Teutonen en de Ambronon verdreven, terwijl de Kimbern met hen meegetrokken zijn. De Teutonen verdwijnen geheel uit de literatuur en worden bij Tacitus (*Germania* 40) vervangen door de Nerthusvolkeren, waarvan de Angelen en Warnen de voornaamste zijn. Het eiland bij Tacitus genoemd, is waarschijnlijk Alsen, aan de oostkust van Sleeswijk; een Noordzee-eiland is natuurlijk uitgesloten; op die eilanden groeien geen bosschen.

De belangrijkste quaestie, die zich omtrent die volkeren voordoet, is, hoe ze naar Engeland overgestoken zijn. De Eudoses, Euten of Juten, Juti of Jutae vinden we later in Zuid-Engeland (Kent, Wight en Hampshire). Volgens Hoops, *Waldbaume* S. 586 (en hiermede stemt de schrijver in), moeten ze vooraf gewoond hebben in de Rijnstrekken, hetgeen uit de taal zou blijken. In 540 geven de overgeblevenen zich over aan Theudebert, koning der Franken. Het komt me voor, dat ze dus wel over zee daar gekomen zullen zijn, en wel ten Zuiden van de Schelde aan de zeekust zich neergezet zullen hebben, naast de Saksen (zie hierachter), evenals enkele scharen van Angelen (de meeste Angelen zijn rechtstreeks tegen het einde van de 5de eeuw naar Oost-Engeland getrokken) en de Warnen, die waarschijnlijk in Brabant gewoond hebben.

Daar Julianus ze in 358 daar nog niet vindt, zijn deze laatsten eerst in het einde van de 4de of in de 5de eeuw naar onze gewesten gekomen. Andere afdeelingen van de Angelen en Warnen zijn naar Midden-Duitsland getrokken, waar ze zich met de Hermunduri tot Thuringi vereenigd hebben.

In het hoofdstuk over de Chauken en Saksen bespreekt Schm. het streven naar expansie van de Chauken; een chaukische kolonie is er in een streek, die later de gouw Falaha of Falhon vormt, waaruit de namen Oosten Westfalen zich gevormd hebben. Na 170 n. C. verdwijnt de naam der Chauken uit de geschiedenis. (De schrijver is er terecht van overtuigd, dat bij Zosimus III 6,1 in plaats van Quaden *Chamaven*, en niet *Chauken* moet gelezen worden, zie zijn artikel in de *Histor. Vierteljahrschrift* 1911. Heft 1 p. 3). De Saksers worden het eerst vermeld bij Ptolemaeus II 11,7; ze woonden in Holstein en op de eilanden ten N. van de Elbe, op de plaats dus, waar Tacitus de Nerthus-volkeren plaatst. Volgens Schm. (en Bremer, *Paul's Grundriss* III § 137 p. 857) is Ptolemaeus' bericht ontleend aan de vloottocht van 5 n. C., terwijl Tacitus uit een jongere bron put.

Nu vinden we verder Saksen voor het eerst vermeld in 286 in de geschiedenis van Carausius; het zijn zee-schuimers, en daar ze in gezelschap van de Franken optreden, moeten ze in de nabijheid van de Franken gewoond hebben; ze zijn dus niet uit de streek ten N. van de Elbe, maar uit ons land. Dat de Chauci den naam Saksen hebben aangenomen, lijkt ook mij nu wel waarschijnlijk, cf. Bremer, *Paul's Grundriss* III § 139, p. 859. Vgl. ook L. Schmidt, *Zur Sachsenforschung*. (*Historische Vierteljahrschrift* XIV (1911) 1, S. 1—11). Vroeger (Nijhoff's Bijdragen 1897, p. 13/14 en 22, Kaiser Julian, p. 405 en 409) had ik mij door het enorme verschil in lichaamsbouw, zeden en gewoonten, en karakter, tusschen Friezen en Saksers in ons land, en de wetenschap, dat aan de kust van Oost-Friesland Friezen wonen, en verder door de schildering, die Plinius van de Chauken geeft, laten verleiden, te meenen, dat de Chauci niet alleen stamverwant waren met de Friezen, maar tot denzelfden stam behoorden. Terecht zegt echter Schm. p. 68, dat de schildering van Plinius alleen geldt voor de bewoners der marschgronden, niet voor die van de geestgronden (en zandgronden, had hij er bij kunnen

voegen), die een heel andere levenswijze moeten gehad hebben. De Saksen, die in ons land zijn doorgedrongen, komen dus waarschijnlijk grootendeels uit de binnenlanden van Oostfriesland en Oldenburg, en daar ze in het oosten van ons land (behalve de Brukeren, die tot de Istaevonen behooren), een verwante bevolking aantreffen, hebben ze die zoo gemakkelijk kunnen onderwerpen. Verder mogen we, vanwege de geschiedenis met Carausius, aannemen, dat die verhuizing $\pm$ 280 grootendeels over zee begint, waarbij ze dan een deel van de Saliers aan den IJssel naar de Betuwe verjagen, en met een ander deel plundertochten van uit het Vlie ondernemen. Ten gevolge van de oorlogen van Constantius en Constantijn is dan de volksverhuizing tijdelijk tot staan gekomen, maar wanneer het rijk wederom verzwakt wordt door de binnenlandsche oorlogen, breekt ze weer los. De Saksers dringen vooral te water (p. 41) in het Romeinsche rijk door; slechts de bezetting van het oosten van ons land geschiedt over land (p. 46). Schm. sluit zich in de quaestie der Chamaven bij mij aan, en bestrijdt de meening van Krom de *populis Germaniae*, dat de Saksers in de Betuwe gewoond hebben.

Van 406 dateert waarschijnlijk de blijvende bezetting van de Noordfransche kust door Saksische scharen (cf. *Museum* XVII p. 20), het *litus Saxonicum*, tusschen Loire en Seine, en tusschen Seine en Schelde. Onder den naam Vlamingen, d.w.z. vluchtelingen, landverhuizers, hebben de Saksers tusschen de Lys en de zee, kust tot op heden in lichaamsbouw, karakter en taal hun nederduitschen oorsprong bewaard (p. 45). Van hier uit is een gedeelte van hen later naar Engeland (Sussex en Wessex) verhuisd, terwijl door de voortdurende expedities ter zee ook het duitsche kustgebied ontvolkt werd; in die streken zijn toen langzamerhand de Friezen doorgedrongen tot aan gene zijde van de Weser (p. 45/46 en 80). Zoo verklaart Schm. het Friesche karakter der kustbevolking.

Schm. neemt (p. 46) aan, dat de verjaging van de Chamaven door de Saksers in 358 van uit Munsterland heeft plaats gehad. Hij maakt dus onderscheid tusschen de Saxones van Zosimus 3,6.2 (Mendelssohn p. 119, 8/9), die volgens hem in $\pm$ 285 de Saliers van den IJssel verjaagd hebben, en de Saxones van Zosimus 3,6.1 (M. p. 118, 22—25), die de Chamaven verjaagd hebben. De eersten hebben zich meer op zeeroof toegelegd, de laatsten zijn landbouwers.

. Pg. 47—57 beschrijft Schm. voor zoover de toestand der bronnen het toelaat, de geschiedenis der binnenlandsche, duitsche Saksers, p. 57—74 de grenzen van het gebied door de Saksers ingenomen, en hun cultuur. Wat de grenzen betreft, is hij voor Nederland niet juist ingelicht. Hij beweert (p. 40) dat de Chamaven ten N. van den Rijn zich uitgebreid hebben over de gouwen Thriant, Twente, Salland, Felwe (Veluwe) en Fletthetti, omdat daar het chamavische recht gold, terwijl hij het saksische dialect en het saksische huis in Salland, Drente, Twente en een deel van de Veluwe aan latere verhuizing van de Saksers toeschrijft. Dit lijkt mij beslist onjuist; Salland, Drente en Twente zijn saksisch, en dat de Chamaven ten N. van den Rijn zoo'n belangrijke rol hebben gespeeld, blijkt uit niets. Cf. Julian der

Abtrünnige p. 403, Zeuss p. 335/336, v. d. Bergh, Handboek der M. Ned. Geographie p. 182—187, en vooral p. 116 en 122/123. Vgl. ook Fockema Andreae in de Zeitschr. d. Sav. Stift. XXX³ (1909) p. 1 v.v.

De Saksers hebben niet één staat gevormd; ze zijn in vele staatjes verdeeld onder zelfgekozen vorsten; men vindt er dus dezelfde toestanden als bij de Alamannen tijdens Julianus. Hiermede valt ook de nieuwe theorie, dat de stamvorming der Saksers berust op het voorwaartsdringen van één stam, de Holsteinsche of Nordalbingische Saksen. Was dat het geval geweest, dan zou er één koninkrijk zijn ontstaan. Eerst sluiten zich de Reudigni en Aviones aanéén, dan in de 3de eeuw voegen zich de Chauken er bij, later andere stammen, de meeste van inguaevonische afkomst.

In het hoofdstuk over de Friezen (p. 74 v.v.) beweert de schr. dat dezen uit Scandinavië stammen, omdat het friesche recht oostgermaansche bestanddeelen bevat. Hij plaatst de Frisiavones niet ten N. van den Rijn, maar in de buurt der Tungri; ze moeten zich reeds vroeg van de Friezen hebben afgescheiden en zijn, evenals de andere Germanen in die streken, geheel in de Kelten opgegaan.

De Amsivarii plaatst Schm. aan den benedenloop van de Eems; hij houdt Amisia (Tac. Ann. II, 8) voor een militair station; verder houdt hij ook Tac. Ann. II, 9 (8), 22 en 24 aan de lezing der handschriften vast, en laat dus den naam Angrivarii staan, die door de uitgevers gewoonlijk in Amsivarii veranderd wordt; de Amsivarii zijn evengoed romeinsch gezind als hun burenen, de Friezen en Chauken, en Germanicus heeft blijkens Tac. Ann. II, 41 getriumfeerd over Cheruscen, Chatten en Angrivarii¹⁾. Later zijn de Amsivarii door de Chauken verdreven, en komen in Frankische streken, aan de Wupper, terecht. Dat daar een niet-frankische echt westfaalsche bevolking woont, is mij onlangs bij een bezoek aan Elberfeld duidelijk gebleken.

In het 2de boek (Heft 27 p. 97—218) behandelt de schrijver de Herminonen, die hij verdeelt in Angrivarii en Cherusci (95—139) en Sweben (139—218). De Angrivarii rekent hij om hun politieke tegenstelling tegenover de Inguaevoenen, die op de hand zijn van de Romeinen, evenals de Cherusci tot de Herminones. Ze wonen aan beide zijden van den middelloop van de Weser; het eerst komen ze voor bij Tac. Ann. II 9, zie hiervoor. In 98 n. C. moeten ze wijken voor de Chauken, en nemen nu het land der Brukteren in bezit; later sluiten ze zich bij de Saksen aan (cf. p. 46).

Nieuws omtrent de Cheruscen te melden is natuurlijk, gezien de ontzaglijke literatuur over het onderwerp, omogelijk. Schr. geeft echter o. a. een heel goede uiteenzetting omtrent de Varus-katastrophe; hij beschouwt Dio daarbij als de beste bron; de autoriteit van den rhetorischen Florus verwerpt hij, waar die met Dio in conflict komt. Omtrent de plaats der gevechten meent hij, dat geen resultaat te verkrijgen is; slechts komt hij tot de conclusie (p. 145), dat het noordwestelijk deel van den Osning in de nabijheid van Osnabrück het

meest hiervoor in aanmerking komt. Ook de beschrijving der veldtochten van Germanicus is met veel zorg geschied, en kan een uitnemende hulp zijn bij het zakelijk interpreteren van deze gedeelten van Tacitus' Annalen. Schm. neemt met Delbrück, *Kriegskunst* II² 118 ff. en Kessler, *die Tradition über Germanicus* (Berlin 1905), aan, dat Germanicus in het jaar 16 (Tac. Ann. II, 8 v.v.) niet de Eems, maar de Weser opgevaren is, en wel tot aan den middelloop, b.v. tot Minden; dit maakt het begrijpen van Tac.' tekst in ieder geval veel gemakkelijker.

Tot de Sueven rekent Schm. p. 140: de Hermunduri (hierover spreekt hij in deze afl. niet), Marcomanni, Quaden, Naristi of Varisti, Marsigni, Vangiones, Triboci, Nemetes en de Iuthungi. De Chatten hooren er dus niet toe, zooals nog Mommsen R. G. III⁶ p. 243 Note en menigeen na hem gemeend heeft. Tot welke afdeling de Chatten dan wel behooren, zegt hij niet; daar echter Plinius de Chatten tot de Herminones rekent, zal Schm. dit misschien als vanzelf sprekend aannemen.

De hoofdmoeilijkheid vinden we hier juist bij deze Chatten. Mommsen l. l. neemt aan dat de Sueven, die bij Caesar voorkomen, Chatten zijn; volgens Schm. echter zijn het de Quaden, die onder dezen naam eerst later voorkomen. Hij beroept zich hiervoor op Much, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* XVII (1893), *Die Südmark der Germanen*, p. 19 en XX (1895), *Die Herkunft der Quaden* p. 24, zonder echter diens betoog weer te geven. Daar de *Beiträge* niet in ieders bezit zijn, zal ik in het kort diens bewijs weergeven. Much bewijst (*Beiträge* XVII), dat de Chatten niet identisch kunnen zijn met de Sueven, daar Drusus door het land der Chatten naar dat der Sueven trekt; bovendien krijgen de Chatten, die vroeger waarschijnlijk een ondergeschikte positie hebben ingenomen, van de Romeinen het land, dat de Ubii ontruimd hadden (Dio Cassius 54,36 vgl. 54,33). Nu verdwijnen (*Beiträge* XX) na het jaar 9 of 8 v. C. de Sueven uit de Rijnstreek, en in Moravië duiken de Quaden op, als machtig Suevisch volk; wat natuurlijker, dan dat ze met de Markomannen naar het oosten getrokken, en daar onder den naam Quaden bekend gebleven zijn. Deze meening lijkt mij wel waarschijnlijk; des te vreemder is het, dat Schm. het niet de moeite waard vindt, deze theorie wat uitvoeriger toe te lichten.

In de plaats van de wegtrekkende Quaden komen dan de Hermunduren, die een geheel ander karakter hebben, en niet oorlogzuchtig zijn.

Maar ik ben vooruitgelopen op hetgeen Schm. van de Sueben in het algemeen zegt. Van het stamland (het gebied der Semnones, d. w. z. de Mark Brandenburg en Mecklenburg-Strelitz) uit verbreiden ze zich over het westelijk deel van Niederlausitz, de provincie Sachsen om Halle, Thuringen, en het koninkrijk Sachsen; de bewoners nemen omdat ze aan de Kelten grenzen, den naam Marcomannen aan. De bewoners van Niederlausitz en het koninkrijk Sachsen trekken echter in 120 v. C. met de Cimbren en Teutonen mede, en sinds dien is dit land maar zwak bevolkt geweest tot aan de komst der Slaven (p. 141 cf. II, 1 p. 7/8. Dit stemt overeen met hetgeen ik in de omstreken van Dresden heb opge-

¹⁾ Schm. houdt in het 2de deel p. 96 het tweemaal vermelden van den afval der Angrivarii voor een *doublette*.

merkt. Niet alleen dat bijna alle plaatsnamen niet-germaansch zijn, de bevolking zelf (dit ziet men aan het uiterlijk) is beslist *niet* van germaanschen oorsprong, maar slechts gegermaniseerd.

Langzamerhand trekken de verschillende andere stammen naar het Zuidwesten; die Suebi, die tijdens Ariovistus optreden, zijn zooals ik reeds zeide, volgens Schm. de latere Quaden. Van den tocht van Ariovistus zal ik hier niet spreken, evenmin van het achterblijven aan de linkerzijde van den Rijn van Vangiones, Nemetes en Triboci. Niet alleen de veldtochten van Caesar, maar ook de latere veldtochten der Romeinen hebben op den toestand aan den Rijn grooten invloed gehad; Maroboduus trekt, om de onderwerping door Drusus te ontgaan, met een deel der Markomannen naar Boheme; een gedeelte, dat achterblijft, wordt naar Gallië, naar de kust van Vlaanderen gebracht, Suet. Aug. 21 cf. Tib. 9. Daar wonen ze nog in 83 n. C. (cf. Tacitus Agricola c. 28. ed. Andresen). Andere Markomannen blijven in hun land, de Naristi of Varisti. In den zelfden tijd verhuizen de Quaden onder leiding van Tudrus naar Moravië Boheme en Moravië hadden door de vernietiging van de Boii in 60 v. C. door de Markomannen en Dacae bijna geen bevolking meer, zoodat nu Markomannen en Quaden hierheen trekken kunnen. In de oude streken blijven kleine stammen achter, die dan later binnen den *limes* komen te wonen; de inlijving van deze streken begint al onder Keizer Claudius.

Nu bespreekt de schrijver uitvoerig (p. 166—209) de lotgevallen van Markomannen en Quaden, vooral de Markomannen-oorlogen, waarvoor hij van de nieuwste gegevens gebruik maakt.

Dan volgt de geschiedenis der Beieren (209—218); eerst bewijst Schm. dat de Beieren uit de Markomannen, wier naam verdwijnt, zijn voortgekomen. Baiovarii zijn lieden uit het land Baia (verkorting van Baiaheima, Boiohemum = Boheme); ook uit de taal, die westgermaansch is, blijkt het. Aan de vorming kunnen niet veel Quaden hebben deelgenomen. De Sweben of Suaben van dien tijd (de 6^e eeuw) zijn geen Sueben maar Alamannen.

De verhuizing uit Boheme heeft plaatsgevonden vóór 526/533 en na 488. Eerst hebben ze Opper-Oostenrijk ten W. van de Enns bevolkt; daarna breiden ze zich westelijk en zuidelijk uit, zoodat ze ten slotte aan de Alamannen grenzen (de Lech vormt de grens); ook naar het noorden, zoodat ze Opper-Oostenrijk, Salzburg, Opper- en Neder-Beieren, het duitsche gedeelte van Tirol, een deel van de landen ten W. van het Boheemsche woud en ten N. van de Donau innemen; maar een groot gedeelte van de romaansche bevolking was in het land gebleven, en is met de Beieren tot één volk versmolten.

Tiel.

W. Koch.

Vom M. A. zur Reformation. Forschungen z. Gesch. der Deutschen Bildung.... von Konr. Burdach. Iler Band, Briefwechsel des Cola di Rienzo von K. Burdach u. P. Piur Ier Teil, Burdach, Rienzo und die geistige Wandlung seiner Zeit. 1e Hälfte. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 12).

Het is zeker geen gemakkelijke taak dit werk te

bespreken. Men ziet reeds aan den titel volgens welk een ingewikkeld systeem deze *Forschungen* worden uitgegeven. Reeds vroeger besprak ik Deel III en IV van de briefwisseling van Cola di Rienzo en wees daarbij op den ontzaglijken en moeilijk overzienbaren „apparaat”, waarmede daarin de brieven van en aan Rienzo werden afgedrukt en gecommentarieerd. Tot mijn genoegen vond ik zoowel de bewondering, die ik toen uitdrukte, als de aanmerkingen, die ik meende te moeten maken, in hoogstaande, buitenlandsche tijdschriften terug. Dit geeft mij moed ook over dit nieuwe deel een en ander in het midden te brengen, hoewel ik mij niet in staat acht er geheel competent over te oordeelen. Trouwens, dit zullen alleen de weinigen kunnen, die zich in Burdach's speciaal studiegebied sinds jaren totaal hebben ingewerkt.

Het hier verschenen deel dan is een grootsche opbouw uit de vroeger uitgegeven materialen. Het getuigt evenals de vorige van een bewonderenswaardigen speurzin, en van een ontzaglijke eruditie en volledigheid. Daar komt bij, dat hier het combinatie-vermogen en het schrijvers-talent van den auteur schitterend tot hun recht komen, waartoe bij de vorige deelen nog geen gelegenheid bestond. Men vergis zich echter niet: hetgeen hier wordt geboden is zoo ver mogelijk verwijderd van wat men een biografie van Rienzo zou kunnen noemen. Het boek behandelt, geheel in overeenstemming met den titel en den opzet, de omkeering, die er in de geesten van de 14^e eeuw heeft plaats gehad met betrekking tot het Heilige Roomsche Rijk en de Katholieke Kerk; en het aandeel, dat Rienzo daarin gehad, zoowel als den invloed, dien hij daarvan ondergaan heeft. Om te verduidelijken hoe de schrijver zijn taak heeft opgevat, schrijf ik hier eenige titels van hoofdstukken of paragrafen af.

Na een kort hoofdstuk: *Gleichzeitige briefliche Stimmen über Rienzo* volgt een beschouwing over *Roms heilige Brautschaft* (n.l. met Paus en Keizer) *und die Umwandlung des Imperiums*. Daarin worden o. a. behandeld: *Das biblisch-kirchliche Bild der Theogamie en Säkularisierung und Synkretismus der Vorstellung des Imperiums*. Het derde hoofdstuk heet: *Die Vorbereitung des Apollinischen Imperiums*, maar midden in dit kapittel breekt het boek af, zoodat wij nog niet te weten komen, op welke gronden de schr. dezen ongebruikelijken naam heeft uitgekozen. Intusschen worden hier reeds behandeld: *Menschheitsgedanke und Weltkultur, Staat und Nationalität; Papsttum und Cäsarenkult; Die neue Rolle der Legende von Constantin*, enz. In laatstgenoemde onderafdeeling komen paragrafen over: *Alle Kosmokratorsymbole als Waffen im Weltstreit um das Imperium; Friedrichs des Zweiten imperialistische Theorie; Humanitätsidee und Adams-speculation* enz.

Hieraan alleen ziet men reeds, dat dit onderzoek op de meest uitgebreide schaal is ingesteld, maar tevens ook dat het vrijwel onmogelijk is een overzicht te geven van den rijkdom van alle behandelde stoffen. In het geheel zijn er 45 van dergelijke deelen of onderdeelen. Ik bepaal mij dus tot de mededeeling, dat dit boek inderdaad zeer veel verrassende vues ontwikkelt, ideeën voordraagt die ernstig willen nagedacht worden, combinaties en opmerkingen maakt, die op uitgebreide eruditie

steunend als aanwinst onzer historische kennis dankbaar moeten aanvaard worden. In één woord, aan elken beminnaar of beoefenaar van „Ideeëngeschiede” kan ik dit werk ten warmste aanbevelen; hij zal er veel uit leeren en genieten tevens.

Maar, en ziedaar een eerste grief, dit genot zal toch niet zonder de noodige (en misschien ook onnoodige) inspanning bereikt worden. Door zijn zwaren toon, zijn te omhalerige eruditie, en zijn moeilijke denkwijze drukt dit boek u terneer, althans mij recensent, en het zal den niet-Duitschen lezer wel eveneens gaan. Als staaltje wijs ik op p. 21 vlg. Rienzo teekent zich een keer in een brief aan Joh. v. Neumarkt: *Dormiens in sepulcro*, om de voor de hand liggende reden dat hij toen, na een kort maar schitterend tribunaat, in Boheme gevangen zat. Diezelfde gevangenis noemt hij in een anderen brief ook eenmaal *specus*, *imo spelunca*, terwijl hij op een derde plaats opmerkt, dat Dominicus en Franciscus in *spiritu Henoch et Eliae* gepredikt hadden.

Deze enkele uitdrukkingen (n. b. 3 plaatsen uit 3 verschillende brieven) zijn in het oog van den schrijver een *vieldeutige Allegorie*, en geven hem aanleiding tot de volgende speculaties: Het speluncum of specus beteekent vooreerst R.'s gevangenis. Maar vervolgens *versteht er unter Beidem* zijn teruggetrokken leven in de gevangenis, tusschen zijn beide tribunaten in. Ten derde doelt hij daarmee op het Hol uit het Cyrillische Orakel (afgedrukt in het IVe deel), waaruit de mystische Verlosser Sol hem zal verlossen; en ten slotte op de Eremitoria, waarin de Fraticelli woonden, en met wie Rienzo, dat is een feit, na zijn eersten val in levendig verkeer was getreden. Het voorbeeld van al die grotten en hollen zoekt Burdach dan verder in die *Grotte des Elias*, en nu volgt een met eruditie zwaar beladen bericht over al wat er waars en legendarisch over Elias bekend is; daarin is er sprake van *Mytischer Sonnewagen*, *Uralte mytische Messiastradition*, Elias als voorlooper van den Messias in den eschatologischen Mythus, en van den berg Karmel, met zijn geheele geschiedenis en invloed in de Oostersche en Westersche Kerk.

Maar nog meer. *Hinter diesem Dormiens birgt Rienzo's Hang zu symbolischen Vergleichen den Flug zu einem noch höherem Vorbild, n.l. Christus' driedaagsch verblijf in het graf en opstanding*, en wel omdat hij, alweer in andere brieven, driemaal te kennen geeft, dat de Italianen *sperant de mea resurrectione salutem*, of iets analoogs. Hier *fliessen beide Tropen: Sepulcrum und Spelunca für Rienzo und seine Leser zusammen*. Dan volgt een lange uitweiding over allerlei eremieten, die in hollen geleefd hadden of nog leefden, en aan wie Ri. allemaal zou gedacht hebben. Zoo komt de auteur, heel geleidelijk maar wel wat omslachtig, ten slotte nog tot beschouwingen over den „Höhlenkultus” toen en vroeger, die daarenboven als ik het wel heb, het begin of de eerste uiting van de Renaissance zou geweest zijn, zooals Burdach die opvat. Mij dunkt zulk een staaltje is wel-sprekend. En zoo zijn er vele stukken, waarbij het iemand voor de oogen bepaald gaat schemeren van de geleerdheid: wetenswaardig zeer zeker, maar moeilijk gedacht en met overladen eruditie uitgewerkt.

Met ziet aan het aangehaalde voorbeeld tevens, dat

de waarde van B.'s beschouwingen ook niet altijd onaanvechtbaar is. Ik bedoel niet, dat ik als Katholiek heel veel zaken anders beschouw dan de schrijver, of dat ik als zoodanig dikwijls positieve gegevens mede in de beschouwing zou betrokken hebben, die B. achterwege laat. Maar even als hier zijn de speculaties ook elders vaak op te weinig gegevens gebaseerd. Rienzo stond zeker onder spiritualistischen invloed, dat blijkt uit zijn brieven aanhoudend. Doch die bovengenoemde „Höhlenkultus,” met al dat andere waar Rienzo aan gedacht zou hebben, is toch maar gebaseerd op het figuurlijk gebruik van éénmaal het woordje *sepulcrum* en tweemaal *spelunca*. Dat dunkt mij toch wel wat onsolied, ondanks al het soliede der bijgebrachte geleerdheid, om daar zulk een gebouw op te construeeren.

Doch reeds genoeg. Menigeen zal het met de wijze van arbeiden en met sommige beschouwingen van den schr. niet eens zijn; dit neemt niet weg, dat hij een blijvend geschiedboek, een standaardwerk aan het schrijven is.

Baaxem.

G. Gorris.

W. Naumann, Untersuchungen über den apokryphen Jeremiasbrief. Giessen, Töpelmann. 1913. (Pr. M. 2.20).

De geleerden zijn het oneens over de vraag, of bedoeld apocryph geschrift als een Grieksch origineel, dan wel als vertolking uit het Hebreuwsch moet worden aangemerkt. Geffken, Deissmann, Brühl, en vooral Fritsche, onderstellen het eerste, Eberhard, Nestle en catholieke theologen het laatste. Van oordeel dat men bij de vestiging zijner keuze te weinig met den inhoud te rade gegaan is, tracht Naumann te ontdekken tegen welke dwalingen en misbruiken de polemiseerende schrijver te velde trekt. Daartoe stelt hij wat de brief te lezen geeft betreffende goden, priesters en eeredienst in het licht der resultaten van de algemeene godsdienst-geschiedenis, en komt dan tot de conclusie:

„1. Ep. Jer. enthält nicht eine Polemik gegen griechische, ägyptische oder die polytheistische Götterverehrung im allgemeinen, sondern ist, von dem als ägyptisch anzunehmenden Zusatz vs. 21 (Katze als Tempeltier) abgesehen, von Anfang bis Ende allein gegen den babylonischen Götzendienst gerichtet, gegen den sie auch die Fiktion des Briefes gerichtet sein lässt.

2. Der Verfasser kennt genau, und zwar aus Autopsie, den babylonischen Götterkult, die religiösen Vorstellungen der Babylonier und die babylonische Kultur überhaupt.”

Deze „religionsgeschichtliche” argumentatie wordt daarna versterkt door een linguistische, waarbij den betooger, na al wat hij betreffende spelling, woordenkeus en constructie vermocht aan te voeren, zeer te stade kwam, dat ergens sprake is van rottend „marmer”, wat Nestle en een voorganger noopte aan een „Übersetzungsfehler” te denken. „Das zu Grunde liegende Wort schesich bedeutet sowohl Marmor als Byssos”. Een en ander schijnt Naumann's slotsom te wettigen, dat te eenigen tijde een babylonische jood getracht heeft zijn geloofsgenooten te wapenen tegen de verzoeken tot afval, die er voor hen van het reactionair streven tijdens en na Alexander den Macedoniër te duchten waren. Zijn boekje telt slechts ruim vijftig bladzijden, doch

naar het mij voorkomt legt het ten aanzien van de onderhavige quaestie groot gewicht in de schaal.

Paterswolde.

H. U. Meyboom.

SCHOOLBOEKEN.

J. Marouzeau, Conseils pratiques pour la traduction du Latin. (Nouvelle collection à l'usage des Classes XXXI). Paris, Klincksieck. 1913. (Pr. fr. 1).

Omtrent de inrichting van dit boekje zal ik geen opmerking maken; 't is door een Fransman voor Fransen geschreven; met Franse toestanden nu ben ik niet voldoende bekend om te beoordelen of het voorwerk inderdaad bij het boekje hoort. Wat daar verteld wordt lijkt zo laag bij de grond, dat men verbaasd is even verder zulke allerkostelijkste opmerkingen te lezen.

Kostelijk is dit boekje met zijn praktiese wenken aller eerst. Men verwachtte hier niet de opmerkingen uit *Cauers Kunst des Uebersetzens*; 't is hier alles met smaak en bevattelijk neergeschreven; voor het Latijn alleen weliswaar, maar voor het Grieks laten zich de voorbeelden vanzelf vinden en theorie omtrent vertalen is toch voor alle talen dezelfde.

Heeft dit boekje voor Hollanders ook betekenis?

Zolang nog de gymnasiale jeugd in de eerste klasse reeds vergiftigd wordt met de heerlike wetenschap van de heilige uit Zierikzee, zaliger gedachtenisse, en leert dat *modus* wijze is, *modius* schepel, *senex* grijsaard, *ulciscor* wreken, *vacuus* ledig, *licet*, ofschoon, *utilis* nuttig, *aes* koper en *aeneus* koperen, *quidem* weliswaar en die wetenschap zelfs in de zesde klasse nog vasthoudt; zolang er leraren zijn die *eisen* dat de leerling vooral geen eigen woorden geeft van gelijke betekenis, maar uitsluitend de door hem gedikteerde, die altijd dezelfde zijn: *currus* steeds wagen bijv., *damnum*, nadeel, — zolang zal de Heer Marouzeau met vrucht kunnen vechten tegen toestanden die — en dit is een niet geringe troost — gelukkig ook in Frankrijk bestaan!

Utrecht.

E. Sljper.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van het encyclopediese werk *Die Kultur der Gegenwart* is het deel dat *die Griechische und Lateinische Literatur und Sprache* tot titel voert, reeds in 1912 voor de derde maal verschenen. De dood van onze mederedakteur, Dr. J. S. Speyer, en de verplaatsing der boeken die in zijn bezit waren, zijn oorzaak geweest dat nu eerst op deze derde uitgave de aandacht van onze lezers kan worden gevestigd. Vergelijking met de tweede uitgave toont aan dat alle onderafdelingen van het behandelde herzien en bijgewerkt zijn, maar dat deze herhaalde bewerking aan geen enkele afdeling meer ten goede is gekomen dan aan von Wilamowitz' geschiedenis der Griekse letterkunde. De opmerking, die bij 't verschijnen der eerste uitgave gehoord werd, dat de z.g. attiese periode wat al te kort was afgedaan, zal nu niet meer gemaakt kunnen worden. De tekst van von Wilamowitz' werk is met 80 bladzijden verrijkt. Dientengevolge kan deze schitterende schets van 't literaire leven der Oude Grieken nog meer dan vroeger als de schoonste bijdrage tot het gehele deel beschouwd worden.

H.

De redaktie heeft enkele geschriften ontvangen die geschreven zijn door filologen, maar waarvan de inhoud buiten het kader van het in het *Museum* besprokene valt. Daarom worden hier alleen de titels vermeld: F. Leo, *Kriegserinnerungen an 1870-71*, Berlijn, Weidmann, 1914. — U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Zwei Reden, Kriegs Anfang, Die geschichtlichen Ursachen des Kriegs*,

Berlijn, Weidmann, 1914. — J. C. Claudel, *Le Français né malin*..., Zwolle, 1913.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1914, Avril-Mai: F. Préchac, *Sénèque et la Maison d'or*. — M. Collignon, *Plaque en terre cuite à relief prov. de Crète*. — Note sur les récentes découvertes de M. Bonnel de Mézières. — F. Courby, *L'Omphalos delphique*. — Ch. Picard et Ch. Avezou, *Les fouilles de Thasos (1913)*. — J. Maurice, *Les capitales impériales de Constantin et le meurtre de Crispus*. Juin: G. Montauzan et Ph. Fabia, *Note sur les fouilles pratiquées à Fourvière*. — M. Dieulafoy, *Le temple de Bél Mardouk à Babylone*. — R. Mesguich, *Un palais de Byzance: „La Maison de Justinien“*.

Indogerm. Forsch., XXXIV, 3-4: H. Collitz, *Bemerkungen zum schwachen Praeteritum*. — H. Petersson, *Die altind. Wörter auf -amba*. — W. v. der Osten-Sacken, *Zu Hirts Erklärung der idg. es-Stämme*. — W. Petersen, *Der Ursprung der Exozentrika*. — R. Blümel, *„Verbindung von Ganzem und Teil“ und andere Gruppen syntakt. Beziehungen in der nhd. Umgangssprache*. — A. Leskien, *Die litauischen zweistämmigen Personennamen*. — Dez., *Lit. vėlės*. — Dez., *Lit. kiekolika*. — E. Sievers, *Ags. géagl.* — E. Hermann, *Über die Apokope der griech. Präpositionen*. — W. Streitberg, *Zu Grassmanns Gesetz*.

Rhein. Mus., LXIX, 4: J. M. Stahl, *Arion u. Thespis*. — Th. Birt, *Zu Sophocles*. — A. Rosenberg, *Herodot u. Cortona*. — F. Münzer, *Ein röm. Epikureer*. — S. Tafel, *Die vordere, bisher verloren geglaubte Hälfte des Vossian. Ausonius-Kodex*. — H. Kallenberg, *Studien über den griech. Artikel, III*. — A. Ludwig, *Die Quellenberichte über Aristarchs Ilias-Athetesen*. — R. Philippson, *Die Abfassungszeit der Horazoden II 6 u. III 29*. — *Miszellen*.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXIII-XXXIV, 9: F. Poland, *Z. Charakteristik Menanders*. — O. Weinreich, *Typisches u. Individuelles in der Religiosität des Aelius Aristides*. — A. Schulzen, *Birrenswark. Ein britann. Numantia*. — K. Reuschel, *Goethes Gedicht „Der Gott u. d. Bajadere“*. — A. Vierkandt, *Der gegenw. Stand der Völkerpsychol.*

In het paedagog. ged.: M. Hartmann, *Die neusprachl. Abt. des Kön. prakt. päd. Seminars der Univ. Leipzig*. — E. Samter, *Homerunterricht u. Volkskunde*. — W. Schink, *Cicero als Philosoph*.

Nieuwe Taalgids, VIII, 6: J. M. Acket, *Uit mijn Praktijk, IX*. — E. Kruisinga, *Heeft het Nederlands een genitief meervoud?* — J. Koopmans, *Geestdrift en Praktijk (slot)*. — P. Valkhoff, *De leuze „l'art pour l'art“ in de Franse letterkunde*.

Studiën, LXXXII, 6: J. van Kasteren, *Een en ander over den Judasbrief*. — W. Mulder, *Het geheim van de Bog, I*. — J. Daniels, *Leekenbiecht en symbolische Communie in de ME*. — *Uit de Pers.* — *Mededeeling*.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Ginneken, *Handboek der Ned. Taal, I: N. Taalg.* VIII, 6 (de Vooy's).

Kempeneers, *Hendrik van Veldeke en de bron van zijn Servatius*: N. Taalg. VIII, 6 (de Vooy's).

Moller, *De werken van Jan van Ruusbroec, in nieuwere taal overgezet*, I: N. Taalg. VIII, 6 (de Vooy's).

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, is verschenen als **Deel XV**:

CLEMENS ALEXANDRINUS VIII.

Vlechtwerken IV.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f1.25.

Uitgaaf van **A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.** te Leiden

Nieuw Nederlandsch BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—**. Gebonden in halflederen band **f11.50**. Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f1.—**.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvraag gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.

Uitgaaf van **A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.** te Leiden.

VERSCHENEN: het

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren **GRATIS** zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30 Cents**.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel **A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.**

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering **f0.80.**

Per deel ingenaaid **f6.—**

en gebonden in linnen stempelband **f6.90.**

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van **A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.**

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van
iedere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & WORGATE London.

22ste Jaargang.

N°. 5.

Februari 1915.

Homburger, Phonétique hist. du Bantou (Hoogvliet).
Roemer, Homerische Aufsätze (v. Leeuwen).
Rzach, Hesiodi carmina (K. Kuiper).
Von Soden, Griech. Neues Testament (de Zwaan).
Hosius, Lucani belli civilis libri X (v. Wageningen).
Krijn, Jömsvikingsaga (v. Hamel).
Overdiep, Aoristisch praeteritum in de Mnl. epische poëzie (Heinsius).
Foerster, Kristian v. Troyes, Wörterb. zu seinen Werken (C. de Boer).

Ehrlich, Wie ist Geschichte als Wissenschaft möglich? (Brugmans).
Siret, Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques (C. W. Vollgraff).
Kahrstedt, Annalistik von Livius XXXI-XLV (Burger).
Coster, Kroniek v. Joh. de Beka (Mulder).
Mau, Pompeji in Leben u. Kunst. Anhang (Roos).
Spöhr, Instrumenta graeca publica et privata (Engers).
Thorning, Islam. Vereinswesen (Houtsma).
Schwab, Livre de Comptes de Mardoché Joseph (Sljper).

Tafrali, Mélanges d'Archéologie et d'Épigraphie byzantine (Hesseling).
Pohorilles, Das Popol Wuh (J. P. B. de Josselin de Jong).
Schultz, Einl. in das Popol Wuh (J. P. B. de Josselin de Jong).
Schoolboeken:
Uitg. v. d. f. Wolters en de f. Weidmann.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29. Leiden.

(Mlle) L. Homburger, *Étude sur la phonétique historique du Bantou*. (Deel No. 209 van de Bibliothèque de l'École des Hautes Études). Paris. Champion. 1914.

Dit vrij zwaarlijvige werk, oorspronkelijk universitaire dissertatie, later in de *Bibliothèque de l'École des Hautes Études* als onderdeel opgenomen, gaf mij de blijken van enorme studieijver en zeer groote nauwkeurigheid in het werken. Aan diegene der lezers van het *Museum*, die nooit één enkele der zoogenaamde Bantoe-talen zelfs oppervlakkig leerden kennen, kan ik niet aanraden zich dit boek aan te schaffen, want naar alle waarschijnlijkheid zullen zij aan de geheele inhoud *geen enkele voorstelling* kunnen ontleenen omtrent wat eigenlijk de voornaamste eigenaardigheden enz. van de Bantoe-talen zijn. Voor hen daarentegen, die van één of twee dezer talen, zeggen wij b. v. Zoeloe of Swahili of Kongo, *iets* geleerd hebben (b. v. door middel van een eenvoudig *leesboekje* met *letterlijke vertaling*) is dit boek een *kostbaar* zelfs een moeilijk te ontberen *handboek* om zich langzamerhand te oriënteren in dit uitgestrekte taalgebied en denkbelden te vormen omtrent de grootere of geringere *verwantschap*, die tusschen al deze talen zoowel in *klanken* als in *woorden* bestaat.

Het grootste deel van het boek wordt in beslag genomen door kurkdroke *tabellen*, 58 in getal. In elk van die tabellen wordt een vijf- tot achtal woorden vergelijkend behandeld, d. w. z. de pagina's zijn in 5 tot 8 kolommen verdeeld overeenkomende met het aantal der in aanmerking komende woorden. In de kolommen zelf, die zich over verscheidene bladzijden

verlengen, worden die woorden in ruim een vijftigtal *verschillende Bantoe-talen* onder elkander neergeschreven. *Bovenaan* iedere kolom (en dit is, naar mijn idee het voorname feit, dat aan deze schrijfster onmiskenbare rechten geeft op de dankbaarheid der lezers!) wordt de (natuurlijk hypothetische) *oervorm* van het behandelde woord, m. a. w. dat woord zooals het zich in de *oorspronkelijk-gemeenschappelijke Bantoe-taal* moet hebben voorgedaan, in vette letters en met een sterretje gemerkt, aan de lezers aangeboden. Ik zelf, die van harte aan deze schrijfster *bevoegder beoordeelaars toewensch* dan mijn eigen persoon hier zal kunnen zijn, ik zelf ben voor de kennismaking met deze „gedéko-reerden” (een term, waarmee wijlen prof. Cosijn zulke hypothetische woordvormen placht te noemen) bijzonder dankbaar; *voor mij* is dat onderdeel *het voornaamste* van 't heele boek; *zonder* dat zou ik aan heel de rest *bijna niets hebben gehad*.

De Bantoe-taalfamilie omvat, zooals mijn lezers zullen weten, de groote meerderheid der talen van Zuid-Afrika, van de Kaap de Goede Hoop tot ongeveer de 6de breedtegraad, d. w. z. tot ongeveer daar, waar het duistere werelddeel aan beide zijden tegelijk in breedte begint toe te nemen. De Zoeloe-taal is, geloof ik, van al deze talen, hier te lande betrekkelijk het meest „bij name bekend”. Hoe staat het nu met de onderlinge verwantschap tusschen de talrijke idiomen van dat uitgestrekte gebied? De beschouwing van Mej. Homburger's tabellen geven daaromtrent verschillende indrukken. De voornaamste daarvan is voor mij deze, dat over 't geheel de Bantoe-talen evenals de Semitische slechts door *zeer geringe afwijkingen van elkander* schijnen te worden gescheiden. De meeste woorden toch hebben in een aanzienlijk aantal der talen *geheel dezelfde*, in de meeste een *tamelijk sterk overeenkomende gedaante*.

(Ik mag niet verzuimen te vermelden, dat elk der tabellen oordeelkundig volgens een bepaald klankelement of klankelementengroep is ingericht, zoodat er b. v. één tabel is voor de *woordaanvangende m*, één voor de *woordaanvangende n*, één voor de *verbinding pa*, de *verbinding té*, de *verbinding kwo*, enz. enz.)

Wat is het karakter der klankregels, die zich in de verschillende Bantoe-talen doen gelden? Mijn *algemeene* indruk is . . . dezelfde, die ik tot dusver van de klankregels in onverschillig welke taal der wereld ontving, nl. deze, dat (zooals de geestige Alphonse Karr eenmaal omtrent iets heel anders aanmerkte) *plus ça change, plus ça reste toujours la même chose*, m. a. w. dat we hier onder duizenderlei grillige weifelingen en wisselingen in hoofdzak telkens *dezelfde verschijnselen* zien optreden. De Javaansche fonétiek (zooals we die in de *verbale* en andere vormen gewaarworden) scheen mij bij de eerste kennismaking zeer treffend Indo-Europeesch-achtig gaard. Zoo ook de Oeral-Altajische, de Semitiesch-Hamitische, enz. *Eerst maar de inzicht-belemmerende letterschriften overboord* . . . dan stijgt ons luchtschip omhoog en zien we over de bergen het nieuwe daglicht gloren. Zoo ook hier weer in het Bantoe. Is 't iets nieuws voor ons, dat *kw* óf tot *k* óf tot *w* óf tot *h* wordt? Is 't iets nieuws, dat *r* en *l* met elkaar afwisselen? Is 't iets nieuws dat de *dentalen d* en *t* in *l* en ook wel in *r* kunnen overgaan? Mijn lezers antwoorden stellig in koor, dat dit *niet* het geval is. Ook voor zeldzamer overgangen vind ik gewoonlijk nog wel analogieën. Als ik b.v. in de Bantootalen een keelklank als *g* aan de woordaanvang zie afvallen, dan denk ik aan ons beroemde *Gentiaan-bitter*, dat door de Duitschers *Enzian* genoemd wordt, en aan onze *gember*, die door de Duitschers *Inguer*, door de Denen *Ingiver* en door de Zweden *ngifär* wordt genoemd. Of er dan geen „unica” overblijven? Zeker. Ik zou me b.v. niet makkelijk kunnen voorstellen, dat bij ons het woord *lap* in *hap* veranderde, maar . . . ik ben toch zoo vrij aan te nemen, dat het „alleenstaande” van zoo'n feit altijd hoofdzakelijk op onze *beperkte kennis* berust; het „bekende” is dikwijls bij ons te weinig werkelijk bekend en van het „onbekende” is er even dikwijls veel, dat onder een andere naam al een *heel ou'e kennis* van ons is geworden.

Aanmerkingen, die ik (natuurlijk in alle bescheidenheid) op dit zeer degelijk en nauwkeurig studiegewrocht te maken heb, zijn vooral de volgende:

1°. In de voorrede erkent de schrijfster bij de weergeving der 52 verschillende talen *niet een en hetzelfde*, maar *tenminste drie verschillende spellingsystemen* te hebben gevolgd. Volgens H.F.d. is dit een gering bezwaar, omdat er vóór in 't boek eenige aanwijzingen te vinden zijn, met behulp waarvan men langs een omweg de drie spellingen eenigermate tot eenheid brengen kan. *Dat zij hierin gelijk zou hebben, wil er bij mij niet in*. Naar mijn idee is een *juiste aangeving van gelijkheid of ongelijkheid der klanken in een fonetiesch werk niet* No zóóveel, maar zeker No één. Een zeevaarder zou even goed zich kunnen verontschuldigen wegens 't gebruiken van een kompas met *drie verschillende Noordpolen*.

2°. In de tabellen worden zeer dikwijls uit eenige der talen woordvormingen aangehaald, die blijkbaar met *één of meer suf- of préfixen vermeerderd zijn*, die dus *niet zóó als ze daar staan afgeschreven* aan een fonetische vergelijking met de rest van de kolom mogen worden onderworpen. *Gebruik van afscheidelingsstreepjes met verschillende lettersoort* ware ten behoeve der onervarenen zeer gewenscht.

3°. In het oer-Bantoe moet een verschijnsel zich

hebben voorgedaan, dat ik persoonlijk in de oervorm van een Polynéische taal als het Javaansch meen te mogen aannemen, nl. dit, dat oorspronkelijk *samen-gestelde woorden* op verschillende wijzen *als ondeelbare eenheid* een nieuw leven beginnen om dan in verschillende talen en dialecten de meest uiteenlopende gedaanten te gaan aannemen. Zulke woorden nu komen ook in deze tabellen vrij talrijk voor. Naar mijn bescheiden meening is de waarde van dergelijke voorbeelden voor een wetenschappelijk fonetische vergelijking *zuiver negatief*. Wanneer ik b.v. mijn lezers kom vertellen, dat een oer-Bantoesche taalvorm *ma-gwikó* (= oog) in verschillende idiomaten de gedaanten aanneemt van 1° *aisu*, 2° *lito*, 3° *eho*, 4° *inlya*, enz. dan zullen ze wel allemaal gerif toegeven, dat we hier niet op een *zuiver fonetiesch* gebied, maar eerder op een gebied van „raadseltjes opgeven” of van goocheltoeren vertoonen zijn aangeland.

Mijn slotwoord aan 't adres van algemeene linguïsten kan geen ander zijn dan dit: „Schaft U alle dit boek aan, maar doet het niet *alvorens* uit een *ander* boek omtrent één of meer der afzonderlijke Bantoe-talen een eenigszins *levende* en *heldere voorstelling* te hebben geput.”

Den Haag.

Dr. J. M. Hoogvliet.

A. Roemer †. *Homerische Aufsätze*. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 8, geb. M. 9).

Kort na het verschijnen van zijn merkwaardig boek over „Aristarchs Athetesen in der Homerkritik” ¹⁾ is Roemer uit zijn welbesteed leven plotseling weggenomen. Het werk, dat ons thans ²⁾ wordt aangeboden, verscheen weinig weken later, in Juni 1913, door de goede zorgen van zijn leerling en geestverwant Dr. Belzner; de eerste vellen waren door Roemer zelf nog voor de pers gereed gemaakt.

In Roemer verdwijnt van het tooneel der kritiek en aesthetiek een buitengewoon kundig, scherpzinnig, zelfstandig en werkzaam philoloog, die onversaagd placht op te komen voor zijn overtuiging, vol „jugendlich-frischen, natürlich-liebenswürdigen Sinn”, gelijk het schoone getuigenis luidt, dat Belzner aan zijn leermeeester in het graf heeft medegegeven. Van die Liebenswürdigkeit placht voor Roemers tegenstanders — of wie hij als zoodanig beschouwde — niet veel over te schieten; maar ook dezen zullen zijn nagedachtenis zeker in eere houden en het bekende dichterwoord op hem toepassen: „neemt hem zooals hij was: hij was een man.”

Ook in de drie verhandelingen, die in dit opus postumum zijn bijéén gevoegd, is Roemer zichzelf, geheel en al. De eerste, „über den Kunstcharakter der homerischen Poesie,” schijnt mij het best afgerond en het best geslaagd. Zij is vooral tegen Finsler gericht, die — grootendeels in aansluiting aan Bergk — heeft beweerd dat het negende boek der Ilias niet goed zou samengangen en geen deel van het oorspronkelijke gedicht zou zijn. Roemer is overtuigd van de éénheid der Ilias, en sluit zich bij het betoogen daarvan ook thans, evenals vroeger, zoo nauw mogelijk aan bij Aristarchus.

In het tweede opstel, een geheel omgewerkten herdruk van een in 1902 verschenen tijdschriftartikel ³⁾, stelt Roemer „den Kunstcharakter des zweiten Teils der

¹⁾ Besproken door Dr. Groeneboom in het *Museum* van Aug.-Sept. 1913.

²⁾ D. w. z. einde 1913; ik ontving het exemplaar ter recensie in December 1913, en zond dit stukje kort daarna aan de Redactie.

³⁾ „Der Schluss ist unvollendet”, teekent Belzner aan (blz. 143).

homerischen Odyssee" in het licht, en neemt daarin terug of bestrijdt althans — want hij ontkent dat hij ooit zoo zou hebben geoordeeld — de meening dat het tweede deel der Odyssee van een anderen dichter afkomstig zou zijn dan het eerste ¹⁾.

Het derde stuk is reeds blijkens het opschrift: „*einige Probleme der Göttermaschine bei Homer*” geen geheel, en heeft mij minder bevredigd dan de beide voorafgaanden, al is ook dit geschrift rijk aan scherpzinnige opmerkingen en vruchtbare denkbeelden. Roemer beoogt daarin dat de „Göttermaschine”, m. a. w. de tusschenkomst der goden, voor den dichter der Ilias en dien der Odyssee heel wat meer is dan een stijlsieraad en zonder schade voor den samenhang niet kan worden weggedacht. De dichter laat de goden ingrijpen zoo vaak bij hen noodig heeft, om aan zijn verhaal dien gang te kunnen geven dien hij wenscht en aannemelijk te maken wat anders onwaarschijnlijk of zelfs ongerijmd zou schijnen. Want in de menschenwereld, die hij schildert, mag de samenhang tusschen oorzaak en gevolg nergens schijnen te ontbreken: voor het toeval is in Ilias of Odyssee geen plaats (blz. 72).

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

Hesiodi carmina ed. A. Rzach (ed. minor). Leipzig, Teubner. 1913 (Pr. M. 1.80, geb. M. 2.20).

Wie door geregeld gebruik vertrouwd is geraakt met de in 1902 door Rzach uitgegeven Editio maior van Hesiodus, en door ervaring weet, met hoe kundige zorgvuldigheid door dezen in de hesiodische litteratuur uiterst geverseerden geleerde van al de hem ten dienste staande subsidia voor dien arbeid werd gebruik gemaakt, zal zeker niet licht terwille van de hier aangekondigde editio minor de groote uitgave voor goed ter zijde leggen. Toch is zij ook de kennismaking ten volle waardig. Bestemd voor een klasse van lezers die aan volledige opgave der parallelplaatsen, testimonia en variae lectiones geene behoefte gevoelen, en door eene zeer gelukkige keuze van den apparatus criticus verrijkt met eene bloemlezing der verschillende subsidia, bleek de editio minor reeds in twee uitgaven (1902 en 1908) welkom en zoo is zij ook thans, als aanvulling van de reeds twaalf jaar oude groote uitgave, in deze derde editie vrij wel onmisbaar. De oogst uit critische studiën, en uit verder publicatiën van het laatste decennium is op het gebied der Hesiodus-litteratuur zeer rijk, en zoo iemand, dan is wel Rzach de man om van de verschillende vruchten uit dien oogst de waarde met objectieven takt te bepalen. Dit zal niet licht iemand betwijfelen die Rzach's referaten in Bursians Jahresberichte kent.

Onze aankondiging kan zich tot deze weinige woorden te eer bepalen omdat ieder lezer reeds van zelf begrijpen zal dat door den onvermoeiden Hesiodus-uitgever voor deze editio tertia nauwkeurig notitie is genomen van alle vondsten en critische onderzoekingen sedert 1908 bekend geworden. Dat de papyrus-publicaties van het laatste lustrum niet zoo verrassende resultaten hebben gebracht als de daaraan voorafgaande jaren, is niet zijne schuld. Intusschen zal de opmerkelijke lezer kunnen zien dat ook de *papyr. Oxyrrh.* 873 (Theog. 930—939 en 994—1004) en de in 1911 door Hunt gepubliceerde *Pap. Ryland* (de oudste tot nu toe bekende

Hesiodus-papyrus met fragmenten van Theog. 643—656) nauwkeurig door den uitgever zijn geraadpleegd, en zijn behandeld met die zorg welke in het algemeen de editio minor van Rzach maakt tot een model van eene „hand-uitgaaf.”

Amsterdam.

K. Kuiper.

Griechisches Neues Testament, Text mit kurzem Apparat (Handausgabe) von H. von Soden. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1913. (Pr. geb. M. 5.).

Von Soden, door een noodlottig ongeval in het begin van dit jaar om het leven gekomen, heeft met deze handuitgave zijn levenstaak volbracht. Eerbied voor de stalen werkkraft en het organisatievermogen, door den overleden geleerde ten toon gespreid, zou ons reeds nopen een en ander over het grootere werk, waarop dit kleine rust — hier te zeggen, indien dit niet reeds noodzakelijk was om de beteekenis van de bovenvermelde uitgave te kunnen schatten. Waar de klassieke philologie met tientallen van codices werkt, omvat het materiaal der philologia sacra even zoovele honderdtallen van hss. Meer dan twee en een half duizend afschriften van het N. T. of van gedeelten daarvan bieden ons een reeks van texthistorische problemen, die niet verwaarloosd kunnen worden: immers het gaat hier niet om een werk, dat in de kringen der geleerden is gebleven, maar om een geschrift, dat zijns gelijke niet heeft. Het heeft den geest der volkeren gedurende de eeuwen gevormd en de geestesarbeid dier eeuwen heeft ook weer zijn text niet ongedeerd gelaten. Er behoort moed toe om de N.T.ische textcritiek te beoefenen, zoo als Von Soden zich dit ten taak gesteld had. Met subjectivisme komt men hier niet verder: eerst moet in den chaos orde geschapen worden. Van de 18e eeuw tot op heden ¹⁾ is daaraan gewerkt: Wetstein, Mill, Bengel, Semler, Griesbach, Hug, Matthaei, Lachmann, Tregelles, Tischendorf, Westcott & Hort en vele anderen, in wier gezelschap Von Soden zeker nog niet de laatste zal wezen. De betrekkelijke eenstemmigheid ten opzichte van den N.T.ischen text, waarvan Nestle's edities een goed beeld geven, wordt thans door Von Soden verstoord, hoewel minder dan men verwachten zou.

Zijn schets van de texthistorie wijkt meer uiterlijk dan innerlijk af van de verkregen resultaten, zooals die ten slotte door Westcott en Hort waren geformuleerd. Volgens hem zijn onze hss. in te deelen in drie groepen: de *K*(*οινη*)-text, die in de meeste voorkomt, ouder is dan de VIIIe eeuw en de *textus receptus* der oudere Grieksche Kerk vormt, verder de *H*(*σύγχροτος*)-text, die afkomstig is uit Egypte en ten slotte een *I*(*ερουσαλημ*)-text, die in Palestina haar beslag gekregen zou hebben. Deze indeeling beantwoordt vrijwel aan de oudere: *K* = de Antiocheensche (Syrische) recensie, *H* = de Alexandrijnsche + den z.g. Neutralen text, *I* = de Grieksche getuigen van den z.g. „Westerschen” text. De stelling van W.H., dat hoofdzakelijk codex Vaticanus met den Sinaiticus (*B**) ons een vrijwel ongedeerd „neutralen” text gaven, blijkt meer en meer aan zeer sterke bedenkingen onderhevig te zijn. De z.g. „Westersche text” blijkt verder bij nader onderzoek vrijwel overal in Oostersche vertalingen voor te komen en ons te stellen voor 't probleem, hoe wij uit deze, aan de werkzaamheid der Grieksche geleerdheid ontsnapte en daarom wellicht vaak oorspronkelijker gegevens, een draad zullen ontwarren, die ons voert in een periode, waarin deze kerkgeleerden hun ordenend werk nog niet hadden verricht. Von

¹⁾ Vgl. Finsler *Homer* I 428: „In den Homerischen Studien 1902 nimmt Roemer für die zweite Hälfte der Odyssee einen besondern Dichter an, eine eigene und einzigartige Dichterindividualität, die sich aus dem Chorus der homerischen Sänger greifbar heraushebt und uns in eine ganz andere Welt versetzt.” Finsler's werk hoop ik binnenkort in het *Museum* te bespreken.

¹⁾ *Theol. Stud.* 1913, 3.

Soden heeft dit probleem onderschat en de toestand gecompliceerd door een theorie omtrent het ontstaan van deze afwijkende tekststreamingen, die m.i. niet met vertrouwen kan worden aanvaard. Volgens hem is nagenoeg alle variatie in de oude teksten ontstaan door den invloed van een door Tatianus (einde II eeuw) bewerkte ineenvoeging der 4 evangeliën (het z.g. „Diatessaron“). Dergelijke factoren zouden ook in Handelingen alles moeten verklaren. In de rest van het N.T. heeft Marcions uitgave der Paulusbrieven deze werking gehad. In het voorbericht van deel II der groote uitgave, p. VI beweert V.S. : „voor het phantoom van een „Westerschen text“ naast Tatianus laten de aangevoerde „Zeugenreihen“ geen plaats over.“ Toch hebben b.v. de studiën van Sanders over het Freer-MS. (The Washington MS., vol. XI, part I van The University of Michigan Studies, 1913, p. 41) weer bevestigd, dat „de eigenaardigheden van den z.g. Westerschen text nauw samenhangen met de oude vertalingen“¹⁾. Vermelden wij nu nog het feit, dat wij geen z e k e r h e i d hebben of het Diatessaron oorspronkelijk in het Grieksch of in het Syrisch was opgesteld, dat wij het althans alleen kennen in de Arabische vertaling van een verdwenen Syrisch, naar de Pesjitto herzien, exemplaar, verder in een Armeensche vertaling van Ephraëms Syrische commentaar op het Diatessaron en ten slotte in eenige citaten bij Aphraates en Iso'dadh, dan is 't duidelijk met welk een moeilijk te hanteeren instrument Von Soden wil, dat men werken zou — tenzij men hem in alles blindelings volge. Met onze kennis van Marcions text is 't al niet veel beter gesteld. Het bewijs voor deze positiën levert Von Soden echter z. i., op pp. 1309 — 1643, 2028—2035. De groote taak der textkritiek (Handausgabe p. XV) ligt nu, z. i., in het fixeeren van den text der drie „recensies“ K H I. Op grond hiervan wordt de gedrukte text naar de volgende regels geconstitueerd (p. XXIII)

- (2) staan de lezingen der recensies vast, dan wordt in den regel die opgenomen, die in twee ervan voorkomt.
- (3) Bieden twee recensies een lezing, die met parallele plaatsen overeenkomt, dan is de van de parallele plaats afwijkende lezing — uitzonderingen voorbehouden — opgenomen.
- (4) De lezing, die Tatianus aanvaardde, is principieel verdacht van afwijking ten opzichte van den oorspronkelijken text. Alleen wanneer twee recensies met Tatianus instemmen en de derde samenvalt met een parallele plaats, moet deze laatste als secundair veroordeeld worden, ook al heeft de eerste ook een parallel.
- (5) Waar oude, wederzijds zeker onafhankelijke getuigen, al zijn die slechts kerkvaders of vertalingen, samenstemmen in een lezing, die afwijkt van Tatianus, komt deze voor den text ernstig in aanmerking, ook wanneer alle drie de recensies met Tatianus medegaan.

Afgezien van bezwaren is dus de groote vraag : hoe te beslissen tusschen „Tatianus“ en K—H—I ? Het werkelijk interessante en voor den onderzoeker waardevolle is : na te gaan hoe Von Soden dit gedaan heeft en, zoo noodig, zelfstandig anders te beslissen. Hiertoe stelt deze handuitgave ons niet in staat : haar apparaat leert alleen dan iets, wanneer men Tischendorfs octava maior of, desnoods, Baljonernaast legt. Doet men dit niet, dan zal men er hoogstens uit leeren

spreken over „recensies“, maar zakelijk doordringen in de werkelijke vragen zal men niet. Bovendien lijdt deze uitgave, evenals de *editio maior*, onder het systeem der *negatieve notatie*. Von Soden verdeelt n.l. zijne recensies weer in onderdeelen, die bepaalde groepen van hss. omvatten. Hier zit enorm veel werk en studie achter, daar deze groepeerings alleen zichtbaar worden bij diep doordringen in reusachtige massa's varianten. Zeer te betreuren is het echter, dat hij zich nu van deze feiten bediend heeft om zijn notatie te bekorten. Hij vermeldt b.v. de lezing, die de kortste getuigengroep heeft. De overige getuigen stemmen dan alle tegen ; ondertusschen moet de lezer om hier achter te komen zelf de getuigenlijsten raadplegen en noteeren welke hss. dit zijn. Verschillende andere bekortingstrucs, die werkelijk zeer vernuftig en eenvoudig zijn, maken 't mogelijk, dat inderdaad een maximum van inlichting op een minimum van ruimte saamgeperst wordt, maar het resultaat is ten slotte een ongerechtvaardigd tijdverlies voor den serieus werkenden lezer. Het ware zeer te wenschen, dat wij inplaats van deze handuitgave een editie in groot quarto of folio ontvangen hadden, waar de drie recensies althans in parallele kolommen en hun onderverdelingen door lettersoort, haakjes of onderstreeping onderscheiden waren, zoodat het geheele apparaat zonder tijdverspilling toegankelijk was. Thans dringt zich de constructie van Prof. Von Soden in den vorm van een notatiesysteem tusschen de wetenschap en de feiten. Het is misschien niet onmogelijk, dat deze constructie aan de realiteit beantwoordt, het is echter te veel gevegd, dat men dit controleeren zou aan een materiaal, dat alleen ten koste van een ingespannen arbeid, die overbodig moest zijn, uit het notatiesysteem in bruikbaren vorm op te delven is. In de handuitgave zijn deze bezwaren nog vermenigvuldigd : feitelijk vinden we hier niets dan de geconstitueerde teksttypen en veel te weinig materiaal. Dit moet voor den gebruiker noodlottige gevolgen hebben. De waan wordt gewekt, dat alles inderdaad zoo eenvoudig is en zoo vast staat als het apparaat hier apodictisch leert. De argelooze lezer weet, dat de groote uitgave met haar paar duizend pagina's inleidende studie van hss., groepen, klassen, typen, recensies enz. een standaardwerk is, maar kan niet bevroeden, dat daar zelfs de methode van onderzoek nog zware bedenkingen wekt, waarvan slechts een enkele hierboven werd formuleerd, terwijl het grondig onderzoek naar de feiten belemmerd wordt door de wijze, waarop het materiaal ons voorgelegd is.

Een enkel voorbeeld : op de zeer merkwaardige plaats 2p3¹⁰ leest Von Soden p. 301 terecht γη και τὰ ἐν αὐτῇ ἐργα εὐρεθήσεται. 't Apparaat der handuitgave geeft slechts : κατακησεται l. εὐρεθήσεται (1K 316) K. ἀφανισθήσονται (cf. Ja 414) H³³ d. w. z. de codices der K(oinḗ)-recensie lezen κατακ', en de Cod. Ephrem Syri rescriptus H(esychius-recensie) leest ἀφαν'. Men vergelijkte nu Tischendorf of zelfs Baljon om te zien wat men hier mist. Zelfs Nestle geeft hier meer aanleiding tot overwegen van de gedachten, waardoor men tot de verschillende varianten gekomen is. En dat is voor den lezer van de grootste betekenis.

Hoe keurig dus ook uitgevoerd, moet deze handuitgave toch uit wetenschappelijk, practisch en paedagogisch oogpunt onvoldoende worden geacht. Zij geeft slechts een helder beeld van hetgeen Von Soden zelf voor een handuitgave uit zijn apparaat meende te kunnen losmaken „um den Leser des Textes zu instruieren auf Grund welchen Materials und nach welchen Grundsätzen der Text hergestellt ist, welche Lesarten mit den in den Text aufgenommenen im Lauf

¹⁾ Cf. *Review Theology and Philosophy* 1908, Oct., Nov., 1914 March, *Geref. Theol. Tijdschr.*, XV, 5. 6. 7., *Zschr. ntl. Wsch.*, XV, 4.

seiner älteren Geschichte ernstlich concurrirt haben, wie (nach meinen Ergebnissen) die Texte der drei groszen Rezensionen aus dem Anfang des 4. Jahrhunderts aussahen, und auf welcher Vorgeschichte deren Schöpfer ihren Text aufgebaut haben." Dit is *mis-schien* heel belangrijk voor wie weten wil wat de feiten in Von Soden's handen, nadat zij door diens zeef en molen gegaan zijn, beteekenen. Zoo belangrijk, dat wij dit boek gaarne aanbevelen zouden, is deze speciale kennis echter niet, vooral niet wanneer zij verwisseld zou worden met inzicht in feiten en methode der tekstkritiek zelve.

Groningen.

J. de Zwaan.

M. Annaei Lucani belli civilis libri decem, tertium edidit C. Hosius. Leipzig, Teubner, 1913. (Pr. M. 4.40, geb. M. 5).

In het jaar 1892 verscheen de eerste uitgave van dezen Lucanus, na dertien jaar de tweede en na acht jaar de derde. De belangstelling in de Pharsalia is dus toegenomen of de oplage van den tweeden druk kleiner geweest dan die van den eersten. Voor den dichter willen wij het eerste hopen. Toen Hosius voor de eerste maal zijn Lucanus uitgaf, was Francken nog met zijn eigen critische uitgave bezig. De verschijning van Hosius' editie was voor den grijsen geleerde een onverwachte slag, maar toch zette hij zijn arbeid voort, want hij was zich bewust, dat zijn werk, ook na de uitgave van Hosius, niet overbodig geworden was. In de voorrede van het eerste deel schrijft Francken: „et de Hosio post triumphum annorum usum locupletior testis quam cum anno 1893¹⁾ eius libri censuram dedi, affirmo quod olim testatus sum. Eius editio studiis Lucaneis bonum fundamentum egregia ἀκρίβεια compositum offert. Si quis tamen ea editione satisfactum putat postulatis omnibus, et fuit qui crederet, valde errat — nisi forte nulli lectores sint, qui amplius scire cupiant quam quid in mss. tradatur et ab editore, qui se insinuavit in mentem et sermonem auctoris, obscuris locis cognoscere velint, num se ludat imbecillitas sua an taciturnitas editoris an mendum non correctum." Dit oordeel kan ook nu nog gelden, nu wij den derden druk voor ons hebben. Alleen stelt Hosius zich niet tevreden met „quid in mss. tradatur" te vermelden, maar tracht hij zooveel mogelijk tot de lezing van den archetypus op te klimmen. Daarbij gaat hij uit van den Montepessulanus H 113 (M), die bij Francken eerst in de tweede plaats kwam, terwijl hij met Fr. Beck den Ashburnhamensis (A), die door Francken vooropgesteld werd, als een apographon van den Parisinus 10314 (Z.) beschouwt. Het komt mij voor, dat het standpunt van Hosius het juiste is en dat ook Francken, wanneer hij nog leefde, tot andere gedachten zou zijn gekomen. Van de honderd vijftig hschr., die wij van Lucanus bezitten, is dus M het beste, daarbij sluiten zich Z en P (Parisinus 7502) aan, terwijl eerst daarna de Vossiani U en V (XIX f. 63 en XIX q. 51) in aanmerking komen (Hosius praef. LIV).

Kan ik mij met deze waardeering der overlevering geheel vereenigen, wat de constitutie van den tekst betreft, had ik gaarne gezien, dat Hosius wat minder conservatief was te werk gegaan. Niet dat ik het noodig of gewenscht acht alle mogelijke conjecturen, die nu in de adnotatio critica staan, in den tekst op te nemen, maar zelfs op plaatsen, waar de lezing der hschr. er weinig toe afdoet, omdat het woorden betreft die telkens door de librarij met elkaar verward worden, houdt Hosius krampachtig aan de overlevering vast. Zoo

behoeft men maar weinig aan Latijnsche palaeographie gedaan te hebben om te weten, hoe dikwijls *horis* en *auris* (dat. of abl. plur.) met elkaar verward worden. De fout, gemakkelijk uit het dicteeren te verklaren, komt bij Manilius ontelbare malen voor¹⁾. Toch geeft Hosius uit (I 16):

quaque dies medius flagrantibus aestuat horis,
een onmogelijke lezing, omdat op die plaats geen sprake is van den tijd van den dag, maar van een deel van de aarde, het zuiden, daargelaten al de tautologie die ontstaat door de verbinding van *dies medius* met *flagrantibus horis*.

Een ander voorbeeld, waar de lezing van de hschr. verdedigd wordt, hoewel Guyet, Heinsius, Burmann, Nettleship, Francken en Postgate met recht aan de juistheid der overlevering twijfelen, is VII 141. Daar blijft Hosius met Heitland (Class. Review XI p. 258) lezen:

tunc omnis lancea saxo

erigitur,

hoewel hier voor het werkwoord *erigere* geen plaats is, dat, zooals Postgate te recht opmerkt, is set upright¹⁾ of 'is elevated' beteekent, terwijl wij het begrip van *corrigere* verwachten. *Erigitur* is waarschijnlijk ontstaan, doordat het vorige vers ook met *e* begint. Een dergelijk conservatisme, dat zich o.a. in de voorrede (p. LVI) aldus uit: „neque in scriptore, quo paucos invenias melioribus membranis traditos, a studio verba codicum tutandi, quoad fieri potest, animus hodie abhorret," is een psychologisch verschijnsel, dat ik ook reeds bij Fisher's uitgave van Tacitus heb opgemerkt. Door het dagelijksch omgaan met een mooi handschrift (en Hosius heeft voor deze derde uitgave op nieuw den Montepessulanus te Greifswald gecollationeerd), krijgt men zulk een veneratie voor de overlevering, dat men het als heiligschennis beschouwt daaraan te gaan tornen, en men vergeet welke etapes er liggen (Symmachus — Cassiodorus — Iersche en Angelsaksische monniken — Karolingers) tusschen het autographon van den dichter en den archetypus, dien men tracht te reconstrueeren. Ik geloof, dat indien men van elken uitgever zou eischen, naast den tekst ook een vertaling te leveren, hij de verkeerdheid van dit ultra-conservatisme beter zou inzien.

Overigens heb ik voor deze editie, zooals trouwens voor alles wat uit handen van Hosius komt, allen lof. De adnotatio critica is hoogst betrouwbaar, de testimonia veterum zijn zeer volledig, de indices „non sine sudore taedioque confecti" overvloedig en rijk. Drukfouten heb ik niet opgemerkt behalve dat in de praefatio een paar malen (XVII r. 22 en XXIV r. 4) P staat waar Π moet gelezen worden, aangezien daar het palimpsest bedoeld wordt, en dat vermoedelijk I 433 de lezing in A *raptum* is (niet *raptim*), vgl. praef. XXXII r. 14.

Groningen.

J. van Wageningen.

S. A. Krijn, De Jónsvíkingasaga. Leiden, Ed. Ydo, 1914. (Amsterdamsche diss.).

De Oudnoorsche Jónsvíkingasaga is ons overgeleverd in vijf verschillende redacties, van welke sommige door een aanzienlijk aantal handschriften vertegenwoordigd worden. Daar die redacties in menig opzicht van elkander afwijken, terwijl er bovendien eene reeks andere geschriften bestaat, waarin dezelfde stof ter sprake komt, levert de genoemde saga velerlei kwesties

¹⁾ Berl. Phil. Woch. 1893 p. 300.

¹⁾ Vgl. ook Drakenb. ad Sil. XV 67.

op, die haar eene afzonderlijke studie overwaard maken. Mejuffrouw Krijn, die zulk eene studie ondernomen heeft, toont in haar werk zóóvele goede eigenschappen te bezitten, dat wij slechts hopen kunnen, dat op den duur hare dissertatie moge blijken eene inleiding te zijn geweest tot datgene, wat tot volkomen begrip van haar werk onmisbaar is: eene vollediger uitgave van den text in al zijne vormen.

De vele kwesties, die zich voordoen, worden door de schrijfster alle volgens ééne deugdelijke methode behandeld: de vergelijkende studie van ieder motief, zooals het zich in de verschillende texten vertoont. Reeds het eerste hoofdstuk, waar de vijf redacties der saga gekarakteriseerd worden, biedt hiertoe ruimschoots gelegenheid. Immers in één ervan vinden wij vele toevoegsels van een jonger bewerker, in een tweede is eene afwijkende recensie — aan Heimskringla ontleend — door den text heengewerkt, de derde redactie bekort sterk, de vierde toont nevens bekortingen ook afwijkingen naar bronnen, die aangewezen kunnen worden, terwijl eindelijk de vijfde redactie door groote omslachtigheid van verhaaltrant uitmunt. In het 2de hoofdstuk worden de vragen reeds moeilijker, daar hier de groepeerings der redacties besproken wordt. Doch de boven beschreven methode maakt het de schrijfster mogelijk aan te toonen, dat alle vijf op ééne schriftelijke bron teruggaan, terwijl de eerste drie blijkens eene gemeenschappelijke fout eene afzonderlijke groep tegenover de laatste twee vormen. In het 3de hoofdstuk wordt betoogd, dat de saga ontstaan is uit twee deelen, die oorspronkelijk niet bij elkaar behoorden. Dan geven het 4de en 5de hoofdstuk beschouwingen over de bronnen der beide deelen, welke hare betekenis vooral ontleenen aan de omstandigheid, dat hier sporen gevonden worden van enkele verloren geschriften, n.l. eene oude Deensche geschiedenis en eene Jarlasaga voor het eerste, eene oudere Jómsvíkingasaga voor het tweede deel. Van de laatste wordt de inhoud door vergelijking met Fagrskinna en met enkele bewaard gebleven gedichten vastgesteld. Een 6de hoofdstuk over de behandeling van dezelfde stof in andere geschriften (Konungasögur, Saxo), en een 7de over de jongere ontwikkeling der overlevering besluiten het werk. Belangrijke deugden der schrijfster zijn de consequentie, waarmede zij van het begin tot het einde aan hare methode vasthoudt, zonder ooit van die methode eene sleur te maken, het onbevengene oordeel, dat zij tegenover subjectief-getine beschouwingen gelden laat (zie bijv. blz. 43), en eindelijk de ruime blik, dien zij op aard en aanleg der verschillende schrijvers heeft (zie o.a. blz. 70, 89).

Enkele bezwaren heb ik evenwel ook. De stijl is somtijds duister, zoodat men slechts moeilijk de bedoeling vatten kan, en zich dan nog wel eens afvraagt, of er eigenlijk niet iets anders beoogd wordt dan er staat. Eene zekere omslachtigheid is den betoogtrant van Mejuffrouw Krijn ook niet vreemd. Zoo had zij zich b.v. in het begin van het 2de hoofdstuk veel gemakkelijker kunnen afmaken van het bewijs, dat de vijf redacties op ééne geschreven bron teruggaan, na al hetgeen reeds in hoofdstuk I opgemerkt was. Lastig is het ook, dat, wanneer een zelfde punt in verschillend verband tweemaal ter sprake komt, de tweede keer niet naar de eerste verwezen wordt. Zoo had op blz. 95 (Snorri en de Jómsvíkingasaga) naar blz. 63 verwezen moeten worden, en op blz. 67 (Agrip) naar blz. 47. Eindelijk kan bij mij het veelvuldig gebruikmaken van een argumentum ex silentio niet door den beugel. Op blz. 63 moet de lezer op grond van een tweetal ondergeschikte trekken, die Snorri niet vermeldt, aannemen, dat deze noch Fagrskinna noch de Jóm-

víkingasaga voor zijne voorstelling gevolgd heeft. Op blz. 68 wordt betoogd, dat de sagaschrijver de Vellekla niet als bron gebruikt heeft, omdat hij een romantisch motief van dat gedicht niet vermeldt, terwijl hij toch groote voorliefde voor het fantastische heeft. Dergelijke stellingen zijn niet voldoende geadstrueerd. In verband hiermede lijkt mij ook de bewijsvoering van het 3de hoofdstuk (de tweeledigheid der saga) zwak. Het is niet voldoende, dat de argumenten van een voorganger, die de eenheid der saga had betoogd, ontzenuwd worden, doch de tweeledigheid moet men bepaald aantonen, daar de eenheid a priori waarschijnlijker is. En daartoe deugen de argumenten niet. De visioenen van Klakk-Haraldr beantwoorden weliswaar niet aan de chronologie, doch wel aan een innerlijken climax; het eerste deel der saga moge geene verklaring van het tweede bevatten, het is in ieder geval eene goede inleiding ervoor; en het argumentum ex silentio van blz. 58 (bovenaan) schijnt mij waardeloos. Men moet van zijne methode niet te veel vragen.

Uit het bovenstaande zal men, hoop ik, den indruk ontvangen hebben, dat wij hier ondanks enkele tekortkomingen te doen hebben met eene goede dissertatie, die ons, gelijk reeds werd opgemerkt, op voortzetting van dezen arbeid doet hopen.

Rotterdam.

A. G. van Hamel.

G. S. Overdiep, *De vormen van het Aoristisch praeteritum in de Middelnederlandsche epische poëzie*. Rotterdam, Brusse. 1914. (Leidsche diss.).

Na de woord- en tekstverklaring, de tekstkritiek en de klank- en buigingsleer van het Middelnederlandsch, is ook de syntaxis zich gaan verheugen in de belangstelling van de taalkundigen. Nadat vooral Van Helten, in zijn Vondelgrammatica en in tijdschriftartikelen, een aantal punten had besproken, volgde de samenvattende behandeling der mnl. syntaxis in het proefschrift van Stoett, later in tweeden druk belangrijk uitgebreid; aan enkele onderdeelen zijn voorts monografieën gewijd. Thans is onder bovenstaanden titel een studie van syntactisch-stilistische aard verschenen, waarin de schrijver de middelen bespreekt die onze mnl. epische dichters bezigden om den in hun verhaal meest gebruikelijken tijd, het praeteritum van de perfectieve „aktionsart” ¹⁾, uit te drukken. Voor dat doel werd een tamelijk groot, in ieder geval voldoende aantal epische werken, geheel of gedeeltelijk, onderzocht.

Eerst geeft de schr. van die perfectiveeringsmiddelen een kort overzicht, dat beter op zijn plaats was geweest aan het slot van het werk. Vervolgens over praefigering sprekende uit hij zich, op grond van hetgeen door Mourek, Delbrück en Behaghel is gezegd, zeer sterk tegen de door Streitberg betoogde onderscheiding van verba imperfectiva en (meestal samengestelde) perfectiva in het Germaansch. Ongetwijfeld heeft Streitberg zijn doel voorbijgeschoten, maar dat samenstelling wel degelijk in een groot aantal gevallen met perfectiviteit (ook al een term dien O., m. i. zonder voldoende reden, minder gewenscht acht) gepaard gaat, blijkt toch duidelijk uit het rijke materiaal van Streitberg, wordt ook door O. erkend, en is nog tegenwoordig in verschillende germaansche talen duidelijk genoeg waar te nemen: trouwens dat vloeit direkt voort uit de be-

¹⁾ Schr. geeft de voorkeur aan den, uit de slavische grammatica afkomstigen term „aspect”, dien hij „practischer” vindt. Waarom? Het woord *aspect* zegt tot diegenen die met de zaak onbekend zijn, niets; *aktionsart* althans iets.

teekenis der praefixen waarmee die werkwoorden zijn samengesteld.

Meer voldoet mij wat O. over het gebruik van het praesens historicum in zijn beide functies van „imperfectisch” („recapituleerend”) en „aoristisch” praesens schrijft; hier heeft hij inderdaad zeer verdienstelijk werk geleverd. Hetzelfde geldt van zijn behandeling van het omschreven perfectum; ook dit komt in de epische poëzie in twee functies voor, „recapituleerend” en „aoristisch”. Het ontstaan van dit gebruik uit wat men gewoonlijk de perfectische aktionsart noemt, wordt door den schrijver zeer aannemelijk gemaakt: hij betoogt dat het zoo moet verklaard worden, dat de verhaler zich verplaatst in den tijd van de personen die in zijn verhaal optreden; wat voor hen perfectisch was is 't dan ook voor hem, vandaar het gebruik van den perfectumvorm voor een recapituleerend omschrijven van het verleden, en vervolgens ook in „aoristisch” gebruik. — Bij deze behandeling van de tijdsvormen sluit zich een vergelijking aan van de mnl. uitdrukkingswijzen met de tempora in 't oudfransche epos, waarbij de schr. zich bepaalt tot de 1000 eerste verzen van den Ferguut; gaarne zou men dat onderzoek wat uitgebreider zien, maar voor de gedichten waaruit O. voornamelijk put, den Walewein en den Alexander, kon hij zoo'n onderzoek natuurlijk niet instellen.

Daarna behandelt schr. de adverbia die het „aoristisch aspect” uitdrukken, en hij wijst er op dat men hetzelfde in de oudgermaansche epische poëzie, bijv. in den Beowulf en den Heliand vindt; dat die adverbia ook voor andere stilistische doeleinden dienen, wordt tevens aangetoond.

Ten slotte geeft de schr. een statistiek van het gebruik van verschillende aoristische hulpmiddelen bij Maerlant (Alex., Troje), Segher Dengotgaf, Velthem, Penning, Vostaert, in den Ferguut, den Karel ende Elegast (waarbij de Karlmeinet wordt vergeleken), den Reinaert, den Parthenopeus en de Vergi, en eindelijk bij Stoke; herhaaldelijk heeft hij hierbij gelegenheid tot het maken van interessante gevolgtrekkingen.

Het is jammer dat het verdienstelijke werk van den heer Overdiep wordt ontsierd door een zekere slordigheid van bewerking. Soms is schrijvers betoogtrant verre van duidelijk, zijn wijze van zich uit te drukken onnauwkeurig. Het overzicht over de indeeling der stof wordt hier en daar bemoeilijkt door het ongelijkmatig gebruik van de lettersoorten in de opschriften. Druk- en schrijffouten (de laatste bijv. op het punt van cursiveering in de aanhalingen) zijn lang niet zeldzaam¹⁾. Het gebruik van leestekens is inconsequent; de citaten worden in den regel — maar niet altijd — zonder eenige interpunctie gedrukt, zelfs als de uitgaven waaraan de schr. ze ontleent, wel interpunctie hebben. Kortom, de bewerking vertoont weinig van die acribie waarvan de philologen den naam (maar dikwijls niet de daad) hebben, en die toch eigenlijk in wetenschappelijk werk niet moest ontbreken.

Het is hier niet de plaats om te wijzen op eenige bepaalde vergissingen van den schrijver, of om enkele punten te bespreken waaromtrent ik anders denk dan hij. Liever wil ik den wensch uitspreken dat hij lust en gelegenheid moge vinden om een dergelijk onderzoek als hij met zooveel succes heeft ingesteld voor de mnl. epische poëzie, ook te wijden aan de verhalende poëzie en het verhalend proza van de volgende eeuwen. Enkele malen heeft hij in zijn proefschrift de wijze van zich uit te drukken in de hedendaagsche „volkstaal” vergele-

ken, door aanhalingen uit Brusse's Landlooperij; daarin waren verrassende overeenkomsten met de mnl. dictie op te merken. Een stelselmatig onderzoek van hetgeen tusschen de mnl. epiek en de hedendaagsche „volkstaal” ligt, zal stellig belangwekkende uitkomsten opleveren.

Leiden.

J. Heinsius.

Kristian von Troyes, Wörterbuch zu seinen Sämtlichen Werken. Unter mitarbeit von Hermann Breuer verfasst und mit einer litterargeschichtlichen und sprachlichen Einleitung versehen von **Wendelin Foerster**. (Romanische Bibliothek, 21). Halle, Niemeyer. 1914. (Pr. M. 10).

Dit jongste werk van de oud-hoogleraar Foerster bestaat uit twee gedeelten, die afzonderlijk besproken dienen te worden: een woordenboek, dat belangrijke diensten zal kunnen bewijzen, en een inleiding, die alle wetenschappelijke waarde mist, hier en daar niet veel anders is dan een pamflet, en waartegen zo spoedig mogelijk gewaarschuwd behoort te worden.

Het eerste hoofdstuk behandelt, in 6 bladzijden, „Das Volksepos”. Bédiers nieuwe theorie over 't ontstaan der „Chansons de geste” wordt verkeerd weergegeven en dan met enige algemene argumenten („ex nihilo nihil fit”, enz) op zij geschoven. Bédier — heet het verder in een lange noot op bl. 228¹⁾ — „ignorirt den Ertrag der ganzen philologischen Arbeit der letzten dreissig Jahre, eine Missachtung, die dem Zug der jetzigen, der Philologie immer mehr abgewandten Zeit zu entsprechen scheint. Es dürfte auch kaum wirkliche Unkenntnis sein”, etc. Dit soort insinuatie is karakteristiek voor Foersters wijze van polemiseren.

Onder de titel „Das klassische Dreigestirn” behandelt Foerster daarna de vier klassieke romans: *Alexandre, Thèbes, Enéas, Troie*. Dit korte hoofdstuk is zo onvolledig en de lastigste kwesties worden er met zoveel aplomb opgelost, dat het onnodig is er enige aandacht aan te wijden. In de Nachträge krijgt Faral, de schrijver van *Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du moyen-âge* een standje, omdat hij Foerster's „seit Jahren vorgetragene These ausführt”, zonder zich „seines Vorgängers zu erinnern”. Wat zijn al die niet-Duitse romanisten toch kleingeestige en onbillike wezens!

't Derde hoofdstuk is getiteld „Welches ist nun der erste Artusroman?”. Hier is G. Paris als slachtoffer uitgekozen. Volgens Foerster hebben G. Paris c. s. in de Mabinogionkwestie, en in 't algemeen overal waar het 't oorsprongsvraagstuk der Arthurromans betrof, een „von gegnerischer Seite schliesslich mit grenzenloser Leidenschaft persönlich gehaltenen Polemik geführt... die ich glücklicherweise durch eine spätere Entdeckung erledigen und die gegnerische Ansicht als eine ganz willkürliche, bloss auf der *petitio principii* beruhende Phantasterei nachweisen konnte.” Rions et passions!

Op bl. 21 begint de eigenlijke bespreking van Chrétien en zijn werk (ruim 200 bladzijden). Wat in dit gedeelte positief vaststaand is, staat ook reeds in de verschillende inleidingen der afzonderlijke romans.

¹⁾ Blz. 3, n. 3 leze men: Anz. f. d. Alt. 17: 91 (daar vindt men een bespreking van Mourick's werk door R. Heinzel).

¹⁾ De blz. 228-237 bevatten „Nachträge zur Einleitung”.

Voor 't overige blijft de wijze van argumenteren van de schrijver dezelfde, en er zijn ook in de feiten tastbare onjuistheden. Dat *Philomena* een werk van Chrétien zou zijn ontkent F. natuurlijk ook nu, en dit is de grote, zeer te betreuren lakune in zijn boek. Aan deze kwestie is een aparte paragraaf gewijd van zulk een minderwaardig gehalte, dat men er slechts het zwijgen toe kan doen. F. is op dit en op andere punten trouwens op hardhandige wijze terechtgezet door Zenker in zijn „Zur Mabinogionfrage” (p. 63—66)¹⁾. Op een andere plaats (p. 54, 55) „behandelt” F. het vraagstuk van de bronnen en de eenheid van *Erec*. Hier negeert hij *alles* wat over die kwestie tegen hem is geschreven (Edens, Jordan, Zenker) en komt dan tot de „konklusie”: „Aber die ganze Anlage des Tendenzromans, seine Grundidee, zwingt bereits zu der Annahme, dass wir uns auf keinen Fall etwa einen mit unserm *Erec* sich irgend deckenden, einheitlichen, dieselben Einheiten, Gespräche und dergl. enthaltenden Roman vorstellen dürfen.”!! Deze paragraaf is de zwakste plek van 't hele boek, én wat methode, én wat kennis der feiten aangaat. Natuurlijk heeft F. zich er wel voor gewacht hier een toch zeer nodige bibliografie te geven²⁾. De schrijver van deze paragraaf kan niet langer beschouwd worden als de beste kenner van Chrétien de Troyes: men behoort hem integendeel te beschouwen als iemand die zich van Chrétien en zijn werk een volkomen verkeerde, door niemand gedeelde, voorstelling maakt.

Men weet dat, volgens Foerster en vele anderen, *Guillaume d'Angleterre* een werk van Chrétien is; anderen menen dat dit onbewezen is. Deze tegenstanders nu worden hier, zoals ook steeds bij vroegere gelegenheden, flink op hun plaats gezet, (p. 29—33), wat niemand verwonderen zal na de onwaardige wijze waarop F. indertijd te keer is gegaan tegen Borrmann, toen deze in een studie over „Das kurze Reimpaar bei Chr. v. Tr. mit besonderer Berücksichtigung des Wilhelm von England” (Rom. Forsch. XXV, 1, p. 287—320) Foerster's argumentatie verzwakt had³⁾.

In de studie over *Yvain* krijgt van Hamel er van langs, wien, naar aanleiding van zijn hypothese over het Jocaste-motief in *Yvain* (Rom. XXXIII), alweer bewust en expres verzwegen plagiaat wordt verweten (p. 232)⁴⁾. Op bl. 187 begint een studie over de Kyotkwesie (tot p. 202). F. noemt hen, die nog aan Kyot geloven, „einige Sonderlinge”, beschouwt hun optreden als een treurig teken des tijds, dat aantoon „wie wissenschaftliche Methode, die nur von Tatsachen ausgeht und

¹⁾ F. laat mij b.v. de nonsens zeggen dat Chrétien *Erec* in een westelijk dialect geschreven zou hebben, de latere werken in een oostelijk (p. 27 en p. 23) en voegt er dan bij: „Diese Behauptung zeigt eine solche krasse Ignoranz in Sachen der altfranz. Dialekte, dass jedes Wort einer Widerlegung ganz zwecklos wäre”. Zo iets is eenvoudig perfide.

²⁾ De algemeene bibliografie op bl. 224—27 is te onvolledig om enige waarde te hebben, behalve waar het de tekstuitgaven van Chrétiens werken betreft.

³⁾ *Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil.*, 1908, 107—14.

⁴⁾ Op bl. 235 wordt hij zelfs uitgescholden voor „der Abschreiber van Hamel”

vorgefasste Meinungen ebenso wie blosser Erfindungen festhält, selten geworden is.” (!!) Hij noemt hen „Kyotler”, spreekt van hun „Gedankenlosigkeit”, heeft het in dit verband over „Keltomanen, Folkloristen und andere — isten und Dilettanten”, enz.

Op enkele punten, waar F. werkelijk argumenteert, heeft men een houvast, zo b. v. daar waar hij de mening van G. Paris bestrijdt volgens welke Chrétien zelf in Engeland geweest moet zijn (p. 40). F.'s argumenten zijn voornamelijk deze: 1°. Chrétien kan zijn kennis van Engeland, zoals hij die in *Cligès* toont, van reizende kooplieden hebben; 2°. in de *G. d'Angleterre* blijkt hij slecht van Engeland op de hoogte te zijn. Maar de topografische aanduidingen in *Cligès* zijn zeer presies, en de *G. d'Angleterre* is misschien niet van Chrétien: de waarschijnlijkheid blijft dus groot dat Chrétien wel in Engeland geweest is. Op bl. 88 bestrijdt F. de bekende mening van G. Paris volgens welke de *Lancelot de amour courtois* op haar hoogtepunt schildert, maar laat Paris' hoofd-argument geheel weg, om daarna te doen alsof Paris beweerd had dat vóór de *Lancelot de amour courtois* in de literatuur niet voorkwam! Als tegenbewijs wijst hij dan op de *Tristan* van Thomas, alsof die passie hoofse liefde was!

Het schijnt mij onnodig deze bespreking verder voort te zetten. Ik heb gemeend dat het *plicht* was deze inleiding van Foerster's boek, zonder consideratie van welke aard ook, te brandmerken als onwetenschappelijk, onwaardig, en gevaarlijk voor studenten en voor niet-romanisten, voorzover zij Foerster nog steeds beschouwen als een autoriteit waar het Chrétien de Troyes' werken betreft. Op flesjes, waarin vergif zit, behoort het etiket „vergif” geplakt te worden. Gelukkig zijn er zulke maar heel weinig in onze wetenschap.

Tans het tweede gedeelte, het woordenboek, waarbij de studie over de taal gevoegd kan worden (p. 210—17). Dit is, daargelaten de onoverzichtelijke manier van rangschikken der stof, serieus werk. In de woordenlijst is achter ieder woord de etymologie geplaatst, b. v. *esmaiance* (*ex-maj-antia*), *assener* (*ad-sinn-are*), maar is het niet te vrezen dat studerende zich bij deze wijze van voorstellen een verkeerd begrip vormen van de historische vorming van dergelijke samenstellingen? Wat beteekent *encore* (*anqua? + hac + hora*)? Hier behoorde ook achter *hac* een vraagteken te staan, en hier blijkt nog een ander bezwaar van deze wijze van etymologiseren in een beknopte woordenlijst: men kan, in twijfelachtige gevallen, nooit volledig zijn. Hoe zal verder een student 't verband zien tusschen *aronde* en *liründine*: ook bij zulke woorden is men noodzakelijk onvolledig en doet meer kwaad dan goed. Inkonsekvent is 't bovendien dan te schrijven *eür* (*a[u] gñriu*). De interpretatie die F. geeft van de opvallende reeks afwijkingen in de tekst van *Erec*, is, geloof ik, onjuist, zoals ik heb trachten aan te tonen *Romania* XLI, p. 97: F. beschouwt al die vormen als behorende tot de oostelijke Champagne, volgens hem Chrétiens eigenlijke dialect; ik beschouw ze liever als „des influences littéraires dans ce sens que leur emploi s'explique par l'emploi de ces mêmes formes dans la littérature (anglo-franco-normande) du temps”. Men vindt voorbeelden van al die eigenaardigheden in

de schrijvers van die tijd door wier lektuur Chrétien zich gevormd heeft. Waarom er dan iets anders in te zoeken? Wat bewijst dat Chrétien in 't oosten van de Champagne geboren is? Immers niets. Bij *poir* tekent F. aan dat de *subj. imp.* bij Chrétien steeds *poisse* is: *Cligès* 905 moet echter *peüst* gelezen worden, rijmend met *üüs'*. (F. corrigeert hier: *scüst*). Bij *Cligès*, vs. 3, zou ik een verbetering willen voorstellen, en hier 't woord *Et* willen vervangen door *C'est*:

1. Cil qui fist d'Erec et d'Enide,
Et les Comandemenz Ovide,
3. Et (l. *C'est*) l'Art d'Amors(,) en romanz mist, etc.

Deze verzen hebben steeds een moeilijkheid opgeleverd: als met *l'Art d'amors* de „Ars Amandi” bedoeld wordt, dan moeten de *Comandemenz Ovide* de „Remedia” zijn. Deze verklaring, die noodzakelijk is zolang men de tekst onaangetast laat, heeft zeker nooit iemand bevredigd. Vervang nu in vs. 3 *Et* door *C'est*, en de betekenis wordt glashelder. Wel steunen de handschriften deze lezing niet, maar 1e is *C'est* een heel gewone formule in zulke gevallen, terwijl het toch bij 't overschrijven gemakkelijk door *Et* kan vervangen zijn; 2e zijn de handschriften van *Cligès* slecht.

F. beschouwt de *e* < *a* als lang en open. Deze klank rijmt bij Chrétien echter slechts met *De, Gre*, enz., en is dus veeleer als gesloten te beschouwen. Bij 't rijm *Chastier: prier* spreekt F. bij 't eerste woord van een „Hiattilgendes i”, wat mij niet duidelijk is: de vormen hebben een analogiese *i*, maar de uitgang is normaal ontstaan. In vormen als *oblier, iriez, desheritier* is immers ook geen kwestie van „Hiattilgung”, maar van suffixe-verwisseling.

Dit alles is echter een kwestie van détails: de grote fout ook van deze overigens met zoveel zorg en competentie bewerkte woordenlijst is dat *Philomena* niet opgenomen is onder de werken van Chrétien.

Amsterdam.

C. de Boer.

Otto Ehrlich, *Wie ist Geschichte als Wissenschaft möglich?* Kritische Studien über Comte, Marx, Rickert, Stammer, Simmel, Bernheim, W. Freitag, Ed. Meyer, Gumpowicz, Lamprecht, Breysig u. s. Berlin, Verlag Dr. Basch und Co. (z. j.).

Het is een merkwaardig, maar zeer verklaarbaar verschijnsel, dat de historici zich in den regel niet al te druk maken over de filosofische grondbeginselen en grondslagen van hun wetenschap. De „Geschichtsphilosophie” is altijd veel meer het terrein van de filosofen dan van de geschiedkundigen geweest. Het is met de geschiedenis veelal gegaan als met de kunst. De kunstenaars hebben gewerkt zooals hun scheppingsdrang hen noodzaakte te arbeiden; evenzoo hebben de geschiedvorschers en geschiedschrijvers onderzocht en uitgebeeld wat hun aantrok en belangwekkend voorkwam. Evenmin als de kunstenaars cursussen volgden of gaven in de theorie der schoone kunsten, hebben de historici de theorie der geschiedenis naarstig onderzocht. Zelfs zoo een wijsgeer soms beredeneerde, dat de geschiedenis eigenlijk geen wetenschap was, hebben de historici zich daarvan genoegelijk weinig aangetrokken; zij zijn voortgegaan te doen wat hun hand vond te doen; zij zijn steeds dieper ingedrongen in het historische verleden en zij zijn daarbij steeds verzekerd geweest van belangstelling in zoo ruimen kring als waarop nauwelijks een andere wetenschap mag bogen.

Het spreekt intusschen van zelf, dat een boekje, waarin getracht wordt de vraag te beantwoorden, hoe de geschiedenis als wetenschap mogelijk is, op onze belangstelling aanspraak mag maken. Vooral wanneer het ons belooft kritische studien te geven over minstens elf bekende historici en „Geschichtsphilosophen” — zie de lijst boven in den titel — en dat alles in nog geen honderd bladzijden, dan neemt men er gaarne kennis van.

Die belangstelling blijft levendig bij het doorlezen. Ongetwijfeld is het niet mogelijk om in zulk een kort bestek alle vragen, die zich hier voordoen, ook maar aan te roeren. Maar de beknoptheid heeft weer haar goede zijde in zoover de schrijver genoodzaakt werd zich zake-lijk te houden bij zijn onderwerp en niet te gaan divageeren, waartoe men in deze materie zoo licht vervalt. Duidelijk en scherp weet dr. Ehrlich ook de problemen te stellen en de oplossingen uiteen te zetten, waartoe men reeds meende gekomen te zijn. Zijn kritiek op deze oplossingen is in den regel juist en treffend, maar minder juist en treffend is hetgeen hij zelf als de oplossing aan de hand doet. Hoe kan het trouwens ook anders? Omnis definitio claudicat en als men een omschrijving wil geven van het begrip geschiedenis, zal men altijd een bepaling maken, die niet op alle gevallen sluit of wier bewoordingen tot dubbelzinnigheid of verwarring aanleiding geven. Het is daarmede als met onze kindervetten; de artikelen zijn in den regel zoo geformuleerd, dat de argeloze lezer er geen touw aankan vastknoopen. Intusschen valt de praktijk wel wat mee en voldoen de artikelen vrij wel, als men maar eenmaal weet, wat er in de praktijk mee wordt bedoeld of liever hoe men gewoon is ze op te vatten. Zoo gaat het ook met het onderzoek naar een goede definitie van het begrip geschiedenis; er is nauwelijks eene te vinden, die voldoet, maar praktisch weet men toch in den regel zeer goed, wat men onder geschiedenis verstaat. Iedere tijd heeft weer zijn eigen opvattingen en deze zijn dan gemeen goed en spreken voor den tijdgenoot van zelf.

Dr. Ehrlich geeft een in den regel zeer juiste kritiek op Bernheim's definitie in zijn bekend en veel gebruikt Lehrbuch der historischen Methode. Hij zelf meent veiliger te gaan door niet aprioristisch te redeneeren en theoretisch op te stellen, wat geschiedenis is, maar door zich de vraag te stellen, „was in den wirklich vorhandenen historischen Werken selbst Gegenstand der Geschichte ist und gewesen ist und aus dem Vorgefundenen, aus all den einseitigen kulturellen, wirtschaftlichen und politischen Geschichtsdarstellungen das Gemeinsame zusammenzufassen.” Dr. Ehrlich gelooft, dat hij er op deze wijze komt. Inderdaad vindt hij langs dezen weg een definitie, die hij aldus formuleert: „Gegenstand der Geschichte sind die menschlichen Gemeinschaften, und zwar ihre Zustände (oder Beschaffenheiten) und Beziehungen zu einander und die Veränderungen dieser Zustände und Beziehungen”. Inderdaad een zeer goede definitie, maar naar onze wijze van zien in den grond niet veel anders dan die van Bernheim, die werd verworpen. De kritiek van dr. Ehrlich tegen Bernheim's „Sozial” richt zich evenzeer tegen zijn „Zustände”; beide moeten in praegnanten zin worden genomen, maar dat in die mate, dat de kritiek er terstond vat op heeft.

Er staat nog allerlei zeer lezenswaardig in dit boekje over een goede historische methode; gezonde kritiek wordt hier uitgeoefend op het historisch materialisme, op Lamprecht's „kulturhistorische” methode en veel meer. Maar wij kunnen het hierbij laten en verder naar het boekje verwijzen.

Amsterdam.

H. Bruggmans.

L. Siret, Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques
Tome I: *De la fin du quaternaire à la fin du bronze*. Paris,
Geuthner. 1913. (Pr. fr. 20).

In de voorrede, die Emile Cartailhac voor het belangrijke werk van Louis Siret heeft geschreven, wordt in het kort verhaald, hoe de uitgebreide praehistorische en archaeologische verzamelingen van den schrijver tot stand zijn gekomen. Siret, die Belg van oorsprong is, is sedert 1880 als mijnningenieur werkzaam in het Zuidoostelijke gedeelte van Spanje, in de streek tusschen Murcia en Granada, waar de bodem buitengewoon rijk is aan oudheidkundige vondsten. In 1887 gaf hij in samenwerking met zijn broeder Henri een groot beschrijvend werk in het licht getiteld: „*Les premiers âges du métal dans le Sud-Est de l'Espagne*.” Na dien tijd is zijne verzameling (waarvoor de staat ongetwijfeld eens een groot museum zal moeten stichten) voortdurend aangegroeid. Er is nooit een beschrijvende catalogus van verschenen. Wel heeft de bezitter een aantal belangrijke stukken hier of daar besproken, wel is ook de geheele verzameling wat betreft de rangschikking der voorwerpen met optekening der vindplaatsen enz. uitstekend in orde — maar dat neemt niet weg, dat wie niet geruimen tijd zelf te Cuevas vertoefd heeft, haar niet kan kennen. Het is ons daarom voorloopig schier onmogelijk om het werk, dat Siret ons thans aanbiedt, naar waarde te beoordeelen. Zijn doel is namelijk geweest om eene chronologische en ethnologische classificatie der oudheden van het Iberische schiereiland te ontwerpen. De vragen, die hier behandeld worden, zijn onze aandacht ten volle waard: hoevele van 's schrijvers hypothesen en redeneeringen echter den toets der kritiek op den duur zullen kunnen doorstaan, kan slechts de tijd leeren. Laat ons vooral met Cartailhac volmondig erkennen, dat wij in de meeste gevallen bij gebrek aan eigen kennis niet gerechtigd zouden zijn om Siret tegen te spreken.

Door het geheele werk verspreid vindt men oorspronkelijke opmerkingen over allerlei bijzonderheden, zooals slechts een in zijne lievelingsstudie doorkneet man er maken kan. Wij zien het volgende deel, waarin de schrijver voor historische beschouwingen van zelf vasteren grond onder de voeten zal krijgen, met groote belangstelling te gemoet.

Groningen.

C. W. Vollgraff.

U. Kahrstedt, Die Annalistik von Livius B. XXXI XLV. Vorschläge und Versuche. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 4.—).

De schrijver, reeds bekend door zijne geschiedenis der Karthagers, betreedt hier het terrein, voor jaren ontgonnen door de bekende Kritische Untersuchungen van Heinr. Nissen. Hij stelt zich ten doel, dat gedeelte van de 4e en 5e dekade, dat niet op Polybius teruggaat maar van Romeinsche annalisten afkomstig moet zijn, van paragraaf tot paragraaf, ja zoo noodig van woord tot woord op de verschillende bronnen die in aanmerking komen terug te brengen. Voor andere boeken van Livius is dit reeds met meer of minder zekerheid gedaan, o. a. door Soltau; K. acht het noodig, daar Livius een van de allerbelangrijkste auteurs is die we hebben, dat het ook voor dit gedeelte van zijn werk zoo volledig mogelijk gedaan wordt. Het resultaat voldoet hem zelve niet; slechts voor ongeveer de helft van het materiaal is de toewijzing hem tot zijn eigen bevreemding gelukt, en ook hier is hij op de mogelijkheid voorbereid, dat anderen misschien nog tot een ander en beter inzicht komen.

Hij begint met de jaarberichten over de Spaansche veldtochten, waar bij nauwkeurig toezien duidelijk

twee bronnen te herkennen zijn, een die den landvoogden den rang van Proconsul geeft, een andere die hen Praetor noemt. Verscheidene malen zijn de verhalen van beide auteurs opgenomen met zooveel punten van verschil dat Livius de identiteit niet bemerkte, en toch met zooveel overeenkomst dat een scherp criticus die nu nog kan vaststellen. Daarna wordt bekeken wat elk jaar over magistraturen en andere geregeld weerkerende beschikkingen en gebeurtenissen te Rome wordt vermeld; ook hier twee auteurs, een wiens zeer volledige kroniek als het ware het geraamte van Livius' annalen vormt, en een tweede die afwijkende berichten geeft. Ook in de Gallische oorlogsberichten worden twee geregeld gebruikte bronnen onderscheiden, en de slotsom is, dat naast Polybius doorgaand twee annalisten gebruikt zijn die men wel met de meermalen geciteerde schrijvers Valerius Antias en Claudius Quadrigarius zal moeten vereenzelvigen.

Zij zijn beiden van zeer geringe betrouwbaarheid, zij hebben op hun manier gemeend complete jaarboeken te geven, maar de verschilpunten in alle details toonen, dat zij dit gedaan hebben door eenvoudig al wat niet overgeleverd was willekeurig aan te vullen. Het resultaat is dus, dat al die bijzonderheden, als ambtsverdeling tusschen de consuls, verdeling van de troepen, en zooveel meer, die bij oppervlakkige lezing van Livius zoo'n betrouwbaren indruk maken, volstrekt waardeloos zijn. De annalen van de tweede eeuw voor Christus zijn dus, afgezien van de hoofdfeiten, niet veel securder dan die van de vorige eeuwen.

Dit resultaat is van zeer groot belang, en we mogen er den geduldigen en scherpzinnigen onderzoeker ten eerste dankbaar voor zijn. Of we nu met hem moeten wenschen dat een ander het werk op nieuw aanvat om voor al die paragrafen, waar hij nog geen etiketje bij heeft kunnen zetten, ook het auteurschap vast te stellen? Zoo heel belangrijk kan mij dit niet voorkomen; het algemeene resultaat zal er wel niet door gewijzigd worden, en voor elk bijzonder punt zal men ten slotte toch altijd Livius als auteur hebben te beschouwen en niet Antias of Claudius. Immers al blijkt het overtuigend dat een bepaalde zinsnede aan den laatste ontleend is, dan kan zij toch bij het overnemen in verband met den nieuwen samenhang eene wijziging in vorm of in betekenis ondergaan hebben, zoodat zij zakelijk afwijkt van hetgeen Claudius had geschreven. Werkelijk herleven kunnen die oude annalisten voor ons niet; Livius zal wel steeds de levende bron voor de oude Romeinsche historie blijven.

Amsterdam.

C. P. Burger Jr.

H. P. Coster, De Kroniek van Johannes de Beka. Haar bronnen en haar eerste redactie. Utrecht, Oosthoek. 1914. (Utrechtsche diss.).

Eigenlijk is dit boek, zooals de S ons zelf mededeelt, een Utrechtsche dissertatie. Maar eene dissertatie, die blijkbaar meer in het bijzonder de aandacht verdient, daar zij is opgenomen in de Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis.

Inderdaad heeft Dr. Coster nuttig werk verricht, met zijn overzicht en beoordeeling der oudere kronieken, vóór Beka. Ook is de behandeling der bronnen van Beka te prijzen. Onze middeleeuwsche bronnen hebben wij dikwijls in uitgaven, die wel goed zijn wat den tekst aangaat, maar die tot stand kwamen in een tijd, toen de historische studie nog niets wist van het belang, dat er kan zijn, te weten, waar de bron eigenlijk is ontsprongen en door welk water zij is gevoed. En met grooten ijver en prijszwaardige nauwkeurigheid vult Dr. Coster die leemte voor Beka

aan. Zoo zijn wij thans in staat, de verhouding tusschen B. en de Ann. Egmundani, de Narracio de Groninghe, Beda, Regino van Prüm, Liudprand van Cremona en Sigebert van Gembloux, nauwkeurig aan te geven.

Dit is voorwaar geen gering voordeel, waarvoor wij dankbaar moeten zijn. Of evenwel dit voordeel, dat ons in veruit het kleinste deel dezer dissertatie en dan nog op zeer verspreide punten er van wordt geboden, opweegt tegen het overige en grootste deel van het boek, durf ik niet uit te maken. Het zou mij aangenaam geweest zijn, als de S. zijn onderzoek had beperkt tot het duidelijk bijeenzetten slechts van deze resultaten. Dan zou ik alleen hebben te prijzen. Thans kan mijn lof niet onverdeeld zijn. Men oordeele.

Behalve de genoemde bronnen en enkele andere, van mindere beteekenis, heeft Dr. C. er nog twee meenen te ontdekken, die tot op den tegenwoordigen tijd geheel onbekend waren. De reden dier onbekendheid ligt hierin, „dat deze werken niet afzonderlijk bewaard gebleven zijn; wij kennen ze slechts als bestanddeelen van twee 15de eeuwse kronieken, de Annales Tielenses en het Chronicon Tielense” (blz. 44). Men zal aan deze ontdekking haar waarde niet kunnen onthouden, als men hoort, hoe de S. er toe kwam. De berichten der Annales zijn kort en sober, die van het Chronicon veel talrijker en uitvoeriger; toch werden die berichten tot nog toe voor later dan Beka gehouden. Om nu het tegendeel te bewijzen zal hij een tweetal plaatsen uit de drie kronieken — Annales, Chronicon en Beka — naast elkander zetten. Niet meer, want dit is voldoende — volgens den S. — om in de redeneering uit te gaan van de prioriteit van een gedeelte van Annales en Chronicon. Uit die twee parallellen moet dan blijken, dat de Annales de oudste berichten bevatten, want zij zijn het kortst en het eenvoudigst. Dan volgt het Chronicon en eindelijk Beka. Natuurlijk met dien verstande, dat Ann. en Chron. beide, in hun tegenwoordigen vorm, door den S. in de 15de eeuw blijven gedateerd. „Wij mogen dus de prioriteit van een gedeelte der Annales en van het Chronicon als werkhypothese aanvaarden. Noemen wij gemakshalve dit oudere gedeelte bij de Annales Tielenses, Annales priores, en bij het Chronicon Tielense, Anonymus, dan hebben wij door een analyse van beide kronieken eerst inhoud en vorm van Annales priores en Anonymus vast te stellen.” (blz. 47).

Mij klonk dit alles, bij eerste lezing een weinig wonderlijk. De eerste moeilijkheid rees, toen de S. uit de kortheid en soberheid van twee plaatsen der Annales T. tot hun prioriteit concludeerde. Zijn twee plaatsen, korter en soberder van inhoud, genoeg, om tot zoo'n gewichtige gevolgtrekking te geraken? Vooral, wanneer het karakter van Annalen met zich brengt, korter en soberder te zijn dan kronieken? Maar men zal zeggen: dit geschiedt alleen als werkhypothese. Ik neem er vrede mee, wanneer dan later, verder in het boek wordt aangetoond, dat met deze werkhypothese alle feiten zich gemakkelijk en ongewrongen laten verklaren en dit met de andere waarschijnlijke hypothesen niet mogelijk is. Maar dat aantoonen blijft later heelemaal uit en de S. schijnt al heel spoedig vergeten te zijn, dat de prioriteit maar gesupponeerd is, want zijn geheele verdere redeneering gaat uit van die prioriteit als van een onomstootelijke waarheid.

Dit alles komt ieder voorzichtig criticus uiterst gewaagd voor. Maar erger wordt de waaghalzerij, indien men, uitgaande van een gedeelte der Annales en van het Chronicon als ouder dan Beka, later doet, alsof, de geheele Annales en het geheel Chronicon, behoudens de Tielsche interpolaties, ouder zijn. Zoo iets zou men het best met goochelen kunnen vergelijken, als er een ver-

gelijking noodig ware. Dit ouder gedeelte van beide bronnen nu, noemt de S. *gemakshalve* (ik cursiveer) Annales priores en Anonymus. Men zal tegen dit streven naar gemak weinig bezwaar kunnen maken, als die Annales priores en Anonymus werkelijk bestaan hebben. Maar daar zit hem juist de knoop. Nergens in het heele dikke boek wordt ook maar een poging gewaagd, dat bestaan te bewijzen. Of het zou moeten zijn, dat de S. die lastige taak aan den bescheiden lezer over heeft gelaten.

Wij komen dan tot dit besluit: Dr. Coster heeft na zijn verdienstelijk overzicht der oudere bronnen en van die van Beka twee zeer gewaagde hypothesen opgezet. (blz. 44 en 47). Reeds op blz. 49 is hij vergeten dat het slechts veronderstellingen waren, die hij te voren had gemaakt. Hij zegt daar immers, uit de aangehaalde voorbeelden *bleek*, dat de berichten in kwestie ouder zijn dan Beka. En hij gaat rustig voort, met te onderzoeken, hoe de Annales priores in de A. T. zijn overgeleverd. Dit onderzoek komt tot een onverwacht spoedig einde: zij zijn onvolledig en niet altijd even zuiver overgeleverd. Op blz. 50 is het al afgeloopen. Het zal wel een kunststuk genoemd moeten worden, het onderzoek naar de overlevering van Annalen, die verloren zijn gegaan, die alleen bij wijze van veronderstelling bestaan, in zoo kleine ruimte saam te persen. Of liever neen; een kunststuk is het heelemaal niet. Het is een waagstuk. En daarmee houdt de durf van onzen auteur niet op. Van die hypothetische Annales priores gaat hij nu de bronnen opzoeken, terwijl hijzelf ons eerst komt verklaren, dat zij *onvolledig* en *niet zuiver* door de A. T. zijn overgenomen! En dat-zelfde spel herhaalt hij met de Anonymus en het Chronicon Tielense. Is het niet ongelooflijk?

Wellicht zal iemand, die voor hypothesen niet bang is, zeggen: Maar dat alles is toch zoo onaannemelijk niet! Inderdaad, niet onmiddellijk blijkt de onhoudbaarheid van Dr. C.'s onderstellingen. Scherpzinnigheid heeft hij genoeg, om te zorgen, dat hij met zich zelf niet in tegenpraak komt. Maar dat is niet voldoende, om een hypothese tot these te maken. Vooral niet, wanneer de heele redeneering eigenlijk op een vicieusen cirkel neerkomt. Dr. C. moet aantoonen, dat deelen van de A. T. en het Chr. T. ouder zijn, dan Beka. Om die deelen af te scheiden van de rest, heeft hij vergelijking met Beka noodig. Maar wat baat vergelijking met Beka, als niet eerst bewezen is, dat Beka jonger is? Zoo lang dit niet is geschied, blijft het immers even goed mogelijk, uit die vergelijking te komen tot een rest, die de A. T. en het Chr. T. *niet* aan B. hebben ontleend, als tot een rest, die de bewerkers van de A. T. aan de zoogenaamde Annales priores, van het Chron. T. aan den z. g. Anonymus zouden hebben toegevoegd.

Laten wij dengenen die nog iets voor het vernuftige en stoutmoedige van Dr. C.'s boek voelen eens op enkele gevolgtrekkingen wijzen, die hij zelf als resultaat zijner onderzoekingen, als zekerheid opdiend. Beka, een Premonstratenser kanunnik (het woord monnik, wordt door Dr. C. ten onrechte aan de leden dezer orde toegekend) en pastoor te Nieuwendam en te Pijnacker, zal achter-eenvolgens viermaal dezelfde stof bewerkt hebben. 1) In de „Bella Campestris”, eene kroniek uit het begin der 14de eeuw; 2) in de „Annales priores”, die de S. op weet te diepen uit de A. T.; 3) in den „Anonymus”, bewaard, altijd volgens Dr. C., in het Chron. T.; 4) in de bekende kroniek van Beka (c. 1350). Dit klinkt al erg onwaarschijnlijk, omdat 1 en 4 veertig jaren uit elkaar liggen; omdat de stijl van 1 met dien van 4 overeenkomt, terwijl de stijl van 3 en 2 geheel anders is; omdat 2 en 3, beide geheel verloren, terwijl toch 4 in talrijke hss. is bewaard gebleven, beide verdwaald zijn naar Tiel (waar men het werk van een Hollandsch pastoor toch niet op

de eerste plaats zoeken zou) en daar ook beide door twee Tielsche geschiedschrijvers later voor hun werk gebruikt zouden zijn.

Nu zou men dien wonderen samenloop gaarne willen aanvaarden, wanneer de bewijspiaatsen overvloedig en overtuigend waren. Maar hoe mager en schraal zijn toch de poovere parallelletjes niet, die ter adstructie worden aangevoerd! Vooral wanneer er geredeneerd wordt uit het feit, dat Beka op een paar, vrijwel gelijklopende plaatsen minder geeft, dan de beide anderen en dus die anderen hun kennis niet bij Beka kunnen hebben opgedaan, volgt daaruit toch niet, dat die anderen dus ouder moeten zijn! De S. geeft immers zelf toe, dat Beka nu en dan meer geeft, dan zijne vermeende bronnen. Hij tracht dit te verklaren door middel van een nieuwe hypothese (de hoeveelste?): dat Beka voor zijn definitieve redactie nogmaals de bronnen van *Annales Priores* en *Anonymus* heeft onderzocht. Maar mogen wij dan niet eveneens, uitgaande van de oude meening dat Beka ouder is, dan A. T. en Ch. T. den overvloediger inhoud van de laatste kronieken verklaren uit het raadplegen der bronnen van Beka? Ik heb die ontdekking niet gedaan; maar waar nu toch eenmaal het hek van den dam is, komt het er niet op aan, of er een hypothesetje meer of min uit de wei loopt!

Het zou mij niet moeilijk vallen, aldus nog bladzijden te vullen met gewaagde, gedurfde beweringen van Dr. C. Ik sla zelfs aanmerkingen van ondergeschikt belang over, want het is genoeg. Behalve, dat de driehonderd bladzijden lange constructie van den S., tot een armzalig restje ineenskrimpt, als men de critiek haar gang laat gaan, blijft mij nog het volgende te constateeren. Zelfs indien wij wilden toegeven, dat Dr. C. gelijk heeft, veroordeelt het boek zichzelf, in zijn eindconclusie. Want waartoe komt de S. eigenlijk? Tot deze banaliteit, dat Beka, die de *Bella Campestris*, de *Annales priores*, den *Anonymus* en de groote *Chroniek* geschreven zou hebben, als hoofdbron voor dit laatste werk, zijn eigen produkten zou hebben gebruikt.

Nijmegen.

W. Mulder.

A. Mau, Pompeji in Leben und Kunst, Anhang zur zweiten Auflage. Leipzig, W. Engelmann. 1913. (Pr. M. 2.80).

In 1908 verscheen de tweede druk van Mau's Pompeji, 5 jaren later is nu het in het voorbericht in uitzicht gestelde deeltje „Anmerkungen” verschenen. Het grootste gedeelte hiervan is nog van de hand van Mau; na zijnen dood heeft eerst W. Barthel, die ook den 5en druk van Mau's *Führer durch Pompeji* heeft herzien, later F. Drexel het werk voortgezet en met de sindsdien verschenen literatuur aangevuld. Het boekje bevat voor elk hoofdstuk van Mau's werk eene opgave der antieke bronnen en der moderne literatuur, verder toelichtingen, eene enkele maal ook verbeteringen, van wat in het hoofdwerk was gezegd, soms met polemiek tegen door anderen uitgesproken beweringen. Geen bezitter van Mau's Pompeji verzuime, zich ook dezen Anhang aan te schaffen. Voor wie op een of ander punt dieper wil ingaan, is hij onontbeerlijk. Ook zij er hier de aandacht op gevestigd, dat men niet slechts speciaal over Pompeji, maar ook over menig onderwerp der zoogen. „Privataltertümer” nergens zoo gemakkelijk de nieuwste literatuur bij elkaar vindt.

Groningen.

A. G. Roos.

Instrumenta Graeca publica et privata. Pars prima. Edidit Ludovicus Spohr. (Papyri Iandanae, III). Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 2.80).

Van de Papyri Iandanae, welke zich te Marburg be-

vinden en door Kalbfleisch en zijn leerlingen worden uitgegeven, hebben reeds vroeger twee fasciculi het licht gezien. De derde is het boekje, dat ik hierboven noemde. Het bevat een 28-tal documenten (Nos. 26 - 51), deels uit Romeinschen, deels uit Byzantijschen tijd. Belangrijke stukken zijn er niet onder, waarmee ik niet wil zeggen, dat de uitgave dezer papyri overbodig zou zijn; integendeel, er zijn in de papyrologie nog zoovele kwesties hangende, dat het voorloopig nog noodzakelijk is. zooveel als mogelijk te publiceren.

De meesten der hier verzamelde papyri vinden reeds hun voorbeeld in een der grootere papyruspublicaties: daar zijn er, die betrekking hebben op het verpachten van staatsland; of die officiële brieven inhouden, gezonden aan een der gouwambtenaren; ook vinden we eronder fragmenten van de bekende lange lijsten met namen, die eens afrekeningen waren ten behoeve van de schatkist of voor particuliere doeleinden, en verschillende kwitanties, waarbij het interessant is den eenvoudigen stijl van b.v. n°. 29, geschreven in het begin van Traianus' rogeering, te vergelijken met den omhaal van woorden, dien in n°. 43 (uit Byzantijschen tijd) een Aurelia Rachel, een bleekster, noodig oordeelt, om te verklaren, dat ze 2 $\frac{1}{2}$ artabe koren heeft ontvangen als loon voor door haar verrichte werkzaamheden.

Wanneer ik voor sommige dingen nog even de aandacht mag vragen, dan is het voor de annotatie ad 27,1, waar de schr. het aannemelijk maakt, dat in het begin van den Romeinschen tijd de drie deelen der Arsinoïtische gouw ieder een strateeg hebben gehad, maar dat $\pm$ 132 de Polemonis en Themistae $\mu\epsilon\pi\iota\delta\epsilon\varsigma$ bij elkaar zijn gevoegd; verder voor n°. 30. tot nu het eenige voorbeeld van een borgstelling tegenover de schatkist voor drie pachters van staatsland; en voor de inleiding van n°. 48, waar uitvoerig is gehandeld over Flavius Apio en zijn familie, die in de papyri der 6^e en 7^e eeuw zoo dikwijls worden genoemd.

Bij ieder der papyri is zoo noodig een annotatio critica en exegetica gegeven en vier niet al te zeer geslaagde tabulae phototypicae zijn aan het boekje toegevoegd.

Rotterdam.

M. Engers.

H. Thorning, Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens auf Grund von Bast Madad et-Taufiq. (Türkische Bibliothek 16. Band). Berlin, Mayer und Müller. 1913. (Pr. M. 10.).

Het onderwerp door den auteur van het hierboven genoemde geschrift behandeld behoort tot de minst bekende zaken in het leven der Mohammedaansche volken. Behalve eenige hier en daar verstrooide opmerkingen van verschillende geleerden en reizigers bezitten wij slechts eene in het Arabisch geschrevene verhandeling van Elia Kudsi, gedrukt in de *Actes du 6e Congrès international des Orientalistes tenu en 1883 à Leide*, 2e Partie, Section 1, bladz. 1 vvg.; waarin meer opzettelijk over dit onderwerp, naar aanleiding van de te Damaskus bestaande gebruiken, gehandeld wordt. Het betreft hier eene organisatie van het handwerkersbedrijf, die eene zeer verre gelijkenis vertoont met het gildewezen der Middeleeuwen in Europa. Met name onderscheidt zich het Mohammedaansche gildewezen, om dien term te gebruiken, hierin van het ons bekende, dat het een zeer sterk religieus karakter draagt en ten

nauwste blijkt samen te hangen met het Derwischwezen. Hoe en wanneer die samenhang is tot stand gekomen en welke andere factoren nog daarbij in aanmerking genomen moeten worden, namelijk de verenigingen van ongehuwde jongelieden (Fityan), die ons uit Klein-Azië het best bekend zijn, dat alles is nog in een nevelachtig duister gehuld en wordt ook in het hier besproken geschrift niet opgehelderd. Verwonderen kan ons dat niet, want noch de officieele geschiedschrijving, noch de officieele Mohammedaansche theologie bemoeien zich met deze zaken, zoodat de noodige inlichting gezocht moet worden in eene litteratuur, die tot dusver zeer weinig onderzocht is en zonder opzettelijke studie zeer moeilijk verstaanbaar is.

Des te verdienstelijker is de poging van Thorning om een dier bronnen, een klein traktaatje, getiteld: *Bast Madad et-Taufik* door eene Duitsche vertaling toegankelijk te maken en de vele daarin voorkomende raadselachtige uitdrukkingen en toespelingen zoo veel mogelijk uit de reeds bekende gegevens toe te lichten. Dat daarbij nog veel onopgehelderd is gebleven behoeft geen betoog, doch de aard van dit Maandblad verbiedt mij hier in allerlei bijzonderheden te treden, die deze aankondiging tot eene verhandeling zouden doen uitdijen. Alleen veroorloof ik mij op te merken, dat vóór alles tot recht verstand van de kwestie grondige studie van het derwischwezen noodig is. Op dit gebied schijnt mij de auteur nog niet voldoende onderricht. Zoo spreekt hij p. 132 van de derwischorde der Burhânija in Egypte, hetgeen Barhamiya, meerv. Barāhima moet zijn; vergeet bij het bespreken van de „*irk achdar*” te verwijzen naar het Perzische spreekwoord: „het geschenk van den Derwisch is een groen blad” enz. Daarmede is echter niets gezegd ten nadeele van het streven van den schrijver, die slechts „*Beiträge*” tot de kennis van het islamische verenigingsleven heeft willen geven en zelf de eerste zal zijn om toe te geven, dat hij slechts een eersten stap gezet heeft op een nageoeg onbekend gebied. Integendeel er is alle reden om hem aan te moedigen zijne studiën voort te zetten en te verdiepen, want het geldt hier een onderwerp van groot belang en wat hij reeds geleverd heeft wekt de gegronde verwachting dat hij de rechte man is om dergelijke vraagstukken te onderzoeken en tot oplossing te brengen. Het ware inderdaad te wenschen dat het wetenschappelijk onderzoek zich meer daartoe getrokken voelde, dan tot andere veel besproken taalkundige en historische vragen, die voor de kennis der mensche-lijke samenleving niets bijdragen.

Utrecht.

M. Th. Houtsma.

M. Schwab, Livre de Comptes de Mardoché Joseph (Ms. hébreu-provençal). (Notices et extraits des ms. de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques tome XXXIX). Paris, Klincksieck 1913. (Pr. frs. 2).

In 1374 heeft te Marseille een verder niet bekende Mordechai Josef een fabriek gehad van hars-produkten. Zijn werklieden betaalde hij in klinkende munt, in levensmiddelen, soms ook met kleeren, wat hij alles precies heeft opgeschreven. Het boek nu met die optekeningen heeft Salomon Kahn, rabbijn te Nîmes op het archief te Marseille gevonden en beproefd te ontcijferen, want Mordechai Josef hield boek in zijn taal, zuiver bijbels hebreuws en waar de vrij beperkte woordenschat van het O.T. te kort schoot, in provençaals maar geschreven in hebreuws kurrent schrift en dat niet altijd, gelijk uit een foto blijkt en uit talrijke reproducties in de tekst, heel duidelijk. Ook Moise Schwab heeft beproefd dit koopmansboek te

ontcijferen op het voorbeeld van wijlen Isidore Loeb die twee zulke en van Paul Meyer die dat van Ugo Tevalk uitgegeven hebben. Er blijven nog heel wat vraagtekens staan, die echter niet het gevolg zijn van een tekort aan scherpzinnigheid, maar die wel niet opgelost kunnen worden, omdat het boek eigenschappen vertoont, die niet te verklaren zijn, zo bijv. waarom er van de 48 bl. 24 blanco zijn, waarom geen chronologische volgorde gevolgd is van de transakties en evenmin een alfabetiese van de klienten. 't Is moeielijk lezen in andermans boeken — ook in dat van Mordechai Josef. Toch heeft Moise Schwab uit het leesbare veel merkwaardigs gehaald, wat hij siestematis beschrijft na de tekst te hebben gedrukt en verklaard.

De verhandeling in zijn geheel wordt een merkwaardige bijdrage tot de kennis van de ekonomie der veertiende eeuw, munten, maten, gewichten, prijs van levensmiddelen, loon; uit taalkundig oogpunt bovendien biedt zij door de omzetting in hebreeuwse karakters een bijdrage tot de uitspraak-leer van het provençaals, zij het dan ook van een plaatselik patois, zooals terstond blijkt uit de schrijfwijze der maand-namen.

Eindelijk schijnt er een oplossing gevonden te zijn voor de vraag wat *אגמיה* *algumie* m betekent, een woord, dat in de Bijbel tweemaal voorkomt ééns zo, Kon. I 10. 11, en ééns, met omzetting, *almugie* m, Kron. II 2. 8., maar waaromtrent nog geen eenstemmigheid verkregen is, welk voortbrengsel het eigenlijk is. Schwab meent pijnboom.

Te onderzoeken blijft of de fabriek van Mordechai Josef soms een van de vele zeepfabrieken kan geweest zijn, die mijn rasgenoten, in het biezonder Crescas Davin gezegd Sabonierius, juist toen in Marseille gesticht hebben, dat heden ten dage nog bloeit door de handel in oliën en reukartikelen. Misschien wil de rabbijn Kahn op het Archief in Marseille daarnaar nog eens zoeken.

Utrecht.

E. Slijper.

O. Tafrali, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie Byzantine. Parijs, P. Geuthner. 1913. (Pr. fr. 6).

Van de vijf opstellen die hier tot een bundel zijn verenigd, verschenen er drie in de *Revue Archéologique* van 1909 en 1910. Twee er van handelen over de tijd waarin de beroemde kerk van de H. Demetrius te Saloniki is gebouwd, en over de omvang van de herstellingen die in de zevende eeuw aan dat gebouw en zijn mozaïkversiering hebben plaats gehad. De schrijver heeft hier in een veel besproken kwestie nieuw licht ontstoken door uit een Parijs handschrift van de 12de eeuw (Bibl. Nation. Ms. gr. 1517) te bewijzen dat de brand die in de zevende eeuw de kerk teisterde, volstrekt niet zo veel vernielde als men gewoonlijk aanneemt.

Het derde van de herdrukte opstellen geeft een overzicht, opgeluisterd door zeven afbeeldingen, van hetgeen in de laatste tijd door Roemeniërs over de kunst van hun vaderland is geschreven. Wij vernemen dat in de bouwkunst een nationale stijl eigenlijk niet aanwezig is, maar dat men moet spreken van de bouwtrant die onder een bepaalde vorst in zwang was. Wat aan de Roemeense kunst als zodanig eigen is, blijkt daarentegen uit het aardewerk, uit de houtsnijkunst en uit de weefsels. De zeer sterke invloed van de Byzantijnse kunst op die van Roemenië, rechtvaardigt het opnemen van deze studie in de bundel. Vooral de kerkelijke kunst getuigt van Byzantium's invloed.

Nieuw is een stuk dat het woord *τριηλον*, gebruikt van een deel der kerk van de H. Demetrius, verklaart. Er wordt mee bedoeld de voorhof of *narthex*, en

de naam is ontleend aan de drie v e l a die opgehangen waren voor de ingangen, gevormd door de twee kolommen in het midden en de *antae* ter rechter- en ter linkerzij.

Het slot van de verzameling (blz. 71—89) vormt de uitgave van 22 inscripties, op de Sinal afgeschreven; de meeste waren reeds vroeger gepubliceerd, maar minder nauwkeurig. De belangrijkste is wel het opschrift boven de hoofdingang van het klooster, die het jaartal van de stichting aangeeft. Er is hier tweestrijd tussen twee tijdsbepalingen, die van het jaar na Kristus' geboorte (527) en die van het dertigste na Justinianus' troonsbestijging (= 557). De heer Tafrali ziet geen ander middel om deze moeilijkheid op te lossen, dan door aan te nemen dat hij die de oorspronkelijke inscriptie uit de zesde eeuw in jongere taal overbracht een vergissing maakte, en in plaats van 't dertigste jaar van Justinianus' regering het jaartal van zijn troonsbestijging (527) vermeldde.

De gehele bundel getuigt van nauwgezetheid en goede methode.

Leiden.

D. C. Hesseling.

N. E. Pohorilles. Das Popol Wuh. Die mythische Geschichte des K'iche-Volkes von Guatemala nach dem Original-Texte übersetzt und bearbeitet. (Mythologische Bibliothek VI, 1). Leipzig, Hinrichs. 1913. (Pr. M. 5.25).

W. Schultz, Einleitung in das Popol Wuh. (Mythologische Bibliothek VI, 2). Leipzig, Hinrichs. 1913. (Pr. M. 4.50).

In het begin der 18^e eeuw vond een Dominikaner monnik, Francisco Jimenez, in het dorp Santo Tomas in Guatemala, een blijkbaar kort na de invoering van het Christendom vervaardigd handschrift bevattende de met allerlei mythen vermengde historische overlevering van het K'iche-volk. Jimenez, die uitstekend K'iche kende, vertaalde het handschrift in het Spaansch. Deze vertaling, in 1857 door Scherzer uitgegeven, is zoozeer doorspekt met k'icheïsmen en provincialismen, dat zij eigenlijk alleen bruikbaar is voor iemand die zoowel met het K'iche als met het min of meer gecreoliseerde Spaansch van Guatemala volkomen vertrouwd is. Het manuscript zelf raakte na verschillende omzwervingen in handen van Brasseur de Bourbourg, die het mee naar Frankrijk nam en het in 1861 met een Fransche vertaling uitgaf. Zijn vertaling laat weliswaar aan leesbaarheid niets te wenschen over, maar is in hooge mate onbetrouwbaar, doordat hij zich niet enkel liet leiden door zijn kennis van de taal, maar ook, ja hoofdzakelijk, door zijn ongebreidelde fantasie, die achter elk simpel regeltje een of andere geheimzinnige toespeling of beeldspraak zocht.

Thans hebben wij van de hand van den heer Pohorilles een nieuwe vertaling met commentaar. De auteur is mytholoog, maar heeft voor dit doel K'iche geleerd en meent te mogen constateeren, dat zijn vertaling, vergeleken bij die van Brasseur de Bourbourg, in ieder geval een vooruitgang beteekent. Dat zal ieder, die ziet welk een zorg de auteur aan zijn boek heeft besteed, gaarne willen aannemen, al moet het eindoordeel natuurlijk voorbehouden blijven voor hen, die nog beter K'iche kennen dan de heer Pohorilles, en in de gelegenheid zijn geweest om land en volk ter plaatse te bestudeeren. De inleiding van den heer Schultz bevat, behalve de tekstgeschiedenis en een behandeling van den inhoud uit een algemeen

mythologisch oogpunt, een opsomming der mythologische motieven en een hoofdstuk over ouderdom en oorsprong der overlevering.

Welbeschouwd is dit boekje meer een „commentaar” dan een „inleiding”. Onder een „inleiding” zouden wij in dit geval liever verstaan: een beknopt overzicht van de in het Popol Wuh neergelegde mythen en tradities in verband met die der naburige, eveneens tot het Mexicaansch-Middenamerikaansche cultuurgebied behorende, volken. De schrijver is van oordeel, dat de tijd daarvoor nog niet gekomen is: „Zu solchen Forschungen haben wir trotz Selers grundlegender Vorarbeiten für verwandte Fragen kaum noch Ansätze....”

Mijns inziens ten onrechte. Heeft niet reeds Brasseur de Bourbourg veel bruikbaar materiaal bijeengebracht en heeft niet juist sindsdien de mexicanistiek een hooge vlucht genomen? Zeer zeker, maar daar moet men den heer Schultz niet mee aankomen: „.... während es zum täglichen Brote des Mythologen gehört, sich mit sprachlichen und stilistischen Eigenheiten seiner Quellen abzufinden, dürfte es umgekehrt dem Amerikanisten viel schwerer fallen, sich in Gedanken und Methoden der Mythenforschung einzuleben; denn wie schon hervor zu heben war: das amerikanische Mythengut befindet sich im Zustande heillosen Zersetzung, und wer stets bloss solchen Stoff vor Augen hat, kann nie merken, dass dem so ist¹⁾. Daher werden ihm auch immer wieder Blick und Erfahrung für das Tatsächliche und Mögliche in der Gestaltung und Umgestaltung der Erzählungen fehlen. Bisher had noch kein Amerikanist auch nur eine einzige vergleichende Arbeit über die Varianten eines fest begrenzten Mythenstoffes vorgelegt, und vereinzelte Ansätze dazu im Rahmen grösserer, verfrüht zusammenfassender Arbeiten von Boas, Kröber und Anderen verraten deutlich völligen Mangel an Schulung in solcher Tätigkeit. Das betone ich mit Schärfe, um die Ansprüche der Mythenforschung als selbstständige und zur Verarbeitung einschlägiges Stoffes — auch wenn er aus Amerika stammt — berufene Wissenschaft, gerade dem Amerikanisten gegenüber geltend zu machen. Es wäre sicherlich eine ungleich grössere Arbeit für den Mythologen, alle im Sinne der Mythenforschung „unmöglichen” Stellen aus der amerikanistischen Literatur heraus zu heben, als diejenige sein wird, die dem K'ichekundigen Amerikanisten zufallen mag, der es unternimmt, Irrtümer und Missverständnisse, welche etwa dieses Mal der Mythologe verschuldet hat, nachzuweisen und zu Nutz fortschreitender Forschung zu beseitigen.” (Schultz p. 115—116). Het komt blijkbaar geen oogenblik bij den heer Schultz op, dat voor de interpretatie van een half mythische overlevering als deze, meer vereischt wordt dan eenige kennis van de taal waarin zij bewaard is en het vertrouwd-zijn met de methoden en resultaten der mythologische wetenschap. Welke mytholoog, ook al kent hij wat Angelsaksisch, zal zich aan de interpretatie van den Beowulf wagen?

Ook de heer Pohorilles laat zich in dezen geest uit (Vorwort p. V) en voegt er aan toe, dat de Amerikanistiek ook op taalkundig gebied zeer achterlijk is:

¹⁾ Ik cursiveer.

„Wir wollen auch nicht vergessen, wie rückständig naturgemäss amerikanistische Sprachstudien in sprachwissenschaftlicher Hinsicht heute noch sein müssen. Wo sollen auch die tatkräftigen Pioniere archaologische und ethnologische Forschung Zeit und Kraft erübrigen, veraltete Kunstausdrücke und vorsinfultische sprachliche Auffassungen, wie sie noch in Brasseurs und anderen Grammatiken . . . spuken, zu überwinden? So dankenswert auf diesem Gebiete auch jede nur irgend wie brauchbare Leistung sein muss, so hat doch die Amerikanistik — was in ihrem Wesen liegt und ihr nicht zum Vorwurfe gereicht — so wenig Fühlung mit den entsprechenden Forschungen auf altweltlichem Gebiete, dass die hier auf Grund von neu gefundenem Stoffe eroberten neuen Gedanken und Methoden für den Amerikanisten ein Buch mit sieben Siegeln zu sein scheinen.“ In deze beweringen steekt een kern van waarheid — elk amerikanist zal het erkennen — maar die kern is heel klein: voor het overige zijn zij deels onjuist, deels schromelijk overdreven. De schrijvers hebben zich nu eenmaal in het hoofd gezet, dat het noodig is, hun onderneming tegenover de amerikanistiek met kracht te verdedigen — alsof een werkelijk goed boek nog een verdediging noodig zou hebben! — en meenen dit nu op de meest afdoende wijze tot stand te kunnen brengen, door den vermeenden aanvaller maar vast bij voorbaat te lijf te gaan. Het is waar, dat zij van amerikanistische zijde weinig aanmoediging ondervonden hebben (Pohorilles, Vorwort p. VI), maar, aan wien de schuld? Men kan het geleerden, die hun gansche leven onafgebroken doende zijn geweest, zich met de cultuur van de Mexicaansch-Middenamerikaansche oudheid vertrouwd te maken, toch moeilijk kwalijk nemen, dat zij een onderneming als deze niet bepaald met enthousiasme konden begroeten, te meer daar de heer Pohorilles reeds in een vroegere verhandeling, die als een voorlooper van zijn vertaling kan worden beschouwd (Anthropos VII 995—1013), duidelijk getoond had, dat hij niet alleen allesbehalve thuis was op mexicanistisch gebied in het algemeen, maar dat ook bepaaldelijk zijn kennis van het Kice nog heel wat te wenschen overliet (vgl. Seler, Anthropos VIII 382—388).

Hoe dit zij en hoe het eindoordeel der mexicanistiek thans ook moge uitvallen, het kan niet worden ontkend, dat dit tweelingwerk veel bevat, wat de taak van latere onderzoekers in niet geringe mate zal verlichten en dat het dus niettegenstaande de gebreken die het ongetwijfeld heeft, wellicht toch als een aanwinst mag worden beschouwd zoowel voor de amerikanistiek als voor de algemeene mythologie¹⁾.

Voorschoten.

J. P. B. de Josselin de Jong.

SCHOOLBOEKEN.

Sedert onze vorige opgaaf ontvingen wij de volgende herdrukken: van de ^{te} Wolters te Groningen; F. van Rijsens, *Gesch. des Vaderlands*, 13de dr. bew. d. Dr. A. J. van der Meulen; Dr. C. G. N. de Vooy, *Hist. Schets van de Nederlandsche Letterkunde*, 7de dr.

¹⁾ Sinds ik dit schreef is al weer een nieuwe vertaling (door Seler) in het uitzicht gesteld.

van de ^{te} Weidmann te Berlijn: Sophocles' Trachinierinnen, hg. v. F. W. Schneidewin u. A. Nauck, 7te Aufl. v. L. Radermacher.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal* van De Vries en Te Winkel is bij Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage en A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. te Leiden een nieuwe uitgaaf, de zevende, verschenen, die bezorgd is door Dr. A. Beets.

Deze uitgaaf getuigt, wat men trouwens van den bewerker kon verwachten, van bijzondere nauwkeurigheid en grooten ijver. Dr. B. heeft „een aantal woorden opgenomen die in de oudere drukken niet staan, maar die men, naar 't hem voorkomt, thans in deze lijst wenscht te vinden“. Misschien zal menigeen, met mij, wenschen dat de bewerker hierin nog wat verder was gegaan, en ongaarne woorden missen als *onderzeeboot* (naar ik meen de officiele benaming bij onze marine), *onderzeeër*, *duikboot*, *wood-landing*, *één- en tweedekker*, *scheluwtrekking*, *zweefvlucht*, al ware het alleen maar omdat de vermelding in „De Vries en Te Winkel“ een woord in de oogen van velen tot „een goed woord“ stempelt en daardoor het gebruik van (reeds vrij algemeen bekende) nederlandse termen in plaats van vreemde wordt bevordert. Deze opmerking doet niets af aan het feit dat we Dr. Beets dankbaar mogen zijn voor zijn goede zorgen, aan deze uitgave besteed. De druk doet het oog aangenaam aan, wat bij een boek als dit niet zonder belang is.

J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuw Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd., XXXIII—XXXIV, 10: W. Nestle, Thukydides u. die Sophistik. — R. Foerster, Die Laokoongruppe. — E. Hohl, Das Problem der Historia Augusta.

In het paedagog. ged.: O. Vogt, Das Genus des lat. Substantivs in zeitgemässer Betrachtung. — F. Strohmeier, Zur stilist. Vorbereitung der freien Arbeiten im Französischen.

Anglia, XXXVIII, 3-4: K. Luick, Zur mittellengl. verslehre. — M. Trautmann, Die quellen der ae. rätsel. — De z., Sprache u. versbau der ae. rätsel. — De z., Zeit, heimat u. verfasser der ae. rätsel. — H. Logeman, The Name of Christ. Marlowe's Murderer. — P. Fijn van Draat, The Cursus in Old English Poetry. — R. E. Zachrisson, Northern English or London English as the Standard Pronunciation. — M. Eimer, Zu Shelley's dichtung *The Wandering Jew*. — H. Lange, Zur datierung des mittellengl. Rosenromanfragments A. — G. O. Curme, The Gerund in Old English and German. — E. Eickenkel, Zur herkunft des engl. Gerundiums. — De z., Berichtigung. — N. Bøgholm, Notes on Present-Day English. — O. B. Schlüter, Weitere beitr. zur ae. Wortforschung.

Beibl., XXV, 10-11: M. Trautmann, Das Geschlecht in den ae. Rätseln. — De z., Bericht zu Anglia, Beibl. XXV, Sept. — Koch, Neuere beitr. zur Chaucerliteratur in Amerika.

Bijdragen vaderl. Gesch., 5de R., II: Gosses, De vorming van het graafschap Holland. I. — S. Muller Hz., Nog iets over Schieland. — Bylsma, Oud-Rotterdamse Groenlandsvaart. — Beelaerts van Blokland, Ridderheeren. — Van Brakel, Rostocker scheepvaartstatistieken. — Japikse, Literatuur (Oct. 1913-4).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXIX, 6: Geest, Mevrouw Roland. — Verburg, Schetsen voor het onderwijs.

Bijdragen Bisd. Haarlem, XXXVI, 2: Gonnert, Het convent der Predikaren te Haarlem. — Hensen, Godfried van Mierlo. — Wils, Langeraar. — Hensen, Alimentatie van kloosterlingen te Warmond. — Byvanck, Repertorium Ned. Tijdschriften.

English Hist. Review, Oct. 1914: Gray, Villain services in England. — Chance, Treaty of Hanover. — Notes and Documents.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Dillen, Econom. karakter der middel. stad: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 6 (De Boer).

Grijpink, Parochien: Engl. Hist. Rev. 1914, Oct. (C. J.).

Muller, Schetsen: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 6 (De Boer).

Poutsma, Grammar, II, 1, A: Anglia, Beibl. XXV, n°. 10-11 (Western).

Sipma, Phonol. a. Grammar of West-Frisian: Anglia, Beibl. XXV, n°. 10-11 (v. Hamel).

Smit, Opkomst van Amsterdam: Tijdschr. voor Gesch. XXIX, 6 (De Boer).

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1915 uitgegeven werken over de Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA**, te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT**, onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor het *maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook*, over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE**; onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van / 1000.—** zoodanig Verslag over de in **1915** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1916 op te maken en vóór 1 Juni 1917 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven*, onder voorwaarde dat na goedkeuring van dat Verslag **25 exemplaren** daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEWARDEN, Februari 1915.

Mr. C. B. MENALDA.

VERSCHEENEN: het

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren **GRATIS** zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30 Cents**.

Nadere inlichtingen verstrekt de Bookhandel **A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN**.

Nieuw Nederlandsch BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—**. Gebonden in halflederen band **f11.50**. Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f1.—**.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvraag gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.

Uitgaaf van **A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden**.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van
ledere maand.

Uitgaaf van A. W. SUTHOFF'S UITG.-M^U., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers / 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & MORGATE, Londen.

22ste Jaargang.

N°. 6.

Maart 1915.

Laurand, Manuel des études grecques et latines (Hesseling).
Passow-Grönert, Wörterb. der griech. Sprache, afl. III (Schepers).
Finsler, Homer (v. Leeuwen).
Thomas, Plauti Aulularia (Enk).
Kittel, Die Oden Salomo's überarbeitet oder einheitlich? (Wensinck).

Kalff, Inleiding tot de studie der literatuur-geschiedenis (Prinsen).
Déchelette, Archéologie préhist., celt. et gallo-rom. (J. H. Holwerda).
Corbin, Politique extérieure de la France, I (Mulder).
Allen, Age of Erasmus (Blok).
Bousset, Kyrios Christos (Meyboom)

Neugebauer, Tafeln f. Sonne, Planeten u. Mond (H. G. v. d. Sande Bakhuyzen).
Hüffer, Loreto, I (Brom).
Schoolboeken:
Wachmann, Inl. in de Eng. Taal en Conversatie (J. de Josselin de Jong).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

L. E. Laurand, Manuel des études grecques et latines. Fasc. I.: géographie, histoire, institutions grecques; fasc II: littérature grecque. Paris, Picard. 1913, 1914. (Pr. fr. 1.50 en 2 per afl.).

Het werk van de heer Laurand berust op dezelfde behoefte aan oriëntering op het steeds zich uitbreidend gebied der klassieke studie als Salomon Reinach's *Manuel de Philologie classique* (Parijs, 2 dln. 1881, 1884). Aan dat tans natuurlijk verouderde boek heeft menig filoloog die voor dertig jaren jong was, buitengewoon veel te danken; hij maakte er door kennis met wetenschappen waarvan op de kolleges van zijn tijd niet gerept werd, en menig een wiens aanleg niet strookte met wat toen zo goed als uitsluitend voor filologie werd verklaard, heeft het bewaard voor indutten of opgaan in de louter technische beoefening van zijn dagelijks bedrijf. De oudere handleiding was geen gemakkelijke lektuur; in het eerste deel bevatten de aanmerkingen aan de voet van de bladzijden ongeveer evenveel als de tekst, en het tweede deel bestaat uit 284 bladzijden gevuld met noten op de paragrafen en aanmerkingen van deel I. En toch werd het boek door ons niet alleen telkens geraadpleegd, maar ook doorgelezen. Dat had het te danken aan de gelukkige citaten van Reinach, aan zijn pakkende anekdotes, aan de suggestie van zijn frisse, jonge geest; wij gevoelden dat het ontstaan was uit de aantekeningen van een jong man als wij waren, maar van een veel rijker begaafd en van een veel werkzamer jong man. En van een knapper studiemakker leert men in de regel liever en beter dan van zijn professor.

De heer Laurand heeft een heel ander boek willen

schrijven, een boek dat veel steviger is van compositie en daardoor gemakkelijker is te overzien; het heeft geen enkele noot aan de voet van de bladzij, het is niet ontstaan uit de aantekeningen van een student, maar de vrucht der vijftienjarige ervaring van een zeer belezen en zeer ijverig docent. Anekdoten moet men er niet in zoeken en nog minder uitwijdingen over onderdelen; alleen de hoofdzaken worden vermeld en die in logiese volgorde, waarbij er naar gestreefd wordt om de belangstelling over alle punten zo gelijkmatig als mogelijk is te verdelen. De eenvoudige zinnen, de verdeling der alinea's, de onderscheiding door verschil van lettersoort, alles werkt mee om heel veel wetenswaardigs in een zeer duidelijke, uiterst beknopte vorm weer te geven. De vereniging van al die goede eigenschappen heeft intussen ook grote nadelen. De kortheid leidt al te dikwels tot dorheid en herhaling; op vele plaatsen zou verzwijgen hetzelfde resultaat hebben gehad als vermelding zonder enige bijzonderheid. Een paar voorbeelden ter verduideliking. Wat heeft een student aan de mededeling (§ 57, 1) dat op de vijfde dag na de geboorte van een kind „la nourrice, prenant l'enfant dans ses bras, fait en courant le tour du foyer”? Als hier niet wordt vermeld wat men vermoedt dat die ceremonie oorspronkelijk betekende, wordt het bericht niet opgemerkt of wel het werkt eenvoudig verbijsterend. Op blz. 64 (§ 101) worden de toneelmaskers besproken; van de, naar ik meen tans algemeen verworpen, opvatting dat zij ook dienden om de stem te versterken, doet men beter te zwijgen dan er dit in 't midden latende zinnetje van te zeggen: „l'ouverture de la bouche est disposée en forme de porte-voix.” Zulke opmerkingen hebben alleen waarde voor hen die van de kwesties enigszins op de hoogte zijn; hun dienen zij ter herinnering. En hiermee kom ik

aan het doel dat Laurand's werk m. i. uitmuntend kan bereiken; het is een goed repetitorium voor wie een examen in angstige nabijheid gevoelt, maar het zal geen geestdrift kweken voor de filologie en wie het memoriseert zonder voorafgaande kennismaking met uitvoeriger werken, loopt gevaar al die korte uitspraken als bewezen waarheden in zich op te nemen. De schr. heeft ongetwijfeld het recht 't een of ander stuk van Aeschylus of Sophokles „het minst mooie” te vinden (blz. 152, 157), en te getuigen dat Homerus „a peint avec plus de vérité et de puissance que personne les passions et les sentiments éternels de l'humanité” (blz. 106), maar in een handboek als het zijne kan zulk een absoluut oordeel op de leerling zeer verkeerd werken. Ik betreur ook dat de schr. nooit een Griekse tekst aanhaalt; Aeschylus' grafschrift in de oorspronkelijke taal is toch heel wat schoner en leerzamer, dan de onnauwkeurige en nuchtere vertaling die hij er van geeft op blz. 151.

Elk hoofdstuk wordt voorafgegaan door een korte bibliografie. Het komt mij voor dat in 't algemeen de schrijver hierbij het beste genoemd heeft en op de hoogte blijkt te zijn ook van de jongst verschenen werken. Een zeer zwak hoofdstuk vond ik alleen dat aan „la religion grecque” gewijd; de blz. 72—80 houden niet veel meer in dan wat ouderwetse „mythologie,” met toevoeging van 't een en ander over de cultus. Van enig onderscheid tussen volksgeloof en de religie der hoger ontwikkelden, van een poging tot karakterisering of van een histories overzicht is geen sprake. Het is merkwaardig dat in de bibliografie (waarin de namen van Roscher, Stengel, Farnell, Harrison, Gruppe, Foucart enz. enz. niet ontbreken) gezwezen wordt van Reinach's *Orpheus*, maar wel Huby's *Christus* wordt vermeld.

In de twee afleveringen die reeds verschenen zijn — het werk zal er acht tellen — komen natuurlijk tal van plaatsen voor die tot discussie aanleiding kunnen geven, en ook enkele lapsus, waarvan ik er een paar aanhaal als bewijs dat ik aandachtig gelezen heb: Epirus ligt niet ten Oosten van Thessalië (blz. 3) en Euboea niet ten Westen van Boeotië (blz. 4); het Odeion ligt niet op de Akropolis (blz. 10).

Het is te hopen dat de heer Laurand zijn werk spoedig zal kunnen voltooien; menig jong filoloog zal er een prakties hulpmiddel in vinden bij het ordenen en herzien van wat hij geleerd heeft.

Leiden.

D. C. Hesseling.

Passow's Wörterbuch der Griechischen Sprache von W. Crönert, afl. III.

Deze 3e aflevering (die loopt van ἀλφός tot ἀνά) is, voorzoover ik uit vergelijking en naslaan heb kunnen opmaken, met nog meer zorg bewerkt dan de eerste twee. Het spreekt dus vanzelf, dat er voor den recensent niet veel meer valt aan te vullen. Daarbij komt nog de omstandigheid, dat mijn collega van IJzeren en ik aan Crönert op zijn verzoek reeds eenige opmerkelijke woorden en uitdrukkingen uit de scholiën op Aristophanes hebben opgegeven, van ἀμφί tot ἀντί, waarmee dus nu rekening is gehouden. Volledigheids halve voeg ik er hier nog een paar bij van ἀλφός tot ἀμφί.

τοῖς εἰκῇ καὶ ἀμελῶς κειμένους schol. Nubb. 44
(passivē dus)
τὸ ἀμύνειν καὶ ἀμυνάθειν λέγουσι schol. Nubb.
1323 (duidelijk praesens)
ἀμυντήρια = tela schol. Plut. 125. cf. schol.
Nubb. 1297.

't Is nu maar te hopen dat de voortgang van dit belangrijke werk door den Europeeschen oorlog niet al te veel wordt vertraagd, zooals dat helaas het geval is met onze uitgave der scholia vetera in Aristophanem, welke de firma Teubner reeds op zich had genomen.

Den Haag.

M. A. Schepers.

G. Finsler, Homer. Erster Teil: Der Dichter und seine Welt. Zweite, durchgesehene und vermehrte Auflage. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 5, geb. M. 6).

Wanneer van een werk als dit reeds na zeven jaar een herdruk verschijnt, is een recensie vrij wel overbodig. Immers, uit het feit, dat die tweede uitgave noodig was, blijkt dat het zijn weg heeft gevonden in de kringen waarvoor het was bestemd. Volgens Finsler's Voorwoord zijn dat inzonderheid „de scholen waar Homerus in het Duitsch wordt gelezen.” Mij schijnt het werk wél zoo geschikt voor degenen die hij tevens vermeldt: „leeraren aan gymnasia, studenten, professoren en ontwikkelde leeken.” Voor schoolgebruik is het te breed opgezet. Een boek waarvan de eerste helft thans op 443 dicht bedrukte bladzijden — als roman gezet zouden ze licht tot duizend uitloopen — over den dichter en zijn wereld handelt, is een studieboek, geen leesboek, en een studieboek voor volwassenen.

Daaraan beantwoordt dan ook de vorm zoowel als de omvang. Finsler's wijze van voorstellen, zijn stijl, is duidelijk, zijn opmerkingen zijn vaak fijn en in zeer goed gekozen woorden vervat, maar hij tracht niet zijn lezers te lokken, hen te boeien en mee te slepen. Alles wat hij zegt, of althans het meeste, is klaar en helder, maar in dat koel diffuse licht trekken niet enkele groepen — als in de gedichten zelve — den blik onweerstaanbaar tot zich. Ik bedoel niet dat Finsler een „rammelend” schilderstuk zou hebben vervaardigd; o, neen, daarvoor heeft hij te veel smaak en gezond verstand. Maar het is een panorama, waarvan men slechts gaandeweg de verschillende gedeelten kan overzien; een panorama, zóó rijk aan belangwekkende bijzonderheden, dat men, als de blik heeft rondgewaard, aan het einde gekomen het begin allicht heeft vergeten en zeker uit het oog heeft verloren. Lang zijn Ilias en Odyssee, maar veel langer is het werk van Finsler over die beide gedichten.

Een studieboek dus, en, mits met eigen oordeel gebruikt, een voortreffelijk studieboek. Finsler heeft zich zijn taak waarlijk niet licht gemaakt. Wie van zijn in 1912 verschenen boek: „Homer in der Neuzeit” heeft kennis genomen ¹⁾, weet hoe oneindig veel werken over Homerus hij heeft doorgelezen, doorgeworsteld vaak, om zich een eigen overzicht te verwerven van de uiteenlopende meeningen der geleerden. Ook uit het werk dat wij thans bespreken, vooral de vierde onderafdeeling, „die Homerikritik” betiteld, blijkt dat ten duidelijkste. Hij heeft een eerbiedwaardige hoeveelheid

¹⁾ Door mij besproken in het *Museum* van November 1912.

vlijtigen en niet altijd aantrekkelijken arbeid verricht; — doch wat wordt niet aantrekkelijk als men er nut van kan verwachten ter bereiking van een met liefde nagestreefd doel! En dat doel, den dichter en zijn kunst te doen waardeeren, heeft hij bereikt.

Bereikt — voor zoover bereikbaar. „In's innere der Natur" dringt geen menschegeest, en de springader der poezie is ontoegankelijk voor de geleerdheid. De onderzoeker kan het opborrelende bronnat hooren ruischen, zien fonkelen, hij kan het proeven, en hoe nader hij tot den oorsprong is doorgedrongen, des te zuiverder en helderder, — maar zoodra hij spade en houweel hanteert, wordt het troebel, en geen chemische analyse kan aan anderen duidelijk maken hoe hem het levende water heeft gemaakt.

Verder, — men moet niet het onmogelijke verlangen. Zóóveel meeningen van anderen in zich opnemen, zóóveel détail-onderzoekingen bestudeeren, en toch voortdurend een eigen kijk op de oude gedichten, een eigen oordeel behouden en zichzelf gelijk blijven, dat is niemand gegeven. Zal uit die multa een multum of liever een unum kunnen worden, dan moeten er eerst jaren, vele jaren wellicht, voorbijgaan, tot in onnaspeurlijke en veelal onbewuste hersenwerking dat alles zal zijn geassimileerd en een deel van den eigen geest des onderzoekers zal zijn geworden. Dan kan hij opnieuw den dichter nadertreden en — onafhankelijk thans van anderen — den ouden zanger vragen: Wat hebt gij ons te zeggen? Wat zegt gij mij?

Zoover is Finsler nog niet, en inmiddels zijn wij hem erkentelijk voor zijn uitvoerig en nuttig overzicht van allerlei wetenswaardigs. Het bezwaar, waarop ik wees, zal zich in de tweede helft van zijn boek, die in bewerking is en veel uitvoeriger moet worden dan in eersten aanleg, ongetwijfeld duidelijker doen gevoelen. Die tweede helft zal „een verklaring van den geheelen Homerus" geven, en dankbaar zullen wij ook die aanvaarden, mits zij niet slechts de gansche Ilias en heel de Odyssee toelichte, maar ook zelf een geheel blijke te zijn, uit eigen opvatting en zelfstandige overtuiging geboren. Daartoe is echter vóór alles noodig dat Finsler het met zichzelf op allerlei punten beter eens wordt dan thans nog het geval is.

Natuurlijk valt er niet aan te denken hier de vele honderden op- en aanmerkingen te bespreken, die ik, tusschen veel dat mij aantrok en niet zelden nieuw was, bij de lezing maakte ¹⁾. Maar ik dien althans

¹⁾ De volgende drukfouten of vergissingen schijnen mij de moeite waard hier te worden vermeld. Komt deze aankondiging Finsler niet onder de oogen, — immers: belgica sunt, non leguntur, — dan kan er althans aan anderen uit blijken dat ik met aandacht heb gelezen. Blz. 4: „In der Odyssee bedeutet Hellas wohl ganz Griechenland oder den Peloponnes" l. o h n e. — 53: „der ihn... gescholten habe". Deze woorden zouden volgens F. met een andere plaats strijden; maar er staat niets van: *ἵππον ἡν δαχτ* is door F. als *ἵππῃ* hij zeide opgevat. — 80 en 100: *Podagre* lees *Podarge*. — 104, 1: I. 12, 16 l. 12, 161. — 112 en elders worden singularis en pluralis van *μῆγας* en dergelijke woorden ten onrechte gelijk gesteld. — 117: „wo Telemachos den Theoklymenos untergebracht hat, wissen wir nicht." Wel ja! Zie o 513—520, 540—546, q 71 aq. — 135: „Athene bezeichnet selbst den Chiton des Zeus als Rüstung." Dat staat op de aangehaalde plaatsen (ε 736 o 387, 375) volstrekt niet. — 180: „das sind indessen die einzigen Beweise" lees: <n i c h t> die e. B., als ik ten minste des

door één voorbeeld toe te lichten wat ik bedoel, en op die wijze mijn bewering te staven. Ik kies daartoe de belangrijkste van alle vragen die op dit gebied kunnen worden gesteld, de vraag die reeds tallooze malen gesteld is — wie zou het beter weten dan Finsler zelf! — „zijn Ilias en Odyssee twee gedichten in den waren zin des woords, ja of neen?" Hoe staat Finsler tegenover deze vraag, waarvan het antwoord op honderden vragen van minder belang afhankelijk is? Een verklaring van „den ganschen Homerus" kan alleen dan waarde hebben, als de verklaarder op die vraag een klaar en duidelijk antwoord weet te geven — althans aan zichzelf. Wie nu in dit omvangrijke en geenszins breedsprakige boek, dat in rustige, eenvoudige taal is vervat, zulk een duidelijk antwoord zoekt, vindt zich teleurgesteld. Wel is telkens sprake van „den dichter der Ilias" en „den dichter der Odyssee," — volgens Finsler twee personen, — „die nicht etwa bloss vorhandene Stücke in Reihe gestellt sondern allem den „Stempel ihres Geistes aufgedrückt haben" (277); wel wordt van den dichter der Ilias gezegd dat hij „de religie der Grieken geschapen heeft" (284), dat hij „de eerste Grieksche wijsgeer met een zelfstandige wereldbeschouwing is" (285), dat wij „aan zijn oorspronkelijken dichtergeest de vele schoone vergelijkingen hebben te danken" (329), en meer dergelijke uitdrukkingen, die aan duidelijkheid zeker niets te wenschen overlaten; wel wordt van beide gedichten herhaaldelijk en „ohne weiteres" (441) erkend dat zij, afgezien van enkele jongere toevoegsels, elk een geheel vormen; dat zij elk in den geest van één dichter zijn ontstaan en slechts dáár konden ontstaan, — — maar terwijl wij aldus Finsler als overtuigd bewonderaar van dichter en gedicht leeren waardeeren, ontmoeten wij bij de bespreking van de verschillende gedeelten der beide gedichten allerlei uitdrukkingen, die van een geheel andere geestesrichting getuigenis afleggen, — de richting der d'Aubignac's en Lachmann's en tutti quanti, die aan geen oorspronkelijke eenheid hebben geloofd. Dan bevinden wij ons telkens en telkens weer in de maar al te bekende woordenwildernis, waar veelheid van stof en eenheid van gedicht twee tegenstrijdige voorstellingen schijnen of althans heeten. Zoo kan het dan Finsler bijvoorbeeld gebeuren zich (437) aldus uit te laten (ik zal zijn woorden een weinig bekorten): „lang-

schrijvers gedachtengang goed heb gevolgd. — 181: „Hunde und Geier fressen den Aigisthos, und für ihn gab es keine Totenklage." De dichter zegt juist het tegendeel (er is over het hoofd gezien). — 185: „das beste Glück aber erlosten sie sich selbst." Zoo wordt *ἔκλυον* ζ 180 vertaald: van *ἐκ-λύειν* derhalve? Bona verba! Op blz. 253 wordt de parallelplaats A 218 terecht heel anders vertaald, nl.: „auf den haben sie stets gehört." — 232: „tot op den tijd van Alcinous hebben de goden de Phacaen bezocht en bij hen deelgenomen aan de offermalen." Dus nu niet meer? Wel zeker! *ἄρα οὐ* 201 schijnt verkeerd te zijn verstaan. — Het is te hopen dat de geleerde interpres bij het bewerken van het tweede deel wat meer dan thans bij elke plaats den griekschen tekst zelf zal raadplegen. Dan zullen vergissingen als de bovenstaande van zelf verdwijnen, en zeker ook verschillende min gelukkige vertalingen, zooals *ἀποειπύλλος* blätterabstossend (90), *ἡ ἵππον ἡσθαί* das Verlangen hinauswerfen (170), *ὄργη* *κίλυθα* nasse Pfade (86), *λαός* *λαοί* Volk Völker (51, 218), beter Mannen 198, 219 en elders, nog beter krijgsvolk (manschap) 218, *ἡσθαί* *κίλυθα* zitten (206), *ἀναοίτοι* naar huis sturen (215).

„zamerhand is de opvatting van Heyne weder in eere „gekomen, dat het grootē epos uit een planmatige ver- „binding van kleinere epische gedichten is ontstaan. „Duidelijk is dat o.a. door van Leeuwen in zijn *Commentationes Homericae* 1891¹⁾ gezegd: „de Ilias is een „geheel, maar opgebouwd uit materiaal dat aan andere „gedichten is ontleend; de vraag naar de compositie „mag echter niet met die naar de stof worden ver- „mengd, zal men tot klare resultaten kunnen komen.” Even zoo Bethe, *Hektors Abschied* 1909: „wij zijn van „de eenheid van het geheel even zeer overtuigd als van „de veelheid der Vorlagen, die der Dichter planmässig „zusammengearbeitet hat.” — Hier moet men in plaats van „evenzoo” lezen „daarentegen,” of men dringt aan Bethe en van Leeuwen het tegendeel op van het door elk hunner beweerde. Immers, wat in het éēne geval een dichter . . . niet slechts heet maar ook is, dat wordt in het andere geval, hetzij dan openlijk of ongemerkt, een redacteur, een diasceuaast, of hoe men de bedrivers van dat onderstelde „zusammenarbeiten” mag willen betitelen en vaak betiteld heeft.

Men meene niet dat de afgeschreven woorden als een uitzondering, een vergissing misschien, zijn te beschouwen, of dat ik ze aanhaal omdat mijn eigen naam er in voorkomt. Ik haal ze aan omdat ze ten duidelijkste aantonen dat Finsler het met zichzelf nog niet is éēns geworden, wāt hier „duidelijk” is en wat niet. Vindt hij mijne woorden duidelijk en juist, dan moet hij Bethe en vele anderen afvallen. En omgekeerd. Tertium non datur.

De zaak is, dat Finsler bezig is zichzelf te worden. Wel hem van wien dat kan worden getuigd: hoevelen blijven levenslang de spreektrumpet van anderen! Hij wordt of is reeds „unitariër,” maar de oude zuurdeesem werkt nog na. Daarvan nog eenige voorbeelden:

Blz. 39: „De persoon en de redevoering van Phoerix gehörten nicht dem alten Bestande des Buches I an.” Onecht kan Finsler de bedoelde passage met Bergk en anderen noemen zonder met zichzelf in strijd te komen, maar van een „alten Bestand des Buches I” mag slechts spreken wie aan saamgevoegde gedichten of stukken van gedichten gelooft; niet wie meent dat de stof der Ilias door één dichter aan oudere gedichten is ontleend.

Blz. 43: „Het gesprek van Glaucus en Diomedes in Z schijnt, zooals het daar ligt, werkelijk gedicht voor de plaats waar het staat. Aber es lehnt sich an vorhandenes Sagengut an.” Wat beteekent hier „aber”? En wat is eigenlijk „Sagengut”?

Blz. 143: „O m d a t die homerischen Dichter slechts gevechten van hoogstens een duizend man kennen, wird die homerische Poesie met de schildering van een veldslag tusschen groote troepenmassa's nicht fertig. Zij kan geen samenwerking van verschillende legerafdeelingen voorstellen, wie es die Poesie überhaupt nicht kann.” Ik behoef wel niet aan te toonen dat begin en slot van deze passage elkander te niet doen. Eerst in de laatste woorden wordt Finsler zichzelf.

Blz. 181: „Die Vorlage Homers erzählte... dass Achilleus den toten Hektor zerstückte und den Hunden vorwarf. Einen so rohen und unmenschlichen Schluss...

¹⁾ Sic; lees „1911.” Op blz. XIV staat het goed.

konnte Homer nicht stehen lassen.” — Vorlage? Stehen lassen? Spreken wij nog van een dichter? Immers niet, maar van een Flickpoet, een „diasceuaast” of zoo iets.

Blz. 220: „Die olympischen Szenen der Ilias bilden eine Einheit für sich.” — Volgens Finsler zijn die tooneelen geheel en al het geestelijk eigendom van den dichter der Ilias; maar wat beteekenen dan hier de woorden „een op zichzelf staand geheel”? En hoe kan Finsler (432) beweren dat Niese en Heyne en anderen terecht die tooneelen „niet oorspronkelijk” noemen? „Oorspronkelijk” wil nu zeggen: „vóór-homerisch:” — wij zitten weer vast in de oude *ῥωπῆια πυκνά*, de taai ondoordringbare macchia van begripsverwarring. En wat (277) de bedoeling is van de woorden „die Götter sind auch von unserem Dichter” (den dichter der Ilias) „in Menschengestalt gedacht. Was aber in den anderen Partien des Gedichtes nur hoheitsvolle Erhabenheit war, wird bei ihm leicht grotesk, und zwar mit Absicht,” kan ik zelfs niet gissen. Dan volgt: „das Tollste ist die Prahlerei des Zeus enz. enz.,” — en nu hoor ik de stem van Herman Grimm of Dietrich Mulder of Engelbert Drerup, — niet met genoegen voorzeker, maar het recht zoo te spreken wil ik hun nu niet betwisten: wat hebben echter deze en dergelijke woorden voor zin in den mond van Finsler? Deze heeft — en ik verheug er mij over! — heel andere opvattingen, en heeft tegen die van de genoemde geleerden elders duidelijk protest aangeteekend (zie 287), al noemt hij geen namen.

Blz. 236: „Boek N-O zijn, zooals zij daar liggen, stark umgearbeitet worden. Es lag ein einfaches schönes Gedicht zugrunde enz. enz.” — Waar blijft de dichter der Ilias?

Blz. 278: „In de tooneelen op den Olympus is veel meer sprake van verwantschapsverhoudingen tusschen de verschillende goden als in den ältern Partien” (zie ook 281). — „Oudere Jeelen” van een gedicht dat een organisch geheel vormt?! De bedoeling is natuurlijk dat de dichter daar, waar hij zich nauw aansluit aan oude overleveringen, van familiebetrekkingen der goden geen gewag pleegt te maken.

Blz. 290: „Bearbeitung der Irrfahrten durch den Dichter der Odyssee.” Ik zal niet beweren dat deze en dergelijke uitdrukkingen ten eenemale onverstaanbaar zijn, maar „bearbeiten” is toch niet het woord dat men bezigt als men spreekt van een dichter, zelfstandig ook — en juist — dān als hij de stof van elders ontleent. De „redacteur” van Kirchhoff of van Fick of van wien men wil, „bewerkt”: de „dichter” van Finsler en van allen die aan een gedicht Ilias gelooven „schept”, „maakt”. Hij vervormt wel vaak, maar drukt ook dān op de door hem nieuw gevormde stof „den stempel van zijn eigen geest,” gelijk Finsler zelf zeer juist heeft gezegd.

Blz. 315: „Selbst wenn... ein einziger Dichter die Ilias erfunden hätte enz.” — Hoe hebben wij het nu?

Blz. 316: „Der Zorn des Achilleus, den der Dichter an den Anfang seines Werkes gestellt hat, ist in groszen Partien, denen er ursprünglich fremd war, kaum gestreift.” — Deelen van een gedicht, die reeds bestaan zouden hebben eer het gedicht nog was geschapen? Nu ja, ik begrijp wel wat Finsler bedoelt, maar wijs alleen op de onzalige spraakverwarring.

Blz. 322 volg.: „Der homerische Dichter pleegt zichzelf in den loop van zijn verhalen als het ware hindernissen in den weg te leggen, retardierende Momente. Toch is niet alles wat den gang van het verhaal tegenhoudt met dat doel gedicht . . . : die olympischen Szenen, welche gewöhnlich einen Zusammenhang unterbrechen, sind erst bei der Abfassung des ganzen Gedichtes entstanden.” — Als hier het woordje „eerst,” en eigenlijk heel deze redeneering, geen onzin is, dan weet ik het niet meer. De dichter van de Ilias, zoo heeft Finsler hier en elders gezegd, heeft de tooneelen die op den Olympus spelen uitsluitend aan eigen vernuft ontleend; verder behoort tot de eigenaardigheden van den epischen stijl, dat de dichter geen haast maakt: — en dus? Dus moet de gevolgtrekking juist het tegenovergestelde bevatten van hetgeen Finsler ter aangehaalde plaatse heeft neergeschreven.

Blz. 329 en 331: „De vergelijkingen der Ilias zijn zonder voorbehoud het geestelijk eigendom des dichters. Hoe nu de vergelijking die Stufen der Erzählung begleitet, leert bijzonder duidelijk boek A. Het slot der ursprünglichen Erzählung ist verloren...., aber schon was geblieben ist, zeigt den strengen und doch freien Gebrauch, den der Dichter von seinem Kunstmittel macht.” — Wat wil „schon” hier zeggen? Waren dan in dat „verloren” — d. w. z. door den dichter der Ilias opzettelijk weggelaten — „gedeelte” toch óók vergelijkingen? En spreken wij nog over een dichter, dan wel over een werkmán, die stukken van oorspronkelijke verhalen aan elkaar heeft gelascht?

Blz. 341: „Den Genuss an Homer kann die Forschung nach der Entstehung der Gedichte nicht in Ernst gefährden.” — Niet? De feiten spreken maar al te duidelijk! Die schijngeleerdheid heeft reeds kwaad genoeg gesticht. Maar Finsler bedoelt: het onderzoek naar de stof, waaruit de dichter der Ilias en die der Odyssee hun gedichten hebben gevormd.

Blz. 365: „Het middengedeelte van de inleiding der Ilias” (A 2—5) „ist vom Dichter der Ilias zugesetzt.” — Zoo mag slechts spreken wie meent dat A 1 en A 6 volg. niet van den dichter der Ilias afkomstig zijn, maar door hem van elders zijn ontleend. Men moet dan tevens liever van een „bewerker” dan van een dichter spreken. Van eigen schepping, zelfstandige uitwerking door den dichter der Ilias van het motief, dat hij aan zijn gedicht heeft ten grondslag gelegd, — en dat is toch ook Finsler’s meening, — kan dan geen sprake zijn.

Blz. 370: „Welcker heeft ons geleerd den Anteil des Dichters an seinem Werke zu erkennen.” — Kon het ongelukkiger zijn uitgedrukt? Alsof aan een dichtwerk iets of iemand anders „aandeel” zou kunnen hebben dan de dichter zelf! Hebben dan de verffabrikant en de penseelhandelaar aandeel aan een schilderij? Heeft de beeldhouwer een deel van zijn marmergroep te danken aan kleigraver of bergwerker, de architect een deel van zijn gebouw aan metselaar en kalkbrander? De stof, o ja! Zonder hun aller hulp kon het in den geest aanschouwde niet in zichtbaren en tastbaren vorm worden vastgelegd. Maar gedeelde eigendomsrechten? Het zijn immers woorden zonder zin.

Blz. 374: „In A-O ziet Lachmann terecht vier oorspronkelijk niet bijéén behoorende stukken enz.” — Wie hier van „stukken” spreekt, denkt aan een re-

dacteur. Finsler moest van „gegevens” spreken. De vraag of hier inderdaad door den dichter der Ilias van zooveel verschillende gegevens is gebruik gemaakt, kunner wij nu laten rusten.

Blz. 418: „Niese heeft stellig gelijk dass der Groll Poseidons gegen Odysseus nur im fünften Buche der Odyssee ursprünglich war und von da aus an die übrigen Stellen, die seiner erwähnen, gelangt ist.” — Wat beteekent dit nu in Finsler’s mond, niet zoo ongegeveer, maar precies, zoolang hij van een dichter der Odyssee — of ook maar van een „laatsten dichter der Odyssee” (zoo 431) — blijft spreken? Ik weet het niet.

Wat verder te zeggen van wendingen als de volgende? „Men heeft (door Niese) beter leeren inzien dat het ontstaan van het epos voor een overgroot gedeelte aan de werkzaamheid van dichters moet worden toegeschreven, en dat veel van het beste wat tot ons is gekomen aan hen is te danken” (386). Wij gelooven het gaarne, en ook wat op blz. 438 staat: „als wij bedenken dat de dichter der Ilias tevens de schepper van den Gleichnisstil is, so gewinnen wir einen tiefen Einblick in seine Bedeutung für unsere Ilias”; maar als het niet Homer gold, zou dan eenig verstandig man op de gedachte komen zoo iets neer te schrijven? Dat Goethe’s invloed voor den Faust, die van Shakespeare voor den Macbeth of den Hamlet van groote betekenis is geweest, heeft nooit iemand noodig gevonden te verzekeren.

Ik bedoel geen spot. Voor Finsler’s streven en voor zijn werk heb ik respect en sympathie. Hij is beter dan zijn leer, beter dan hij zelf weet. Nú maakt hij bij de bespreking van Oskar Jaeger’s boek: *Homer und Horaz im Gymnasialunterricht*, de als het ware verontschuldigende opmerking, dat een leeraar verstandig doet Ilias en Odyssee als afgesloten eenheden te behandelen, zonder zich om de kritiek te bekommeren (411); — de school kan en moet het dus met wat minder doen dan de wetenschap. Maar ik verwacht dat de noeste arbeider en scherpzinnige geleerde, als hij eenmaal geheel zichzelf zal zijn geworden, tot het inzicht zal komen dat ook hier „slechts het beste voor de kinderen goed genoeg is,” en dat het beste wat de „Homerforschung” gegeven heeft en geven kan juist de overtuiging is, dat Ilias en Odyssee echte en waarachtige kunstwerken zijn, in de eerste plaats dus éénheden, — geen doffe conglomeraten, maar organische éénheden, fonkelend en doorzichtig als kristal.

Als hij zich die overtuiging waarlijk zal hebben eigen gemaakt, zal hetgeen hij terecht van Cauer’s *Grundfragen* beweert (413): „die Meinung Cauer’s ist nirgends recht fassbar,” niet langer op hem zelf toepasselijk zijn. En dan zal hij ook inderdaad in het tweede deel van zijn boek een verklaring van de Ilias en de Odyssee kunnen geven. Tot zóólang zal hij slechts veler meeningen naar zijn beste weten en zoo goed het gaan wil kunnen verenigen — als een bkwame diasceúast of redactor.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

T. Maedi Planti Aulularia, edited by E. J. Thomas. Oxford, Clarendon Press. 1913. (Pr. 4 sh. 6 d.).

Ofschoon de Aulularia onder Plautus’ blijspelen, tot die groep behoort, die in de eerste plaats verdient te worden gelezen, bestaat er geen enkele moderne uitgave

met commentaar, waarin rekening gehouden wordt met de nieuwste onderzoekingen. De editie's van Hildyard (1839), Wagner (1876), Ussing (1878), Benoist (1878) en het onbeduidende werkje van Blanchard (1888) met zijn pretentieuze titel zijn nu verouderd evenals de voor zijn tijd verdienstelijke uitgave van onzen landgenoot Prof. Francken (1877), die ook door Buitenslandsche geleerden veel gebruikt is.

Thomas' bewerking voorziet dus ongetwijfeld in een bestaande behoefte, al is zijn boek niet een wetenschappelijke uitgave in den strengsten zin des woords. De uitgever begint zijn voorbericht aldus: „The general plan of the present edition of the Aulularia is the same as that of Prof. Sonnenschein's editions of the *Mostellaria* and *Rudens*”; laatstgenoemde uitgaven staan echter veel hoger: Sonnenschein stelt zelf den tekst vast, Thomas heeft voor de aantekeningen den door Lindsay voor de Bibliotheca Oxoniensis bewerkten tekst van de *Aulularia* (tom. I) laten afdrukken; maar ook Sonnenschein's commentaar is veel origineeler en leerrijker.

De inleiding, die Thomas aan den tekst vooraf laat gaan, beslaat slechts 14 pagina's, waarin de uitgever achtereenvolgens spreekt over het Grieksche origineel, den inhoud der *Aulularia*, de supplementen uit Pius' editie van 1500 en die van Urceus Codrus in de uitgave van Beroaldus, de latere bewerkingen van ons stuk, waarbij ook de „Warenar” niet vergeten wordt, zooals ik tot mijn genoegen zag, de scansie en de hiaat-kwestie. In de paragraaf over de scansie is Thomas zoo verstandig geweest de wet der *Breves Breviantes* te geven volgens Sonnenschein; wat over den hiaat wordt meegedeeld, is onvoldoende, ook voor den kring lezers, dien de schrijver op het oog heeft; er had in elk geval moeten verwezen worden naar de glasheldere beschouwingen van Lindsay in zijn voortreffelijk boek „*Ancient editions of Plautus*,” p. 118 en volg.

Het is den commentaar zeer ten goede gekomen, dat Thomas de voor een vir Plautinus onmisbare belangstelling heeft voor historische grammatica; de archaische taalvormen worden overal zorgvuldig verklaard, zoo b.v. de *u* van *surrupitum* (vs. 39) *locassim* (vs. 228) enz. Hier en daar mis ik echter verklaring, waar deze noodig is, b.v. vs. 5 is de *dativus patri* achter *colo* niet voldoende toegelicht; vs. 281 mis ik een noot bij *apud forum*, zie Dziatzko-Kauer op *Adelphi* 154, vs. 229 bij het deminutivum *asellus* naast *asinus* in het volgende vers, bij *attactam* (vs. 754), waar er op gewezen had moeten worden, dat de mogelijkheid van het misverstand tusschen Euclo en Lyconides daarop berust dat *tangere* en *attingere* ook „stelen” beteekenen, zie Skutsch, *die volkskische Lex sacra*, Kleine Schriften, p. 438. Dit zijn echter kleinigheden; een van de lastigste scène's uit ons stuk is het begin van het tweede Bedrijf, het gesprek tusschen Eunomia en Megadorus: vs. 150 raadt Eunomia haar broer aan om te gaan trouwen: *volo te uxorem domum ducere*, waarop deze antwoordt *ei occidi*; de zuster blijft echter aanhouden, maar Megadorus drukt zich nog sterker uit: *ut quidem emoriar prius quam ducam*. Nu deelt Eunomia haar broer mee, dat zij een rijke vrouw van middelbaren leeftijd voor hem op het oog heeft. Tegen beide eigenschappen heeft Megadorus echter bezwaar; Eunomia laat hem uit-

praten en vraagt dan doodkalm: *dic mihi si audes quis ea quam vis ducere uxorem?* waarop Megadorus Euclo's dochter noemt.

Men ziet de moeilijkheid: waarom wilde Megadorus eerst niets van trouwen weten?

Men kan antwoorden: Megadorus vermoedde, dat Eunomia, toen zij hem aanried te trouwen, reeds een bepaalde vrouw op het oog had, en dat deze wel een ander zou zijn dan Euclo's dochter. Ook is Eunomia's vraag „wie is het meisje dat je wilt trouwen” na Megadorus' apodictische uitlatingen vreemd. Hier kan men nu van een uitgever verwachten, dat hij wat dieper op den inhoud van het stuk ingaat; Thomas teekent echter niets aan, waaruit men kan opmaken, dat hij zich de moeilijkheden bewust was; onze landgenoot Francken daarentegen begreep 35 jaar geleden reeds, dat hier een moeilijkheid school.

Ook in andere opzichten vat de Engelsche uitgever m.i. zijn taak te licht op; zooals tegenwoordig de stand onzer wetenschap is, mag een commentator zich niet tevreden stellen met uitsluitend aantekeningen te geven van zuiver taalkundigen aard; achter Plautus staat de *vêa* en al hebben wij de origineelen niet meer over, toch kan door nauwkeurige analyse van iedere scène vaak aangetoond worden, wat in 't oorspronkelijk stond, wat Plautus zelf toevoegde; zie b.v. over vs. 556, Leo, Plautin. Forsch.² p. 111; de *vêa* zelf hangt op haar beurt samen met de *ἀρχαία* en met Euripides; waar nu de bewaard gebleven litteratuur ons in staat stelt, dien samenhang door voorbeelden toe te lichten, mag een uitgever dat niet verzuimen; vs. 470 zegt de gierigaard *credo edepol ego illi mercedem gallo pollicitos coquos*, wat een variatie is van Xanthias' woorden over Philocleon: *τὸν ἀλεκτρούνα δ', δς ἦδ' ἀφ' ἐσπέρας, ἐφη | ὅψ' ἔξερείρειν αὐτὸν ἀναπεπεισμένον | παρὰ τῶν ὑπευθύνων ἔχοντα χρήματα*. Thomas heeft zich deze gelegenheid echter laten ontgaan, en vermeldt de parallelplaats niet. Zoo had naar aanleiding van vs. 478 den samenhang met Euripides kunnen worden aangewezen, zie Leo, Plautin. Forsch.² p. 117; bij vs. 795 had ik eveneens een vergelijking met de tragedie verwacht, vgl. ibidem p. 159. Er is nog een ander bezwaar dat ik tegen Thomas, commentaar heb, zoowel uit een didactisch als een wetenschappelijk oogpunt: vs. 377 ziet Lindsay's tekst er aldus uit: *† abeo iratus illinc, quoniam † nihil est qui emam*; de lezer, die met behulp van Thomas' uitgave in Plautus wil worden ingeleid, vindt geen enkel woord ter verduidelijking der corrupt geachte plaats, wat hem van de wijs moet brengen; waarom is hier nu niet Leo's bekende theorie (zie Plaut. Forsch.² p. 274) ter sprake gebracht? zie o.a. Lindsay *the Captivi of Plautus*, Methuen 1900, Introduction p. 16.

In de verklaring van vs. 359 is Thomas Leo gevolgd; ik geloof echter ten onrechte. De samenhang is deze: naar aanleiding van Staphyla's bewering *ligna hic apud nos nulla sunt* vraagt de kok Congrio *sunt asseres?* 't gesprek verloopt nu als volgt:

Sta. *sunt pol. Co. sunt igitur ligna, ne quaeras foris.*

Sta. *quid, inpurate? quamquam Volcano studes,*

cenuene caussa aut tuae mercedis gratia

nos nostras aedis postulas comburere?

Bij *inpurate* nu teekent Thomas aan: „not only vile, but according to Leo, R. Mus. 38. 26. also with a direct

reference to its etymological meaning „without fire.” Ongetwijfeld kende het Italisch een woord **pur*, vgl. o. a. Tab. Iguv. VI. B. 17 *eno mefa, vestisia sopa purome efurfatu*, en op de Oskische tafeltjes van Agnone *aasaⁱ purasiaⁱ*. Men zou kunnen meenen, dat de Umbrier Plautus een woordspeling, aan zijn eigen dialect ontleend, had ingevoegd, maar een Romeinsch publiek zou dat bezwaarlijk begrepen hebben; vandaar dat Leo aanneemt *vestigia ali^{qua} vocis Italis Graecisque communis apud Romanos quoque extitisse videntur*. Het door Schöhl (Archiv. f. Lat. Lex. 2. p. 123) aangehaalde fragment van Julius Caesar Strabo (Ribbeck trag. Rom. fragm. p. 227) bewijst nog niet dat de Romeinen in 't werkw. *purare* nog een etym. samenhang met **pur* = *πῦρ* voelden, aangenomen dat die bestond, wat lang niet zeker is, zie Walde sub voce *purus*. Bovendien is *impurate* een allergewoonst scheldwoord. Er is hier ¹⁾ een toespeling op τὸ πῦρ καθάρει; *impurate* = ἀκάθαρτε.

Van de in den commentaar vermelde gissingen bevalt mij zeer goed die van Prof. G. B. Mathews, die aan het eind van vs. 5 <*Euclio*> wil aanvullen. Dit neemt vooreerst den hiaat weg, die onverklaarbaar is; bovendien bewijst vs. 26, dat de naam Euclio reeds in het voorafgaande moet genoemd zijn.

Kan ik, nadat ik hierboven op verschillende tekortkomingen wees, het typographisch keurig uitgevoerde werkje aan Hollandsche lezers aanbevelen? Zeer zeker, mits men het als handleiding gebruikt, om de Aulularia te lezen, niet om haar te bestudeeren. Ook voor onze Gymnasiasten der 6de klasse is de uitgave zeer bruikbaar; zij leeren dan bovendien een wetenschappelijk boek in het Engelsch lezen, wat niet overbodig is.

Leiden.

P. J. Enk.

G. Kittel, *Die Oden Salomos überarbeitet oder einheitlich?* (Beiträge zur Wissenschaft vom alten Testament herausgegeben von Rudolf Kittel, Heft 16). Leipzig, Hinrichs. (Pr. M. 5).

. De schrijver van deze studie, die in een beoordeeling van de waarde van het Nitrische handschrift der Oden (Zeitschr. f. d. neutest. Wissensch. 1913) reeds goede verwachtingen wekte, heeft hier nieuwe bewijzen van gezond oordeel en degelijke kennis gegeven. Dat zijne methode van onderzoek de juiste is, blijkt al dadelijk uit de verdeeling van de stof (p. 6) en de 3 stellingen (p. 7 — 9) die hij aan het eigenlijke boek laat voorafgaan. De stellingen luiden: 1. ieder stuk literatuur, dat als eenheid overgeleverd is, moet voorloopig als zoodanig beschouwd worden. 2. De Oden van Salomo moeten krachtens hun christelijke traditie zoolang als christelijk beschouwd worden, totdat het tegendeel duidelijk blijkt. 3. Men mag deze liederen niet naar een metrisch schema gaan knippen, daar zulk een schema te weinig objectieve zekerheid heeft.

Het eerste deel behandelt den stijl der Oden. De schrijver laat zien, hoe weinige dezer liederen op uniforme wijze één gedachte uitwerken; bij de meeste treedt sterke veelvormigheid op, zoowel wat den gedachtengang als wat de uitdrukking daarvan betreft. De dichter begint vaak met zeer persoonlijke uitingen om

later tot algemeene uitspraken over te gaan. Maar ook de in de 1e persoon gedichte stukken gaan dikwijls over in uitspraken, die zonder twijfel alleen Christus in den mond gelegd kunnen zijn; het verwonderlijke daarbij is, dat de overgang zóó geleidelijk kan zijn, dat de lezer er niets van bemerkt, totdat hij reeds midden in de tweede categorie is.

P. 36 vgg. geeft de schrijver een overzicht van de gevonden stilistische aardigheden en trekt daaruit de juiste conclusie, dat deze zoodanig zijn, dat ze ons geen standpunt aanwijzen, van waar we met eenige zekerheid geïnterpoleerde stukken zouden kunnen onderkennen.

Het tweede deel (p. 44—142) geeft een beoordeeling van de verschillende interpolatiehypothesen. Het resultaat is, dat er geen dwingende redenen zijn om interpolaties aan te nemen. Ik stem dit den schrijver geheel toe.

Verder zijn er twee bijlagen; in de eerste vindt men een bibliographie van de Oden, onder verschillende hoofden gerangschikt; in de tweede een register van de syrische woorden, die in deze liederen voorkomen. De bibliographie maakt den indruk van volledig te zijn; de concordantie heeft mij reeds herhaaldelijk goede diensten bewezen.

Ten slotte wil ik nog vermelden, dat in de aanmerkingen bij den text moeielijke uitdrukkingen en de discussies, waartoe ze aanleiding gegeven hebben, besproken worden. Ook hier geeft de schrijver blijk van philologische bekwaamheid. Een enkele opmerking. Bij de bespreking van Ode 42, 1 — 3 zegt de schrijver, dat hier, evenals in 21, 5; 35,8; 37,1 vg. bedoeld wordt het uitstrekken der handen tot God in het gebed, en dat deze geste een symbool van het kruis wordt genoemd. Ik weet niet of de genoemde plaatsen wel hetzelfde bedoelen. In 42,1 vgg. is de kruishouding der armen bedoeld, daar de dichter dat zelf zegt. In 21,1 staat alleen: „Ik hief mijne armen tot den hooge.” In 35,8 heet het: „Ik strekte mijne handen uit bij het opstijgen mijner ziel en ik richtte mij tot den Allerhoogste.” Vooral de laatste plaats spreekt duidelijk; hier strekt de dichter zijn handen *ten hemel*, als symbool van het opstijgen zijner ziel. Deze geste past, dunkt mij, niet bij de kruishouding, die moeielijk het opstijgen der ziel kan symboliseeren en dan ook niet bestond in het naar boven richten der handen, maar in het horizontaal houden der armen. Kittel zegt het zelf juist (p. 141, noot 2): „während die ausgebreiteten Arme das Querholz symbolisieren.”

Dr. Plooy heeft in het Theol. Tijdschrift andere voorbeelden van deze houding bij de oude Christenen gegeven (1912, p. 449 vgg.). Ik kan daaraan nog twee duidelijk sprekende plaatsen uit het leven van Alexis ed. Amiaud, p. 8 en 9 van den syrischen text) toevoegen. Daar wordt verteld, dat Alexis, zoodra de nacht gekomen was, in den vorm van een kruis tegen een muur of zuil ging staan en zoo bleef bidden (slab nafseh lesta). Zoo vond hem iemand „gekruisigd” (slib) biddende.

Bij de behandeling van Ode 19,6 (p. 90 noot 6) komt ook de door Frankenberg voorgeslagen lezing ‘afat i. p. v. van gafat ter sprake. Kittel is niet geneigd Frankenberg's verklaring „verging vor Hunger” aan te

¹⁾ Zie ook Ussing's verklaring p. 311.

nemen. Zij schijnt evenwel de beste van de tot nog toe voorgedragen opvattingen. 1° correspondeert zij volkomen met *infirmatus est* van Lactantius. 2°. is de wortel 'af *het* werkwoord voor uitputting ten gevolge van honger; hoe sterk deze beteekenis met dezen wortel samenhangt blijkt daaruit, dat ook het hebreuwsche 'ajef in het bijzonder iemand aanduidt, die uitgeput is door honger (Richt. 8, 4, 15). 3°. heeft de hier gebruikte beeldspraak haar parallel in een plaats bij Ephraim Syrus ed Lamy, II, 743, waar Maria genoemd wordt een *dorstig* land, dat gedrenkt werd door de conceptie van haar kind.

De schrijver moge deze opmerkingen beschouwen als een bewijs van de belangstelling, die hij ten volle verdient op grond van de goede eigenschappen van dit werk.

Leiden.

A. J. Wensinck.

G. Kalf, *Inleiding tot de studie der literatuurgeschiedenis*. Haarlem, Tjeenk Willink. 1914. (Pr. f 4.50; geb. f 4.90).

Dit boek is ontstaan uit de colleges van Prof. Kalf en is bestemd voor hen, „die hun weg zoeken in de geschiedvorsching en de geschiedschrijving der letterkunde.” „Het wil vooral belangstelling wekken, de aandacht vestigen op feiten, verschijnselen, stroomingen, niet het minst op uitspraken en gevoelens van schepende kunstenaars,” die den schrijver belangrijk voorkomen. Wat tot heden slechts binnen de muren der college-kamer werd gehoord, zal thans zeer stellig dankbaar worden aanvaard in dien ruimeren kring van allen, die zich wenschen voor te bereiden tot een diepgaande studie der letterkundige geschiedenis of die zich geroepen achten zelf aan de verdere ontwikkeling dier historie mee te werken.

Op tal van feiten en verschijnselen wordt hun aandacht gevestigd en meestal wordt een helder inzicht in de verhouding en den aard der dingen mogelijk gemaakt. Dat de behandeling van een zoo groote massa stof in een betrekkelijk klein bestek en dan nog wel een stof, die grootendeels voor de Nederlandsche literatuur hier voor het eerst wordt behandeld en die bovendien door haar aard soms aanleiding geeft tot geheel verschillende beschouwingen bij verschillende personen, noodzakelijk kleine onnauwkeurigheden in sommige onderdeelen meebrengt en op andere punten opwekken moet tot een levendig debat, spreekt wel van zelf. Als ik hier even een paar van die punten aanstip, mag dit slechts als een bewijs van mijn belangstelling in Kalf's nuttigen arbeid beschouwd worden.

Tot zoo'n gezellig debat zou aanleiding kunnen geven de bewering, dat bij ongelijkheid van taal binnen een zekere staatkundige eenheid, de taal het criterium zal zijn naar hetwelk men een auteur bij de eene of de andere literatuur rangschikt en dat dus b.v. Verhaeren en Maeterlinck tot de Fransche literatuur te rekenen zijn (p. 31). Is er niet een hoogere eenheid, die boven de eenheid van taal en politieke grenzen gaat in de verschillende volksgroepen? Heel onze Dietsche cultuur is van den aanvang af gevoed door de Fransche, maar dit neemt niet weg, dat ze toch haar eigen karakter heeft weten te behouden, zelfs een afzonderlijk karakter voor de noordelijke en zuidelijke Dietsch sprekende gewesten. Zit het karakter van deze laatste niet geheel

en volkomen in Maeterlinck en Verhaeren? Zijn zij geestelijk niet innig verwant aan Gezelle, Streuvels, Teirlinck, Van de Woestijne en Timmermans? Lemonnier staat misschien op de grens en er zijn tal van Waalsche schrijvers, die men zonder aarzelen bij de Fransche literatuur voegen zal. Is Erasmus in zijn *Colloquia* niet vaak na verwant aan de Hollanders, waaruit de Camera zou voortkomen? Ik herhaal, ik kan hier slechts aanstippen en geef gaarne toe, dat een dergelijke in-deeling in de praktijk der historiographie nog al moeilijkheden zou opleveren.

Een andere uitspraak: „De Romantiek is in de eerste plaats een Germaansch verschijnsel.” (p. 40). Zou men niet beter doen te spreken van een West-Europeesch verschijnsel, zelfs al beschouwt men Engeland, dat zoo zeer den invloed der Romaansche cultuur gevoeld heeft, als een zuiver Germaansch land? Van verschillende zijden hebben sedert het midden der 18de eeuw zoovele, ook Romaansche krachten in elkaar gegrepen. Is ook hier weer niet Frankrijk de groote verspreidende en leidende macht geweest? Is de beteekenis van Rousseau in deze beweging niet van het grootste gewicht? Wat dankt Lessing niet aan Diderot en andere Franschen? Wat is Rousseau niet voor den jongen Goethe geweest, om maar een enkelen naam te noemen.

De *l'Art pour l'art*-theorie kon in haar aard en wording (o. a. uit de hooghartige en soevereine houding der artisten van omstreeks 1830 tegenover het philisterdom) wel wat uitvoeriger en klaarder behandeld zijn (p. 82). Ze verdient dit, waar machtige kunstenaars als Flaubert en Zola voor haar hebben gestreden. Maar noch de partijleus, noch de meer ruime en stellig te rechtvaardigen strekking, die de theorie heeft, komt tot voldoende helderheid in het boek van Kalf¹⁾. Een zelfde blijven aan de oppervlakte treft mij in wat over het zoogenaamde leelijke in de kunst wordt gezegd (p. 146), waar over de verhouding van de groote naturalisten tot deze kwestie wel een en ander te berde mocht gebracht worden.

Ook over de wording en ontwikkeling der kritiek in de 18de eeuw zou men iets meer wenschen. Ook hier heeft Frankrijk meer te beteekenen, dan men naast den onbetwisten roem van een Lessing b.v. meestal ziet. Leerzaam is hierover o. a. het hoofdstuk *De la critique philosophique à la critique du sentiment* in *Le Romantisme en France au XVIIIe siècle* van Mornet²⁾, die aantoon, hoe de meest heftige ideeën uit de *Préface* van Cromwell reeds in het hartje van de 18e eeuw in Frankrijk zelf zijn ontstaan.

Een korte karakteristiek van de kritiek van Kloos en Verwey had hier niet mogen ontbreken; op de lyrische kritiek van Van Deyssel, men mag ze dan onsympathiek en in het algemeen gevaarlijk vinden — persoonlijk ben ik overtuigd, dat ze van onberekenbaar nut is geweest voor ons landje — had moeten gewezen worden.

Bepaald onjuist acht ik wat Kalf meedeelt over het gebruik van rijmlooze verzen. „Als terugslag op de strengheid, waarmede sommige letterkundigen hun eischen

¹⁾ Men zie b.v. het artikel van Paulhan in *De Beweging*, VI, 1ste dl. 271.

²⁾ Paris, Hachette, 1912, p. 177 vlg.

aangaande het rijm handhaafden, begonnen anderen het rijm te onderschatten," zegt de schrijver. Ik geloof, dat er hier van onderschatten geen sprake is, maar dat we eenvoudig met een Renaissance-verschijnsel te doen hebben. Men wilde rijmlooze, metrische verzen schrijven, omdat de Romeinen en Grieken dat hadden gedaan en men hen wilde navolgen. Ook is Kalff's bewering onjuist: „De Engelschen hadden ook hier het voorbeeld gegeven" (p. 189). Neen, de Franschen en de Italianen hebben ook hier het voorbeeld gegeven. In de Toskaansche litteratuur zijn van haar begin aan rijmlooze verzen. De *Cantico del sole* van Franciscus van Assisi is rijmloos en Molza († 1544) gaf een rijmlooze vertaling van de eerste twee boeken van Virgilius in het Italiaansch. Engeland heeft er den smaak wel van weg gekregen door Frankrijk, zooals het zijn gansche Renaissance aan Frankrijk dankt. Michel de Bouteauville zou misschien nog in de 15e eeuw Fransche metrische verzen geschreven hebben, maar een bepaalde culte werd het rijmloos vers voor het lid der Pleïade, Jean Antoine de Balf, en zijn poëtische Académie vond in den Areopagus van Harvey, Spenser en Sidney navolging in Engeland. Gabriel Harvey het eerst schreef in navolging van De Balf Engelsche rijmlooze verzen. En naast hem Surrey met de blank verses. Daarna komen Marlowe en Shakespeare en later Milton. Bij ons was Van Hout een navolger van De Balf. Brandt verdedigde het rijmloos vers in het midden der 17e eeuw ¹⁾.

Ik wijs op een dergelijke kleinigheid slechts om te voldoen aan Kalff's verzoek aan het eind van zijn voorrede.

Nijmegen.

J. Prinsen J Lz.

J. Déchelette, *Manuel d'archéologie Préhistorique, Celtique et Gallo-Romaine*. II. Archéol. Celt., 3e Part. Second age du fer ou époque de la Tène. Paris, Picard. 1914. (Pr. fr. 15).

Voor eenige weken brachten de bladen het bericht van het sneuvelen van Jos. Déchelette. Zoo heeft dus de oorlog Frankrijk zeker een zijner meest verdienstelijke vaderlandsche-archaeologen gekost. Waar in het algemeen op de Fransche inheemsche archaeologie nog sterk het stempel der „lokal-Forschung" gedrukt staat, was Déchelette een der weinigen die breeder banen zocht. Zijn werk over Terra sigillata heeft werkelijk een groote algemeene beteekenis, het is een der eerste en voornaamste schreden geweest op den weg van het moderne terra sigillata-onderzoek; zóó sterk dat men zelfs eenige jaren na het verschijnen daarvan in musea bijna alle sigillata aan de door hem behandelde fabrieken van Graufesenque of Lezoux kon zien toegeschreven. En ook dit handboek waarvan we reeds vroeger vorige deelen aankondigden en waarvan dit deel den tijd zoogenaamd vóór de „Romeinsche periode" behandelt, heeft zeer

groote algemeene verdiensten. Wat ik vroeger als zijn uitstekende eigenschappen heb vermeld, het heldere overzicht en daarbij de kolossale belesenheid van den schrijver, vinden we ook hier terug. De bestudeering der in dit boek door Déchelette behandelde „periodes" — of wil men ze liever „culturen" noemen — zal voor ieder die na hem komt oneindig veel gemakkelijker zijn, omdat hij eigenlijk voor het eerst de zoo enorme en zoo afschrikwekkend wijd verbreide stof bijeenbracht. Dat daarbij ook tegen dit deel dezelfde bezwaren te maken zijn die ik vroeger reeds tegen de vorige inbracht: te scherpe systematisering, veel te groote zekerheid van dateering, gemis aan klassiek-archaeologischen ondergrond — het spreekt eigenlijk van zelf en behoeft hier nauwelijks gezegd.

Het is echter voor de archaeologie in het algemeen een onherstelbaar verlies dat het den geleerden en toch zoo helderen schrijver niet gegeven was zijn Manuel af te maken. Een overzicht van zijn hand van den zoo slecht bekenden rijkdom aan Romeinsche overblijfselen in zijn land, aansluitend aan wat elders het onderzoek reeds aan het licht bracht, zooals we het in het laatste deel van dit werk hadden mogen verwachten, zou een groote vermeerdering onzer archaeologische kennis hebben beteekend.

Leiden.

J. H. Holwerda.

P. Corbin, *Histoire de la Politique extérieure de la France. t. I. Les Origines et la Période anglaise* (jusqu'en 1483). Paris, Picard. (Pr. fr. 7.50).

Al kan men het niet buitenop zien, toch blijkt uit de opdracht, die aan niemand minder dan Gabriel Hanotaux is gericht, dat dit boek in 1912 is uitgekomen. Het heeft dus wel lang op eene bespreking moeten wachten. Mijn schuld is dit evenwel niet, daar ik het lijvige deel eerst eenige weken geleden heb ontvangen. Aanvankelijk immers had Prof. Bussemaker de bespreking op zich genomen. Helaas! De dood belette hem, dit werk evenals zoo vele andere, ten bate van de wetenschap ondernomen, tot een goed einde te brengen. Met aandoening heb ik in het recensie-exemplaar de kantteekeningen teruggevonden, waarmede hij zijne critiek ongetwijfeld voorbereidde. En ik meen, dat een woord van hulde aan zijne zoo sympathieke nagedachtenis, aan zijn zoo diepe kernis en onverdroten werkracht, hier niet ongepast is.

Het doet mij leed, dat ik dezelfde hulde aan den schrijver der 456 compact gedrukte bladzijden, die hier voor mij liggen, zal moeten onthouden. In zijn Introduction spreekt hij van een „essai timide"; hij is zich de zwaarte van zijn taak dus wel bewust. Maar dan valt het te meer op, dat die vreesachtigheid zich in het eigenlijke boek zoo geheel door, laat ik maar zeggen, verregaande zelfgenoegzaamheid laat verdringen. Iemand, die een pendant wil leveren van Viollet's *Histoire des institutions politiques de la France*, zal zich toch wel niet mogen beperken tot het gebruik van reeds uitgegeven materiaal. Voor hem zal de studie der archieven toch wel dure plicht genoemd mogen worden. En toch; uit het geheele boek blijkt niet, dat Corbin ook maar terloops gecontroleerd heeft, wat anderen vóór hem hadden uitgegeven. Nu wil ik allerm minst beweren, dat men alles, wat door anderen uit de bronnen is afgeleid, weer opnieuw aan eigen onderzoek zal moe-

¹⁾ Men zie over deze kwestie: Sidney Lee, *The French Renaissance in England*, Oxford, 1910, p. 237 vlg.; Brunetière, *Histoire de la Littérature française*, I. 403; Petit de Julleville, *Hist. de la langue et de la litt. française*, III. p. 205; Darmesteter et Hatfeld, *Le seizième siècle en France*, Paris, 1897, p. 113; Morley, *A first sketch of English Literature*; en mijn boekje over Jan van Hout, p. 120.

ten toetsen; behalve dat dit onmogelijk is, zou het mij in flagrante tegenspraak brengen met de theorieën van Prof. Bussemaker op dit punt en niet gaarne zou ik zijn werk op die wijze voortzetten. Maar het gaat over de *Politique extérieure*! En nu zal toch wel niemand meenen, dat alle diplomatieke verhandelingen der Fransche regeering volledig zijn uitgegeven. Er is nog meer. Had Corbin zich dan tot het uitgegeven materiaal willen bepalen— zijn boek had dan niet zoo magistraal aangelegd moeten worden, noch aanspraak mogen maken op blijvende waarde— dan had hij ten minste de laatste litteratuur moeten opgeven en gebruiken. Maar, niettegenstaande dat hij elk artikel (vreemde methode, de hoofdstukken in artikelen onder te verdeelen, vooral wanneer er dan dikwijls maar één artikel in een hoofdstuk gevonden wordt) sluit met eene „*Bibliographie: Ouvrages principaux et les plus récents*,” ontbreken juist bij die nieuwste werken de nieuwste en vloeien de oudere over. Ik kan maar geen begrip krijgen van die wijze van werken! Wie laat nu toch bij de behandeling van de Pragmatieke Sanctie van Bourges het boek van Noël Valois weg; bij de opheffing der Tempeliers en bij Bonifatius VIII de boeken van Finke; bij Bazel, Haller; bij de geschiedenis der Ottonen, Giesebrecht; bij de verhoudingen van Vlaanderen tot Frankrijk, Pirenne — al citeert hij dit boek wel elders; bij de, zij het ook vluchtige bespreking van Noord-Nederlandsche zaken, Blok? Wie kan er nu toch over de pausen schrijven der tiende en elfde eeuwen, zonder de Regesten van Jaffé en Potthast te citeeren? Hoe is het mogelijk, dat bij de litteratuuropgave van een boek over Fransche geschiedenis, Bouquet niet genoemd wordt? Nergens ook vind ik melding gemaakt van de *Acta Sanctorum*, van Migne, van de Monumenta!

Het maakt den indruk, dat de S. te hooi en te gras, na het neerschrijven van zijn hoofdstukken en artikelen, daaraan ook een lijst van litteratuur heeft willen toevoegen en dat hij dit werk erg lichtvaardig heeft opgevat, daar in den regel de plaats en dikwijls het jaartal van uitgave ontbreken. Dit laatste is toch wel van belang zou ik meenen, daar het toch iets heel anders is, b.v. Hefele of Hefele-Leclercq te citeeren. De voetnoten zijn uiterst spaarzaam aangebracht, zoodat men eigenlijk niet goed weet, in hoeverre de tekst van den S. afhankelijk is van zijn litteratuur. Het lijkt wel, alsof er tusschen beide in het geheel geen verband bestaat. Er heerscht bij die litteratuuropgave volledige willekeur: mag men Coulon, *Lettres de Jean XXII* citeeren en Fayen weglaten? Mag men Tschackert's Peter von Ailli noemen en Salembier over denzelfde verzwijgen? Wat beteekent dan nog het opschrift: *ouvrages les plus récents*?

Ik geloof de genese van dit boek op de volgende wijze te kunnen verklaren en veroordeelen. De schrijver, gedreven door een onzalig verlangen, een groot werk te schrijven, heeft zonder grondige bronnenstudie, zonder critischen geest en zonder historische geweten, de ideeën, die hij allengs over de Fransche middeleeuwsche politiek heeft opgedaan, neergeschreven. Hij heeft zijn lezers daarbij talrijke en onnoodige herhalingen niet gespaard, daar hij historische gebeurtenissen rangschikt op eene wijze, die met den organischen samenhang van de geschiedenis in strijd is. Dat

laatste heeft nog dit andere noodlottige gevolg, dat ook die herhalingen den samenhang maar amper kunnen herstellen. Hij draagt allerlei ware en algemeen bekende en aangenomen voorstellingen voor op een toon, die van triomfantelijke ontdekkingsglorie gloeit. Hij voegt tusschen al dat oude en lang bekende hier en daar eigen nieuwe beschouwingen in, die somtijds juist, meestal twijfelachtig, dikwijls totaal verkeerd zijn en in strijd met de uitkomsten van de aangehaalde werken. Hij bedient zich van uitdrukkingen, die een historicus kippel doen krijgen. Hij streeft naar pikanterie, die maar al te dikwijls vervelend wordt. Over dat alles strooit hij een groot aantal titels van werken, zonder nauwkeurigheid of methode. Hij brengt den lezer in verzoeking, te denken, dat hij geen Latijn kent, door alle Latijnsche bronnen stelselmatig te vermijden en op blz. 57 het bekende „*cujus regio, illius et religio*” tot: „*cujus region, cujus religion*” te verformfaaien.”

Kortom, hij maakt den indruk, een onderwerp te hebben willen behandelen, dat verre boven zijne krachten ligt.

Nijmegen.

W. Mulder.

P. S. Allen, *The age of Erasmus*. Oxford, Clarendon Press. 1914. (Pr. 6 sh.)

Deze elf „lectures delivered in the universities of Oxford and London” door den bekenden uitgever van Erasmus' brieven zijn los samenhangende, vlot gestelde beschouwingen over menschen en dingen uit Erasmus' tijd. Zij illustreeren als het ware met tal van aanhalingen uit brieven en boeken de toestanden en personen uit Erasmus' omgeving en min of meer in verband met zijn denkbeelden en levensloop. Er wordt in gehandeld over de „academie” van Aduard een wel wat weidsche naam voor het samenwerken van een aantal Humanisten in dat Groningsche klooster—, over scholen, kloosters en universiteiten waarbij Butzbach's mededeelingen hoofdbron zijn. Dan volgt een kort overzicht van Erasmus' levenswerk in zeer breede trekken, gevolgd door een in verband met Erasmus' karakter gehouden merkwaardig hoofdstuk over „*force and fraud*” in zijn dagen. Een vrij onvolledig hoofdstuk over „*private life and manners*” geeft als het ware een inleiding op de zeer algemeene beschouwingen over levensleer en levenswijsheden uit die dagen in het ietwat zonderling getitelde hoofdstuk: „*the point of view*.” Dan komt nog een hors d'oeuvre over de „*pilgrimages*” van den tijd, een breede beschouwing over het karakter der „*Transalpijnsche Renaissance*” als de ontwikkeling der Italiaansche onder de „*Germaansche barbaren*”, die hunne beteekenis gaan gevoelen. De rij wordt gesloten door een weinig in het kader passend hoofdstuk over de Moravische broeders.

Zooals men uit deze korte inhoudsopgaaf kan opmaken krijgt men hier van allerlei, een soort van kaleidoskoop over personen, toestanden, denkwijzen uit die dagen. De schrijver kent blijkbaar het tijdvak door en door, heeft er jaren in geleefd, zich ingedacht in het denken en voelen der tijdgenooten. Al vormt zijn boek allerminst een goed sluitend geheel, men zal het met genoegen en voordeel lezen en daardoor Erasmus' brieven van zelf beter begrijpen, welker bij de groote verwarring en dateering, bij de weinig critische behandeling der

teksten zoo broodnoodige uitgave de onvermoeide schrijver tot zijn levenstaak heeft gemaakt. Moge het hem gegeven zijn die levenstaak af te werken in de schaduw van dat Oxford, waar Erasmus zelf grooten invloed op de Engelsche Renaissance heeft geoefend, te midden van de schatten der Bodleiana, van de sedert Humphrey van Gloucester's tijd daar verzamelde boeken en handschriften.

Leiden.

P. J. Blok.

W. Bousset, Kyrios Christos, Geschichte des Christusbauens von den Anfängen des Christentums bis Irenaeus. Göttingen, Vandenhoeck en Ruprecht. (Pr. M. 12, geb. M. 13.)

Het verschijnen van een werk van Bousset is een evenement in de theologische wereld. Zijn „Judenthum im Zeitalter Jesu,” zijn „Hauptprobleme der Gnosis,” zijn massieve studiën, vrucht van jarenlangen arbeid. Zoo ook nu weer zijn „Kyrios Christos.” Zelf zegt hij van dit laatste, dat het gegroeid is uit een onderzoek naar den zin van den term „Kyrios” in het Nieuwe Testament, tot zoodanigen omvang, dat de sobere titel een bijzondere rechtvaardiging vereischte. „Kyrios Christos ist Jesus von Nazareth im wesentlichen als der im Kultus verehrte Herr seiner Gemeinde. Und von der Praxis des Kultus und des Gemeindegottesdienstes versucht das vorliegende Werk überall den Ausgangspunkt zu nehmen und die Entwicklung der Dinge zu verstehen.” Zonder voor den uitvinder dezer methode gehouden te willen worden, is hij er zich toch van bewust de eerste te zijn, die beproefde hare eischen „in einer zusammenhangenden und umfassenden Darstellung zu verwirklichen.” Die „Darstellung” zal tevens de grenslijn uitwischen, eenerzijds tusschen nieuwtestamentische theologie en oudchristelijke dogmengeschiedenis en anderzijds tusschen de godsdienstgeschiedenis van het oorspronkelijk Christendom en de algemeene ontwikkeling van het godsdienstig leven der periode. Een en ander geeft recht tot de verzekering, dat geen theoloog, die op de hoogte wil blijven van zijn tijd, dit boek ongelezen mag laten.

Deskundigen gissen reeds, dat achtereenvolgens ter sprake zullen komen de oorspronkelijke palaestijnsche en heidenchristelijke gemeenten, de synoptische evangeliën, de Paulinische en de Johanneïsche litteratuur, Gnostieken, Apologeten, en ten slotte Irenaeus. In zooverre is een nadere inhoudsopgave hier overbodig, en afdaling in bijzonderheden is uit den aard volstrekt onmogelijk. Misschien moet ik hier bijvoegen, dat onder den titel: „Die Ausgestaltung des Christentums auf Grund des Christuskultus und seine verschiedenen Typen” ter sprake komen alle personen en geschriften waarvan men verder behandeling verwachten mocht. Ik ga op dit alles niet nader in en laat nog slechts een paar opmerkingen volgen.

Van bijzonder belang dunkt mij, dat van de „religionsgeschichtliche Studien,” die in den laatsten tijd een zoo hooge vlucht genomen hebben, in dit werk zulk een dankbaar gebruik gemaakt is. Wat van philologischen zoowel als van theologischen kant op dit gebied geleverd is, heeft de schrijver in zijn onderzoek mee opgenomen en aan zijn oogmerken dienstbaar gemaakt. Telkens worden wij verrast door „religionsgeschichtliche” uitweidingen, waardoor het van oudsher

bekende komt te staan in een geheel nieuw licht. Wie het mocht betreuren dat de glorie der Tubingers getaand is, na de lectuur van een boek als het onderhavige zal hij tot de vertroostende ontdekking komen, dat wij sinds hunne roemrijke dagen op menig punt wezenlijk vooruit zijn gegaan.

Ten anderen wensch ik de aandacht te vestigen op de houding die Bousset aanneemt ten aanzien van „Jezus” en „Paulus.” Tot op den huidigen dag is Duitschland op het punt van synoptische en paulinische critiek min of meer onder den invloed der reactionaire strooming, die zich tegen Strauss en de Tubingers heeft verzet. Holtzmann is tot aan zijn uiteinde de „Grossmeister” gebleven. Bousset nu verlaat de bedding van dezen stroom niet. Als er sprake is van de „Thesen” van ultra-Tubingers of van Drews en Smith, dan noemt hij zijn boek „eine fortlaufende Widerlegung dieser Thesen.” Niettemin neemt hij een plaats in aan den linkervleugel der Deutsche theologen.

Wat Paulus betreft geeft hij nergens uitdrukkelijk rekenschap van zijn critische vóorstudie, maar hij spreekt b.v. van den „späten Colosserbrief”, en Ephesen en Pastoraalbrieven doen hem diensten ter beschrijving van den napaulinischen tijd. Uit de als echt erkende brieven weet hij een Paulus te construeeren, die meer conservatief gezinden vermoedelijk weinig naar den smaak zal zijn, doch van alle anderen de aandacht in hooge mate verdient.

Wat de synoptische evangeliën aangaat aanvaardt hij de Marcus-Logica-hypothese, en Marcus blijkt telkens zijn hoofdbron te zijn, doch hij verliest geen oogenblik de les van Baur uit het oog, dat steeds de hoofdvraag is, niet „welche objektive Realität diese oder jene Erzählung an sich hat,” maar: „wie sich das Erzählte zum Bewusstsein des erzählenden Schriftstellers verhält, durch dessen Vermittlung es für uns ein Objekt des historischen Wissens ist.” In dit opzicht is hij bij zijn brongebruik zoo consequent mogelijk, en menige „man van rechts” zal bij de lectuur zich weinig op zijn gemak gevoelen. Of evenwel het geheel niet eenigermate geleden heeft door de ten grondslag gelegde critische hypothesen, of met name de Jezus van Nazareth, wiens beeltenis als „ein gutes Stück des echten und ursprünglichen Lebens” door het weefsel der „Messiasdogmatik” zal heenblikken, aan de historische werkelijkheid beantwoordt, ziedaar een vraag die ik liefst ter beantwoording aan voortgezet onderzoek wil overlaten. Intusschen breng ik gaarne hulde aan het talent en de kunde, waarmede de onvermoeide en veelomvattende geleerde getracht heeft licht te ontsteken over het oud-christelijke duister.

Paterswolde.

H. U. Meyboom.

P. V. Neugebauer, Tafeln für Sonne, Planeten und Mond, nebst Tafeln der Mondphasen für die Zeit 4000 vor Chr. bis 3000 nach Chr. Zum Gebrauch für Historiker, Philologen und Astronomen abgekürzt bearbeitet. (Tafeln zur astronomischen Chronologie II). Leipzig, J. C. Hinrichs. 1914. (Pr. M. 7, geb. M. 8).

In No. 5 van den 20en Jaargang van het *Museum*, Febr. 1913, is het 1e stuk van Neugebauer's Tafeln für astronomische Chronologie aangekondigd, thans is het 2e stuk verschenen, dat het eerste in belangrijkheid overtreft. Het bevat, zooals de titel aangeeft,

tafels om op eenvoudige wijze met eene voor het beoogde doel voldoende nauwkeurigheid, van minstens een paar minuten, voor een bepaalden datum tusschen 4000 v. en 3000 n. Chr. de plaatsen aan den hemel te bepalen van de zon, de maan en de hoofdplaneten Mercurius, Venus, Mars, Jupiter en Saturnus; verder tafels ter bepaling van de datums der fasen van de maan, en ter bepaling van de mogelijkheid van zons- en maansverduisteringen bij gegeven nieuwe en volle manen.

De hoofdtabelen gelden voor het tijdvak van 4000 v. tot 2000 n. Chr.; in een toevoegsel vindt men de tabellen voor de jaren van 2000 tot 3000 na Chr.

Bij de tabellen voor de plaatsen van de zon, Mercurius, Venus en Mars is Neugebauer uitgegaan van de elementen der loopbanen en hunne seculaire veranderingen van Leverrier in de *Annales de l'Observatoire de Paris*; voor de plaatsen van Jupiter en Saturnus van de elementen en hunne seculaire veranderingen van Gaillot, eveneens in de *Annales de l'Observatoire de Paris*, gepubliceerd; voor de maansplaatsen heeft hij zich bediend van de elementen uit de *Syzygietafeln für den Mond* van Oppolzer en van de *Tables de la lune* van Hansen.

Ter bepaling van de plaatsen van de zon en de planeten Mercurius Venus en Mars zijn, behalve de seculaire veranderingen der elementen, geen storingen in rekening gebracht, hetgeen bij den verlangden graad van nauwkeurigheid voor deze lichamen overbodig zou zijn geweest; daarentegen zijn voor Jupiter en Saturnus, zoowel in de middelbare lengte als in de excentriciteit en de lengte van het perihelium, hunne wederkerige storingen van korte periode in rekening gebracht. Het is duidelijk dat men in de tafels ter berekening van de maansplaatsen de zoo belangrijke door de zon uitgeoefende storingen, zoowel die van lange als die van korte periode, in hoofdzaak heeft opgenomen. De storingen, welke van de standen der planeten afhangen, zijn, als te gering, in de tafels niet in rekening gebracht.

Hoofdzak is, de volgens deze beginselen saamgestelde tafels zoo in te richten, dat men er met geringe moeite het verlangde doel mede kan bereiken, en hierin is de schrijver op zeer gelukkige wijze geslaagd.

De plaatsen van zon en maan en de plaatsen, waar zich de planeten van uit de zon gezien vertoonen, verkrijgt men in hoofdzaak door het samentellen van eenige getallen, die onmiddellijk met behulp van den datum en het uur, waarvoor men die plaatsen wenscht te kennen, aan de tafels worden ontleend; kleine toe te voegen verbeteringen verkrijgt men eveneens uit tabellen, waarbij, niet de datum, maar grootheden, eveneens uit die eerste tafels ontleend, als argumenten zijn gebruikt.

Voor de zon en de maan vindt men op die wijze wat men verlangt, maar voor de planeten heeft men zijn doel slechts ten deele bereikt, daar men wenscht te kennen niet hunne plaatsen, gezien uit de zon, maar de plaatsen gezien uit de aarde. Om deze laatste te berekenen moet men echter uitgaan van de eerste, welke men met behulp van de tafels heeft bepaald.

Voor den overgang van de eerste, de zoogenaamde heliocentrische plaatsen, tot de tweede, de geocentrische, is eene kleine logaritmische berekening met goniometrische grootheden noodig. Deze berekening is

zeer eenvoudig, en de schrijver vermeldt alle bijzonderheden, waarop men heeft te letten. In den regel ontvingen onze literatoren op de Gymnasia wel is waar geen onderricht in het gebruik der goniometrische formules, maar allicht kunnen zij in hunne omgeving een deskundige vinden die hen kan inlichten.

De aldus verkregen plaatsen der verschillende hemellichten stellen hunne standen voor ten opzichte van de ecliptica aan den hemel, d. i. door hunne sterrekundige lengte en breedte; wil men echter de plaatsen kennen ten opzichte van den hemelschen aequator, d. i. door rechte klimming en declinatie, zoo vindt men in Neugebauer's werk ook de daarvoor noodige tafels.

Wat de tijdstippen betreft der fasen van de maan, nieuwe en volle maan en eerste en laatste kwartier, deze vindt men gemakkelijk voor de gemiddelde maansfase; door aan deze tijdstippen een paar kleine, eveneens aan de tafels te ontleenen grootheden toe te voegen, worden de oogenblikken der werkelijke maansfasen verkregen.

Aan de tafels gaat eene 30 pag. groote inleiding vooraf, waarin van pag. X tot XXX, verklaringen van het gebruik der tafels ten dienste van niet-sterrekundigen worden meegedeeld. Van elke berekening wordt een volledig uitgewerkt voorbeeld gegeven, en de inlichtingen zijn zoo volledig, dat een ieder die ze volgt gemakkelijk de verlangde uitkomsten verkrijgt. Ten einde zich bij de berekeningen zoo min mogelijk te vergissen, is het zaak dat men vooraf, aan de hand van de uitgewerkte voorbeelden, een schema uitschrijft, waarin de aan de tafels te ontleenen grootheden door letters zijn aangegeven, waarachter men dan de getallen uit de tafels invult.

Door zijn werk heeft Neugebauer een grooten dienst bewezen aan hen die voor lang geleden tijdstippen de plaatsen der beweeglijke hemellichten wenschen te kennen, daar vóór de uitgave van dit werkje het alleen mogelijk was de noodige gegevens te verkrijgen uit een aantal uitgebreide astronomische werken, die men alleen in sterrewachten aantreft. Ook voor de historici, die niet zelve de berekeningen kunnen of willen volbrengen, maar daartoe de hulp van een wiskundige inroepen, zijn dus de tafels eveneens van groote waarde.

Leiden. H. G. v. d. Sande Bakhuyzen.

G. Hüffer, Loreto. Eine geschichts-kritische Untersuchung der Frage des heiligen Hauses. Erster Band. Münster, Aschendorff. 1913. (Br. M. 6).

Te Loreto bij Ancona — zoo geloofde men sinds het vierde kwart der 15de eeuw — wordt de „Casa Santa” bewaard, die eenmaal de woonstede was van het h. Huisgezin te Nazareth. Dit heiligdom werd in 1294 — door Engelenhanden, naar men devotelijk aannam — overgebracht naar Recanati, op de plaats, waar het tegenwoordige stadje Loreto zich bevindt. Daar ontstond dus spoedig een beroemde bedevaartplaats, die nog in onzen tijd door tal van godvruchtige pelgrims wordt bezocht.

Voor zoover thans kan worden nagegaan, is de vrome legende het eerst schriftelijk opgeteekend door den uit Teramo geboortigen proost Tolomei (1473); in dezen vorm is haar klassieke naam: „relatio Teramana.” Ruim vijftig jaar later is zij uitgewerkt tot eene

„Lauretanae Virginis historia”, door Girolamo Angelita, die stedelijk kanselier of secretaris van Recanati was. Hij droeg in 1531 deze „historia” op aan paus Clemens VII en liet haar kort daarna te Venetië drukken. Haar eigenlijken geschiedschrijver kreeg de „Casa Santa” in den Jezuiet Torsellino, van wiens hand ten jare 1597 de „Historiae Lauretanae libri quinque” het licht zagen. Van toen af was allerwege de roem van Loreto gevestigd. Het even keurige als schijnbaar degelijke kleeft, dat Torsellino aan de eerbiedwaardige legende gaf, is haar tot heden nog geldende en algemeen erkende vorm.

Maar aan twijfel heeft het de wonderbare legende nooit ontbroken. Reeds in 1485 schreef de Venetiaansche Minderbroeder Suriano, dat zij niet is „consonante a sano intelletto.” En omstreeks 1533 klaagde, naar aanleiding der toenemende vereering van het Loreto-heiligdom, de Normandiër Affagart: „Tels abus donnent occasion aux hérétiques et ennemys de l'Eglise de mal parler.” Men kan zich slechts verwonderen, dat dergelijke protesten niet luider en talrijker zijn opgegaan. Doch hoe langer zoo meer nam het geloof in de echtheid van het te Loreto vereerde Huisje van Nazareth de overhand, totdat dit heiligdom 10 December 1632 in de liturgie der kerk zelfs een officieele plaats kreeg.

Eerst aan onzen tijd bleef het voorbehouden, tegen de historische waarheid der legende stevig gegronden twijfel uit te spreken. Ook in ons vaderland deden zich in dien geest enkele stemmen hooren, nog vóórdat tot algemeen opzien het standaardwerk van den geleerden kanunnik Ulysse Chevalier¹⁾ verscheen. Het was een reusachtige ammunisie, die Chevalier met zijn onuitputtelijke belesenheid tegen de echtheid der „Casa Santa” had bijeengebracht, en in voortreffelijk geordende linie stelde hij zijne batterijen op. Menigen lezer kwam het voor, alsof tegenover zulk een geduchten aanval het geloof in de echtheid der „Casa Santa” wel als... een kaartenhuisje was ingestort. Toch was het geenszins zoo. Chevalier's aanval maakte veel sensatie en joeg heel wat stof op, maar bleek op stuk van zaken niet tot een beslissende overwinning geleid te hebben. Zijn critisch standpunt bleef in verschillende landen een felle bestrijding vinden, welke zich uitte in een stortvloed van tijdschriftartikelen en binnen drie jaren tijd — van 1909 tot 1911 — in niet minder dan vier lijvige, bepaald tegen Chevalier gerichte, ernstig naar wetenschappelijkheid strevende boeken.

De aanval was met een geweldigen tegenaanval beantwoord, waarbij de overmacht ten slotte wel de zege scheen te hebben behaald.

Doch het was slechts een korte wapenstilstand, en de krijgskans zou nog keeren. Onverwacht mengde zich Georg Hüffer in het strijdgewoel, met zwaar geschut, zoo verrassend en overweldigend als de beruchte 42 c.M. mortieren. Zal hij daarmee het pleit hebben beslist? Ik zou het nog niet absoluut durven verzekeren, ofschoon ik ook niet inzie, welke redelijke argumenten er nog tegen zijne streng-logische bewijisvoering kunnen wor-

den ingebracht. Deze bewijisvoering, in zijn hierboven genoemd boek samengevat, komt in hoofdzaak op het volgende neer.

Zij tast de legende in haren wortel aan: de „relatio Teramana.” Haar inhoud wordt nauwkeurig ontleed, en dan blijkt, dat zij niet meer is dan een vrome legende, zooals de kinderlijke phantasie der Middeleeuwen er bij menigte heeft voortgebracht; maar geschiedkundige waarheid bevat zij niet.

Vervolgens komt Hüffer aan het door Angelita opgestelde verhaal. Het was het werk van een handigen bedrieger, die tot elken prijs zijne vaderstad Recanati en het daar hoogvereerde heiligdom wilde ophemelen. Uit innerlijke gronden wordt Angelita's bedrog aangetoond; en bovendien nog ten overvloede uit drie willekeurige „Stichproben”, waarbij telkens aan den dag komt, dat hij beter weten moest, toen hij met de meeste stelligheid dingen verhaalde, die konden strekken tot verheerlijking van het Lauretaansche heiligdom.

Hiermede zijn de twee voornaamste bronnen der legende als zeer troebel en verdacht tentoongesteld, en eindigt het eerste boek. Het volgende boek houdt zich bezig met de oudste geschiedenis van Loreto en toont aan, dat deze zoo min vóór als kort of lang na het jaar 1294 iets heeft afgeweten van de wonderbare overdracht der „Casa Santa.”

Niet vóór 1294. Want toen was de S.-Mariakerk te Loreto slechts een gewone kerk op het land, die als filiaal der parochie-kerk diende en niets bijzonders aan zich had. Dit blijkt duidelijk uit eene ontwijfelbaar echte oorkonde van 4 Januari 1194 en eene van het jaar 1285, die van het Loreto-wonder noodzakelijk moesten gewagen, als het inderdaad overbekend was. Evenmin kort of lang na 1294. Want van het h. Huisje wordt met geen enkel woord gewag gemaakt in tal van oorkonden, Loreto betreffende en gaande van het jaar 1315 tot 1470. Daar zijn ook verscheidene pauselijke aflatbullen onder, welke ten doel hadden om de godsvrucht tot en den luister van Loreto's sinds 1315 als bedevaartsplaats bezochte Maria-kerk te bevorderen; doch geen van allen weet blijkbaar iets van het in zijne soort éénige wonder af, dat in deze kerk het h. Huisje van Nazareth zou bewaard zijn.

De aflatbulle, die er het allereerst melding van maakte, is van Paulus II en gedagteekend 12 Februari 1470; van de Loreto-kerk zegt zij: „in qua ipsius Virginis gloriosae domus et ymago augusto comitante cetu mira Dei clementia collocata existat.” Maar helaas, de hier gecursiveerde en beslissende woordjes: *domus et* ontbreken in de authentieke Vaticaanse registers en moeten dus — de oorspronkelijke bulle ging verloren — wel later zijn geïnterpoleerd!

Dit zoowel vóór als na het wonderjaar 1295 regelrecht doorlopende *argumentum ex silentio* bewijst duidelijk, dat tot 1470 de wonderbare overdracht van het h. Huisje naar Loreto volstrekt onbekend was, zelfs te Recanati en aan het pauselijk Hof. Derhalve is de legende, welke dit mirakel overleverde, eerst na 1470 ontstaan; maar zoo verliest zij alle vertrouwbaarheid. De voorstanders van de echtheid der „Casa Santa”

¹⁾ *Notre Dame de Loreto* (Paris, 1906). Eene bespreking hiervan plaatste ik in *Van Onzen Tijd* VII (1906), blz. 46 vlg.

kunnen nooit een redelijke oplossing vinden van het onverklaarbaar raadsel: dat het h. Huisje, na op Gods bestel van Nazareth te zijn overgedragen naar Loreto om het tegen ontheiliging te vrijwaren, toen gedurende 180 jaren geheel *incognito* daar heeft vertoefd, zoodat zelfs de naaste omgeving en het oppergezag van den h. Stoel van dit overgroot wonder, van deze allerkostbaarste relik, totaal onkundig gebleven zouden zijn.

Tot zoover gaat Hüffer's strenge bewijsvoering in het eerste deel. Een volgend deel zal den werkelijken oorsprong en verderen ontwikkelingsgang der legende trachten te verklaren. Met gespannen verwachting zien wij het te gemoet, hopende, dat Hüffer's onderzoek, dat tot nu toe slechts een negatieven uitslag gaf, ook in positieven zin niet minder sterk zal staan. Het ontwikkelingsproces der legende van het Loreto-wonder uit haar aanvankelijk richtige kern van waarheid te volgen naar de fantastische en wereldverbazende hoogte, waartoe zij geleidelijk opgroeide, moet wel uiterst belangwekkend zijn en buitengewoon leerzaam zoowel voor de cultuurgeschiedenis in het algemeen als voor de waardebepaling van middeleeuwsche legenden in 't bijzonder.

Voor dit nieuwe, positieve onderzoek is stellig professor Hüffer, die aan de hoogeschool te Breslau een leerstoel der katholieke kerkgeschiedenis bekleedt, de aangewezen man. Want hij is volstrekt geen hypercriticus, die bij voorbaat tot twijfel en ontkenning geneigd is, zoodra het om middeleeuwsche legenden en wonderen gaat. Dit bewijst afdoende zijn glansrijke verdediging der echtheid van Sint Bernardus' kruistocht wonderen.

Ook deze verdediging was een meesterstuk van historische critiek, maar zij kwam, op onweerlegbare bewijsgronden, tot een alleszins bevestigend resultaat. Als katholiek geschiedvorschcr neemt hij natuurlijk de *mogelijkheid* van wonderen aan, dus ook de mogelijkheid der wonderbare overdracht van het h. Huisje. Maar staat hij daarom niet minder onbevooroordeeld dan en minstens even vrij als een ongeloovig geleerde tegenover dit vraagstuk, wanneer hij een nauwkeurig onderzoek instelt naar de waarheid van het *feit*?

Evenals ten opzichte van elk ander geschiedkundig feit, wikt en weegt hij de bewijzen, die zoowel voor als tegen de werkelijkheid van het overgeleverde feit pleiten, zonder dat hij daaromtrent een vooropgezette meening is toegedaan. Hij komt dan met zekerheid tot de slotsom, dat hier geen historische waarheid doch slechts legendarische verbeelding van het woord is. Juist daarom wordt zijne bewijsvoering zoo krachtig.

Niet slechts de strenge logica en de critische scherpzinnigheid in Hüffer's boek zijn het, die onze bewondering gaande maken. Ook en niet weinig de kunst, waarmede hij zijne bewijsvoering opbouwt als een nauw aaneensluitend geheel, waar geen speld tusschen valt te steken. Maar bovenal de onverbiddelijke kracht, waarmede hij zijne argumenten stuk voor stuk uitwerkt tot de verste gevolgtrekking, zonder in de ijle lucht van hypothesen te gaan wankelen, doch altoos staande blijvend, en streng staande, op het eenmaal strakgespannen koord der onaantastbare premissen. Voeg daarbij een zeldzame helderheid en zakelijke soberheid in het

geheele betoog en men zal erkennen, dat ik niet ten onrechte beweer nauwelijks een nieuwer Duitsch geschiedwerk te kennen, dat zóódanig uitmunt in „l'art de faire un livre.”

Aan het boek gaat vooraf eene verklaring van den vicaris-kapitulaar van het bisdom Munster, dat het niets strijdigs met geloof en zeden bevat. Ook het werk van Chevalier bezat een kerkelijk *Imprimatur*: van niemand minder dan van den pauselijken hoftheoloog P. Lepidi, die niet slechts in zijne waardigheid van „magister S. Palatii” maar ook als godgeleerde een groot gezag heeft.

Rome.

† Gisbert Brom.

SCHOOLBOEKEN.

D. Wachmann, Praktische Inleiding in de Engelsche Taal en Conversatie. Deel I. Tweede druk. Amsterdam, Bureau Scriba. (Pr. / 1.25).

Met behulp van dit boek wordt het Engelsch onderwezen noch volgens de directe methode noch volgens de andere. De gezamenlijke stof is (zooals de schrijver in het Voorwoord meedeelt) van drieërlei aard. Zij bestaat ten eerste uit versjes (ook raadsels, spreekwoorden enz.); ten tweede uit schetsjes van het dagelijksch leven (ook verhaaltjes en beschrijvingen); en ten derde uit gesprekken, vragen en antwoorden, opgaven, idiomatische uitdrukkingen gegeven in korte zinnetjes, enz. Spraakkunst-regels vindt men weinig, alles bij elkaar ongeveer 5 bladzijden korte opmerkingen. De S. wil het boekje aldus gebruikt zien: De lessen worden in de klas behandeld (opgelezen, vertaald en besproken). Thuis vertaalt de leerling de les schriftelijk in het Nederl. en leert de woorden en uitdrukkingen van buiten, terwijl hij later de les in 't Engelsch terugvertaalt. Ook de opgegeven vragen worden op school behandeld en thuis schriftelijk uitgewerkt en beantwoord; de verhaaltjes worden bovendien van buiten geleerd.

Men behoeft niet te vreezen, dat de leerling, die met behulp van dit boek wordt onderwezen, zich zal vervelen. Ten eerste is de leesstof nergens vervelend, en ten tweede krijgt hij heel wat te doen, indien hij behoorlijk wil meekomen. De S. zegt wel dat het boek (158 blz.) geschikt is voor scholen waar men slechts weinig uren voor Engelsche taal en conversatie ter beschikking heeft; maar ik betwijfel of men het in één cursus kan doorwerken. Om te beginnen heeft men al heel wat tijd noodig om de leerlingen een beetje thuis te brengen in de uitspraak (waarover in 't boek zelf zoogoed als niets wordt gezegd); vervolgens komen er al heel spoedig grammaticale en idiomatische moeilijkheden, die veel verklaring behoeven; verder dient men, vooral in de eerste maanden, telkens en telkens weer te repeteeren, en dit alles kost veel tijd. De S. zegt zelf dat men *van den beginne af* aan telkens waar men een klank in den tekst ontmoet, die van 't Nederl. belangrijk afwijkt, er de aandacht op moet vestigen, en de zuivere uitspraak door *roòrspreken* duidelijk moet maken. Maar in den beginne komen zoowat alle klanken den leerling vreemd voor, medeklinkers zoowel als klinkers; en hij zal er niet veel van onthouden tenzij men hem helpt, door b.v. de eerste 10 of 15 lessen in

phonetische spelling te geven (om die daarna, in de gewone spelling gedrukt, te herhalen).

Wat meer spraakkunst-regeltjes (waarom is men daar toch zoo bang voor?) zouden geen kwaad kunnen, daar zij den leerling helpen in 't begripen en 't vasthouden van het gelezene; maar die regeltjes, evenals de noodige verklaringen van de idiomatische moeilijkheden, kunnen door den onderwijzer er bijgevoegd worden. En als dan de onderwijzer het aantal lees- en leerstukjes weet te verminderen, zoodat het boek zonder overhaasting in een jaar kan doorgewerkt worden, geloof ik dat er goede resultaten mee te bereiken zijn.

Leiden.

J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de onder toezicht van Carl D. Buck uitgegeven publicatie *Studies in Greek Noun-Formation*, waarvan de beide eerste afleveringen, bewerkt door den heer E. H. Sturtevant, door mij werden aangekondigd *Museum XX* Kol. 121 e. v., zijn thans twee nieuwe gedeelten verschenen, in één bundel vereenigd, (*Labial Terminations III and IV*) van de hand van denzelfden bewerker. Thans zijn aan de beurt de *Words in -πῃ or -πᾷ (also -πῆ) — in -πῃ; or -πᾷ, gen. -πῶν — in -πῶ; and -πῶ, gen. -πῶν. Words in -ψ, waaraan zijn toegevoegd eenige Additions and Corrections to Labial Terminations I-IV*. Omtrent de gevolgde methode behoeft ik, na wat ik in bovenvermelde aankondiging zeide, hier geen nadere opmerkingen te maken; slechts wil ik even met vreugde constateeren, dat de heeren Buck en Sturtevant blijkbaar hetzelfde bezwaar gevoeld hebben, dat door mij werd aangeroerd: het nieuwe gedeelte is niet meer in het tijdschrift *Classical Philology* opgenomen, doch als afzonderlijk werkje verschenen. Toch zou ik het nog wenschelijker achten, dat men zich minder met de uitgave haastte en grooter gedeelten tegelijk in het licht gaf.

Den Haag.

J. van IJzeren.

In de Weidmannsche Buchhandlung te Berlijn is eene tweede uitgave verschenen van *Zwei Isländergeschichten*, die *Hönsnabjörns* und die *Bandamannasaga* mit Einleitung und Glossar herausgegeben von A. Heusler. De twee interessante kleine teksten zijn bij uitatek geschikt voor een eerste kennismaking met Oudijlandsch prosa, en daar het aantal teksten met bruikbaar glossarium gering is, zullen deze saga's ook in de nieuwe oplaag zeker nog vele diensten aan het onderwijs kunnen bewijzen. De inleiding is gedeeltelijk omgewerkt en verbeterd; nieuw is een overzichtskaart bij de eerste der beide saga's. B.

De afleveringen der nieuwe uitgave van Van Dale's *Woordenboek*, van welke in *Mus.* XXI, 256 vlg. de eerste werd besproken, volgen elkander gestadig en regelmatig op. Afl. 2 — 6 werden aan de Redactie, ter aankondiging, toegezonden; zij gaan van Angstvallig tot Koolzaad; de inhoud geeft geen aanleiding tot nieuwe of tot gewijzigde opmerkingen. Hetgeen sedert reeds weder is verschenen doet verwachten dat het werk spoedig geheel gereed zal zijn. A. B.

De fa Van Goor Zonen te Gouda zond ons een nieuw nummer der serie „Van Goor's Miniatuur Woordenboeken”, nl. een *Miniatuur Deensch (Noorsch) Woordenboek*, Deensch-Nederl. en omgekeerd, bewerkt door W. A. A. van Binsbergen. Het is een praktisch boekje, dat voor dagelijksch gebruik stellig genoeg geeft.

Van Gebr. Van der Hoek te Leiden ontvingen wij *Hel Javaansche Letterschrift* door C. F. H. Dumont. Voor hen die pas met het Javaansche schrift kennis maken, zal het zeker zijn nut hebben.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1914, Août: B. Haussoullier, Hist. d'Athènes. — H. Dehérain, F. Colomb et sa bibliothèque. — G. Seure, Les ruines de Delphes. — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Hermes, L, 1: G. Wissowa, die röm. Staatspriestertümer altlatin. Gemeindegulte. — O. Viedebantt, Lesb. Bauinschr. (IG XII 2,11). — W. Weber, eine Gerichtsverhandl. vor Kaiser Traian. — W. Kranz, die Irrfahrten des Odysseus. — I. Hammer-Jensen, das sogen. IV. Buch der Meteor. des Aristoteles. — J. Kroll, Poseidonios u. Vergils vierte Ekloge. — K. Praechter, eine Demokritapur bei Xenophon. — Miscellen.

Journal of Hell. Studies, XXXIV, 2: J. D. Beazley, The Master of the Achilles Amphora in the Vatican. — A. Shewan, Leukas-Ithaka. — O. B. Caspari, On the Long Walls of Athens. — A. S. F. Gow, The Ancient Plough. — A. M. Woodward, Notes a. Queries on Athenian Coinage a. Finance. — G. Dickins, Some Hellenistic Portraits. — Ch. Waldstein, The Holkham Head. A Reply. — M. N. Tod, The Progress of Greek Epigraphy, 1913—'14.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Pädag., XXXV-XXXVI, 1: R. Heinze, Von altgriech. Kriegergräbern. — P. J. Meier, Die Marsyasgruppe des Myron. — E. Maass, Totenopfer f. Jugurtha. — C. Clemen, Bolls Studien z. Offenbarung Johanns. — E. Schultze, Das engl. Urteil über Friedr. den Gr. — H. Tardel, Patriot. Lyrik von Friedr. dem Gr. bis Wilhelm II.

In het paedagog. ged.: B. Wilm, Neuere Bahnen im griech. Anfangsunterricht.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXX, 1: E. T. Kuiper, Vlamingen en Brabanders eind 16de eeuw. — De Boer, De redenaar der menschheid (Anacharsis Cloots). — Dominicus, Basoetoland. — Van der Ven, Klimatologie van Oost-Pruisen.

Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis, XI, 4: Pijper, Oud-Christelijke epigraphie. — Lindeboom, Anna Byns. — Vos, Oudsten en Dooplijsten van de Harde Vriezen.

Revue Historique, CXVII, 1: L'appel des Allemands. — Waltz, Les artisans et leur vie en Grèce (Hésiode). — De Puybusque, Lettres de Sismondi à Mackintosh. — Bulletin historique (Hist. byzantine).

Hist. Zeitschrift, 113, 3: Hiller, Kaiser Heinrich VI. — Platzhoff, Die Gesandtschaftsberichte Hub. Langue's. — Kern, Karl Zeumer.

114, 1: Beloch, Die Schlacht an der Trebia. — Ritter, Die Entstehung der Indemnitätsvorlage 1866. — Hintze, Reinh. Koser.

Engl. Hist. Review, 1915, Jan.: Haverfield, Old Sarum. — Lapsley, Archbishop Stratford 1341. — Skeel, The council of Marches 17th century. — Monckton Jones, Free and open trade in Bengal. — Notes and Documents.

Studien, LXXXIII, 1: J. P. v. Kasteren, Een en ander over den Judasbrief, IV. — H. Bolsius, Bewijzende of niet-bewijzende vondsten. — M. v. Steen, Volk en godsdienst in Marokko, I. — C. W. I. Wenneker, Ave Maris Stella. — Uit de Pers. — Mededeeling.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Barnouw, Ags. Christian Poetry: Anglia, Beibl. XXVI, no. 1 (Fehr).

Boeser, Denkm. d. Neuen Reichs: Rev. Crit. 1914, no. 33 (G. Maspero).

Geyl, Suriano: Engl. Hist. Rev. 1915, Jan. (H. L.)

Vürtheim, Teukros u. d. Teukrer: Berl. Philol. Wochenschr. 1914, no. 49 (Aly).

UITGAVE VAN J. B. WOLTERSTEGRONINGEN.

Zij is uit verschenen:

**T. MACCIUS PLAUTUS'
RUDENS.**

Verkort en met aantekeningen voorz en
door **Dr. A. VAN IJSENDIJK**,
Rector van het Gymnasium te Gouda.

Prijs f0,80.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERSTEGRONINGEN.

**Nieuw Nederlandsch
BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,**

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid f10.—.
Gebonden in halfleeren band f11.50. Per afle-
vering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs
f1.—.

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.
Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

In de Serie der Oud-Christelijke Ge-
schriften in Nederlandsche Vertaling,
onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM,
is verschenen als Deel XV:

CLEMENS ALEXANDRINUS VIII.

Vlechtwerken IV.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie
uit vrienden van den vertaler, ter gelegen-
heid van de verstrijking van zijn ambtelijken
termijn.

Prijs . . . f1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te Leiden

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30 Cents**.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/6.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering **f0.80.**

Per deel ingenaaid **f6.—**

en gebonden in linnen stempelband **f6.90.**

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van
iedere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^W., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORRIS, London.

22ste Jaargang.

N°. 7.

April 1915.

Masqueray, *Bibliogr. pratique de la littérature grecque* (K. Kuiper).
Schissel v. Fleschenberg, *Entwicklungsgesch. d. griech. Romans im Alt.* (Hesseling).
Blass-Fuhr, *Andocides orationes* (Scheppers).
Jander, *Oratorum et Rhetorum graecorum fragmenta* (Scheppers).
Kurfess, *Sallustii in Ciceronem et invicem Invektivae* (Brakman).
Conway and Walters, *Livius* (Lely).
Hense, *Senecae ad Lucilium Epistulae Morales* (v. Wageningen).

Hillebrandt, *Mudrārāksasa* by Viśākha-datta (H. Kern).
Gassee, *Parerga coptica* (Boeser).
Fischer, *Shakespeares Quellen, I: König Lear* (v. Dani).
Lot-Borodine, *Le roman idyllique au moyen-âge* (Sneyders de Vogel).
Agrell, *Intonation u. Auslaut im Slavischen* (v. Wijk).
Kern, *Inscriptiones graecae* (Rutgers v. d. Loeff).
Philipp, *Hist.-geogr. Quellen in den etymologiae d. Isidorus v. Sevilla* (Koch).
Bakhuizen v. d. Brink, *Studiën en schetsen, V* (Brugmans).

Müller, *Die antiken Odyssee-illustration* (Six).
Küster, *Die Schlange in der griech. Kunst u. Religion* (Vürtheim).
Latte, *De saltationibus Graecorum* (Kan).
Meyer-Steineg u. Schonack, *Hippokratēs „Ueber Aufgaben u. Pflichten des Arztes“* (J. A. Vol'graff).
Barth, *Röm. Charakterköpfe* (Enk).
Aufhäuser *Miracula S. Georgii* (Hesseling).
Schoolboeken:
Geerebaert, *Sophocles' Anticene* (K. Kuiper).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Paul Masqueray, *Bibliographie pratique de la littérature Grecque, des origines à la fin de la période Romaine*. Paris, C. Klincksieck. 1914. (Pr. fr. 4).

Dit kostbare handboekje voor studenten die in den chaos van edities, commentaren en studia critica verzeeld den weg zoeken, is inderdaad een practische gids. Met eene vaderlandsliefde die in een voor jonge Fransche philologen geschreven werkje alleszins natuurlijk is, wijst de schrijver bij de chronologische en systematische bespreking der Grieksche auteurs in de eerste plaats zijne lezers op de fransche werken, die zij met vrucht kunnen raadplegen, maar daar hij tevens met sympathie openhartigheid de groote verdiensten der Duitsche Altertumswissenschaft roemt, en het rondweg uitspreekt dat wie in onze dagen klassieke Philologie wil studeeren, Duitsch en Engelsch behoort te kunnen lezen, betoont hij zich vrij van alle chauvinisme, ook door de kundige en practische keuze, betracht in de opgave van Duitsche en Engelsche geschriften. Zoo heeft hij de kunst verstaan in een boekje van 325 bladzijden een zeer nuttige handleiding samen te stellen die niet voor slechts vrij ver gaande aanvangsstudie betrouwbaar is, doch bovendien bij alle streven naar objectiviteit het cachet van des schrijvers persoonlijkheid draagt, en door de korte hier en daar ingelaschte oordeelvellingen aan de dorre opsomming van boeken en artikelen eene zeer welkome en verkwikkende levendigheid geeft.

Natuurlijk brengt dat persoonlijke karakter mee dat wij, lezers, soms in de plaats van een aanbevolen werk liever een ander, dat wij misen, zouden plaatsen. Ook gelooven wij gereedelijk den schrijver op zijn woord wanneer hij verklaart niet alle geschriften te hebben gelezen welke titels hij opgeeft; hoe zou hij anders o. a. van Leeuwens *Enchiridion* eerst - te recht - onder de grammatica's, en daarna - verkeerdelijk - onder, de lexica op Homerus vermelden? Of hoe Ludwicks volslagen mislukte studie over den Hermeshymnus onder de travaux à consulter? Maar dit zijn kleinigheden, die niet verhinderen dat wij in dezen practischen gids een voortreffelijk hulpmiddel voor studenten begroeten, te verkwikkelijker omdat het vrij is van de storende eenzijdigheid waarmee zoo vaak Duitsche hodegetieken van dien aard zich opzettelijk beperken tot hetgeen op den Duitschen akker is geteeld en gewonnen.

Amsterdam.

K. Kuiper.

O. Schissel von Fleschenberg, *Entwicklungsgeschichte des griechischen Romans im Altertum*. Halle, M. Niemeyer. 1913.

Erwin Rohde heeft, volgens de schrijver van het hier aangekondigde boek, ten onrechte het ontstaan van de Griekse roman enkel willen verklaren uit de hellenistische erotiek en uit reisverhalen; hij heeft tevens de zeer kenmerkende verschillen die tussen de ons overgeleverde romans bestaan, over het hoofd gezien. Samenhang tussen vroegere realistische verhalen en de erotische, fantastische roman werd door Rohde ontkend, maar de heer Schissel von Fleschenberg betoogt dat die wel degelijk waargenomen kan worden

en hij toont, door 't bespreken van de verschillende types van romans die hij onderscheidt, hoe hij zich de ontwikkeling van het gehele genre voorstelt. Daarmede wil hij niet zeggen dat de gang van die ontwikkeling histories wordt weergegeven door de romans die hij achtereenvolgens bespreekt, maar alleen dat er een natuurlijke overgang (in twaalf stadia) kan aangewezen worden van de eenvoudige vertelsels, al of niet door een verbindend verhaal bijeengehouden (Rahmenerzählung), tot de eigenlijke Griekse roman die, naar zijn oordeel, het hoogste punt van ontwikkeling bereikt heeft in de *Pastoralia* van Longus, „de schepper van de psychologische roman” (blz. 82).

De schrijver heeft lange jaren zich beziggehouden met zijn onderwerp. Daardoor zijn de verschillende Griekse romans hem zo gemeenzaam geworden dat hij 't onderscheiden van al die in onze ogen zo op elkander gelijkende verhalen iets van zelf sprekends schijnt te vinden, en dan ook bij zijn lezers niet alleen aanneemt, dat zij de scriptores erotici kennen — wat een billike eis is — maar tevens dat zij zich de avonturen en de namen der helden in biezonderheden herinneren. Daardoor wordt zijn boek, waarvan de taal voor een niet-Duitser toch al niet gemakkelijk is te volgen, een inspannende lektuur. Het komt mij voor dat het aantal *novelles* en *romans* waarover wij beschikken veel te gering is om met zekerheid de evolutie van de Griekse roman te schetsen, maar het kan niet ontkend worden, dat von Fleschenberg op menige plaats fijne nuances doet uitkomen en bijvoorbeeld de techniek van het parallelisme in een boek als de *Pastoralia* zeer duidelijk heeft aangetoond. Zijn algemeen oordeel over deze produkten der Griekse fantasie is gunstiger dan het mijne. Het woord „geniaal”, gebruikt van de vondsten van Longus en Xenophon van Ephese, komt mij zeer overdreven voor.

Leiden.

D. C. Hesseling.

Andocidis orationes ed. F. Blass, ed. IV cur. C. Fuhr. Leipzig. Teubner. 1913. (Pr. M. 1.80, geb. M. 2.20).

Oratorum et Rhetorum Graecorum fragmenta nuper reperta ed. K. Jander. („Kleine Texte” 118). Bonn. Marcus & Weber. 1913. (Pr. M. 1.).

Bij het aankondigen van de door Fuhr bezorgde 4e uitgave van Blass' *Andocides* kan ik, hoezeer overigens de piëteit van den bewerker begrijpend en waardeerend, niet nalaten mijn spijt te betuigen dat deze uitgave niet wat bruikbaar is geworden. In zijn kort voorwoord verklaart Fuhr: „editionem quartam... ea qua par erat pietate curavi.” Maar zou het impium zijn geweest zoo deze bewerker, optime ille meritis de oratoribus Graecis, er na de praefatio een siglorum conspectus en na den text een verborum index aan had toegevoegd? Een korte opsomming immers van de in de ann. crit. gebruikte afkortingen is geheel onmisbaar: hoe kan een lezer, die geen tijd heeft om uit de praefatio de oplossing van de puzzle op te sporen, begrijpen dat, om maar iets te noemen, met Sl. Sluiter, met Kl. Klotz, met Hl. Hirschig, met W. Weidner, met Ros. Rosenberg wordt bedoeld? Wat het tweede desideratum betreft, 't komt misschien van herhaalde teleurstelling bij onderzoek naar het gebruik van een woord, maar een uitgave zonder index verborum vind

ik niet af: een index nominum et rerum memorabilium, zooals nu is toegevoegd, lijkt mij reeds hierom bedenkelijk omdat zóó de samensteller uitmaakt wat memorabile is en wat niet.

Dat Fuhr de bestaande uitgave zooveel mogelijk intact heeft willen laten, blijkt ook hieruit dat hij de praefatio van Blass, behoudens enkele toevoegingen, onveranderd heeft overgenomen: onveranderd dus ook dat wat Blass pag. IX — XII zegt aangaande de spelling van sommige woorden en vormen, vooral in verband met inscripties. Men kan dit billijken, maar men moet heel wat gezag toekennen aan inscriptie-spellingen om in een text als deze onder meer vormen op te nemen als σώσειν *) σώσητε σώσαι σέσσωμαι naast έσώθην σωθείς, σωτηρία, en ήρραζόμεν ήρράσατο naast είργασμαι.

Ten slotte nog een vraag meer speciaal over de text-constitutie van I 4. Gesteld dat men daar de overgeleverde woorden ψ... έστι... ή... διδομένη και δυρεα ύπάρχουσα wil veranderen in ψ... έστι... γή... δεδομένη έν δυρειά ?) ύπάρχουσα, mag men dan de verandering έν δυρειά verdedigen met een plaats als Demosth. XX 27 διδοτ' έν τιμής μέρεϊ? Ja, als er bij Demosthenes maar έν τιμή stond!

Onder de *Oratorum et Rhetorum Graecorum fragmenta nuper reperta*, die als n°. 118 in de verzameling van *Kleine Texte* zijn opgenomen, is er geen van *Andocides*. Trouwens ook van de overige oratores „In canonem recepti” is de oogst gering. Enkele kleine fragmentjes van Antiphon, van Lysias (waarvan 3 uit de or. Κατά Θεοζοτίδου), een paar van Isaeus, Demosthenes, Hyperides, Lycurgus en Dinarchus. Dan volgen de fragmenta incertorum, van welke vooral dat uit een or. περί μουσικής (van Hippias volgens Blass, Jander twijfelt en zet een vraagteken) te noemen is. Iets beter vertegenwoordigd zijn de *Rhetores*, van wier fragmenten eerst die uit de λόγοι δικανικοί, dan die uit de λόγοι συμβουλευτικοί και έπιδεικτικοί zijn opgenomen. Bovendien moet men niet uit het oog verliezen wat Jander in zijn voorwoord zegt: „..... fragmenta parvula easque chartas, quae tradunt orationum fragmenta nobis codicum fide jam dudum nota, omisi...”

De uitgave van deze fragmenten was in goede handen. De aantekeningen van Jander munten, zooals we dat in de „Kleine Texte” gewoon zijn, uit door korthed en helderheid en geven nauwkeurige inlichtingen.

's-Gravenhage.

M. A. Schepers.

Sallustii in Ciceronem et invicem Invectivae rec. A. Kurfess. Leipzig. Teubner. 1914. (Pr. M. 0.90 geb. M. 1.20).

Kurfess, wiens opstellen in de *Mnemosyne* (Jaarg. 1912 en 1913) over de *Invectivae*, staande op naam van Sallustius en Cicero, niet minder bijval vonden dan zijn dissertatie, welke naast den *Commentariolus criticus* een studie over de handschriften, waarin ons die rhetorische producten overgeleverd zijn, bevat, heeft thans een nieuwe uitgave van de welbekende pamfletten 't licht doen zien.

In de Praefatio geeft hij een kort overzicht der oudste codices, welke meerendeels door hem zelf gecolla-

*) I 2 staat σώσειν, blijkbaar bij vergissing.

?) De spelling met α is van Lipsius.

tionneerd zijn; zij stammen blijkens de gemeenschappelijke fouten en interpolaties af van denzelfden archetypus. Terwijl nu de lezingen van die vetustiores in den apparatus criticus alle vermeld worden, acht de editor 't voldoende van de jongere manuscripten slechts de belangrijkste varianten te memoreeren. De tekst wijkt veel sterker af van dien, welken Jordan geconstitueerd heeft voor de Weidmanniana (1887) dan men verwachten zou. Weliswaar deinst Kurfess er niet voor terug conjecturen van zichzelf of anderen op te nemen, maar hij geeft de overlevering de eer, die haar toekomt. Kenmerkend bijv. voor de jongste editie is Pseudo-Sall. in Cic. II 4, waar de spreker Cicero ter verantwoording roept en eischt, dat deze zal verklaren, hoe hij aan 't geld kwam, waarmee hij te Rome zijn huis — eenmaal dat van Crassus —, te Tusculum en Pompeii zijn villa's gekocht heeft, of: si retices, cui dubium potest esse: opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium parasti? Bij Jordan leest men: cui dubium potest esse, quin opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium pararis, niettegenstaande 't oudste handschrift (H) quin weglaat en parasti in 7 der beste codices, pararis in geen enkelen voorkomt. Aan de directe rede heeft Jordan ten onrechte aanstoot genomen. De tweede Invectiva biedt een goed voorbeeld van de andere ratio. Van Sallustius n. l. zegt de spreker tot de senatoren V 15 primum honorem in quaestura adeptus hunc locum et hunc ordinem despectui (habuit). Zoo luidt overeenkomstig een conjectuur van Norden de tekst in de Teubneriana. Bij Jordan evenwel vinden wij: primum honorem in quaestura adeptus secutus est hunc locum et hunc ordinem despectu; alleen de vrij jonge Vaticanus lascht secutus est in, doch eenstemmig is de traditie ten opzichte van despectus. Men zal dus toegeven, dat in de nieuwe uitgave, waar 't werkelijk noodig is, 't woord is aan de conjectuur¹⁾.

Onder den tekst van de eerste Invectiva heeft Kurfess telkens volledig de parallelplaatsen uit Cicero Sallustius, Quintilianus, Iuvenalis, Cassius Dio en de Grammatici aangehaald. Het is jammer, dat hij een soortgelijke methode niet toegepast heeft op de tweede, hetgeen te eer had kunnen geschieden, daar hij in de Mnemosyne XL (1912) pag. 377 sq. een lijst opgemaakt heeft van zinswendingen door Pseudo-Cicero aan Pseudo-Sallustius ontleend. Ik meen, dat men nog verder gaan kan. Is 't begin van de tweede Invectiva: Ea demum magna voluptas est e. q. s. niet kennelijk een toespeling op Sall. Bell. Cat. 20, 4 ea demum firma amicitia est? Zouden niet de woorden III 7 ea culpas quae historiis mihi gloriae ducis vooral doelen op Sall. Bell. Cat. 41—48, waar Cicero in zoo gunstig licht verschijnt?

Moge dus al 't tweede stuk ietwat stiefmoederlijk behandeld zijn, het verdienstelijk boekje zal ongetwijfeld menigeen uitlokken tot (hernieuwde) kennismaking met de beide Invectivae. Van de eerste, die sarcastisch en in haar soort pittig is, gelooft Kurfess, dat zij ontstaan is in de school van Asinius Pollio, den antipode van Cicero. Geen tegenspraak zal zijn bewering ontmoeten, dat de tweede, breedsprakig en weinig oor-

spronkelijk als zij is¹⁾, moet toegeschreven worden aan een onbeduidend rhetor van veel later tijd.

Den Haag.

C. Brakman Jz.

Titl *Livi ab urbe condita* recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt **R. S. Conway** et **C. F. Walters**. Tomus I libri I-V. Oxonii e typographeo Clarendoniano. 1914. (Pr. 3 sh. 6 d., geb. 4 sh. India paper 5 sh. 6 d.).

De bekende schrijver van „the Italic Dialects” Dr. R. S. Conway, hoogleeraar aan de Universiteit van Manchester, en C. F. Walters, hoogleeraar aan de Londensche Universiteit, zijn bezig den tekst van Livius te herzien.

Het eerste deel van hunne critische uitgave omvattende de eerste vijf boeken is gereed.

Reeds dertien jaren hebben de uitgevers aan dit werk besteed. Nieuw materiaal waren de *codex Oxoniensis* (cf. The classical Quarterly, 1908, p. 210) en de *codex Aegenensis* = Harleianus 2493 (cf. Class. Review XVIII p. 392).

Voor den codex Harleianus (2672) hebben Conway en Walters zich niet tevreden gesteld met de excerpten van Casley, waaruit Drakenborch putte, maar zij bestudeerden den codex zelf.

De Floriacensis, Bambergensis, Einsiedlensis en Dominicanus, wel vroeger vermeld, maar weinig gebruikt, zijn vergeleken.

Daar het den uitgevers bleek, dat de lezingen door Drakenborch, Alschefski en ook die door Frigell aangegeven niet zonder fouten waren, zijn zij zelf aan 't werk getogen en hebben in 't geheel tien codices bestudeerd.

Het onderzoek van den Leidensis en van den Bambergensis is voor hen verricht door J. F. Dobson, hoogleeraar te Bristol, en door A. H. Kyd. Een twintig plaatsen van den Leidensis zijn door Dr. P. J. Enk vergeleken.

In de critische noten wordt steeds aangegeven, welke lezingen de uitgevers zelf in de handschriften zagen en welke zij aan anderen ontleenden.

De uitgevers verdeelden onderling het werk en wel zóó, dat zij elkanders werk nagingen en de uitkomsten bespraken. Voor de nu uitgegeven eerste vijf boeken had Conway de leiding, voor de volgende vijf boeken zal Walters de leiding hebben.

Het doel is een tekst vast te stellen, die de lezing der handschriften weergeeft, geen lezing op te nemen, tenzij zij steunt op ten minste één goed handschrift en tevens een verklaring geeft voor de afwijkende lezing der andere handschriften.

De uitgevers verwaarloozen „emendantium multitudinem paene innumeram codices ignorantium”. Tenzij dat „eorum temptamina” in werken van grooteren omvang zijn neergelegd (Madvig. H. J. Müller).

De lezingen der codices, welke noodig zijn voor het vaststellen of het beoordeelen van een bepaalde plaats of onontbeerlijk zijn om den aard der handschriften, hun verschil of hun gezag aan te geven, worden zonder uitzondering in de noten vermeld.

Bij deze omzichtige en degelijke wijze van handelen,

¹⁾ Op de geheel verkeerde interpunctie bij Jordan aan 't slot der eerste Invectiva zij hier nog uitdrukkelijk gewezen.

¹⁾ Te veel zoekt deze haar kracht in grof geschat, als I 3 vitae sordes; III 10 perbacchatus suum annum; VI 18 cilo; VIII 21 omnium mensarum assecula cet.

wanneer die ten minste gesteund wordt door een scherp oog en scherpe opmerkingsgave is er alle kans, dat men nu beter dan vroeger kan weten, wat de handschriften aanbieden. Of de tekst door Conway en Walters vastgesteld meer waarborg geeft, en meer vertrouwen verdient, dan die van hunne voorgangers, staat nog te bezien. Het zou geen wonder zijn, als menigeen zich verbaasde over de veranderingen, die de handschriften zouden toelaten.

Voor de spelling zijn in hoofdzaak gevolgd de voorschriften van Buck (Classical Review XIII 1899; Hale and Buck, Latin Grammar, Boston 1903). „Impendeo, immensus” wordt gedrukt, ofschoon in de beste handschriften bijna meer „inpendeo en „immensus” gelezen wordt. Met Madvig wordt „Di” gedrukt, ofschoon de handschriften veel vaker „Dii” en soms „Dei” geven. Zooals vanzelf spreekt, moest er in deze materie een keus gedaan worden.

In The Classical Quarterly, 1910. p. 277, en 1911. p. 1, behandelen Conway en Walters enkele tekstveranderingen door hen voorgesteld. Wat mij bij het lezen van die artikels en bij het doorbladeren van de nu uitgegeven eerste vijf boeken opgevallen is, wil ik hier mededeelen. Een ieder kan dan zich zelf een meening vormen omtrent den nieuwen tekst van Livius en omtrent de critiek door Conway en Walters toegepast.

Praefatio § 5. leest men „*ut me a conspectu malorum quae nostra tot per annos vidit aetas, tantisper certe dum prisca [tota] illa mente repeto, avertam.*” Sommige handschriften hebben „tota illa”, andere „illa tota.” Volgens Conway zou „tota” of blijkens de „ordinis variatio” een invoegsel zijn bij „mente”, of ontstaan zijn uit het voorafgaande „tot”. Madvig leest „*prisca illa tota mente*”, juist door zich met zijn geheelen geest in de oudheid te verdiepen, vindt Livius troost voor de ellende, die hij zelf beleefd heeft.

I. 7. 7. „*Quem (Herculem) cum vadentem ad speluncam Cacus vi prohibere conatus esset.*” — De lezing van den Mediceus „*ad speluncam vadentem*” geeft aanleiding tot de noot „malim „*ad speluncam*” seclusum et „*invadentem*” pro „*vadentem.*” Maar past „*invadentem*” wel in het verhaal van Livius? Hercules had Cacus nog niet gezien en wist niet, dat Cacus de roover van zijne runderen was, hij kon dus moeilijk op Cacus losgaan; hij ging eenvoudig naar de plaats, vanwaar het geloei kwam.

I. 26. 5. „*recens meritum facto obstat*”. Deze plaats wordt in de noten goed toegelicht door de aanhaling van Sall. Cat. 52. 31., maar toch „malim „*facto*” seclusum” omdat II „*obstat facto*” heeft?

IV. 1. 1. Conway en Walters geven „*Fuit annus inestus. Nam [ann] prnc po* —.” Waarschijnlijk is het ook hier de „ordinis variatio” die aan „anni” den toegang tot den tekst ontzegt. De Mediceus en een vetus lectio Rhenani geven „*anni nam.*”

IV. 13. 12. „*adprobanibus cunctis, primo Quinctius abnuere et —. Dein cum , precatus landem* —.” De handschriften hebben „*primo Quinctius*”, alleen de Veronensis heeft „*Quinctius primo*” dus opmerking van Conway „malim „*primo*” seclusum.”

I. 7. 13. „*evenit ut Potitii —, Pinarii extis adesis ad celeram venirent dapem. Inde institutum mansit* —,

ne extis eorum sollemnium vescerentur. Eigenlijk hadden de uitgevers in den tekst moeten zetten „*eo<rum>*.” De Mediceus geeft „*extis sollemnium*”, een groep handschriften „*extis sollemnibus*”, een andere groep „*eo sollemnium*”. Conway en Walters vermoeden, dat „*eo*” ontstaan is uit een slecht geschreven of slecht begrepen afkorting voor „*eorum*”. Zij verklaren deze invoeging aldus: „From M's reading we should naturally infer, that the Pinarii were excluded from *all* annual sacrifices; this would seem a disproportionate penalty for having once come late.” Zullen velen het met hen eens zijn?

II. 43. 5. Fabius voert een leger tegen de Veienten, Furius tegen de Aequi. Het leger van Fabius is oproerig en trekt terug, ofschoon de vijand nagenoeg overwonnen was. Hiermede is in strijd II. 44. 11 „*traditam ultro victoriam victis Aequis*” en evenzoo II. 46. 1 „*prope certa spes erat* (van de Veienten en van de Etrurische legioenen) *non magis secum pugnatueros, quam pugnaverint cum Aequis.*” Volgens Madvig heeft Livius zich vergist evenals op verscheidene andere plaatsen. Conway en Walters nemen een dergelijke vergissing niet aan.

De gewone lezing II. 43. 5. is „*Ad duo simul bella exercitus scribitur; ducendus Fabio in Veientes, in Aequos Furio datur. Et in Aequis quidem nihil dignum memoria gestum est, Fabio aliquanto plus negotii* —.” C. en W. lezen „*ducendus Fabio in Aequos, Furio datur in Veientes. <In Veientes> nihil dignum memoria gestum; et in Aequis quidem Fabio aliquanto plus negotii* —.” De handschriften zouden deze omzetting en invoeging min of meer aangeven. Met deze lezing zou alles in orde zijn, het oproer zou gebeurd zijn in den oorlog tegen de Aequi. — Vreemd is echter, dat bij Dionysius Halicarnassensis IX. 2. 3. staat „*Σπόριος μὲν Φούριος ἐπὶ τὰς Αἰκινίων πόλεις, Καίσιων δὲ Φάβιος ἐπὶ Τυρρηνοῦς,*” en verder geheel hetzelfde verhaal als bij Livius gelezen wordt, alleen uitvoeriger, blijkbaar uit dezelfde bron. Volgens Dion. is het oproer wel degelijk gebeurd in den oorlog tegen de Veienten en dat moet ook Livius gelezen hebben. Hierdoor wordt het zeer twijfelachtig, of de voorgestelde omzetting en invoeging juist is. Wil men dus niet aan nemen, dat Livius zich vergist heeft of zich heeft kunnen vergissen (een gevaarlijke stelling, die te ver doorgedreven tot subjectieve critiek leidt) dan zou de fout moeten schuilen in II. 44. 11. en II. 46. 1. Voor de eerste plaats zou een fout denkbaar zijn, als men Dion. IX. 7. 5. „*Παραχωρησαντες της νικης τοις ἡττηθεῖσι*” vergelijkt met „*traditam ultro victoriam victis Aequis.*”

Ter overdenking wijs ik nog op de omzettingen. IV. 2. 4. en IV. 30. 4.

Ten slotte nog een voorbeeld van de wijze, waarop Conway en Walters den tekst vaststellen. I. 59. 5. Er wordt verhaald, wat na den dood van Lucretia gebeurde. De handschriften geven „*Inde pari praesidio relicto Collatiae ad portas custodibusque datis, ne quis eum motum regibus nuntiaret, ceteri armati duce Bruto Romam profecti.*”

Voor al omtrent het woord „*pari*” is er verschil in de handschriften; (cf. The Classical Quarterly 1910). F. „*patri paris*” M. D. R. L. „*pari*” H. O. „*pars*” P. „*paris*” deteriores duo „*patres*” Heerwagen leest „*parte praesidio*”

relicta." H. J. Müller „*custodibusque ad portas locatis.*" Conway en Walters, die „parte" in de lezing van Heerwagen willen vertalen met „de helft" en „ad portas" overbodig vinden, lezen: „*Inde patre praeside relicto Collutiae [ad portas] custodibusque datis, ne quis* — . Tegen deze lezing zijn verschillende bezwaren. Er is geen reden, dat Lucretius hier door „patre" zou aangeduid worden, grammaticaal is „patre" onjuist „praeside" = praefecto zeer twijfelachtig, en „ad portas" kan m. i. niet gemist worden. Maar het grootste bezwaar is, dat Livius zelf eenige regels later (I. 59, 12) zegt „*imperium in urbe Lucretio, praefecto urbis iam ante ab rege instituto, reliquit.*" Lucretius kan dus niet in Collatia achtergebleven zijn, maar is met de anderen naar Rome vertrokken.

De gegeven voorbeelden van het schrappen of het invoegen van woorden, van de omzettingen en van de nieuwe lezingen zullen, hoop ik, een ieder in staat stellen zich een beeld te vormen van den tekst van Livius door Conway en Walters aangeboden. Allicht is men het eens met het oordeel van H. J. Müller, die naar aanleiding van de artikels in *The Classical Quarterly*, 1910—1911 schreef: „Die Versuche zeichnen sich durch scharfes Erfassen des Sinnes aus; die Heilungsversuche sind mitunter etwas gewaltsam."

Leiden.

I. W. Lely.

L. Annaei Senecae ad Lucilium Epistularum Moralium quae supersunt iterum edidit O. Hense. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 6.60, geb. M. 7.20).

Wie in de Berl. Phil. Woch. van 24 Jan., 9 en 16 Mei 1914 de mededeelingen van Hense omtrent den Quirinianus (Q), het handschrift van Brescia, waarvan de groote waarde door Beltrami in het licht is gesteld, gelezen heeft, zal het met mij betreuren, dat deze tweede uitgave van Seneca's Epistulae niet eenigen tijd later is verschenen, zoodat de uitgever van de goede lezingen uit Q (10de eeuw) had kunnen gebruik maken. Maar, zooals het gaat, de eerste editie der brieven was uitverkocht en met verlangen werd naar een tweede uitgezien. Langer uitstel was onmogelijk, en zoo moeten wij het zonder de lezingen van Q stellen, welke ons evenwel in de voorrede als supplement worden toegezegd. Maar ook zonder de hulp van Beltrami's publicaties heeft deze nieuwe uitgave, met de eerste vergeleken, veel gewonnen. Zooals bekend is, bestaat de overlevering van Seneca's brieven in de oudere handschriften uit twee gedeelten (alleen de Quirinianus, waarin alle brieven zijn overgeleverd, maakt hierop een uitzondering en komt in dit opzicht met de jongere codd. overeen). Het eerste gedeelte, dat ep. 1—88 omvat, steunt voornamelijk op Parijsche handschriften (p P b), waarvan door de medewerking van Chatelain en Lebègue — aan wie deze uitgave is opgedragen — Hense nieuwe collaties ten dienste stonden. Voor het tweede deel (ep. 89—124) zijn het nog steeds de Bambergensis en Usener's collatie van den Argentonatensis (welk hscr. in den oorlog van '70 bij de belegering van Straatsburg is verloren gegaan), waarvan men bij de constitutie van den tekst moet uitgaan. Juist door de nauwkeuriger vergelijking van deze codices is het gebleken, dat wij in veel gevallen van de jongere hscr. geen gebruik behoeven te maken, maar goede lezingen reeds in de oudere hscr.

van de 9de, 10de of 11de eeuw aanwezig zijn. Met dit al kunnen wij de deteriores (ς) niet geheel missen. Waar in de oudere codices een woord verminkt is overgeleverd of een lacune kan geconstateerd worden, moeten de jongere hscr. ons te hulp komen. Ze bevatten een zóó groot aantal voortreffelijke lezingen, dat men deze niet alle als conjecturen beschouwen kan, maar ze aan een oudere, voor ons verloren gegane bron moet toeschrijven. Ook Hense is die meening toegedaan, maar hij gaat in het opnemen van de lezingen der deteriores niet zoo ver, als ik hier en daar wel zou wenschen. Zoo had 40,9 *audieris* in pl. v. *videris*, 92,10 *pars* in pl. v. *ars*, 92,25 *hunc et ultimum* in pl. v. *hunc et hunc* (cf. 93,6) kunnen opgenomen worden. Evenzoo leze men 8,7 met ς: *compilamus* (in pl. v. *complicamus*), zooals reeds van der Vliet voorstelde.

Onze landgenooten Kronenberg en Brakman kunnen zich niet beklagen, dat door Hense aan hun geschriften over Seneca geen aandacht is geschonken, maar ook hier had de uitgever van tijd tot tijd een schrede verder kunnen gaan door een evidente emendatie in den tekst op te nemen. Daaronder reken ik Kronenberg's gissing *facit temperantia* <ad> *bonam valetudinem* (14,15), *adulescens vietus* (77, 5), en Brakman's inlassching van <more> na *tuorum* (31,5). Met recht heeft Hense 89,15 de lezing *inter* <se> *aestimata* opgenomen, maar 76,30 is hij weer tot de overlevering *includunt* met een beroep op 76,17 teruggekeerd, doch ik geloof, dat op de laatste plaats de zaak anders staat en daar *deludunt* in het voorafgaande *inflant* zijn verklaring vindt. Een palaeographisch zeer waarschijnlijke conjectuur van E. Hermes, nl. de invoeging van *conloco* na *eodem loco* (49,5) heeft haar weg tot den tekst gevonden. Bij de vergelijkingen, die Seneca ep. 2,3 opsomt eischt het verband een begrip als <multa> vóór *medicamenta* (vgl. Mnem. 39, 137), terwijl de woorden (4,3) *quia multum metus adferunt*, met het onmiddellijk volgende *nullum malum est magnum, quod extremum est* in strijd zijn, en daardoor een verandering in *quia ultimum metus adferunt* noodig is. Zoo zou er, vooral ook wanneer men de lezingen van den Quirinianus in het geding betreft, nog heel wat over den tekst te disputeren vallen, doch liever wil ik eindigen met een warme aanbeveling van deze uitnemende uitgave der epistulae, waarvan de lectuur in de hoogste klasse van ons gymnasium een aangename afwisseling kan zijn naast de bestudeering van Tacitus' annalen of historiën en de lezing van Horatius' gedichten.

Groningen.

J. van Wageningen.

A. Hillebrandt, Mudrārāksasa by Viśākhaḍatta. (Indische Forschungen IV). Breslau, M. L. H. Marcus. 1912. (Pr. M. 10).

Deze nieuwe uitgave van bovengenoemd merkwaardig toneelstuk is de rijpe vrucht van een jaren lang voortgezette studie. Reeds in 1905 verscheen van de hand van Prof. Hillebrandt een artikel „zur Kritik des Mudrārāksasa" in de „Göttingische Gelehrte Anzeigen." Behalve de materialen die H. toen ter tijd ten dienste stonden, heeft hij nu nog andere Hss. ter beschikking gehad. De tegenwoordige uitgave berust op een zorgvuldige vergelijking van alle Hss. in Nāgarī Malayālam, Bengali, Telugu en Nepaleesch schrift.

Het verschil van lezingen dat men in de Hss. aantreft

is bijzonder groot, zonder dat de verschillen van dien aard zijn, dat men van verschillende redacties kan spreken. Wanneer twee of meer lezingen, ondanks een verschil in de woordenkeus, op hetzelfde neerkomen, is het uiterst moeilijk te beslissen welke lezing de voorkeur verdient. Om een enkel voorbeeld te geven: p. 125, 2 heeft men de keuze tusschen *visāste* (*visattham*) en *v.saddho* (*visaddhe*, of *visaddham*). Het eerste woord is Skr. *viśvasta*, het andere *viśrabdha*, ook *visrabdha* gespeld. Beide woorden beteekenen „gerust”. Dergelijke voorbeelden zijn er in menigte. De uitgever kan in zulke gevallen maar één lezing in den tekst opnemen en heeft zijn plicht gedaan, wanneer hij door de mededeeling van de varianten den lezer de vrije keus laat. Aan dien plicht heeft Prof. H. ten volle voldaan.

Een lastig vraagstuk betreft de juiste schrijfwijze der Prakṛtwoorden, die over 't algemeen in de Hss. slordig is en menigmaal in strijd met de voorschriften der grammatici. Prof. H. heeft bijzondere moeite besteed om de vormen zoo zuiver mogelijk weer te geven, waarbij hij een gepast gebruik maakt van hetgeen de Prakṛtgrammatica's ons leeren. Hij verklaart hieromtrent het volgende: „At all events, by following the rules of the grammarians we gain firm footing ground, while by following the manuscripts and their varying practice we are constantly troubled by the feeling of inconsistency.” Hiermede kunnen wij ons volkomen vereenigen. Men verwacht nu nog geen volkomen consequentie; bijv. 40, 4 leest men *pasāṇa*, 47,5 *pasādam*; 105,7 *pasāṇa*, var. l. *pasāḍena*. Doch dubbelvormen worden ook meermalen door de grammatici toegelaten.

Het spreekt van zelf dat niet alle lezingen die de uitgever in zijn tekst heeft opgenomen, den lezer als de beste zullen voorkomen. Ik zal mij bepalen tot enkele aanmerkingen, meer om een bewijs te geven van mijn belangstelling dan om iets af te dingen op de groote verdienste der ons aangeboden nieuwe uitgave.

P. 62,3. De lezing der oudere uitgaven lijkt mij verkieslijker, nl. *nanv ayuktatarah suhṛddrohaḥ*, „is dan ver raad aan den vriend niet nog onbehoorlijker?” *Ayuktatara* is een weerslag op *ayukta* in den vorigen regel.

P. 65,3. Voor *muddia* l. *muddiam* of *muddidam*, Skr. *mudritam*. — *Pavittasya*, r. 1, is een drukfout voor *pavittassa*.

P. 67,4. De locatief *calanesum* in plaats van den accusatief *calane* bij *sevidum* is in strijd met het taalgebruik. Mogelijk is *calane samisevidum* of *sevidum*, tenzij men de var. l. *calane sussāsīdum* verkiest, die niet onmogelijk is.

P. 69,1. *Vikkānti* voor *vikkiantī* is onverdedigbaar.

P. 73, 7. *Śāntakāla*, dat niet anders kan wezen dan een samenstelling van *śānta* + *ākāla*, voornemen, bedoeling, geeft geen zin; wel de var. l. *śānta bhūtāḥ* of liever nog *śāntibhūtāḥ*, „kalm geworden”; *śānta* is een zeer gewone uitdrukking voor de windstreken.

P. 77,11. *Stāpam* is geheel misplaatst; juist is de var. l. *stomam*, d. i. „menigte”.

P. 90,6. L. *pradāne'pi*. Voorts *kṛtaghnatāmātraphalāḥ*, „louter on dankbaarheid tot vrucht (belooning) hebbende”, niet „de vrucht zijnde.”

P. 93, 7. *Vahala* is een verkeerde spelling voor *bahala*. Verkeerd is ook de spelling *vaḥa*, die p. 77 b in den tekst is opgenomen in plaats van *baḥa*.

P. 102,10. In *kavikakasākarṇana*, verklaart een Commentator *kaśa* met *tejana*, waarmee hij een zweep bedoelt; een ander evenzoo met *asvatālana* (= *°lādāna*), dus ook met „zweep”. Doch die verklaring is in strijd met *ōkarṣana*, „het aantrekken,” want niet één zweep wordt aangetrokken, maar de teugels. Natuurlijk is deze laatste betekenis van *kaśa* hier van pas. De var. l. *kuśi* is foutief voor *kuśā*, hetwelk ook „teugel” beteekent.

Het ontbreekt niet aan andere voorbeelden van misverstand bij de commentatoren. Bijv. p. 118,1 wordt *gahavadi budhaḥṣa* verklaard met *gṛahapatibudha* d. i. „de heer der planeten Mercurius,” doch deze planeet is geen heer der planeten maar wel een *gṛhpati*, „de regent van een (astrologisch) huis.” *Magadhī gaha* beantwoordt zoowel aan Skr. *gṛha* als aan *graha*.

P. 108,6. *Nibbhacchida* is „uitgescholden,” wat hier niet te pas komt; „uit een ambt”, (*adhikārād*) ontzet” is *vibhramṣīta* of *bhramṣīta*, waarvan de var. l. de overeenkomstige Prakṛtvormen geeft.

P. 111,7. Lees met B Be *jñātadukkhāḥ pratijñāṃ*, of *dṛṣṭadukkhāḥ* p.

P. 117,1. Hier, gelijk ook 7,3, en p. 118,3; 1119,3 122, 7 heeft de uitgever *śodhaka* opgenomen, tegen 't getuigenis der meeste lezingen, die *sāvaa*, *śāvaga* enz. hebben. Er is geen twijfel aan, of de ware lezing is *śāvaka* (of *śāvaga*), d. i. Skr. *śrāvaka*, belijder van 't Jainisme, want er is sprake van een Jaina. Verscheiden Hss. hebben *uvāsaka* of *uvāsaa*, Skr. *upāsaka*, d. i. belijder, wat in den mond van een Jaina natuurlijk beteekent een belijder der ware leer. Ik ben geneigd deze laatste lezing voor jonger te houden dan *śāvaka* (*śāvaga*), doch ze is op zich zelf niet verwerpelijk. De bedoeling van beide lezingen is dezelfde.

P. 135,10. De *Tribrachys gunesu* als derde *Gāṇa* is tegen de maat, dus onmogelijk. Intusschen vermag ik de juiste lezing niet te herstellen. Alleen zij nog opgemerkt dat *parammuham* een samenstelling is, Skr. *parāṇmukham*.

P. 36,6. Lees met de var. l. *ullaṅghayasi*, „dat gij 's konings bevel overschrijdt.”

P. 142,7. Ook hier is de lezing *kirāḥ* de juiste, in plaats van *virāḥ*, zooals blijkt uit vergelijking met p. 140,6.

P. 154,3. De symmetrie met *pāryantām* eischte den Imperatief *ghātyetām* in overeenstemming met het getuigenis der Hss.

P. 167,13. De gedrukte tekst heeft *kunitaiva*, doch de zin en de symmetrie met *trṇāḥ* eischen *kunitair aviduṣāḥ*, zooals N P K L behoorlijk te lezen geven.

P. 174,5 Lees *atthamattā*, d. i. zooals de commentaar, ditmaal te recht, verklaart: *arthamātrā*. Vgl. *arthamātrā* Mahāvastu III, 350 en Pet. Wth. 5, 710, alsook *Pāli mattā*.

Indien het mij gelukt is den gedrukten tekst hier en daar te verbeteren, dan is dat in de eerste plaats te danken aan de volledigheid der door Prof. Hillebrandt meegedeelde var. lect. Hij heeft met zijne zorgvuldige uitgave aan alle vakgenooten een grooten dienst bewezen.

Utrecht.

H. KERN.

Parerga Coptica conscripsit **Stephanus Gaselee A. M. II, De Abraha et Melchisedec. III, Hymnus de Sinuthio.** Cantabrigiae, Typis Academicis, MDCCCXIII.

De tweede aflevering van dit werk, waarvan de

eerste mij onbekend is, bestaat uit de publicatie van een viertal bladen, waarvan twee afkomstig zijn uit een handschrift in het Sahidisch dialect berustende in de „Bibliothèque nationale.” De twee andere behoren tot een handschrift in het Boheirisch dialect, dat te Cambridge bewaard wordt. De tekst bevat een gedeelte eener liturgie, en werd uitgegeven omdat er een gedeelte van het verhaal van Abraham en Melchisedec in voorkomt. Daarop laat de uitgever de Grieksche bewerking van dit verhaal volgen zooals het voorkomt bij Migne Patrologia Graeca, Athanasius IV blz. 526 § 189, en die geheel aan den Koptischen tekst beantwoordt. Verder geeft hij eene nog uitvoerigere redactie van dit verhaal uit A. Vassilev, Anecdota Graeco-Byzantina Mosquae 1893 blz. 209. Dan komt er eene hymne aan Sinuthius. Hierbij wordt de hoop uitgesproken, dat anderen meer ervaren in den stijl van diens geschriften hier hun licht zullen kunnen ontsteken. Het overige gedeelte dezer aflevering blz. 20—24 behelst toevoegingen en verbeteringen, die betrekking hebben op de teksten in de eerste aflev. uitgegeven. Het belangrijkste in deze laatste blz. zijn wel de twee hymnen hier, voor zoover ik weet, het eerst uitgegeven. Aan de Liturgische stukken, waarmee deze aflevering begint, is eene Latijnsche vertaling toegevoegd, benevens ophelderende aantekeningen, zoodat zij niet alleen toegankelijk zijn voor de beoefenaars van het Koptisch, maar ook voor hen, die zonder deze taal te verstaan, er gebruik van willen maken. De tekstuitgave beantwoordt geheel en al aan de eischen, die men mag stellen. Het zij mij geoorloofd een paar opmerkingen in het midden te brengen, die evenwel volstrekt niet ten doel hebben iets op deze aflevering af te dingen. Zooals von Lemm reeds heeft opgemerkt Bull. de l'Acad. Imp. des sciences de St.-Petersb. 1914 blz. 305 Aant: 21 moet men op blz. 21 r. 1 in plaats van netouaab, nehoou invullen; blz. 2. r. 25 phuché lees: psuché; blz. 6 r. 10 mouscht, blijkens de vertaling vocavit in moute te veranderen; blz. 10. r. 9 af-thōt wordt vertaald door secavit, in dien zin is thōt niet bekend; men leze dus: afsjōt; blz. 12. reg. 25 af-phasjō lees: af-phasjoou; reg. 17 eunedesus, blijkens de vertaling sensus heeft de uitgever aan αἰσθησις wellicht gedacht. Men leze sunédesus Gr. συνειδησις = geweten.

Leiden.

P. A. A. Boeser.

Shakespeares Quellen in der Originalsprache und deutsch herausgegeben im Auftrag der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft. I. Bändchen. R. Fischer. König Lear. Bonn, Marcus u. Weber 1914.

Onze tijd is democratisch. Men is niet meer tevreden met de resultaten van andermans studie, maar zelf wil men gelegenheid hebben de documenten te keuren en eigen oordeel te vormen. Aan dat verlangen komt de bekende *Deutsche Shakespeare-Gesellschaft* op eigenaardige wijze te gemoet. Zij stelt zich ten doel, langzaam aan naarmate haar middelen het veroorloven, alle geschriften, die Shakespeare voor zijn tooneelspelen kan hebben benut, of verwerkt, opnieuw uit te geven en er een Deutsche vertaling aan toe te voegen.

Prof. Fischer begint met de bronnen van *King Lear*. In het tweede deeltje worden de bronnen van *Hamlet*, en *Othello* beloofd, die door Prof. Förster worden be-

werkt. Prof. Fischer volgt dan weder met de bronnen van *Romeo and Juliet*.

In het nu aangekondigde deeltje neemt „*The True Chronicle History of King Leir and his three daughters London 1605 (acted 1594)*” 137 bladzijden in. De overige 46 bevatten de verhalen van *Leir* in de *Historia Britonum*, in *Holinshed's Chronicle*, in *The Mirour for Magistrates*, in *Spenser's Faerie Queene* en in *Sidney's Arcadia*.

Duitschland doet waarlijk voor Engeland niet onder in liefde en vereering voor Shakespeare. Al kent een Duitscher geen woord Engelsch, door deze uitgave wordt het hem mogelijk gemaakt zich er in te verlustigen hoe Shakespeare's dramatisch genie een oude fabel ver-
eeuwigde tot een meesterstuk van handeling en karakteruitbeelding! Ziedaar het eerste doel, dat door haren secretaris Brandl de *Deutsche Gesellschaft* zegt te beoogen en dat zij ten volle bereikt.

Andererseits, zegt zij, *wird hier den tiefer Bohrenden zugleich der Wortlaut, wie Shakespeare ihn fand, mit wissenschaftlicher Genauigkeit und Vollständigkeit dargeboten*. Toch moet ik hen, die dieper boren, hier ietwat waarschuwen. De wetenschappelijke nauwkeurigheid is bij mij niet boven eenige verdenking. Om maar iets te noemen, de titel van het oude drama, hierboven afgeschreven, moet achter *daughters* worden aangevuld met: „*Gonorill, Ragan, and Cordella. As it hath bene divers and sundry times lately acted. London, Printed by Simon Stafford for John Wright, and are to bee sold at his shop at Chrises Church dore, next Newgate Market, 1605.*” Een vergelijking met andere afdrukken en gedeeltelijke afdrukken, die mij ten dienste staan, doet mij ook enkele kleine onnauwkeurigheden in den eigenlijken tekst van *Leir* en van de andere verhalen vermoeden.

Het gemis van elke aantekening, opheldering en noodige verbetering van de oude Engelsche teksten wordt niet vergoed, of vergeten door een zoo zeer gewenschte nauwkeurigheid van de Duitsche vertalingen.

De eerste vijf regels van den *Leir*-tekst worden aldus afgedrukt:

Leir. Thus to our grieffe the obsequies performd
Of our (too late) deceast and dearest Queen,
Whose soule I hope, possesst of heavenly ioyes,
Doth ride in triumph 'mōgst the Cherubins;
Let vs request your graue aduice, my Lords,

De tweede regel bevat een dwaze fout van den ouden drukker. Ik twijfel er niet aan, of *(too late) deceast* behoort *so late deceast* te zijn: zoo kort geleden gestorven. En dat Prof. Fischer met deze plaats geen weg heeft geweten, blijkt uit de vertaling:

Leir. So haben gramvoll wir die Leichenfeier
Begangen für die teure Königin.
In Himmelsfreuden wandelt jetzt die Frühver-
Mit Cherubim — als Geist voll Glorie. — [blaszte
Nun fordern, Lords, von euch wir ernsten Rat

Zou misschien die *Frühverblaszte* den schemerindruk weergeven, die *(too late) deceast* op Prof. Fischer heeft gemaakt? In elk geval bewijzen deze vijf regels, dat de vertaling soms nogal wat te wenschen overlaat en zelfs zinsbouw en versmaat verwaarloost. Over 't

geheel is zij veel beter, dan men uit deze eerste regels zou afleiden, maar veelal ontbreekt haar nauwkeurigheid en daardoor bijna doorgaans het typeerend aroom der oud-Engelsche rhetorica. Zoo b.v. als *Leir* den op hem afgezonden moordenaar vermurwt, zegt hij o. a. : ik zou alles ter wereld willen geven,

But I haue nothing but these teares and prayers,
And the submission of a bended knee. (*Knees*)
III, 5, 2688 & 269.

Die ootmoed van een gebogen knie komt er bij Prof. Fischer weinig roerend af:

Doch hab ich nichts als Thränen, nichts als Bitten
Und dasz vor dir mein Knie ich sklavisch beuge.

Loont het echter wel de moeite een artistieke vertaling te leveren? Ik geloof het niet, daarvoor is in 't algemeen de letterkundige waarde der bronnen niet groot genoeg. Mij komt het voor, dat met een stipt juiste woord - voor - woord - proza-vertaling kan worden volstaan en dat deze verduidelijking van Shakespeare's bronnen, mits vrij van democratische slordigheden, op de beste wijze aan het goede doel van de *Deutsche Shakespeare-Gesellschaft* zou beantwoorden.

Den Haag.

B. A. P. van Dam

Myrrha Lot-Borodine, Le roman idyllique au moyen-âge. Paris, Picard. 1913. (Pr. fr. 3.50).

Gaston Paris deelde de hoofse verhalende poëzie der middeleeuwen in naar de oorsprong van de behandelde stof en onderscheidde zo: romans 1) antiques 2) gréco-byzantins en 3) bretons. Deze groepering echter is moeilijk door te voeren, omdat juist de vraag naar de oorsprong der stof een der duisterste punten van de Middeleeuwse letterkunde is. Daar is dus moeilijk een indeling op te baseren. Bovendien zou men dan ook wel arabiese, perziese en zeker ook inheemse romans moeten onderscheiden, immers gedichten als *La Châtelaine de Vergy*, *Galeran de Bretagne* en de provençaalse *Flamenca* spelen, in strijd met de heersende mode, geheel in Frankrijk.

We kunnen dus het streven van schrijfster niet anders dan billiken om een andere norm aan te leggen bij de indeling der hoofse litteratuur. Zonder zich veel om de oorsprong van de werken te bekommeren heeft ze in haar studie vijf romans bijeen gebracht die, naar het haar toeschijnt, een zelfde gegeven behandelen. Het zijn *Floire et Blanchefleur*, *Aucassin et Nicolette*, *Galeran de Bretagne*, *l'Escuifle* en *Guillaume de Palerme*.

Deze groep onderscheidt zich hierdoor van de gewone romans dat de beide hoofdpersonen elkaar reeds sinds hun prilste jeugd kennen, soms zelfs op dezelfde dag geboren zijn en we dus hier niet de analyse van de hartstocht vinden, maar van de langzaam ontluikende liefde: een idylle zonder veel actie.

Jammer dat Mevr. Lot maar vijf romans heeft kunnen vinden die aan deze karakteristiek voldoen. En dat nog maar gedeeltelijk. In *Aucassin et Nicolette*, die allerliefste chante-fable, wordt van de jeugd der beide gelieven niet gesproken. In *Guillaume de Palerme* is de held ongeveer 10 jaar oud, als hij Melior ontmoet, dus slechts drie jaar jonger dan Parthenopeus op 't ogenblik dat deze zijn Melior ontmoette; 't is dus moeilijk

in te zien waarom schr. deze lange roman, die met allerlei wonderlike verhalen is opgesmukt, gedaanteverwisselingen, weerwolf, belegeringen en gevechten, herkenningsscènes enz. tot een idylle wil stampelen.

De eenheid van deze groep schijnt ons dus zeer problematies toe, en het is wel tekenend dat schr. geen antwoord heeft gegeven op de vraag in de inleiding gesteld: „De cette identité du plan général ne faut-il pas conclure à l'existence d'un modèle-type du genre, peut-être antérieur au moyen-âge ?”

Moeten wij dus een voorbehoud maken van soortgelijke aard als we dit indertijd (*Museum*, 1911, kol. 57) deden voor een ander werk van dezelfde schrijfster *La femme et l'amour au XIIe s. d'après les poèmes de Chretien de Troyes*, Mevr. Lot toont zich in beide werken een vrouw van smaak die de gevoelens van haar helden en vooral van haar heldinnen fijn weet te analyseren. Met genoegen zal men dan ook haar werkje lezen naast het boek van Langlois, die zich op een ander standpunt stelt en wie het in *La société française au XIIe s. d'après 10 romans d'aventure* vooral te doen was trekjes uit het leven in de 17e eeuw te belichten. Alleen had ze er dunkt me beter aan gedaan de kwestie van de oorsprong maar te laten rusten. De bladzijden daaraan gewijd bevatten niets oorspronkeliks; schr. refereert slechts heel kort de verschillende meningen der geleerden zonder zelf tot een konklusie te komen. Op zich zelf hebben deze uiteenzettingen dus weinig waarde en het verband met de rest is maar heel losjes.

Alles tezamen genomen een prettig geschreven boek, dat men voor zijn genoegen leest, al valt op samenstelling en strekking wel wat aan te merken¹⁾.

Leiden.

K. Sneyders de Vogel.

S. Agrell, Intonation und Anslaut im Slavischen. (Archives d'Etudes Orientales, publiées par J. A. Lundell. Vol. 7). Livr. 1. Upsala, Appelberg. 1913. (Pr. Kr. 3.75).

Over de Slaviese intonaties is tans, dank zij de onderzoekingen van mannen als Šachmatov, Leskien, Kul'bakin, Belic' heel wat meer bekend dan een twintig jaar geleden, en ook daar, waar nog geen klaarheid gekomen is, hebben deze en andere geleerden scherpzinnige en geestvolle hypothesen opgesteld. Er is nog heel wat nieuws te vinden, en onder degenen, die de hand aan het werk hebben geslagen, behoort de heer Agrell. Van de vroeger verschenen literatuur citeert hij slechts heel weinig. Nu, dat standpunt laat zich verdedigen: daar waar zoveel tot nog toe onzeker is, kan ons een geheel nieuw opgezet systeem door zijn innerlijke waarschijnlijkheid overtuigen, ook al houdt het geen rekening met allerlei vroegere hypothesen. Maar in dit geval toch lijkt het me, alsof het weglaten van zoveel literatuur eenvoudig op onkunde berust. Zo heeft de heer Agrell zijn aparte opvatting over de quantiteit der van ouds lange klinkers in het Čechies; als hij die heeft uiteengezet, dan merkt hij met een paar

¹⁾ p. 52, reg. 2957 *faisait*. Leg. *faisoit*; p. 95, reg. 23 *s'en semble*. L. *s'en emble*; p. 124, reg. 17 *mengucent*. L. *mengeuent*; p. 203, reg. 3458 *avoi*. 1e pers. Ind. praes. van *avoiier* is niet vertaald; ib. reg. 3464 *partir* is niet *quitter* maar *briser*; p. 243, reg. 874 is verkeerd weergegeven; men moet *coeur* in plaats van *amoureux* lezen; p. 261. reg. 2860 *dole*. L. *doie*.

woorden op, dat Jagić' opvatting over deze kwestie (IF. Anz. 3, 253) niet de juiste is (p. 35). Nu vinden we op de genoemde plaats een heel kort referaat van een voordracht van Jagić', terwijl later Černý in de Listy filologické aan de hand van een rijk materiaal de juistheid van Jagić' mening heeft pogen aan te tonen; nog later behandelde in 't genoemde cechiese tijdschrift Sedláček het probleem, eveneens met veel materiaal. Had A. deze artikels gekend, dan had hij er niet over kunnen zwijgen!

En zo is het telkens.

Al dadelik worden we weinig gelmponeerd door de arbeidsmethode van Agrell, als we het eerste hoofdstuk, over de verhouding van de lettiese intonaties tot de litause, lezen. Endzelin heeft hierover een hypothese opgesteld, Agrell stelt er de zijne naast, zonder eigenlijk Endzelin te bestrijden; hij meent blijkbaar, dat de innerlike waarschijnlijkheid aan zijn eigen kant is. Hij is echter zo weinig het Letties meester, dat hij geen ander materiaal kan behandelen dan dat van Endzelin, en als hij af en toe een vorm uit Bielenstein aanhaalt, dan is hij niet in staat, die volgens Endzelins aksentuérings-systeem (dat met drie, niet slechts met twee intonaties rekening houdt) te betonen. Dat is op zichzelf geen verwijt, want wie geen geboren Let is, heeft bij de gebrekkige hulpmiddelen, waarover we tans beschikken, geen gelegenheid de finesses dezer taal bevredigend te leren kennen, — maar wèl treft A. het verwijt, dat hij over dgl. zaken, die hij niet beheerst, zijn eigen fantastiese opinie heeft en die tegenover de wetenschappelijk gefundeerde mening van de eerste kenner van het Letties durft stellen.

Ik kan me onthouden van een verdere bespreking: wilde ik van de afzonderlike kwesties, waaraan de heer Agrell zijn boek wijdt, en van de in dat boek vervatte vermoedens aan mijn lezers enig begrip geven, dan zou ik lang van stof moeten zijn, en dat is onnodig, — temeer aangezien een andere beoordelaar het reeds geweest is.

Onlangs verscheen namelijk in Le Monde Oriental VIII, 116 — 168 een uitvoerige kritiek op Agrell's boek van de hand van Tore Torbiörnsson, onder de titel „Kritische Bemerkungen zur slavischen Laut- und Akzentlehre." Torbiörnsson stelt hier de onwetenschappelijkheid en de onkunde van Agrell medogenloos aan de kaak, en wie de uiteenzettingen van beiden gelezen heeft, kan moeilijk anders doen dan ongeveer in alle punten Torbiörnsson gelijk geven. Toch is het jammer, dat deze kritiek verschenen is, en wel omdat ze niet alleen een uiting van wetenschappelijke toorn, maar niet minder van persoonlijke wrok genoemd moet worden. De heer Agrell is docent voor Slavies te Lund, Torbiörnsson meent meer recht op deze betrekking te hebben, en reeds menig woord over deze zaak is uit zijn pen gevloeid. Nu heeft Agrell door een boek te schrijven, dat wel bij niemand instemming vinden zal, zijn tegenstander een krachtig wapen in de hand gegeven, om zijn eigen superioriteit te tonen. Waarom doet deze dat echter door een beoordeling, die wel-is-waar voor de onjuistheden en ongemotiveerde fantasiebeelden van Agrell wetenschappelijkere opvattingen in de plaats stelt, maar die toch weinig of

niets nieuws geeft? Waarom schreef hij niet liever als tegenhanger een originele arbeid?

De heer Agrell heeft — dat is me van verschillende zijden verzekerd — een grote gave om vreemde talen te leren, hij heeft een scherp gevoel voor betekenismuancen e. dgl., vandaar dat zijn werk over de aspecten van het Poolse werkwoord veel hoger staat dan zijn intonatie-studieën. Het is voor hem zelf en voor de wetenschappelijke vrede in Zweden te hopen, dat hij in 't vervolg zijn kracht zoeken zal daar waar ze zich bevindt.

Leiden.

N. v a n W i j k.

Inscriptiones Graecae, collegit O. Kern. (Tabulae in usum scholarum editae sub cura Johannis Lietzmann VII). Bonn, Marcus & Weber. 1913. (Pr. M. 6).

Voor weinig geld vindt men hier op 50 bladzijden van 20 × 30 cM. ongeveer 150 photographische afbeeldingen van voorwerpen met opschriften, waarvan slechts enkele niet Grieksch (p. 1 en 2) of niet leesbaar (p. 6, 7, 8, 11, 12, 36, 46) zijn.

In het Latijn is daarbij gevoegd een korte en nuttige lijst van de voornaamste werken over Griekse opschriften benevens een summier beschrijving der afgebeelde voorwerpen met verwijzing naar de desbetreffende literatuur.

De eerste 11 bladzijden bieden veel minder en weinig meer dan Röhls *Imagines inscriptionum Graecarum antiquissimarum* (3de editie 1907). Daarna worden veel goede voorbeelden gegeven van Oud-Attische en latere monumenten.

Door een ervaren deskundige is het werk samengesteld voor epigraphische oefeningen aan de Universiteit. Daarvoor kan het met vrucht gebruikt worden, hoewel het geenszins voldoende of onmisbaar is.

Over keuze en uitvoering der afbeeldingen is ook de samensteller zelf niet volkomen tevreden. Te meer past de erkenning, dat beide van zorgvuldigheid getuigen.

Utrecht.

A. Rutgers van der Loeff.

H. Philipp, Die historisch-geographischen Quellen in den etymologiae des Isidorus von Sevilla. T.I. Quellenuntersuchung 1912. Pr. M. 3. T. II. Textausgabe und Quellenangabe 1913. Pr. M. 8. (Heft 25 en 26 van de Quellen u. Forschungen z. alten Geschichte u. Geographie). Berlin, Weidmann.

Door de uitgave van het historisch-geographische gedeelte van de *etymologiae* van Isidorus trekken de Quellen u. Forschungen, die zich gewoonlijk met de schrijvers van den eersten keizertijd bezighouden, een late, eigenlijk reeds M.E.sche bron binnen hun gezichtskring. Beter dan uitvoerige werken over de geschiedenis der M. E. geeft dit geschrift van Isidorus ons inzicht in het denken van den M. E. mensch. Van kritiek, die trouwens reeds bij de Romeinen zwak vertegenwoordigd is, is hier geen sprake; naast het geloovig aannemen van den inhoud der gewijde schriften en wat daarmee samenhangt, vindt men een naieve, absoluut kritieklooze vereering van het weinige weten, dat uit den storm der volksverhuizing zich gered heeft, of voor deze eenvoudige naturen nog bruikbaar is. Dit bruikbare nu heeft Isidorus uit vele werken bijeen-

gezocht of door zijn monniken laten bijeenzoeken, en heeft zoo in zijn *libri XX originum sive etymologiarum* een soort encyclopaedie gegeven, die in de M.E. in de kloosters geregeld gebruikt is.

Voor de tegenwoordige wereld bestaat het nut van de uitgave van een dergelijk geschrift niet in het armzalig geprutsel, dat hier bijeengebracht is, maar in het doorzoeken van de bronnen, waaruit onze eerwaarde bisschop van Sevilla geput heeft, of geput kan hebben, om zoo een reconstructie te bewerken van de geographische kennis van vroegere eeuwen. En nu lijkt het mij, voozoover ik er over kan oordeelen, dat het Philipp goed gelukt is, in hoofdzaak die bronnen terug te vinden. In Heft 26 heeft hij, na een voorrede over de vorige uitgaven, en over de handschriften, naast den tekst de bronnen en parallelplaatsen afgedrukt, terwijl een uitvoerige *index* (p. 196-236) het werk besluit. Het uitschrijven van al deze bronnen en parallelplaatsen is een reuzenwerk geweest, dat op groote waardeering aanspraak kan maken. Des te meer is het te betreuren, dat door het ontbreken van elke aanwijzing op de afzonderlijke bladzijden het consulteren van het werk absoluut onmogelijk is. Wil men het gebruiken, dan moet men eerst zelf zulke bovenschriften ten minste op elke andere bladzijde aanbrengen, hetgeen ik dan ook bij mijn exemplaar gedaan heb. Uit mijn eigen aantekeningen schrijf ik dus hier het volgende over: Isidorus I. IX c. 2 vindt men op bl. 5-41, I. XIII op bl. 42-82, I. XIV op bl. 83-169, I. XV c. 1 op bl. 169-195.

Dit wat betreft het 2de deel; het eerste deel, het bronnenonderzoek bevattende, geeft in de inleiding (bl. 1-19) een algemeen overzicht over de wijze waarop Isidorus' werk ontstaan is.

Hieruit blijkt het volgende: de uittreksels uit de boeken der kloosterbibliotheek zijn allen woordelijk; juist hierdoor gingen de geëxcerpeerde codices, als van geen verder nut, te loor. Alleen bij *woordelijke* overeenstemming met een bepaalden schrijver is die schrijver gevolgd; anders is er een tusschenbron. Vooral bij de *scholia* moet men hierop letten. Als bronnen waren tot nu toe wel een aantal schrijvers bekend, ook is er een dissertatie van Dressels over het onderwerp, maar een volledige opgave van plaatsen ontbrak nog.

Al naar mate van den inhoud wisselen Isidorus' bronnen: voor de geographie gebruikt hij in het hoofdstuk *de diversitate aquarum* (I. XIII c. 13. p. 43-47) bijna uitsluitend Plinius, etymologieën ontleent hij aan den Serviuskommentaar, grensaanwijzingen aan Orosius of Solinus of beiden tegelijk (Cf I. XIV 4, 6. p. 109).

In de geographische boeken is de volgorde geographisch, van het oosten naar het westen. Tegen Miller, Mappae Mundi VI p. 60, Müllenhoff en anderen, bewijst de schr. dat Isidorus zijn materiaal niet volgens een kaart geordend heeft. Isidorus heeft alleen een zoogenaamd T-kaartje gehad, waarop de 3 werelddeelen stonden, en waarbij het oosten boven was. Hij geeft de opeenvolging der landen (XIV c. 3-5, p. 86-131) niet volgens de kaart, maar volgens zijn bronnen, en de rivieren, steden, bergen naar de opeenvolging der landen in I. XIV c. 3-5.

Wel hebben de bronnen van Isidorus nu en dan een kaart, b. v. die van Agrippa, gebruikt, hetgeen blijkt uit de fouten, b. v. waar kuststeden als eilanden opgevat worden, maar Isidorus zelf niet.

Op p. 17 van het 1ste deel (Heft 25) begint het eigenlijke bronnenonderzoek; in de eerste plaats tracht de schr. de onmiddellijke bronnen van Isidorus op te zoeken, dan de oudste. Terecht zegt hij dat eigenlijk alleen de Grieken geographie hebben beoefend; de lateren schrijven steeds weer de ouderen uit, zonder er zich rekenschap van te geven, dat deze berichten geheel verouderd zijn. Alleen Agrippa's opmeting van het rijk helpt iets, maar hoe vaak ook de oude Agrippa-kaart opnieuw wordt uitgegeven, hij blijft tot diep in de M. E. onveranderd.

De onmiddellijke bronnen worden in 4 groepen verdeeld: kerkvaders, scholiasten, profane schrijvers en dichters. Hieronymus (p. 20 - 27) is zijn onmiddellijke bron voor bijbelsche geographie; Isidorus verstaat geen Grieksch, en kan dus Josephus, de bron van Hieronymus niet raadplegen. Over Hieronymus sprekende bestrijdt Ph. uitvoerig p. 23-25 de meening van Miller, Mappae Mundi, dat Hieronymus bij zijn werk ook een kaart heeft uitgegeven. De kaarten in werken van Hieronymus zijn middeleeuwsch; de jongste notitie op de kaart luidt *mesia hec et bulgaria*; dit wijst op den tijd na 678. Over het algemeen gelooft Ph. niet, dat de antieke schrijvers kaarten gemaakt hebben; in Note 1 op p. 26 zegt hij ter loops, dat tijdens Diocletianus op de kaart van Agrippa, die hij zich eivormig voorstelt, de wegen van het romeinsche en perzische (parthische) rijk opgenomen zijn, en dat de Geographus Ravennas deze kaart geëxcerpeerd heeft. Een nieuwe bewerking hiervan, onder Theodosius II in boekvorm gebracht, is dan de voorlooper van onze Pentingersche kaart. Men vgl. hieromtrent nu de studie van F. Philippi, Zur Pentingerschen Tafel, Rhein. Museum 69 I (Festschrift für Stahl) p. 40-55, die tot geheel andere conclusies komt. Orosius heeft ook geen kaart geteekend, maar er wel een gebruikt. De eerste nieuwe kaart sinds de kaart van Agrippa is die van Beatus uit 776, waarvan vele exemplaren bekend zijn.

Interessant is wat schr. p. 28 naar aanleiding van *Hegesippi (= Josephi) librorum de bello Judaico versio latina* door Isidorus als bron gebruikt, opmerkt. Isidorus gebruikt het boek niet alleen als bron voor het heilige land, maar ook voor Gallië, terwijl Josephus weer zijn berichten aan Timagenes ontleent, die weer uit Artemidorus geput heeft. Caesar gebruikt in zijn Commentarii volgens Sieglin (p. 29 Note 2) tot 56 Artemidorus, dan Posidonius.

Pg. 29 meent Philipp, dat Tacitus op een verloren plaats der *Historiae* Josephus gebruikt heeft. Dit geloof ik niet. Tacitus is een te voornaam heerschap, om een dergelijken schrijver als bron te gebruiken. Cf. Duebner ad Tac. Hist. V c. 2 p. 566 van het 2de deel van de 2de editie van Orell (Schweizer-Sidler). Bovendien, waar we Tacitus en Josephus naast elkander kunnen leggen b. v. in de berichten omtrent het winnen van asphalt in de Doodenzee (Tac. Hist. V 6.), heeft ook Plinius (7, 65. 28, 80), die toch niet uit Josephus kan geput hebben, dergelijke verhalen.

Van Augustinus citeert de schr. alleen *de civitate Dei*, daar hij wegens de omvangrijkheid van diens geschriften niet alles heeft kunnen nagaan. Belangrijker is Paulus Orosius, *historiarum adversus paganos libri VII*, vooral het chorographische deel: I. I c. 2. Isidorus schikt zijn materiaal naar hem, en volgt zijn indeeling; Orosius is dus voor hem een hoofdbron. Het niet gebruiken van

een kaart leidt bij Isidorus tot zonderlinge vergissingen, vooral bij de eilanden der Aegaeische Zee. Orosius heeft wel een kaart gebruikt, cf. Miller, *Mappae Mundi* VI p. 61 vgl.

In het hoofdstuk over de Scholiasten blijkt uit een nauwkeurig onderzoek naar de verschillende Scholia op Vergilius: 1° de echte Servius-Scholia, 2° de geïnterpoleerde scholia, 3° de Scholia Servii Danielis, dat Isidorus naast Servius, Aelius Donatus zelf gebruikt heeft, terwijl schr. ten slotte p. 46 een schema opstelt, waaruit het verband der verschillende scholiën-collecties duidelijk blijkt. Bij het onderzoek naar de bronnen der Servius-scholia noemt de schr. op (behalve Sallustius, waarover hierachter): Cato (Origines), Varro, Hyginus (*Urbes Italicae*), Verrius Flaccus en Suetonius, en van de Grieken vooral Timaeus. Direct zijn deze schrijvers of zeer weinig of in het geheel niet door Isidorus gebruikt. Het onderzoek der andere scholiën (op Lucanus en Statius) levert minder belangrijke resultaten.

Van zijn onderzoek omtrent de prozaschrijvers is het belangrijkste, wat hij zegt van Sallustius (p. 67-73). Vaak heeft Isidorus, waar deze in zijn bronnen geciteerd was, Sallustius' *Historiae* zelf opgeslagen, en het citaat aangevuld. Juist wanneer Isidorus Sallustius noemt, heeft hij hem niet direct gebruikt. Zijn onmiddellijke bronnen noemt hij nooit. Plinius Secundus is in dit gedeelte van het werk weinig gebruikt; tusschenbron is echter Solinus, en verder Augustinus en Servius. Solinus is vaak gebruikt, zooals reeds Mommsen heeft aangetoond.

Justinus gebruikt Isidorus op vele plaatsen, maar verkort, daar hij als historicus niet zoo maar te gebruiken is. Trogus, de bron van Justinus, heeft hij door middel van andere schrijvers, zooals Servius, leeren kennen. Annianus Florus heeft hij waarschijnlijk niet gebruikt, wel Sextus Rufus Festus. Ten slotte bestrijdt Ph. in Note 5 op pg. 81 de hypothese van Rabenhorst (*Quellenstudien z. naturalis historia d. Plinius T. 1. Berlin 1905* en *Die indices auctorum u. die wirklichen Quellen der nat. hist. des Plinius*, Philol. LXV, 1906, p. 567 ff.), dat Plinius in zijn Nat. Hist. Verrius Flaccus zou gebruikt hebben, hetgeen ook mij geheel verkeerd toegeschenen heeft. Cf. Klotz, *Quaestiones Plinianaee et Arbeitsweise des älteren Plinius*, Hermes 42 p. 323 ff.

Wat de dichters betreft, is Vergilius bij Isidorus het meest genoemd; dien heeft hij zelf gebruikt, en hij citeert hem met voorliefde; de andere dichters kent hij uit de scholia. Ten slotte geeft de schr. op pg. 89/90 in het kort het bereikte resultaat weer, waaruit ik alleen als het voornaamste citeer, dat de ordening van het materiaal door Isidorus heeft plaats gehad volgens Hieronymus en Orosius, niet naar een kaart.

Tiel.

W. Koch.

R. C. Bakhuizen van den Brink, Studien en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren. Vijfde deel. Met portret. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1913.

Een aankondiging te geven van een bundel studiën en schetsen van Bakhuizen van den Brink is eigenlijk vrij wel overbodig. Wanneer er niettemin hier iets van moet worden gezegd, dan kan het weinig anders zijn

dan de verzekering, dat het altijd een genoeg is met werk van dezen genialen geleerde kennis te maken, maar tevens, dat het genoeg zelden onvermengd is. Zoo is het ook weer bij het doorlezen van dezen bundel, waarvan bijna geen stuk voltooid is, zoodat de geneigde lezer telken male wordt geplaagd door het tergende *cetera desunt*, dat ook reeds zoovele bewonderaars van de Camera Obscura in de geschiedenis van Gerrit Witse heeft geïntrigeerd en gehinderd. Voor die ontstemming is reden; want dat *cetera desunt* verdraagt een gebrek aan vormkracht, dat in schetsen als die van Hildebrand ten slotte vergefelijk, maar in een geschiedschrijver een bedenkelijk defect is. Bij Bakhuizen van den Brink was het allicht nog meer dan een gebrek aan vormkracht; wij constateeren hier een tekort aan moreelen ernst, die zooveel van zijn beste werk heeft geschaad, niet het minst zijn eigen levenswerk zelf. Wel had deze groote man les défauts de ses qualités en deze bundel doet dat opnieuw gevoelen. Maar wij moeten er haastig aan toevoegen, dat deze stukken voor een groot deel niet voor openbaarmaking waren bestemd; zelfs zou de vraag rijzen, of zij nog alle voor publicatie zijn geschikt. Het is gelukkig, dat mr. S. Muller Fzn. en prof. Bussemaker de vraag bevestigend hebben beantwoord. Want wat wij hier vinden, is nog steeds van betekenis. Niet gaarne zouden wij nog langer het belangrijke derde rapport hebben gemist, waarnaar zoo lang tevergeefs is gezocht en dat eerst onlangs in Bakhuizens schrijftafel ten Rijksarchieve is teruggevonden; het was dus welbewaard! Wat in dat rapport over de geschiedenis van onzen opstand is te vinden, is misschien niet alles even nieuw, maar stellig nog even frisch als toen het meer dan zestig jaar geleden uit Bakhuizens pen vloeide. Het is een genoeg het thans te lezen, nadat zooveel is veranderd, ook in het oordeel over den opstand tegen Spanje en dat niet het minst door den arbeid van Bakhuizen zelf. In 1851 zou zulk een rapport stellig opzien hebben gewekt; thans remen wij van zulk een kritische beschouwing van een beroemde en geliefde periode in onze geschiedenis zonder ontroering kennis. Ook kan het ons blijven voldoen; want het is geheel voltooid.

Amsterdam.

H. Bruggmans.

F. Müller, die antiken Odyssee-illustrationen in ihrer kunsthistorischen Entwicklung. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 6).

Lang had ik verlangd naar dit boekje. Nu het komt ben ik een beetje teleurgesteld. Zoo gaat het wel meer met een bevredigden wensch. De schuld ligt meest niet in een tekortkoming van het gewenschte; eer in overdreven verwachtingen van den wensch. Ik vrees dus onbillijk te zijn als ik zeg dat Dr. Phil. Müller mij niet alles gebracht heeft wat ik had gehoopt van een zoo volledige, met gezonden zin beoordeelde en uitnemend geordende verzameling van aan de Odyssee ontleende voorstellingen. Het is waarschijnlijk niet zijn schuld dat hij zich enkel kan beroepen op den smaak der verschillende tijden om te verklaren waarom het avontuur met den Cycloop verre weg het vroegste voorkomt, door de Sirenen en Circe gevolgd, waarom eerst de vijfde eeuw Penelope schijnt te kennen en de vrijers en Nausikaa en de Nekuia en pas de schilders

van de vierde eeuw Ulisses op de zee schilderen, Skylla en zijn verblijf op Ortygië of waarom in het algemeen herinneringen aan de Odyssee in vroegeren tijd ten minste, zoo zeldzaam zijn.

Ook zal het wel niet aan hem liggen dat ik tevergeefs het antwoord zoek op de vraag waarom van alle vrouwen uit de wereld der goden of van het heldendicht naast Penelope alleen Circe, de vrouw die de mannen tot beesten maakt, zeer in strijd met haar aard zou men zeggen, even vaak (twee maal) met een weefgetouw voorkomt.

Alleen had men misschien van hem mogen verwachten dat hij met enkele woorden had verwezen naar de plaatsen b.v. waar hij voorstellingen behandelt die belangrijk zijn voor de beoordeeling van de kritiek van Aristarchus. Nu verbergt hij in een noot op blz. 119 het betoog dat verzen door den grooten Alexandrijn verworpen, blijkens een voorstelling uit de vijfde eeuw, toen reeds gelezen werden en brengt dat niet in verband met zijn opmerking op blz. 3 dat de vroegste (7e eeuw) van alle voorstellingen aan de Odyssee ontleend, niet den tekst van onze handschriften schijnt gekend te hebben maar dien van Aristarchus.

Dat neemt niet weg dat ik het boekje volgaarne aanbeveel aan allen die weten willen hoe de ouden de avonturen van Ulisses en Telemachus in beeld brachten. Zij vinden naast enkele prentjes uitvoerige beschrijvingen en verwijzingen naar de overal verspreide afbeeldingen, die met groote zorg verzameld zijn en waarvan de behandeling door zijn voorgangers met bezadigdheid en verstand wordt uiteengezet.

Zelf geeft hij ook wel nieuwe opmerkingen. Zoo trof mij als zeer juist gezien dat de perspectivische teekening van het vlot van Ulisses op een Romeinsch lampje alle reden geeft om te vermoeden, dat wij hier een zwakke herinnering hebben aan een beroemd werk van Pamphilus *Ulives in rate*.

Zoo is er meer. Naast de lezers van de Odyssee zullen er vooral zij hun gading in vinden, die belangstellen in de ontwikkelingsgeschiedenis van een type, een van die vraagstukken der kunstgeschiedenis die aan de orde zijn.

Amsterdam.

J. S i x.

E. Küster, Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XIII Band. 2. Heft.). Giessen, Töpelmann. 1913. (Pr. M. 6. 50).

Het eerste deel van dit werk verscheen in 1913 als dissertatie „die Schlange in der griechischen Kunst” en was gewijd aan slangenvoorstellingen in palaeolithischen en neolithischen tijd. Daarbij sloot zich aan eene ontwikkelingsgeschiedenis van het slangenornament in de Griekse kunst. Het tweede, en zeker niet onbelangrijkere, deel behandelt de slang in het psyche-geloof en in den heroëncultus, de slang als aardgeest en als voorspellend wezen, als symbool van vruchtbaarheid en als waterdemon. Drie registers en eenige afbeeldingen verhoogden de waarde van dit werkje, dat rekening houdende met het grondkarakter van alle beschouwingen over de slang, het chthonische betreffende, er wijselijk niet naar heeft gestreefd de vaak veruitedgaande voorstellingen binnen één schema samen te drukken.

Leiden.

J. V ü r t h e i m.

K. Latte, De saltationibus Graecorum capita quinque (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XIII. Band 3. Heft). Giessen, Töpelmann. 1913. (Pr. M. 4).

De schrijver behandelt zijn onderwerp als philoloog; met technisch-aesthetische beschouwingen houdt hij zich niet op. Evenmin geeft hij een algemeen en volledig overzicht omtrent alles, wat wij van de Griekse dansen weten. Zijn *Capita quinque* zijn met recht *Capita selecta*.

Philoloog is de schrijver echter in den meest uitgebreiden zin. Het eerste caput bevat een minutieus onderzoek der teksten (vooral van Athenaeus en Pollux), waarin de verschillende Griekse dansen worden opgesomd. Resultaat: de meeste lijsten zijn aan Tryphon ontleend. Ik erken, dat ik het betoog van den geleerden schrijver niet overal heb kunnen volgen. Daarvoor wordt een grootere kennis van grammatici en lexicographen vereischt dan waarin ik me mag verheugen.

Het tweede hoofdstuk behandelt kort en bondig de dansbewegingen en -gebaren. Zoo mogelijk worden antieke afbeeldingen ter illustratie aangehaald, maar de schrijver weerstaat de verleiding om voor elke figuur, die op de duizenden vazen en andere kunstwerken voorkomt, naar een passenden naam om te zien.

Het derde hoofdstuk bevat een historisch onderzoek naar de ontwikkeling en ontanding der beroemde pyrriche. In een excurs wordt de uiterst epineuze kwestie over het karakter der Corybanten en Cureten besproken „*quae res*,” zooals de schrijver vriendelijk opmerkt, „*tanta mole, quam* (lees: *quantam*) *de illis tam veteres quam recentiores protulerant, obruta lateret, nisi benigna terra titulos, religionis non theologiae testes nobis concessisset*.” Een nauwkeurige analyse van de Kourosymme van Palaeokastro voert tot een alleszins aannemelijke conclusie, waarvan de kern deze is: Κούρητες beteekent „gewapende jongelingen.” Oorspronkelijk voerden deze een wapendans uit ter bescherming van het veldgewas. Naderhand verklaarde men die ceremonie als een nabootsing van den dans der Cureten, goddelijke beschermers van het vee en den landbouw.

Het vierde hoofdstuk, *de civium chorea sacra*, bestaat meer uit afzonderlijke verhandelingen. Hoe kundig en scherpzinnig schr. zich ook toont, toch laat zijn argumentatie soms aan duidelijkheid te wenschen over. Misschien ligt het aan mij, maar ik heb te vergeefs trachten te weten te komen, of de bekende ῥάπανος op Delos door beide sexen werd uitgevoerd. Schr. voert eerst eenige argumenten aan, die daarvoor zouden pleiten; dan maakt hij het waarschijnlijk dat in elk geval niet meisjes alleen daaraan deelnamen, om per slot van rekening slechts over mannelijke choreuten te spreken. Van een klemmende bewijsvoering, heb ik, ondanks zorgvuldige herlezing, weinig kunnen ontdekken.

Ook in het laatste hoofdstuk, *de saltatione exstatica*, dat zich meer op speciaal godsdienstig terrein beweegt, kan de bewijsvoering mij maar matig bekoren. Zoo bijv. de redneering op p. 101, die ik hier woordelijk vertaal: „Bij dit zoo groote mengelmoes van vreemde „godsdiensten past het de redenen na te sporen, die ze „op het einde van de vijfde eeuw in Athene hebben inge-

„voerd. En in de allereerste plaats bracht iedere koopman zijn eigen godsdienst naar die stad over, welke van heel Griekenland verreweg het meest werd bezocht. Vervolgens werden in dien tijd de menschen, én door de rampen van den staat én door de werkzaamheid der sophisten ertoe gebracht, dat zij met „nieuwe vroomheid zich in de armen der goden wierpen „(cf. v. Wilamowitz Griech. Tragöed. übs. III² 293 sq). „Voor beide zaken is de vereering der vreemde goden „wel het bewijs.” Neen, juist die vereering moest worden toegelicht!

Het Latijn laat zich, van enkele grammaticale fouten afgezien, vlot lezen. Hoe de schrijver er toe komt het voornaamste werk over de antieke danskunst: Emmanuel, Essai sur l'orchestrique grecque, eenige malen als: La danse grecque antique, te citeeren, blijft een raadsel.

Dordrecht.

A. H. K a n.

Hippokrates „Ueber Aufgaben und Pflichten des Arztes”, in einer Anzahl auserlesener Stellen aus dem Corpus Hippocraticum hrg. v. Th. Meyer-Steg u. W. Schönaak. (Kl. Texte etc. 120). Bonn, Marcus & Weber. 1913. (Pr. M. 0.80).

Deze uitgave, behoorende tot de serie „Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen” (uitgave van H. Lietzmann), bevat in 24 pag. een zevental stukken over de uitoefening der geneeskunst. De samenstellers hebben zich niet bepaaldelijk ten doel gesteld de meningen van Hippokrates zelve in ruimer kring bekend te maken; immers op de echtheidsvraag (die trouwens voor de meeste Hippokratische geschriften niet opgelost is) zijn zij niet ingegaan. Het eerste stuk „De Eed” is waarschijnlijk voorhippokratisch, terwijl de drie volgende („De Wet”, „Over de Kunst” en „Over de oude Geneeskunde”) niet zoozeer van een deskundige als wel van een sofist afkomstig schijnen. De drie laatste stukken („Over den Geneesheer”, „Over den behoorlijken Omgang met de Zieken” (περί εὐοχημοσύνης), en „Voorschriften”) maken, hoewel hier en daar duister, een zakelijker en degelijker indruk.

„De Eed” doet ons zien, dat het artswezen niet bij de wet geregeld was. Het gilde der artsen eischte van zijne leden eene plechtige belofte om elkander te steunen en bij de behandeling der zieken op niets anders dan hun welzijn het oog te hebben. In „De Wet” wordt o. a. over de vrije uitoefening der geneeskunst (welke tot in den tijd der Romeinsche keizers heeft bestaan) geklaagd: stond er straf op uitoefening door onbevoegden, zoo zou veel kwaad voorkomen worden. — Het is niet onaardig te zien hoe een actueel vraagstuk ook voor meer dan 2000 jaar tot de „questions brûlantes” behoorde. Zeker zullen in den loop der eeuwen ontelbare medici en staatslieden zich het hoofd gebroken hebben over de vraag hoe men het bedrijf van kwakzalvers kan tegengaan zonder de individuele vrijheid te zeer aan banden te leggen of het opkomen van nieuwe bruikbare methoden kunstmatig te beletten.

In de drie laatste stukken wordt raad gegeven over keuze en inrichting der ziekenkamers, nadruk gelegd op de moreele eigenschappen welke den geneesheer moeten kenmerken en betoogd dat de medici „esprit de corps” behooren te bezitten.

Vele ingrijpende textveranderingen zijn uit de uitgave

van E. Liltz overgenomen ten einde een min of meer verstaanbaren text te verkrijgen. Toch moesten verschillende gedeelten als „fast unverständlich” worden gesupprimeerd. Hier is nog werk voor philologen. — Natuurlijk moesten ook vele §§ worden weggelaten om het boekje niet te omvangrijk te maken. Had echter niet in περί εὐοχημοσύνης § 6 bewaard mogen blijven, waaruit blijkt, dat de ware arts volgens Grieksche opvatting van een diep godsdienstig gevoel doordrongen moet zijn?

Daar vooral in de laatste jaren de belangstelling in de geschiedenis der geneeskunde toeneemt, zal het boekje wellicht sommigen welkom zijn als inleiding tot de studie van het Corpus Hippocraticum.

Leiden.

J. A. Vollgraff.

C. Bardt, Römische Charakterköpfe in Briefen vornehmlich aus Caesarischer und Traianischer Zeit. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 9, geb. M. 10).

Er zijn weinig boeken over de Romeinsche Oudheid, die ik met zooveel genoegen en bewondering gelezen heb als Bardt's „Charakterköpfe”; het is het werk van een literator, die diepgaande historische studie's gemaakt heeft en over de Romeinsche samenleving en den politieken toestand ten tijde van Caesar en Traianus boeiend en helder weet te schrijven. Groote menschenkennis, onpartijdigheid van oordeel, frischheid en oorspronkelijkheid van stijl en voorstelling pakken den lezer van af de eerste bladzijden en houden zijn aandacht gedurende de 400 pagina's voortdurend bezig.

Dr. Bardt, de bekende vertaler van Plautus en Terentius, heeft een boek willen schrijven zoowel voor geleerden als voor het groote publiek bestemd, waaruit men „Personen des Altertums wie sie wirklich waren” kan leeren kennen; hij trachtte dit doel echter op een geheel andere wijze te bereiken, dan Eduard Schwartz in zijn werkje, waaraan de titel van Bardt's nieuwe boek ons herinnert. Bardt voert zijn personen sprekend in door ons een bloemlezing voor te leggen uit Cicero's en Plinius' brieven, die vooraf in inleidingen van alle kanten worden toegelicht.

Zoодоende is een boek ontstaan dat niettegenstaande zijn populair karakter — alle geleerdheid, die afschrikkend zou kunnen werken, is vermeden — er in hooge mate toe kan bijdragen den blik van den specialist te verruimen.

De vertalingen zijn, zooals men dat van Bardt verwachten kan, meesterlijk: elke nuance van het Latijn is fijn gevoeld en in levend Duitsch, niet in pons-asi-norum-stijl weergegeven; de toon is zuiver overal in overeenstemming met dien der oorspronkelijke brieven; men weet hoe licht men bij zulk werk in anachronistische en daardoor lachwekkende vertalingen vervalt, gedreven door de zucht om hypermodern te zijn. Dergelijke smakeloosheden heeft Bardt dank zij zijn ontwikkeld stijlgevoel vermeden.

In het geheel heeft de schrijver 83 brieven uit de Ciceroniaansche verzameling en 58 uit Plinius opgenomen; bovendien vindt men nog de twee brieven of fragmenten van brieven, die op naam van Cornelia, de moeder der Gracchen staan (Cornelius Nepos de historicis latinis. Halm 123.)

Over het algemeen kan ik mij met de keuze der brieven goed vereenigen; alleen mis ik er uit Plinius eenige, die zeer karakteristiek zijn, bv. VII. 7, waar Plinius aan Sura vraagt, of hij aan geesten gelooft; I. 9; II. 17 de interessante beschrijving van Plinius' villa te Laurentum; IX. 36, waarin Plinius vertelt *quem ad modum in Tuscis diem aestate disponat*.

Een woord van lof verdienen de keurige inleidingen, die den lezer alles mededeelen wat hij noodig heeft om de personen in den brief genoemd, de tijdsomstandigheden en de stemming, waaronder de brief ontstond, te kunnen begrijpen; zoo karakterizeert het hoofdstuk over de spelen van Pompeius bv. de houding van hoogstaande Romeinen tegenover wildedieren en gladiatoren-gevechten. In een brief aan Marius schrijft Cicero (ad fam. VII. 1) over de wildedieren-gevechten, die Pompeius het volk aanbodt: *quae potest homini esse politico delectatio, cum aut homo imbecillus a valentissima bestia laniatur, aut praecara bestia venabulo transverberatur? Quae tamen, si videnda sunt, saepe vidisti; neque nos qui haec spectamus quidquam novi vidimus*; naar aanleiding hiervan zegt Bardt in de inleiding tot dezen brief: (p. 72) „sein (nl. Cicero's) Schweigen über die empörenden Szenen der Gladiatorenkämpfe, zeigt dass er ein Kind seiner Zeit und seines Volkes war”; dat een gevoel van medelijden bij het *vulgus* en de *turba* echter niet geheel ontbrak, zien wij uit hetgeen Cicero in denzelfden brief over het optreden der olifanten schrijft: *extremus elephantorum dies fuit, in quo admiratio magna vulgi atque turbae, delectatio nulla exstiterit; quin etiam misericordia quaedam consecuta est a qua atque opinio eiusmodi esse quamdam illi beluae cum genere humano societatem*.

Bardt's oordeel (zie p. 25) over Cicero's redevoeringen is niet rechtvaardig; wij hooren te veel den naklank van Mommsen's weinig waardeerende woorden aan het adres van den grooten stilist. Wel heeft Bardt's kritiek den vorm van een verdediging, maar *velut excusando exprobrat*, om met Tacitus te spreken. „Romanische Hörer dulden, ja verlangen eine Wortfülle, die dem kühleren Nordländer wohl mit Recht als Bombast erscheint, und die wüste Menge einer zuchtlosen Weltstadt verlangte noch ganz andere Kost als gebildete romanische Hörer.” Dergelijke uitingen zullen niemand verwonderen, die weet, hoe ongunstig in Duitschland langen tijd over Cicero geoordeeld is; de tirade over de „Romanische Zuhörer” is dan ook niets dan een *locus communis*, die men in allerlei Deutsche boeken (zie bv. Birt, eene Römische Literaturgesch. p. 66) telkens op nieuw aantreft; schrijver dezes, dien Bardt toch zeker ook tot de „Nordländer” rekenen zal, kan zich beter met het oordeel van een anderen „Nordländer”, den fijnen Mackail vereenigen, zie diens Latin Literature p. 63. 68. 71.

Doch, al ben ik het hierin niet met den schrijver eens, dit doet niets af aan de bewondering, die ik voor Bardt's werk als geheel heb.

Het boek, dat zeer smaakvol is uitgegeven, bezit een gemakkelijk ingericht register, dat den lezer van alle minder bekende eigen- en plaatsnamen op de hoogte brengt; bovendien zijn eenige afbeeldingen van munten en een kaart van Middel-Italië toegevoegd.

Leiden.

P. J. Enk.

Miracula S. Georgii recensuit **J. B. Aufhauser**. Leipzig Teubner. 1913. (Pr. M. 4).

De heer Aufhauser, die in 1911 een uitvoerige studie schreef over „Das Drachenwunder des Heiligen Georg” de vijfde aflevering van het *Byzantinisches Archiv* vormend, geeft tans een editie van al de wonderverhalen die St. Joris tot held hebben. Bij 't behandelen van „de strijd met de draak” werden alle lezingen van de veertig geraadpleegde handschriften medegedeeld, om bij wijze van voorbeeld eens aan te tonen hoe de tekst van een anoniem overgeleverde legende tot ons is gekomen. Zeer te recht is die methode hier niet gevolgd. Voor het vaststellen van de tekst der verhalen — edita en inedita — is een keus uit de berg handschriften gedaan; daarbij is alles wat alleen op de spelling slaat uit de apparatus weggelaten en verder zo goed als niets veranderd. Dit konservatisme is noodzakelijk bij schrijvers die naast Oudgriekse woorden en vormen allerlei modernismen dulden. Soms plaatst de uitgever achter zulke nieuwigheden een (!); waarom is mij niet duidelijk: immers hij signaleert op die wijze wel *πράγμα* (72,8) en *ἡρώθην* (3de Pers. Sing., 72, 13), zeer gewone middeligriekse vormen, maar niet *ἡναγεμάτισεν* (93,13), *ἔσθαι* (Infin., 112,27), *θέλας* (Partic, 119,1), *ἀκτίνας* (Gen. Sing., 141,13) en vele andere die even zeer, of even weinig, de bijzondere aandacht van de lezer verdienen te trekken.

Een enkele maal is een kleine verbetering in de tekst opgenomen. Op blz. 65 is b.v. 't woord *καλεύσης* voor *βαλείν* (r. 20) ingevoegd; beter lijkt mij 't woord *οὔτε* in *ὥστε* te veranderen, waarvan de infin. *βαλείν* kan afhangen.

Ook de Latijnse verhalen, alsmede een Griekse hymne aan St. Joris, die de voornaamste wonderen bezingt, zijn opgenomen in de editie. Aan 't eind vindt men een index verborum et rerum die wel wat willekeurig is uitgevallen. Tal van allergewoonste woorden zijn opgenomen, maar verschillende termen die of vrij zeldzaam of in de hier voorkomende betekenis niet algemeen bekend zijn, ontbreken. Zie hier eenige voorbeelden: *κνιπός* (107,5, inhalig, duur; voor een Neograecus merkwaardig omdat in Zuid-Italië een vervorming van dit woord 't algemeen Griekse *ἀκρίβος*, duur, heeft verdrongen), *προσβέω* (60,4, bidden), *μετριάω* (47,1, spotten), *μνημόσυον* (54,12 = *τὰ ὑπάρχοντα*, bezitting) enz. Een enkele maal wordt een vorm verklaard, b. v. *στέη* voor *δσά*, waarbij aan verwarring met *στέατα* gedacht wordt; de tekst (*τὰ μὲν κρέη ἐσθίεσθε, τὰ δὲ στέη φυλάττετε*, 59,6) toont echter dat de pluralis-uitgang -η hier zowel de -α van *τὰ κρέα* als van *δστέα* vervangen heeft en dus alleen 't aksent van *στέη* (is 't goed overgeleverd?) afwijkend is. *Στέο* voor „been” is nog heden ten dage de gewone vorm in Otranto.

De taal van deze heiligenverhalen is ongetwijfeld een interessant voorwerp van studie, vooral omdat men hier menigmaal de tekst in bewerkingen van vroeger en van later tijd voor ogen heeft, maar veel interessanter is toch nog de inhoud. We zien hier hoe duidelijk ook in die voor het volk bestemde verhalen de geestelijkheid waarschuwde voor verwarring van verering en aanbidding (blz. 92), we leren allerlei aardige bijzonderheden uit het middeleeuwsche leven kennen en een enkele keer krijgen we een vertelsel te horen waaruit

een naïveteit spreekt die door een klein vleugje ironie ook voor minder kinderlike gemoederen genietbaar wordt. Ik denk hier aan 't wonder van de pannekoek, die door een kind aan St. Joris was gewijd en door de Heilige tot een middel werd om zijn kerk te vernieuwen. Dat is alleraardigst verteld.

Ik hoop, dat de heer Aufhauser veel genoeg van zijn werk zal hebben.

Leiden.

D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Sophocles' Antigone met inleiding en aantekeningen. Uitgegeven door **A. Geerebaert S. J.** Eerste deel: tekst, tweede deel: inleiding en aantekeningen. Luik, 1914. (Pr. fr. 0.75 en 0.95, geb. fr. 1.15).

Aangaande den Grieksch text dezer, voor de „onderwijs-inrichtingen van den hooger graad” in België bestemde, maar ook voor de Nederlandsche gymnasiën zeer bruikbare uitgave, kan de mededeeling volstaan dat de uitgever zich den eisch heeft gesteld zoo weinig mogelijk van den Laurentianus (aan welken hij dus uitsluitend autoriteit toekent) af te wijken; doch, waar hij noodzaak tot afwijking ziet, eene *varia lectio* of emendatie zonder verdere waarschuwing in zijnen tekst opneemt. De inleiding geeft eene eenvoudig geschrevene en duidelijke introductie in de Attische tragedie, Sophocles' leven, en de structuur der Antigone, en de aantekeningen zonder overvloedige geleerdheid doch min of meer apodictisch gesteld, zijn zeer geschikt om den leerling de lectuur gemakkelijker te maken; minder misschien om hem te brengen tot de heilzame hersengymnastiek waartoe een gecompliceerde grieksch zinnigheid kan leiden. Bij een zóó vaak gecommanteerd stuk als de Antigone kan het niet anders of de commentaar wordt meer en meer eene bloemlezing uit ouderen arbeid. Dat in deze uitgaaf de meeste bloemen gelezen zijn uit Jebb's voortreffelijke editie wordt door den uitgever met dankbaarheid erkend, en strekt zijn werk ten voordeel.

Amsterdam.

K. Kuiper.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De redactie ontving de tweede, op vele plaatsen verbeterde uitgave, van **P. Cauer**, *Das Altertum im Leben der Gegenwart*. (Aus Natur und Geisteswelt, n. 358). Vooral het laatste hoofdstuk, handelend over de beeldende kunsten, is omgewerkt en uitgebreid.

D. C. H.

Bij den uitgever **J. B. Wolters** te Groningen zal van 1 October a. s. af verschijnen een tweemaandelijksch tijdschrift voor de wetenschappelijke beoefening van levende vreemde talen en van hare letterkunde, getiteld: *Neophilologus*. De redactie zal bestaan uit: Prof. Dr. J. A. A. Frantzen te Utrecht, Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen, Prof. J. H. Scholte te Amsterdam, Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden en Prof. Dr. A. E. H. Swaen te Amsterdam. Secretaris der redactie is de heer K. R. Gallas, Palestrinastraat 7 te Amsterdam.

De fa. **Martinus Nijhoff** te 's-Gravenhage zond ons haar Catalogus no. 408: *La Belgique*, le partie (Géographie, Ethnographie, Topographie). Vooral in dezen tijd zal de rijke verzameling van werken over België, die bij de firma verkrijgbaar zijn, veler aandacht trekken.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1914, Sept.-Nov.: **M. Dieulafoy**, Le palais d'Ukhaidir. — **Ch. V. Langlois**, L'hist. des mœurs dans „Renard le Contrefait.” — **L. Leger**, Charles Jaromir Erben. — **C. Dugas**, Les fouilles de Vroulia (Rhodes). — **H. Cordier**, Les fouilles en Asie centrale. — **J.-B. Chabot**, L'architecture gréco-syrienne. — **A. Thomas**, Une oeuvre patriott. inconnue d'Alain Chartier. — Variétés.

Rhein. Museum, LXX, 1: **W. Heraeus**, *Prose*. — **H. F. Müller**, Glosseme u. Dittographien in den Enneaden des Plotinos. — **G. Funaioli**, Scollii Filargiriani. — **J. Mesk**, Lukians Timon. — Miscellen.

Mittell. d. kais. deutschen archäol. Inst., Röm. Abt., XXIX, 2: **R. Delbrueck**, Carmagnola. — **M. Jatta**, Tombe canonica del Museo Provinc. di Bari. — **N. Persichetti**, Dell'antico Nome del Villaggio di Paganica nei Vestini.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterk., XXXIII, 3: Kleine Meded.: **C. Bake**, *Costel. Mal*, vs. 284. — **Dez.**, Tesselachade Hervormd of Doopsgezind? — **J. E. Gillet**, De groei van Vondel's stukken. — **H. J. Eymael**, Cluys-werk. — **N. van Wijk**, De umlaut van *a* in ripuarische- en salische-frankische dialecten van België en Nederland. — **Dez.**, Het vokalisme van het woord *dek*.

4: **M. Boas**, Bijdrage tot de kennis van den mnl. Cato (met naschrift). — **J. te Winkel**, *Uydrop*. — **J. W. Muller**, *Bontwerker*. — **Dez.**, *Op zijn plat vallen, op zijn achterhielen vallen*, enz. — **J. C. H. Pater**, Nog eens „Het Lied van de Zilvervloot”. — **G. J. Boekenooen**, Nog eens „Het Lied”. — **Dez.**, *Ph. Meyer*, *Frijnen*. — **M. Ramondt**, Overblijfsels van geestelijke liederen voor de Hervorming.

Nieuwe Taalgids, IX, 1: **J. van der Elst**, Het isochronisme in het Nederlandsche vers. — **J. Koopmans**, Johan Six van Chandelier. — **A. Kluyver**, Perfectieve vormen in het Middelnederlandsch.

2: **J. van Ginneken**, De statistiek en de taalwetenschap. — **E. Kruisinga**, De vorm van de verkleinwoorden. — **C. G. N. de Vooy**, Aantekeningen bij Potgieter's „Florence.” — *Op eigen houtje*.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Literatur, XL, 2: **F. Veit** (†), Die ahd. *a-* und *e-*laute in der ma. von Ostdorf. — **W. Braune**, Zu Pauls Walthertext. — **M. H. Jellinek**, zur ausspr. der *e-*laute im 18. jahrh. — **J. H. Scholte**, Einige sprachl. erscheinungen in verschiedenen ausgaben v. Grimme's hausens Simplicissimus u. Courasche. — **A. Lasch**, Die mnd. zerdehaung. — **G. S. Overdiep**, Aorist, adverbial im mnl. — **A. Leitzmann**, Isidor u. Matthäus. — **W. Braune**, Esel u. gauch bei Walther. — Berichtigung zu Beitr. 39, 362.

Studien, LXXXIII, Febr. Maart: **A. J. Mulder**, De deelbaarheid der Molekulen. — **J. Derks**, De Priester-Soldaat. — **O. Huf**, Grondvragen der Liturgie. — **M. v. Steen**, Volk en Godadienst in Marokko, II. — **W. v. d. Amstel**, V. Ginneken's Handboek der Nederl. Taal II. — Uit de Pers. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Engels, Potgieter's *Albert*, uitgegeven: **N. Taalg.** IX, 1 (de Vooy's).

Kat., Klank en Symbool: **N. Taalg.** IX, 1 (de Vooy's).

Priek van Wely, Viertalig aanvullend Hulpwoordenboek voor Groot-Nederland, 3de dr.: **N. Taalg.** IX, 2 (de Vooy's).

Uhlenbeck, Blackfoot Morphology: *Rev. orit.* 1914, n°. 34-52 (Meillet).

ADVERTENTIEN.

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,
Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914 zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstaferelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30 Cents**.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel.
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/7.

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, is verschenen als Deel XVI:

CLEMENS ALEXANDRINUS IX.

Vlechtwerken V.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . **f1.25.**

Uitgaaf van **A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.** te Leiden

Nieuw Nederlandsch BIOGRAFISCHE WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvraag gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—**. Gebonden in halfleeren band **f11.50**. Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f1.—**.

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.

Uitgaaf van **A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.** te Leiden.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering **f0.80.**

Per deel ingenaaid **f6.—**

en gebonden in linnen stempelband **f6.90.**

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgaaf van **A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ** te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegesonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggesonden.

Digitized by Google

70

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORRIS, Londen.

22ste Jaargang.

N°. 8.

Mei 1915.

Usener, Kleine Schriften, III (v. Wagen-
ningen).
Rothe, Die Odyssee als Dichtung und ihr
Verhältnis zur Ilias (v. Leeuwen).
Von Wilamowitz-Moellendorf, Aeschylus
tragodiae (K. Kuiper).
Hausrath u. Marx, Griech. Märchen, Fabeln,
Schwanken u. Novellen (Hesseling).
Baehrens-Vollmer, Poetae latini minores,
V (Karsten).
Horten, Texte zu dem Streite zwischen
Glauben u. Wissen im Islam (Wensinck).
Grüner Nielsen, Danske Viser, II-III
(Beets).

Raynaud et Lemaître, Le Roman de
Renard le Contrefait (Sneyders de Vogel).
Smits, Die Vita Commodi u. Cassius Dio
(Boissevain).
Cramer, Röm.-Germ. Studien (v. Hamel).
Smit, De opkomst van den handel van
Amsterdam (Poelman).
Gratin, Eusèbe, Hist. ecclésiastique, I.
IX-X (Meyboom).
Huber, Joh. Monachus, Liber de miraculis
(Kruitwagen).
Kruitwagen, Catal. v. d. hss. en boeken
v. h. Bisschopp. Mus. te Haarlem (v. Wijk).

Van Puyvelde, Schilderkunst en Tooneel-
vertooningen (v. d. G-aft).
Schoolboeken:
Classen-Steup, Thukydides, II (Leyds).
De Raaf en Griss, Nieuwe Bundel, III
(Varenhorst).
Rijpma, Kort overzicht der Nederl. Letteren
(Prinsen).
Ree, 50 Fragmenten uit Duitsche en Nederl.
schrijvers, ter vertaling (Verwer).
Berichten en Mededeelingen.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HEINSIUS. Wasseraat 29, Leiden.

H. Usener, Kleine Schriften. III. Band. Arbeiten zur griechischen
Literaturgeschichte, Geschichte der Wissenschaften, Epigraphik,
Chronologie. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M 24, geb. M. 27).

Kort na het tweede deel (*Mus.* XXI 2,45) is nu ook
het derde van Usener's kleine geschriften verschenen,
een boek zóó rijk van inhoud en over zóóveel verschil-
lende onderwerpen handelende, dat de firma Teubner
niet één, maar vier geleerden (Radermacher, Kroll, Köpp
en Wilhelm) heeft moeten te hulp roepen, om het voor
de pers gereed te maken. Het belangrijkste hoofdstuk
van deze verzameling is zeker wel het zesde „Unser
Platotext,” in 1892 door Usener gepubliceerd, toen
kort tevoren de overblijfselen van een papyrusrol, die
eenmaal den Phaëdo bevatte, verschenen waren. Van
de stukken op letterkundig gebied trekken vooral onze
aandacht: „Beiträge zur Geschichte der Legendenliteratur” (V), „Die Unterlage des Laertius Diogenes” (VII)
en „Nachträge zur Geschichte des Attischen Theaters”
(XIII). Met het grootste genoegen herleest men de
Latijnsche oratie, die Usener als afgevaardigde van Bonn,
bij de Leidsche feesten van 1875 heeft gehouden. Hij
sprak toen *de Iliadis carmine quodam Phocaico* (XVIII)
en trachtte in een geleerd betoog, waarin ook zijn
grootte kennis van archaeologie en numismatiek aan den
dag kwam, aan te toonen, dat het gedicht, hetwelk aan
Il. XI 474 sqq. ten grondslag ligt, in Phocaea tot stand
is gekomen. Hij gaat daarbij uit van de bekende
vergelijking van den gewonden Odysseus met een

ελαφς κεραός βεβλημένος, besprongen door θῶες, die
op hun beurt voor een leeuw het veld moeten ruimen,
en deelt aan het slot van zijn opstel mee, hoe hij zich
voorstelt, dat deze passage in het oorspronkelijk lied
zal geluid hebben. Hoe ver zijn wij hier verwijderd van
de tegenwoordige opvattingen van van Leeuwen om-
trent den oorsprong van het Homerisch epos! — Met
even veel gemak als Usener een boek van de Ilias be-
spreekt, verdiept hij zich in moeilijke kwesties der
chronologie (XXI) of beweegt hij zich op het veld der
astrologie (*De Stephano Alexandrino XVI en Ad histo-
riam astronomiae symbola* XV) of kondigt hij een
werk aan als *L' Astrologie Grecque* van Bouché-
Leclercq, in welke recensie mij deze woorden troffen:
„einer Entschuldigung bedarf, denke ich, heute nicht
mehr, wer sich geschichtlich mit Astrologie beschäf-
tigt.”

Maar den besten indruk van Usener's persoonlijkheid
krijgt men toch door zijn verhandeling „Ein Epigram
von Knidos” (XVII), welke verhandeling door Köpp
„ein schöner Aufsatz” genoemd wordt. In dat epigram,
door Newton in 1870 op een steen niet ver van Cnidus
gevonden, wordt Hermes sprekende ingevoerd. De god
richt zich tot den reiziger, die zich op weg naar de stad
bevindt, en wijst hem op de bezienswaardigheden, die
hij op zijn verderen tocht nog zal ontmoeten. Dit twaalf-
regelige gedicht bood Usener een schitterende ge-
legenheid aan, zijn meesterschap in de kunst van inter-
preteeren te toonen. Opmerkelijk is het zeker, dat hij
juist dit artikel aan zijn leermeester en vriend Fleckeisen,
die hem eenmaal te Weilburg in het Lahndal de begin-
selen van het Latijn en het Grieksch geleerd had, heeft

opgedragen. De brief, welke het 'Epigram von Knidos' vergezelt, waarin de schrijver zich de dagen zijner jeugd herinnert, toen Fleckeisen als jong docent Zaterdag om de veertien dagen over de bergen naar zijn 'Braut' wandelde 'in Tempo norddeutschen Wüstenschritts', om dan 's Maandags weer frisch aan zijn werk te gaan en de geheele week door tot laat in den nacht aan zijn Plautus te werken,... die brief is goud waard. Een enkel citaat daaruit teekent op treffende wijze de verhouding tusschen leermeester en leerling: „... seitdem weiss ich, dass das Beste und Bleibendste von dem, was wir unsern Schülern geben können, nicht die Lehre, nicht die Anleitung ist, sondern unsere schlichte Persönlichkeit.... Ich hatte in dir zum erstenmal die Wissenschaft geschaut" (p. 383).

Groningen.

J. van Wageningen.

C. Rothe (†), *Die Odyssee als Dichtung und ihr Verhältnis zur Ilias*. Paderborn, F. Schöningh. 1914. (Pr. M. 5.40, geb. M. 6.40).

In boven genoemd werk geeft Rothe een vervolg op zijn „Ilias als Dichtung," waarvan ik enkele jaren geleden met groote ingenomenheid heb melding gemaakt ¹⁾. Hoewel in Draheim's destijds verschenen „Odyssee als Kunstwerk" hetzelfde onderwerp reeds in gelijken geest was behandeld ²⁾, heeft Rothe, zeer terecht, ook zelf over de Odyssee willen zeggen wat hij daarover te zeggen had. Zijn geschrift en dat van Draheim vullen nu elkaar op gelukkige wijze aan.

Rothe geeft eerst een uitvoerig overzicht van den inhoud der Odyssee, waarin hij de bedoelingen des dichters en den samenhang der verschillende deelen van het omvangrijke kunstwerk voortdurend met evenveel liefde en bewondering als scherpzinnigheid in het licht stelt, en telkens ter vergelijking verwijst naar allerlei andere gedichten der grieksche, romeinsche, duitsche, italiaansche, engelsche letterkunde. Vervolgens tracht hij (blz. 195—305) te betoogen dat de Odyssee niet slechts ná de Ilias en in aansluiting aan deze is gedicht maar ook door denzelfden dichter, blijkens vorm en inhoud, stijl en taal.

Ik voor mij ben van dit laatste voorloopig nog niet overtuigd, al heb ik de *mogelijkheid* hier opvatting reeds uit eigen beweging toegegeven ³⁾. Wij staan hier voor een vraagstuk, tot welks oplossing ons de noodige gegevens ontbreken; Rothe erkent dan ook zelf (blz. 292) dat van een *bewijs* in den strengen zin des woords geen sprake kan zijn. De vraag is ten slotte deze, of men gelooft dat de dichter, die den „toorn van Achilles" heeft bezorgen, op later leeftijd een onderwerp van zoozeer verschillenden aard als de „tehuiskomst van Odysseus" ter behandeling kan hebben gekozen. Deze vraag is verwant aan die waarover Plato aan het einde van Agathon's feestmaal Socrates met zijn vrienden laat redeneeren: of een groote tragediedichter ook een groote comicus kan zijn. Beide vragen zullen uit den aard der zaak niet door allen in denzelfden zin worden beantwoord; maar hoe men ook daarover moge oordeelen, in elk geval zal men Rothe moeten toegeven dat de onmogelijkheid allerminst is bewezen, en dat hij dus het

recht heeft zich neer te leggen bij de *overlevering*, die vele eeuwen lang de beide gedichten aan één dichter heeft toegeschreven ¹⁾.

In een aanhangsel wordt als plaats der hoofdhandeling het ook nu nog Ithaca genoemde eiland - en niet Leukas! - aangewezen, en vóór het werk is een lijst van vaak aangehaalde werken gegeven, alle van Duitse geleerden, alsmede twee Engelsche en twee Amerikaansche tijdschriften. In het werk zelf worden af en toe ook de meeningen van enkele andere buitenlanders vermeld.

Rothe's boek is bestemd om *bestudeerd* te worden, niet slechts doorgelezen. Er is veel polemieken in, scherp niet zelden, hoewel steeds bezadigd en in waardigen toon: den toon van wie vaststaan in hun overtuiging. Men dient dus wel voortdurend naast zijn werk den tekst van Homerus opgeslagen te hebben, ten einde nu deze, dan die plaats te kunnen nalezen; want de Nicératussen, die hun Ilias en Odyssee heelemaal in het hoofd hebben, zijn in onzen tijd schaarsch. Leesbaar echter is het boek zeer zeker, en ook wie niet geneigd is zich in allerlei bijzonderheden te verdiepen, maar zich vergenoegen wil met een algemeenen indruk van des schrijvers betoog en van het kunstwerk, waaraan dat liefdevolle en grondige betoog is gewijd, zal het boek niet onbevredigd weg leggen. Moge het in veler handen komen, en, evenals Rothe's „Ilias als Dichtung", veel nut stichten.

Amden (Zwitserland).

J. van Leeuwen Jr.

[NASCHRIFT. — Gedurende de veertien maanden, die bovenstaande aankondiging op plaatsruimte heeft moeten wachten, is Rothe overleden; vergis ik mij niet, dan is hij nog vóór het uitbreken van den oorlog tot de welverdiende rust ingegaan. Laat het ons hopen. Den smaakvollen en moedigen geleerde blijft een eervol aandenken verzekerd.] v. L.

Aeschyli tragoediae edidit Udalricus de Wilamowitz-Moellendorf. Berolini apud Weidmannos. 1914. (Pr. M. 14).

Wanneer een Graecus, door taalkennis en dichterlijke fijngevoeligheid zoo bevoegd tot het verzorgen van eene Aeschylusuitgave, als Wilamowitz reeds sinds jaren is gebleken, ons eene editie in de handen legt die niet de vrucht is van een twee- of driejarigen arbeid, doch die langzaam is gegroeid in den loop van een geheel menschenleven, dan zetten wij ons wel met zeer bijzondere aandacht neer tot het bestudeeren van een zoo kostbaar werk, maar gevoelen na de eerste kennismaking bijzonder sterk hoe moeilijk het is de eigenaardige beteekenis van eene dergelijke Aeschylus-uitgave in het licht te stellen met vermindering van die algemeen prijzende bewoordingen die, waar het zulk een man en zulk een boek geldt, immers ten eenen male overbodig zijn.

Toch wil ik trachten door eene korte karakteristiek van Wilamowitz' Aeschylus-editie aan te duiden waarom, ondanks allerlei onvermijdelijk verschil van inzicht, en ook ondanks het verstorende van die welbekende hard-

¹⁾ Zie *Museum* 1911, 323.

²⁾ Zie *Museum* t. a. pl.

³⁾ In mijn „Homerus, Gestalten enz.", 1913.

¹⁾ Volgens de scholien op de Ilias was Aristarchus van dezelfde meening als thans Rothe; doch Adolf Römer meende — ik geloof, terecht — het tegendeel te kunnen bewijzen; deze geleerde is echter, voor zoover mij bekend is, door den dood verhinderd geworden het toegezegde betoog te leveren.

vochtigheid van oordeel die zoo dikwijls in de geschriften van dezen geleerde de bekorende kracht van het betoog komt verduisteren en alleen „de lachers op zijne zijde brengt” dit boek moet heeten een zeer buitengewone verrijking van onze Aeschylus-litteratuur.

Wilamowitz is er de man niet voor om met onuitputtelijk geduld en onverstoorbare gelijkmatigheid van aandacht voor alle, ook de meest „irrelevante” lezings-verschillen, in tal van bibliotheken al de bereikbare handschriften van zijnen schrijver te gaan collationneeren; hij zegt het ronduit: „taedium perquirendorum codicum declinabam, non solum quia bibliothecarum pulvere vesci minime amo, sed etiam quia alios talia multo melius ac facilius expedire probe scio. Maar hij wil den tijd niet afwachten dat Aeschylus door zulk eenen arbeid ook zijn onmisbaar codicum stemma verkrijgt; hij geeft ons dus, wat hij uit eigen middelen geven kan, en dat is zeer veel.

Allereerst teekent hij in vlugge, scherp getrokken lijnen de geschiedenis van den Mediceus, van de dagen van Robortelli en den begaafden Turnebus af tot op den tijd van Gottfried Hermann. Eene uiterst wel overlegde keus uit de conjecturen der groote Aeschylus-uitgevers van de zestiende tot de achttiende eeuw toont in de tekstbewerking zijne vertrouwdheid met hunnen arbeid, ook zijn voorkeur voor de oude fransche en engelsche critici; in de inleiding legt hij er den nadruk op dat eigenlijk Hermanns uitgave het fundament is geweest waarop hij van den aanvang af zijn eigen Aeschylus-arbeid heeft gebouwd en zijne eerste vaste overtuigingen aangaande de waarde der verschillende handschriften heeft gevestigd.

Onder deze overtuigingen is er eene reeds lang bekend en naar mijne meening onwederlegbaar, bovendien door de collatie-opgaven aan den voet der editie op tal van plaatsen gestaafd, n. l. deze, dat het dogma van de uitsluitende autoriteit van den Mediceus voor Aeschylus evenzeer moet worden gewraakt als voor Sophocles, waar hij („tanta est grammaticorum inconstantia”) Laurentianus heet. Want wie zorgvuldig de lectionum varietas, deels van den tekst en deels van de scholiën nagaat in den Ambrosianus A (den beroemden codex die ook in Pindarus terecht groot aanzien geniet) den Venetus Marcianus (V) den Parisinus 2787 (P), den Heidelbergensis (H) en den Laurentianus (B), welke handschriften met uitzondering van den Marcianus slechts den Prometheus, de Septem of de Persae, geheel of gedeeltelijk, bevatten, zal m. i. niet kunnen ontkomen aan de ook door Wilamowitz getrokken conclusie dat A. V. H. P. B. niet uit M. stammen, maar naast M. een ander apographon van den Archetypus vertegenwoordigen. Men ziet: het is de zelfde strijd als bij Sophocles tusschen den Laurentianus en den Parisinus 2712 (P); in beide gevallen moet — onverminderd zijn eerbiedwaardig gezag — de codex van Aurispa afstand doen van de alleenheerschappij. Wat dat voor den tekst van Aeschylus zeggen wil, zal ieder aandachtig lezer van Wilamowitz' editie spoedig bespeuren.

De conclusie door Wilamowitz, ten opzichte van de zooeven genoemde codd., die hij deels „ipse pervolutavit”, deels uit fotografische reproducties, deels uit de reeds door Hermann verzamelde collaties kent, en wier verdwenen vader hij Φ noemt, getrokken, is duidelijk en zij liet zich kort formuleeren: „Ipse Φ ”,

zoo schrijft hij p. XVII, „saeculi XII vel adeo XI librum praebet iuxta M minime spernendum; in scholiis unus ad M accedit, sed prae sua doctrina amplissima quaeque et antiquissima scholia spremit et praeque ad arbitrium mutavit et amplificavit.”

Zoo hebben wij dus voor de drie door de Byzantijnen het meest gelezen stukken (Prometheus, Septem en Perzen) naast den Mediceus eene tweede traditie: Φ . Minderwaardig — en veel moeilijker te determineeren in hunne onderlinge verhouding — zijn nu de daarnaast nog resteerende codices; en in allen gevalle, al geven deze handschriften ons hunne onmisbare hulp in die gedeelten van Agamemnon en Eumeniden waar de Mediceus defect is, en al verdient vooral de editio Tricliniana (Cod. Neapolitanus II. F. 31) om Triclinius' eigen critische praestaties zeer bijzondere aandacht, in waarde staat deze groep ver beneden de codices der tweede klasse; bovendien laat zich het bewijs dat zij een derde apographum zou vertegenwoordigen niet leveren.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat in het algemeen aan deze laatste codices door den uitgever, al veronachtzaamt hij in zijnen apparatus hunne lezingen — vaak conjecturen — niet, minder aandacht wordt geschonken. Voor M en Φ vraagt hij vooral onze opmerkzaamheid en hij wint die onvoorwaardelijk wanneer hij (p. XXIII. en w.) ons schildert hoe het commune exemplum van M. en Φ . dat zeker niet ouder is geweest dan de negende eeuw, er moet hebben uitgezien, en wanneer hij van dat exemplum opklimt naar de oudere, „ab apographo ad archetypum.” Het is een groot genot den genialen hersteller van zoo menigen onleesbaar geachten regel in de Sapphopapyri, de Londensche Pindarusfragmenten en den Menander van Caïro eenvoudigweg te hooren verhalen, hoe men eigenlijk het zekerst gaat in de emendatie ook van die Grieksche auteurs die wij uitsluitend door talrijke minuskelcodices kennen en zoo met hem op te klimmen van de Byzantijsche tijden tot de critici van de aetas Romana, straks tot het tijdperk van Aristophanes Byzantius, ja tot Aeschylus' eigen leeftijd; maar grooter genot is het nog, hemzelf die methode in zijne tekstverdediging zoowel als in zijne tekstemendatie te zien toepassen.

Wat nu die tekstbehandeling zelve aangaat, wil ik bovenal vermijden door de opgave van allerlei plaatsen waar mij eene andere lezing of een andere conjectuur aannemelijk voorkomt dan den uitgever, de aandacht van den lezer dezer aankondiging af te leiden van de hoofdzaak. Die hoofdzaak is dat duidelijker en betrouwbaarder dan of bij Weil of bij Wecklein ons en de overlevering en de belangrijkste emendatiën worden voor oogen gesteld. Ofschoon het eene ware verkwikking is zich van Weckleins ongebondene coniecturale vermetelheden te mogen wenden tot dezen met rijpe en eerbiedige piëteit — zoowel jegens den dichter als jegens zijne verklaarders — verzorgden tekst, zoo zou men toch Wilamowitz' editie niet eigenlijk conservatief mogen noemen. Niets is zij zoozeer als voornaam. Het is werk in den grooten stijl, den Vader der Grieksche tragedie waardig. Dit geldt in de eerste plaats van zijne conjecturen, die ook waar ze ons niet onafwijsbaar noodzakelijk schijnen, toch treffen door zijne zeldzame vertrouwdheid met den stijl van Aeschylus' poëzie. Maar vooral geldt het van zijne tekstverdediging. Juist zooals menige door tal van coniecturen omkranste

versregel van Pindarus in zijn ouden glans is hersteld geworden door het poëtisch nagevoelen en nadichten van von Wilamowitz, valt in deze Aeschylus-editie eensklaps weer het juiste licht op veel dat corrupt scheen, doch slechts duister was, wanneer de uitgever door enkele zeer korte woorden sub calce den door hem gehandhaafden tekst verdedigt.

Zeer kort zijn die noten: bijkans alleen — naast enkele scenische wenken, en eenvoudige metrische aanduidingen, (kenmerkend door hun sterke voorkeur voor choriambische metingen), testimonia en variae lectiones. Staat er een Latijnsche toelichting bij, dan dient die gemeenlijk om te waarschuwen tegen onnoodige, voorgestelde of niet voorgestelde conjecturen. Maar in hare korthed zijn zij leerrijk zoowel ten opzichte van den Dichter als ten opzichte van zijnen uitgever. Prikkelend zijn ze dikwijls, niet slechts voor de emendatoren die op de welbekende, nu spottende, dan bitse wijze van dwaling moeten worden overtuigd, maar ook voor den lezer die minder apodictische exegetische vaak meer overtuigend zou hebben geoordeeld. Maar indien ons die korthed soms mishaaft, zij dwingt ons steeds tot nadenken en zij brengt ons steeds tot de erkenning dat Wilamowitz zijnen dichter met zich heeft omgedragen zijn leven lang.

Zoo is het wederom het persoonlijke, dat aan dezen arbeid de hoogste waarde geeft. Hoezeer dat persoonlijke de gansche Aeschylus-studie van von Wilamowitz heeft doortrokken, blijkt behalve uit zijne editie van Aeschylus' tekst zeer duidelijk uit zijne „Interpretationen” die ik binnen kort in dit blad hoop aan te kondigen.

Amsterdam.

K. Kuiper.

A. Hausrath und A. Marx, Griechische Märchen, Fabeln, Schwänke und Novellen aus dem klassischen Altertum. Jena, E. Diederichs. 1913. (Pr. M. 6, geb. M. 7.50).

De beide schrijvers hebben zich ten doel gesteld het grote publiek bekend te maken met populaire vertellingen uit de oudheid. Zij doen dat door vertalingen te geven van stukken uit de Odyssee (b. v. het eiland van Calypso, het avontuur met de Cyklopen), uit de fabels van Aesopus, Babrius, Phaedrus en Romulus, uit de verhalen van Herodotus, Aelianus, Lucianus, Petronius enz. Vooraf gaat een inleiding van 22 blz. waarin zij de auteurs die stof voor de bloemlezing hebben geleverd, karakteriseren. Die schetsen schijnen mij goed geslaagd, de vertalingen, voor zo ver ik ze heb getoetst, met zorg gemaakt. Het boek is versierd met 22 afbeeldingen, meest aan vazen ontleend. De samenhang met de inhoud is soms vrij gezocht. Onder het tafereel dat een satyr voorstelt die een jong meisje laat schommelen, staat b. v. „Märchenstimmung.” Maar voor de lezers aan wie de schrijvers hebben gedacht, zullen deze illustraties zeker de aantrekkelijkheid van het boek verhogen.

Leiden.

D. C. Hesseling.

Poetae latini minores. Post Aem. Baehrens iterum recensuit Frid. Vollmer. Vol. V. Dracontii De laudibus Dei, Satisfactio, Romulea, Orestes tragoedia, fragmenta; incerti auctoris aegritudo Perdiccae. (Bibliotheca Teubneriana Scriptorum Graecorum et Romanorum). Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 4, geb. M. 4.40).

Deze kleine Teubneruitgave is, behoudens een aan-

tal verbeteringen en latere conjecturen, een reproductie van de groote uitgave van Dracontius in 1905 door Vollmer gegeven in de Monumenta Germaniae historica vol. XIV, waar de kwestie der hss., hier verkort herdrukt, uitvoerig is uiteengezet. Behalve andere zaken den dichter betreffende is daar vooral de chronologie der gedichten door Vollmer nauwkeurig is onderzocht, met dit niet geheel zekere resultaat: de III boeken de laudibus dei zijn geschreven in den kerker en daarna, tusschen 486 en 496, de elegische Satisfactio in 490 in den kerker, de Romulea zijn meest uit zijn eersten tijd, bevattende 2 praefationes, 2 epithalamia, 3 rhetorische quaestiones en 3 mythische verhalen over Hylas, den roof van Helena, Medea. Van de Orestes, thans algemeen terecht ook aan Dracontius toegekend, is geen tijd te bepalen.

Dracontius was een aanzienlijk man en leefde onder den Afrikaanschen Vandalenkoning Gunthamundus. Wegens een gedicht aan een vreemd vorst (V. neemt met Papencordt aan, dat dit geweest is de Byzantijnsche keizer Leo II Zeno), viel hij bij den koning in ongenade en werd in de gevangenis geworpen, waar hij de Satisfactio schreef om zich vergiffenis en vrijstelling te verkrijgen, die hem ten slotte ook gewerd: in de zesde Romulea, een epithalamium, is hij vrij (v. 87 vlgg.).

Dracontius is een vlot en talentvol verzenmaker, die over een ontzaglijke woordenschat beschikt en zoowel de bijbelsche verhalen als de oude geschiedenis en mythologie op zijn duimpje kent. Deze eigenschappen verleiden hem tot een uitvoerigheid in beschrijven en episoden, die alle grenzen te buiten gaat en waar bij het reeds gezegde nog eens om en om geworpen en in andere bewoordingen herhaald wordt. Ten gevolge hiervan is de lectuur zijner gedichten dikwerf een eentoonige en vermoeiende bezigheid. Hier komt nog dit bij, dat hij verre af staat van de klassieke latiniteit van een Claudianus en dat Dracontius, behalve eigenaardige woordenkeus, vaak gezochte constructies heeft, zoodat menig vers moeilijk te begrijpen is en wellicht correctie behoeft, al staat er geen van de vele kruisjes bij, die in V's editie nog ongenezen corruptelen aanduiden. De conjecturaal kritiek heeft hier nog veel te doen, hoewel zij reeds prachtig werk heeft geleverd, zooals Faustinus Arevale in zijn uitgave van 1791 te Rome, en evenzoo de latere latinisten, waaronder Vollmer zelf en vooral Bücheler bijzondere vermelding verdienen. Baehrens' gissingen zijn in den regel niet bruikbaar.

Op het gebied van prosodie en metriek is Dr. zeer vrij (steeds muliëres enz, verlenging van korte eindsyllaben e. d. m.). Een voordeel is zijn originaliteit. In de behandeling der bijbelsche en mythologische verhalen gaat hij zijn eigen weg en wijzigt die naar zeer persoonlijke opvatting, wat niet zelden een verrassende frischheid geeft aan zijn lange uitweidingen. Goede voorbeelden hiervan zijn de verhalen van de schepping in zes dagen, de verleiding van Adam en Eva en wat daar verder volgt, en sommige gedeelten in den Hylas, de Helena, de Medea en de Orestes. De Epithalamien zijn kort en niet onaardig; ongenietbaar daarentegen de quaestiones, behandeld in den trant van de Controversiae van den ouden Seneca en Quintilianus.

Het Christendom van Dracontius is eigenaardig. Men kan niet zeggen dat hij een lauw en verdacht Christen was, als bijv. vroeger Ausonius. Doch alles op zijn

tijd en plaats, is zijn leuze. In de *Laudes Dei*, gedeeltelijk gelijktijdig ontstaan met sommige *Romulea*, is hij zuiver orthodox en zeer bijbelvast. Wij lezen daar zelfs in II 590: "Mars cadat ex animo, pereant Saturnus et Arcas, Jupiter atque Venus." De eigen woorden verdragen echter, dat het afscheid maar tijdelijk was en dat ze hem diep in de ziel zaten. Al de overige gedichten, behalve de *Satisfactio*, kennen alleen den Olympus met zijn talrijke Goden en heroen, en zelfs eindigt de *Orestes* met dezen uitroep, 963: *Di quibus imperio et facilis concessa Tonantis aeris et pelagi terrae Coelique potestas, vos pietas miseranda rogat etc.* Als Christen gelooft hij in de orthodoxe triniteit en de verdere dogma's, val en verlossing des menschen, enz., maar dit alles krijgt bij hem een gemitigeerde kleur en wijkt sterk af van het starre geloof. Adam is van den aanvang af begeerig naar weten en inzicht in de beduidenis van alles wat hij om zich ziet en krijgt dan van God zijn Eva om daarmede te converseeren: *Quid sit homo quos factus ad usus scire cupit simplex etc.* (L. I 352) en zoo is ook Eva's val en de zijne als iets niet zoo heel erg beschreven, terwijl hun doen en laten op aarde hun tamelijk wel bevalt. In verband hiermede is God de lankmoedigheid zelf en hebben alleen diegenen eeuwige straffen te wachten, die ten einde toe hardnekkig zondigen. Maar genoeg. Ik mag het vele merkwaardige in dezen dichter niet verder ophalen. Daar V's uitgaaf geen bespreking of aanbeveling behoefde, nam ik de vrijheid den weinig gelezen *Dracontius* zelf iets uitvoeriger dan in een aankondiging wellicht pas geeft, te bespreken.

Amsterdam.

H. T. Karsten.

M. Horten, Texte zu dem Streite zwischen Glauben und Wissen im Islam. Die Lehre vom Propheten und der Offenbarung bei den islamischen Philosophen Farabi, Avicenna und Averroes (sic). (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen herausg. von H. Lietzmann, 119). Bonn, Marcus und Weber. 1913. (Pr. M. 1.20).

Dit boekje valt eenigszins buiten het kader der kleine Texte, in zooverre het meer de verdediging van bepaalde meeningen over de op het titelblad genoemde filosofen bevat, dan wel den doorlopenden text hunner eigen beschouwingen. Horten bestrijdt hier namelijk de heerschende meening, dat de moslimsche filosofen, die van de grieksche wijsbegeerte afhankelijk zijn, min of meer vrijdenkers waren. In dit opzicht gaan de moslimsche orthodoxie en de europeesche wetenschap hand in hand. Het zou wel zeer verwonderlijk zijn, wanneer deze twee van elkaar vrij wel onafhankelijke geestesrichtingen tot een zelfde onjuiste beschouwing van de moslimsche wijsbegeerte gekomen waren. Horten wil den nadruk leggen op het feit, dat de filosofen den Islam niet bestrijden. Maar dat zou al heel weinig tactvol geweest zijn en daarom was het hun ook niet te doen. Zij wilden wijsgeer zijn en hunne aristotelische of neoplatonische wegen gaan. En daarbij wilden zij of in ieder geval moesten zij trachten aan te toonen, dat deze wegen wel eenigermate parallel met die van den Islam liepen. Horten noemt deze pogingen apologetische Versuche. Maar onder apologetiek verstaat men toch iets anders. Hun uitgangspunt was de wijsbegeerte en niet de Islam.

Tegenover een verdienstelijk kenner der middeleeuwsche wijsbegeerte als Horten is, spreek ik deze beden-

kingen met bescheidenheid uit. De behandeling van de texten, die hij hier geeft, getuigt weer van zijn kennis op dit gebied. Farabi, Avicenna, Gazali worden in een kort bestek besproken (p. 1—12). De nadruk valt op Averroes (p. 12—43). Eerst wordt de „rechtsverhouding” tusschen geloof en wetenschap bij Averroes behandeld (p. 12—18), daarna de verhouding tusschen het geloof en de uitspraken of „resultaten” der wetenschap. Verder worden afzonderlijke leerstellingen in verband met Averroes' beschouwingen behandeld en een vergelijking tusschen hem en Thomas van Aquino gemaakt (p. 23—29). En ten slotte wordt een overzicht van Averroes' theologie gegeven (p. 29—43). Ieder zal hier van Horten kunnen leeren en men moet hem dankbaar zijn voor dit kleine boekje, dat binnen ieders bereik valt.

Leiden.

A. J. Wensinck.

H. Gruner Nielsen, Danske Viser. 2. Bind, København, Guldendanske Boghandel, 1914; 3. Bind, 1915.

De inhoud van het tweede deel der *Danske Viser* is voor den niet-Deen veel aantrekkelijker dan die van het eerste (zie *Museum* XX, 176). Het bevat twee afdeelingen: Epische stukken en Moraliseerende stukken. In de eerste rubriek vindt men legenden en berijmde geschiedenis, bijbelsche, klassieke en germaansche stoffen (Meester Hillebrand; Danhüser), moordverhalen, vertellingen, wachterliederen, gesprekken op rijm, b. v. van twee zusters over de verkieslijkheid van den geestelijken staat of van het huwelijk, waarin de eene verklaart dat zij „geen kloostervleesch” heeft en dat nog al plat motiveert. In de andere afdeeling zijn b. v. voorbeelden van gruwelijke misgeboorten met zedelijken uitleg en toepassing, maar er is ook een aardig „Vogellied”, van zestig coupletten, met een karakteristiek van tal van vogels, overgebracht op, of ten voorbeeld of afschrik gesteld aan den mensch; ook een niet onvermakelijk gesprek tusschen een jongen en een ouden man over 't huwelijk en de keus eener vrouw; een boet- en strafzang op de dronkenschap; meer dan één „Gulden-A.B.C.” enz. Ik wijs uit de 78 Viser van dit deel er maar heel enkele aan.

Het derde deel heeft tot titel *Lyriske Viser*; het behelst 183 grootere en kleinere stukken, die onder acht hoofden zijn gebracht: 1. klachten over 's werelds boosheid en valsheid, over ontrouw van vrienden en de ongestadigheid van het geluk; 2. beschouwingen van soortgelijken aard, maar met een optimistischen kijk op de dingen; 3. en 4. klachten over de ontrouw van den geliefde of der geliefde; 5. spotrijmen; 6. klachten over den dood van den of der beminde; 7. en 8. liefdesliederen, van de geliefde aan of over den geliefde, of omgekeerd. De achtste afdeeling is verreweg de grootste — zij beslaat meer bladzijden dan de zeven andere te zamen —, en zij bevat ook de beste verzen. Wat ook in dit deel wordt uitgegeven, is, men mag dit niet vergeten, uitsluitend bijeengebracht uit verzencollecties of verzencahiers van personen van wie, voor zooveel ik weet, niemand als dichter of dichteres is bekend geworden, laat staan als zoodanig eenigen naam heeft gemaakt. Gelukkig van vorm en versicatie is ongetwijfeld b. v. no. 133, in de eerste rubriek („o, Vrienden in nood! o, Vrienden in dood! enz.”), en levendig zijn ook de, trouwens weinige, „spotrijmen”, maar

anders zijn in alle groepen, behalve in de achtste, gedichten waarin iets frisch en oorspronkelijks aan het woord komt, hooge uitzondering. Met het derde deel zijn de uit te geven teksten compleet.

Eerlang zullen ook het tweede en het derde deel gevolgd worden door een „Kommentarbind“, gelijk er op het eerste een verschenen is (*Museum XXI*, 332). De bundels enz. uit welke de verschillende stukken genomen zijn, worden nu, voorloopig, op de binnenzijde van het omslag dezer deelen aangewezen.

Zorgen en kosten zijn aan deze uitgave niet gespaard. De druk en het papier zijn een lust voor de oogen. Maar de „Duitsche“ letter — ook de gewone lezer ondervindt dat — is vermoeiende lectuur, en zeker komt het daardoor dat er enkele drukfouten (verkeerde letters en omgekeerde teekens) aan den corrector zijn ontgaan, 't geen jammer is in een zóó keurig werk.

Leiden.

A. Beets.

Le Roman de Renard le Contrefait, p. p. G. Raynaud et H. Lemaître.
2 tomes. Paris, Champion. 1914. (Pr. fr. 20).

In 1908 heeft Gaston Raynaud in de *Romania* een artikel gepubliceerd over de *Renard le Contrefait*, waarvan twee redakties bestaan, de eerste, vertegenwoordigd door ms. A. van de Bibliothèque Nationale en gedeeltelijk door Tarbé gepubliceerd; de tweede slechts gebrekkig bekend, zelfs na de studie van Wolf in 1862.

Van deze laatste redaktie B is ook slechts één handschrift bewaard gebleven; de ene helft daarvan ligt in Weenen, de andere in Parijs. G. Raynaud vatte het plan op deze in zijn geheel uit te geven. Vijf jaren had hij eraan gewerkt, toen hij in 1911 stierf. De heer Lemaître, bibliothecaris aan de Bibliothèque Nationale te Parijs, heeft het op zich genomen het werk te voltooien. Twee flinke, fraai uitgevoerde delen, die de uitgever eer aandoen, liggen nu voor ons.

De tekst, 41150 verzen tellend met nog 70 bladzijden proza, was reeds ter perse gereed, toen Raynaud stierf. Voor inleiding en noten verschaften het bovenvermelde *Romania*-artikel de nodige stof. De rol van de heer Lemaître beperkte zich dus, naar hij zelf verklaart, voornamelijk tot het samenstellen van een *Glossaire* en van een *Table des noms propres et des principales matières*. Maar als we nagaan wat er al zo in deze roman behandeld wordt, hoeveel geschiedkundige en legendarische personen er in genoemd worden, hoeveel schrijvers onze dichter citeert, wat voor stof hij er al bijsleept, dan moeten we eerbied hebben voor de werkkraft en de nauwgezetheid van de heer Lemaître, die dit werk tot een goed einde heeft gebracht.

Immers de dichter heeft, zoals hij zelf zegt, niet de *Roman de Renard* willen navolgen (zoals o. a. G. Paris en Groeber beweren), maar *contrefaire*; hij heeft het mom van Renart willen nemen:

*pour dire par escrit couvert
ce qu'il n'oisoit dire en appert.*

om zo veiliger de maatschappij te kunnen hekelen en in het bijzonder de hoge geestelijkheid en de edelen.

Zo bestrijdt hij de verschillende voorrechten van de ridderstand, de *dîme*, de *formariage*, de rechten geheven op markten en erfenissen, lenen met onderpand, de *corvée*, al zijn dan ook de lagere edelen, die hogere boeten

betalen dan de burgers en niet het recht hebben van hun land afstand te doen langer dan voor drie jaren, in minder gunstige konditie. Ook over de geestelijkheid, de zwarte monniken, de Jacobijnen stort onze schrijver zijn gal uit; vooral de priesterlike rechtspraak wekt zijn toorn op: als Renard zijn zonden biecht, verklaart hij onmogelijk berouw te kunnen hebben over de diefstallen die hij begaan heeft ten nadele van edelen, priesters en bedelorden, die ongestraft hun misdaden bedrijven, terwijl de *villain* gehangen wordt. Maar ook de andere standen worden niet gespaard. Als Renard een beroep zoekt, laat hij verschillende ambachten de revue passeeren: metselaar, lakenkoper, goudsmid, kruidenier enz.; geen van die alle bevalt hem, overal ontbreekt iets aan. Als een broodmagere tijgerin in de laatste *branche* rondloopt, vindt zij geen enkel eerlijk werkman die dienen kan om haar honger te stillen; en leugenachtige advocaten, onbeschaamde monniken, pocherige kooplui kan haar maag ook niet verteren. En helaas! een fatsoenlijk vrouwtje, dat haar 't best aan zou staan, is ook ver te zoeken!

Naast deze maatschappelijke satire bevat de *Renard le Contrefait* een gehele encyclopedie. Sudre noemt in *Petit de Julleville* onze roman: „un des spécimens les plus curieux de la littérature du XIVe siècle; l'historien et le folkloriste y auront plus à prendre qu'à laisser.“ Men vindt er een algemene geschiedenis in proza; verder allerlei wetenswaardigs over astronomie en theologie; voorts legenden als die van St. Bernard en de draak, de Heilige Maria uit Egypte; dan uittreksels van letterkundige werken als van *Athis et Prophlias*, ontleeningen aan de romans de *Troies*, *d'Enéas* en vele citaten uit de Bijbel en uit allerlei klassieke schrijvers; en ten slotte een geschiedenis van Alexander, die alleen al 10,000 verzen beslaat.

Sudre heeft in zijn studie over de *Roman de Renard* bij het bespreken van ons gedicht geen onderscheid gemaakt tussen A en B. Deze uitgave stelt ons nu in staat dat te doen, waarbij de aantekeningen aan het eind ons een welkome steun bieden. Over het algemeen is B uitgebreider dan A. Onze schrijver heeft in 1328 op bijna vijftigjarige leeftijd het ondernomen zijn gedicht, dat hij van 1310 tot 1322 gemaakt had, om te werken. Daarbij heeft hij verschillende verhalen die minder stichtelijk waren weggelaten: zo de verhouding tussen Hersent en Renard, zo de jongen van Drouin die door Renard werden opgegeten. Onze schrijver staat nu vrijer tegenover de *Roman de Renard*; stukken die direkt op het dierenepos betrekking hadden heeft hij geschrapt, ja in de achtste *branche* komt Renard zelfs in het geheel niet voor. Daarentegen bevat de tweede redaktie allerlei historische bijzonderheden die we niet in A lezen; zoals over Alexander en Julius Caesar.

Karakteristiek voor de schrijver, die op verschillende plaatsen blijk geeft van zijn onvriendelijke stemming tegen de edelen, is de verandering die hij vs. 10320 aanbracht: in A staat *Les bons chevaliers tenoit prez*, in B *Et les pseudhommes*. . .

De versifikatie van B is beter verzorgd dan die van A, waar we bijv. *matin*: *fin* (famein) lezen II, 202, cf. echter Rydberg, *Forschungen z. franz. Sprachgesch.* p. 41. Toch zijn er nog heel wat onzuiverheden in, zoals een oppervlakkige studie voornamelijk van de zevende bran-

che me leerde: 36983 *foible: meuble*; 38323 *prendre joindre*; 38875 *meisme: signe*; 34511 *oeuvre: treuve*; 37825 *bonne: bourne*; 34855 *abaisse: laise*; 34923 *baisse: basse*; 34901 *miracle: cercle*; 34991 *encores: heures*; 35181 *pluie: venue*. Daarentegen zijn 37993 *repost: voll* en 34989 *oultre: monstre* volkomen zuiver, daar men *moutre* zal uitgesproken hebben.

Dit verwaarlozen van het rijm is voor de studie der taal een bezwarende omstandigheid. Toch kan deze studie interessante bijzonderheden doen ontdekken. Zo rijmen als *amour: meilleur*, die herhaaldelijk voorkomen, als *mont* (multum): *contremont* in A II, 212; 37903 *Champagne: Bourgogne*, een rijm dat bewijst dat in het dialect van onze dichter (hij is uit Troyes in Champagne) de *i* zich losgemaakt heeft van de *n* en zich met de voorafgaande klinker verbonden heeft; we hebben dus het vaak voorkomende rijm *ai: oi* (we), cf. 38249 *vilain: loing*. De *e* is meestal van de *ie* gescheiden: we moeten dus 33933, 33995 *iert* (erit) lezen in pl. v. *ert*, 37877 *respitier* i. pl. v. *respiet* cf. 3112. Enkele verzen geven evenwel *e: ie*, bijv. 34941 *appert: fiert*. Ook *e < a* wordt niet altijd meer onderscheiden van de andere *e*'s: 34411 *enfer: aller*; 35821 *demeurer: infer*, cf. Suchier, *Voy. toniques*, p. 44. Vs. 39021 *duré: tairay* is een rijm dat men al aan het eind van de twaalfde eeuw vindt, cf. Suchier, *Voy. toniques*, p. 73. De *s* en de *t* aan 't eind van een woord worden herhaaldelijk verwaarloosd: 36925 *riveres: yeres* (< *erat*); 34611 *avon: nom*; 37207 *desert: serfs*. Merkwaardig zijn vormen als *vo force* 37637, *le force* 37641. Naar aanleiding van deze Picardiese vormen kan men zich de vraag stellen of de schrijver van *Renard le Contrefait* ze zelfstandig gebruikt, en zo ja, onder welke invloed hij zich deze heeft eigen gemaakt; dan wel of hij ze met stukken uit andere werken in zijn gedicht heeft opgenomen, zodat ze niets voor zijn eigen taal zouden bewijzen. Op deze vraag kan eerst door een nauwgezette studie antwoord worden gegeven: naar de geschiedenis van *Athis et Prophlias* te oordeelen, die schrijver in zijn eerste branche weergegeven heeft, werkt hij geheel zelfstandig zijn bronnen om.

Raynaud heeft enkele verzen, die klaarblijkelijk corrupt waren, verbeterd, waarbij hem de vergelijking met A soms goede diensten bewees. Maar hoewel hij zeer sober is in deze verbeteringen, is hij toch een enkele maal te ver gegaan. Zo 30269, waar hij *Et lun* verandert in *Et li uns*; daar de verbuiging niet meer leeft, moet men *li un* lezen, cf. 30279 *chascun*. Waarom 5660 *lui* veranderd in *li*? De schrijfwijze *lui* bewijst dat de mannelijke en vrouwelijke vorm van het pronomen zijn samengevallen. Trouwens 1581 heeft de uitgever *lui* laten staan. Vs. 30195 is ook na de korrektie onbegrijpelijk; zo ook 25212 en 37171 waar men *recreupt* tevergeefs in het glossarium zoekt. Vs. 37625 is eveneens moeilijk te verstaan, terwijl het volgende vers een lettergreep te weinig telt. 36891 *service*. L. *servise* (: *Moyse*).

We zijn door deze uitgave een kostbaar dokument rijker geworden.

Leiden.

K. Sneyders de Vogel.

J. C. P. Smits, *Die Vita Commodi und Cassius Dio*. Eine quellenanalytische Untersuchung. Leiden, E. J. Brill. 1914.

Hoofddoel van dit geschrift van Dr. Smits is aan nemelijk te maken dat Dio de geschiedenis van zijn eigen tijd, de periode van 180—229 n. Chr., niet zooals

hij zelf zegt *ἐξ οικείας τηρήσεως*, maar wel degelijk, evenals de vorige boeken, *ἐξ ἀλλοτρίας παραδόσεως* heeft gegeven. Er wordt gesproken van een „bereits vorhandenes Geschichtswerk, das er im grossen Ganzen folgt” en „nach eigener Ansicht überarbeitet” (p. 13). Dit geschiedwerk (van Marius Maximus) is eveneens de bron voor de eerste vitae der Historia Augusta. En deze verhouding van de „verlorene Urquelle” tot de genoemde vitae eenzijdig, tot Dio anderzijds wordt op p. 31 in een behoorlijk stemma vastgelegd. Intusschen, de toelichting tot het stemma doet tamelijk veel water bij den wijn. Dio heeft die *Urquelle* slechts als *Anleitung* gebruikt, speciaal voor de keuze en de indeeling van de stof. En niet zelden wijkt hij van zijn bron af, ook wel haar opvattingen bestrijdend.

Het bewijs zal geleverd worden door eene nauwkeurige vergelijking van de *Vita Commodi* en Dio's 72ste boek.

Ik moet bekennen dat ik a priori eenigszins sceptisch gestemd was tegenover eene bewijsvoering, die slechts steunen kon op eene vergelijking van de excerpten van Dio — immers Dio zelf is hier niet over — en een „nicht einwandfreies Excerpt” uit de *Urquelle*, zooals de schrijver zelf de *Vita Commodi* noemt (p. 32).

Maar ook afgezien van deze aan de argumentatie uitteraard inhaerente zwakheid, komen mij de gegeven bewijzen zelf weinig krachtig voor. Dio zegt (72, 1, 1,) dat Commodus van nature niet slecht is geweest, in lijnrechte tegenspraak met de bewering der biographie (*a prima statim pueritia turpis* etc. 1,7). Dit moet nu eene „polemische Richtstellung” zijn van hetgeen in Marius Maximus stond en door de vita werd overgenomen. Maar waarom kan Dio hier niet eenvoudig polemiseren, als hij dan polemiseren moet, tegen een meening onder een grooter of kleiner deel van het Romeinsche publiek in zijn tijd verbreid? Het verhaal van den moord op Commodus bij Dio zal zoo zeer gelijken op dat der vita dat ook hierin de hypothese steun vindt. In de biographie worden een groot aantal voortekenen opgesomd, die onder Commodus' regeering zijn voorgekomen, en daaronder aan het einde twee die den spoedig daarop gevolgden dood van den keizer hebben aangekondigd. Deze twee komen ook voor bij Dio. Zij stemmen wel in hoofdzaak, niet in alle onderdeelen overeen. Dan volgt bij beiden de moord:

Dio 72, 22, 4. 5.

διὰ μὲν δὴ ταῦτα ὁ τε Λαίτος καὶ ὁ Ἑκλεκτός ἐπέθεντο αὐτῷ, κοινωσάμενοι καὶ τῇ Μαρκίᾳ τὸ βούλευμα. ἐν γοῦν τῇ τελευταίᾳ τοῦ ἔτους ἡμέρᾳ, ἐν τῇ νυκτί, τῶν ἀνθρώπων ἀσχολίαν περὶ τὴν ἑορτὴν ἐχόντων, φάρμακον διὰ τῆς Μαρκίας ἐν κρέασι βοείοις αὐτῷ ἔδωκαν. ἐπεὶ δ' οὐκ ἠδυνήθη παραχρημα ὑπὸ τε τοῦ οἴνου ὑπὸ τε τῶν λουτρῶν, οἷς δὲ ἀπλήστως ἐχρήτο, φθάρῃναι, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἡμεσέ τι κάκ τούτου ὑποτομήσας αὐτὸ ἠπείλει τινά, οὕτω δὴ Νάρκισσον τινα γυμναστήν ἐπέπεμψαν αὐτῷ καὶ δι' ἐκείνου λούμενον αὐτὸν ἀπέπνιξαν.

Vita Commodi 17, 1. 2.

his incitati, licet nimis sero, Quintus Aemilius Laetus praef. et Marcia concubina eius inierunt coniurationem ad occidendum eum primumque ei venenum dederunt; quod cum minus operaretur per athletam, cum quo exerceri solebat, eum strangularunt.

Natuurlijk verhalen beiden τὰ αὐτὰ περὶ τῶν αὐτῶν. Zou dit een bewijs zijn dat zij dezelfde bron hadden gebruikt, zelfs indien het verschil in de kleine bijzonderheden veel geringer was dan het inderdaad is? Of wordt dit bewijs geleverd door het in de derde plaats te berde gebrachte punt, dat nl. bij Dio en in de vita ongeveer terzelfder plaatse in het geschiedverhaal — maar in gansch ander verband — wordt melding gemaakt van den kolos door Commodus in een standbeeld van Hercules veranderd en van een opschrift voorzien waarin de Hercules Romanus zich ook als gladiator betitelde?

Dit zijn de eerste en de laatste der aangevoerde bewijspiaatsen. De daartusschen liggende kan ik niet krachtiger vinden, allermint de vergelijking van Dio 72, 16, 1 οὗτος οὖν ὁ χρυσοῦς, οὗτος ὁ Ἡρακλῆς, οὗτος ὁ θεός met *vita* 8, 2 *idem* Commodus, ille Pius, ille Felix, waarop Dr. Smits bijzonder de aandacht vestigt (p. 60; p. 98. 99).

Evenmin acht ik ten deze overtuigend de op zich zelf juiste opmerking dat de keuze en de ordening van de stof bij Dio en in de vita ongeveer gelijk is. Inderdaad wordt en door Dio en in hoofdzaak althans door den biograaf eerst 's keizers terugkeer van het oorlogsterrein naar de stad na het sluiten van den vrede met de Germaansche en Sarmatische stammen verhaald, daarna de samenzwering van Lucilla en Claudius Pompeianus en de daarmee samenhangende vervolging der overige saamgezworenen, vervolgens het bewind van den oppermachtigen Perennis en, na diens vermoordding, dat van den niet minder machtigen opperkamerheer Cleander; dan, als ook deze is gevallen, komt de persoon van Commodus zelf op den voorgrond, zijn zooveel ergernis gevend optreden als gladiator wordt uitvoerig geschetst; zijn zelfvergoeding, zich o. a. uitend in het veranderen van de namen der maanden naar die van zijn officieele titulatuur enz., de samenzweering tegen hem gesmeed en zijne vermoordding in den nacht van 192 op 193 vormen het slot.

Maar is dit dan niet de volgorde waarin de gebeurtenissen hebben plaats gehad, een volgorde die de annalistisch schrijvende Dio van zelf houden moest?

Het is zeker niet onwaarschijnlijk te vermoeden dat Dio zijn eigen tijd beschrijvende, indien er een geschiedwerk was dat hij kon gebruiken — en men kan dit omtrent de biografien der keizers van Marius Maximus aannemen — dat ook inderdaad heeft ingezien, en het is ook mogelijk dat hij er ettelijke bijzonderheden uit heeft overgenomen. Maar een doorlopende afhankelijkheid van zulk een werk, in den zin als door den schrijver bedoeld is, acht ik niet waarschijnlijk en zij wordt mij althans door zijn uiteenzettingen geenszins aannemelijk gemaakt.

Een inleidend hoofdstuk bestrijdt de meening van Heer (*der historische Wert der vita Commodi*), dat de biographie uit vier aan verschillende bronnen ontleende stukken is samengesteld. Die de *vita* onbevange leest zal, zoo hij Heer's hypothese niet in haar geheel tot de zijne maakt, toch m. i. nog veel minder geneigd zijn dit wonderlijk product voor een excerpt uit één schrijver te houden (p. 73. 101).

In het derde hoofdstuk zet Dr. Smits zijne opvatting omtrent de waarde van Dio's geschiedenis van zijn eigen tijd uiteen, natuurlijk op grond van zijne voorafgaande beschouwingen, handelt daarbij over den tijd

waarin Dio's historiën zijn ontstaan, naar aanleiding van de bekende woorden 72, 23, 5, en bespreekt verschillende data uit zijn leven. Hij eindigt met zijne meening uit te spreken over het Historia-Augusta-probleem, waarmede men volgens hem op den verkeerden weg is.

Op verschillende punten kan ik, met name in dit derde hoofdstuk met den schrijver medegaan. Over het geheel is zijne argumentatie scherpzinnig, schoon niet zelden wat ik hyperscherpzinnig zou willen noemen. En ook meende ik op te merken dat hem wel eens de voelhorens ontbreken om te onderkennen wat bewijsbaar is en wat niet.

Ook vreeze ik dat hem de vreugde over de verkregen resultaten de beteekenis van deze resultaten doet overschatten. Zie ik wel dan is het novum, dat de schrijver meent gevonden te hebben (p. 104), eensdeels dat Dio Marius Maximus als bron heeft gebruikt voor de geschiedenis van zijn eigen tijd, ten andere dat deze geschiedschrijver in zijne biografien naast voortreffelijke historische bouwstoffen ook veel heeft verwerkt wat in onze oogen minderwaardig is. Zelfs als men deze resultaten aanvaardt, zie ik vooralsnog niet in hoe dit tot de oplossing van het welhaast beruchte Historia-Augustaprobleem veel zou kunnen bijdragen.

Dat ik de resultaten van Dr. Smits voor niet waarschijnlijk houd, heb ik uiteengezet. Ik wil er echter aan toevoegen dat in een onderzoek naar de bronnen, waar de gegevens van den aard zijn als hier het geval is, een strikt overtuigende bewijsvoering niet wel mogelijk is. En dat mitsdien voor- en tegenstanders eener hypothese dikwijls het recht hebben van elkander afscheid te nemen met een wederzijdsch τῶν μὲν ἡγωνισμένων σοὶ μὲν δοκέτω τοῦτ', ἐμοὶ δὲ τ' ἀντία.

Amsterdam.

U. Ph. Boissevain.

F. Cramer, *Römisch-Germanische Studien*. Gesammelte Beiträge zur Römisch-Germanischen Altertumskunde. Breslau, Ferd. Hirt. 1913. (Pr. M. 6.80, geb. M. 8).

Franz Cramer heeft in een bundel al zijne redevoeringen en artikelen over topografie en cultuur der Rijnprovinciën in den Romeinschen tijd verzameld. Het zijn er zesentwintig, saamgevat onder de hoofden: Römer und Germanen, Obergermanien, Die Treverer, Die Eifel, Das Aachener und Jülicher Land, Das Ueberland und der Niederrhein, Das Glas im römischen Reinland, Völker- und Namensschichten auf römisch-germanischem Boden, Vom Altertum zum Mittelalter. Het is niet onmogelijk, dat de beoefenaar van de topografie der bedoelde streken in Cramer's werk iets belangrijks vindt, daar de schrijver uit een zeer groot aantal minder bekende boeken en tijdschriften put. Maar daarom alleen mag deze nog niet op de wetenschappelijke belangstelling van lieden buiten dat enge gebied rekenen. Evenmin geven hem recht daarop zijne „blonde helden van het Noorden" d. w. z. de Germanen, die een oogenblik later weer „Duitschers" heeten, zijn verwonderlijk gemakkelijke omgang met Germaansch- of Keltisch-Romeinsche goden en godinnen, waarvan een ander amper den naam weet, zijne veelbesproken Keltisch-Ligurische cultuur (wat moet dat beteekenen?), en vooral zijn vreemd omspringen met de etymologie en hare grondbeginselen, waarvan op menige bladzijde

de staaltjes te vinden zijn. Derhalve mag eene verdere ontleding op deze plaats overbodig heeten.

Rotterdam.

A. G. v a n H a m e l.

H. J. Smit, De opkomst van den handel van Amsterdam. Onderzoekingen naar de economische ontwikkeling der stad tot 1441. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1914. (Amsterdamsche diss.)

Ziehier een werk, dat in alle opzichten verdient, in breede kringen aandacht te trekken. Reeds om het onderwerp, dat er in behandeld wordt. Een volk, voor een groot deel van den handel bestaande, behoort volle belangstelling te koesteren voor de geschiedenis van zijn handel, voor die zijner handelssteden. Onder die handelssteden neemt Amsterdam een eerste plaats in en tot heden is er veel raadselachtigs, veel onzekers geweest, hoe dat voor den internationalen handel vrij ongunstig gelegen plekje grond zich tot een centrum van den geheelen wereldhandel heeft kunnen opwerken. Het eerste gedeelte dezer ontwikkelingsgeschiedenis van Amsterdams handel wordt in bovenaangekondigd werk geschetst.

Zal reeds het behandelde onderwerp velen tot kennismaking met dit werk verlokken, ook de wijze van behandeling der stof verdient veler belangstelling. De schrijver beheerscht geheel zijne materie; hij heeft zijne gegevens volkomen verwerkt en deelt de resultaten zijner uitgebreide onderzoekingen in een zeer logisch, streng critisch, uitstekend leesbaar betoog mede.

Het werk begint als inleiding met eene korte uiteenzetting van de ontwikkeling van den doorvoerhandel van de Noordduitsche kooplieden door Nederland naar Vlaanderen, van de beteekenis van Utrecht voor dien handel, beschrijft verder de handelspolitiek der graven van Holland ten opzichte van Dordrecht en de verwaarloozing en tegenwerking, welke de opkomende eigenhandel der andere steden, waaronder ook Amsterdam, van de zijde dier graven ondervond. In het kort beschrijft Dr. Smit daarna het ontstaan en de eerste ontwikkeling van Amsterdam.

Omstreeks 1300 is Amsterdam een plaats, bewoond door landbouwers, visschers en schippers, centrum voor de omliggende landstreken voor het vervoer van de producten van landbouw en visscherij. Tegen het einde der veertiende eeuw echter is Amsterdam reeds een stad met vrij grooten eigenhandel op het buitenland. De kwestie, hoe het Amsterdam van 1300 in een vrij kort tijdsverloop zich tot handelsstad ontwikkeld heeft, lost Dr. Smit in het tweede hoofdstuk op. Voor mij is dit hoofdstuk niet alleen het meest aantrekkelijke, doch ook het belangrijkste.

De overgang van de landbouw- en visscherijplaats tot de handelsstad vormde een puzzle, welke oplossing door de oudere schrijvers niet, door de jongere langs eenigszins kromme banen beproefd is. Zoo was men tot de voorstelling gekomen, dat het Duitsch - Vlaamsch verkeer, dat in de veertiende eeuw langs Amsterdam over de Hollandsche en Zeeuwsche stroomen plaats gevonden zou hebben, aanleiding tot den actieven handel van Amsterdam gegeven zou hebben. De schrijver toont overtuigend aan, dat deze meening onhoudbaar is. Met dit negatief resultaat niet tevreden, zet hij er iets positiefs voor in de plaats. Hij bewijst, volgens mij afdoende, dat het levenwekkend beginsel van den Am-

sterdamschen handel te vinden is in den Hamburgschen bierhandel, waarbij de Hamburgers Amsterdam als stapelplaats gebruikten, om van die stad uit Holland van bier te voorzien. Over dezen Hamburgschen bierhandel doet de schrijver aan de hand van de nieuwste gegevens zeer belangrijke mededeelingen.

Uit dezen Hamburgschen bierhandel ontwikkelt zich de vaart van Amsterdamsche schippers op, de handel van Amsterdamsche kooplieden met Hamburg. Te Hamburg komen de Amsterdamsche schippers en handelaars in aanraking met de kooplieden uit de Oostzeelanden, uit Pruisen vooral. De schrijver schetst ons het binnendringen der Amsterdammers in de Oostzee, den concurrentie-strijd met de Hanze, welke daarvan het gevolg moest zijn, om te eindigen met den oorlog tusschen Holland en Zeeland met Amsterdam aan de spits aan de eene en de Wendische steden aan de andere zijde, welke oorlog tot den vrede van Kopenhagen in 1441 leidde, waarbij aan Hollanders en Zeeuwen volle vrijheid van verkeer in de Oostzeelanden gewaarborgd werd.

Ziehier de opgaande lijn van de ontwikkeling van den Oostzeehandel van Amsterdam, zooals de schrijver die in zijn werk teekent. Met opzet heb ik op de ontwikkeling van den Oostzeehandel gewezen, ten eerste, omdat die de „moederhandel” van Amsterdams eigen handel was en dus de eerste plaats verdient in te nemen, en ten tweede, omdat, al beschrijft Dr. Smit ook de ontwikkeling van den handel van Amsterdam met de IJselsteden, met de Noorsche rijken, met Engeland en Vlaanderen, hij de schildering dier ontwikkeling op den achtergrond houdt, om het volle licht op de geschiedenis van den Oostzeehandel te doen vallen. Gedeeltelijk zal de oorzaak hiervan te zoeken zijn in het domineerende van de beteekenis van den Oostzeehandel voor de lage landen aan de Noordzee, doch ook zal dit toe te schrijven zijn aan het feit, dat de bronnen voor de geschiedenis van den Oostzeehandel rijker vloeien dan die voor de geschiedenis van den handel met de andere landen.

In de bovenstaande uiteenzetting zie ik de kern van schrijvers betoog. Evenwijdig hieraan trekt de schrijver twee andere lijnen, eene, welke de ontwikkeling van het stedelijk bestuur van Amsterdam volgt en de andere, welke de houding van de graven van Holland en Zeeland ten opzichte van de handelsontwikkeling van Holland en Zeeland, van Amsterdam vooral, aangeeft. En ook hierbij volg ik den schrijver meestal gaarne in zijne heldere uiteenzettingen.

Stem ik dus in hoofdzaak met den schrijver in, toch moet ik op een paar punten wijzen, waar ik met zijn betoog niet geheel mede kan gaan. Het betreft in de eerste plaats de betrekkingen van Amsterdam tot Pruisen en van Amsterdam tot Schonen (blz. 114 vlgg.) Dat de Amsterdammer met den Pruisischen koopman over Hamburg in betrekking stond, geef ik gaarne toe voor den tijd, toen de Ommelandvaart nog niet geopend was, doch na de opening van de Ommelandvaart, tijdens de groote ontwikkeling van de markten op Schonen, hadden de Zeeuwen in de eerste plaats doch ook de Hollanders daar belangen, welke vooral den haringhandel betroffen. Dat de bronnen zoo weinig van Hollandschen en Amsterdamschen handel op Schonen melden is verklaarbaar, als wij bedenken, dat er op Schonen slechts één vitte en één voogd voor alle Zeeuwen en Hollanders was en wel de vitte en de voogd van Zierikzee. Het

feit, dat de stad Amsterdam in 1386 van koning Albrecht van Zweden een privilege voor Schonen kreeg en het recht, daar een eigen vitte te hebben, beteekent voor mij niet den aanvang van Amsterdams handel op Schonen, maar een uitbreiding van reeds verkregen rechten: Amsterdam was niet langer gebonden aan de vitte van Zierikzee; de Amsterdammer kreeg eigen vitte en daarmee eigen recht. Wel verloor Schonen voor de Hollanders eerder de waarde als marktplaats dan voor de Hanze, en dit werd veroorzaakt door den toenemenden tegenstand der Hanze en de juist in dien tijd groeiende haringvangst in de Noordzee. Het belang van de markten op Schonen voor Holland heeft de schrijver, mijns inziens, onderschat.

Een tweede opmerking geldt de houding van Filips van Bourgondië tegenover Pruisen in den strijd van Holland en Zeeland tegen de Wendische steden in de jaren 1438 tot 1441. Een toevallig samengaan van belangen bracht Filips nader tot zijn steden, deed hem zijn steden in dien strijd steunen, doch of Filips zulk een juist inzicht in de economische belangen van zijn gewesten had, dat „hij begreep, hoezeer het voor 't graafschap van belang was, dat de Pruisen en de anderen neutraal bleven” (blz. 277), meen ik te mogen betwijfelen. De schrijver heeft hier over het hoofd gezien de vriendschappelijke verhouding tusschen de vorsten, nml. tusschen den hertog van Bourgondië en den grootmeester der Duitsche Orde in Pruisen, welke vriendschap ook tijdens den strijd hunner steden in stand bleef. Ook bij de onderhandelingen na 1441 treft ons dikwijls een samengaan van den hertog van Bourgondië met den grootmeester tegen den wil der steden. De meer en meer gapende kloof tusschen den grootmeester en het platte land aan de eene en de Pruisische steden aan de andere zijde komt hierbij ook in aanmerking.

Zoo meen ik ook, dat de schrijver, waar hij de economische gevolgen van den oorlog van 1438 - 1441 bespreekt, den toch zeer nadeeligen invloed op den economischen gang van zaken in Holland onderschat, en voor de Wendische steden overschat heeft. Ik zou nog op eenige punten kunnen wijzen, waarin ik niet geheel met den schrijver medega. Doch deze raken het beoog slechts zijdelings. In hoofdzaken kan ik mij geheel met de conclusies van Dr. Smit vereenigen, en het is mij daarom een genoegen, zijn werk warm te kunnen aanbevelen.

Groningen.

H. A. Poelman.

E. Grapin, Eusèbe, Histoire Ecclésiastique, livres IX—X. Paris, Picard. 1913. (Pr. fr. 6).

Nog in 1913 is verschenen het derde deel der Eusebius-uitgave van Grapin, waarvan de beide eersten achtereenvolgens in 1905 en 1911 het licht zagen en te hunnen tijde ook in dit Maandblad zijn vermeld. Dit laatste deel bevat de boeken IX en X, een „Introduction” en een register. Het laatstgenoemde loopt over personen, zaken en aanhalingen en is practisch ingericht. De Inleiding geeft, behalve een uitvoerig overzicht van Eusebius' leven en werk, een geboorteverhaal der *Historia ecclesiastica* en een aanwijzing van het tendentius karakter der aloude vertaling van Cousin. Zekere ondankbaarheid spreekt er uit de wijze, waarop de studie van Overbeck „Über die Anfänge der Kirchengeschichte”

zoowel geëxploiteerd wordt als gewraakt. „*Gaté par l'esprit de système*”, heet het daarvan. Ook schijnen de woorden: „*rédigé dans un style singulier, avec des allusions nombreuses aux théologiens protestants du XIX siècle*” een vonnis in te houden. Halmel's „Die palästinischen Märtyrer des Eusebius von Caesarea” blijkt mede bekend te zijn en gebruikt. Ons Nederlanders behoeft het niet te verwonderen, dat als „*traductions modernes*” wel Fransche, Duitsche en Engelsche vermeld worden, maar niet de vertaling van van der Meersch ten onzent, noch de nieuwere van mijzelf. Niet ondienstig is het misschien in herinnering te brengen, dat de besproken uitgave een deel uitmaakt van de „*Textes et documents pour l'étude historique du Christianisme*,” waarvan nu in het geheel zeventien nummers verschenen zijn, alle smakelijke boekjes, bevattende texten en vertalingen met daarbij behorende inleidingen en registers.

Paterswolde.

H. U. Meyboom.

Johannes Monachus, Liber de miraculis. Ein neuer Beitrag zur mittelalt. Mönchsliteratur, von M. Huber, O. S. B. (Sammlung mittellateinischer Texte, hrsg. von Alfons Hilka, VII). Heidelberg, Winter, 1913. (Pr. M. 3.30)

Door dit Liber de miraculis wordt de middeleeuwsche exemplarliteratuur met een nieuwe bron verrijkt. Alleen was de Prologus van het werk bekend, die in 1721 werd uitgegeven door B. Pez in zijn kostbaren *Thesaurus anecdotorum* (III. 3), en in 1884 had Max Hoferer in een dissertatie de eerste der 42 legenden, welke het Liber de miraculis bevat, laten afdrukken. Een volledige tekst met het noodige litterair-critische materiaal wordt echter nu eerst gegeven door den Benedictijn Michael Huber.

Omtrent de persoon van Johannes Monachus is betrekkelijk weinig bekend. In den Prologus zegt hij, dat hij zijn werkje uit het Grieksch heeft vertaald, op verlangen van zijn vriend, den Proconsul Pantaleus. Verder beklagt hij zich erover, dat hij niet genoeg Grieksch kent, en te oud en te zwak is, om volmaakt werk te leveren; waarbij nog komt, dat hij in een land woont, waar niemand zijn taal verstaat, zoodat hij alles alleen moet doen.

Huber vond slechts 5 handschriften van het werk, alle te München (vier van de 12e en 13e, en één van de 15e eeuw). Te Weenen berust nog een ander 12e-eeuwsch handschrift, dat slechts het eerste van de 42 „miracula” (de Antiphonetis-legende) bevat, en merkwaardigerwijze bevinden zich juist in dit Weensche hs. verdere gegevens omtrent Johannes Monachus. Hij was geboortig uit Amalfi, woonde in een klooster daar in den omtrek, en moet omstreeks 950—1050 geleefd hebben. Hij vervaardigde zijn vertaling terwijl hij als gast verblijf in het klooster te Balukli bij Constantinopel. Reeds Höferer had dus in 1884 goed gezien, toen hij Johannes Monachus in Zuid-Italië localiseerde en verband zocht tusschen de daar bestaande Latijnsche en Grieksche kloosters, welke laatste onder onmiddellijken invloed van en verkeer met Byzantium stonden.

De voornaamste bron van Joh. Monachus is het oorspronkelijk-Grieksche *Pratum spirituale* van Johannes Moschus (c. 570—620), dat men o. a. afgedrukt vindt bij Migne, *Patrologia latina*, 74. 121 ss. Daaraan zijn

minstens 20 van de 42 legenden ontleend. Verdere bronnen zijn de verhalen van een zekeren abt Daniel (c. 550), die in de woestijn Skete leefde, en van Anastasius Sinaiticus (c. 650). Over het algemeen zijn de verhalen van Joh. Monachus van hetzelfde eenigszins taaie en eentonige genre als alle andere legenden van het leven der „Vaderen in de woestijn”. Als litteratuur staan ze beneden de exempelen der latere middeleeuwen, waarin bij alle eenheid en eentonigheid van grondvormen, toch veel meer kleur en leven heerscht.

Behalve een uitstekend litterair-critisch materiaal en een Register van personen en plaatsen heeft Huber aan zijne uitgave toegevoegd twee redacties van het bekende mirakel van een Christusbeeld te Constantinopel, dat door een jood werd verminkt en in een put geworpen, welks water toen in bloed veranderde.

Een andere Appendix bevat twee redacties van de overal verspreide middeleeuwsche legende van Sint Joris met den draak. Een betrekkelijk uitgebreid Glossarium (p. 136 - 144) maakt deze publicatie ook pas-klaar voor hen, die belang stellen in het Latijn van de 10e—11e eeuw.

Woerden.

B. Kruitwagen. O. F. M.

B. Kruitwagen O. F. M., Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen. 1913. (Pr. f 5).

Met het schrijven van deze catalogus heeft Kruitwagen een nuttig werk gedaan, niet alleen omdat de waardevolle bibliotheek van het Bisschoppelijk Museum een dergelijke catalogus waard is, maar ook, omdat ieder, die andere collecties van boeken en vooral handschriften te beschrijven heeft, aan Kruitwagens arbeid een voorbeeld kan nemen.

Wanneer een handschriften-catalogus aan zijn doel zal beantwoorden, dan moet hij uitvoerig zijn. Zijn doel is: te maken, dat ieder, die over een zeker onderwerp studeert, er uit leren kan, welke codices van de beschreven verzameling voor hem van belang kunnen zijn. Alles geven, wat maar iemand kan interesseren, dat is natuurlijk uitgesloten; dan zou men de tekst der handschriften van a tot z moeten publiceren en de miniaturen met een onmogelijk in praktijk te brengen minutieusheid moeten beschrijven, om van de andere onderdelen der handschrift-beschrijving, die naar evenredigheid behandeld dienden te worden, te zwijgen. Zulk een uitvoerigheid is natuurlijk voor een catalogus uitgesloten, met iets en zelfs veel minder kan het ook, maar toch: een volledige opgave van al de stukken, die een handschrift bevat, liefst met de initia van elk (voorzover 't geen liturgiese en andere dergelijke teksten zijn, welker beginwoorden en verdere tekst altijd en overal gelijk zijn), is een eis, die men tegenwoordig terecht hoe langer hoe meer aan een handschriften-catalogus gaat stellen. Aan deze voornaamste eis voldoet Kruitwagens boek voortreffelijk; hoe gewichtig deze eis is, dat blijkt uit een paar plaatsen, waar ik zelfs bij K. een aanduiding miste, die voor mij van belang zou zijn, als ik niet zelf indertijd in het Bisschoppelijk Museum mijn notities had gemaakt. Zo vind ik als de vierde tekst uit hs. 66 vermeld: „Corte cruys-getide. Middelnederlandsche tekst.” Er staat niet bij, dat deze tekst afwijkt van die, die in 1880 door Moll gepubliceerd is. Van deze getijden bestaan meerdere middelnederlandse vertalingen, zo

komen er nog twee andere voor in hs. XXXVI der Kon. Akad. te Amsterdam resp. hs. 23 van het Utrechtse Aartsbisschoppelijk Museum.

Soms geeft Kruitwagen meer dan voor een catalogus nodig is. Laat ik slechts wijzen op de uitvoerige beschrijving van hs. 7 (Missale uit de 12—13. eeuw) en 9 (Evangeliarium uit de 11. eeuw) en op de nuttige wenken voor hen, die zich speciaal met een of ander handschrift of een categorie van handschriften willen bezig houden; zo frappeerde mij de beschrijving van de psalter, die als nr. 4 in hs. 14 voorkomt. De korte mededelingen over de indeling van deze psalmvertaling, de meest gewone vertaling, die vooral in Noord-Nederland in de 15e eeuw zeer verbreid was, kunnen de basis zijn, waarop een ander — waarom ook niet Kruitwagen zelf? — een uitvoerige onderzoeking over deze tekst opbouwt, — en het vermoeden, blz. 11 uitgesproken, dat dit handschrift daarom van sommige psalmen alleen de beginwoorden opgeeft, omdat die psalmen in een ander hs. al voorkwamen, doet ons de vraag stellen: welk hs. dan? Gaan wij na, welke psalmen in hs. 14 ontbreken, dan merken we, dat deze allemaal (inklus 't *Benedicite, Benedictus, Te Deum, Magnificat, Nunc dimittis, Quicunque*) ook in het getijdeboek van G. Grote voorkomen, zodat dit blijkbaar dat andere hs. was; mogelijk bezat men er een exemplaar van zonder de getijden van de H. Geest, altans de psalmen, die alleen in deze getijden voorkomen, zijn in 't Haarlemse handschrift voluit geschreven.

De literatuur, die onze schrijver voor deze catalogus behoorde te kennen, die beheerst hij goed; trouwens, dat weet ieder, ook zonder dat ik 't zeg: het spreekt bij Kruitwagen van zelf. Eén boekje, voor onze middelnederlandse mystieke literatuur van groot belang, is hem ontgaan. Dat is trouwens heel begrijpelijk, want 't is een Duitse dissertatie, die, voorzover ik weet, in ons land nergens door iemand is besproken. Ik bedoel W. Dolch, *Die Verbreitung oberländischer Mystikerwerke im Niederländischen auf Grund der Handschriften dargestellt*. I. Weida i. Th. 1909. Hiernaar had vooral bij die handschriften, die Suso's honderd artikelen bevatten, verwezen kunnen worden. Kruitwagen spreekt er over, dat hiervan blijkens de Haarlemse hss. meer dan een redactie in Nederland bekend was. Wat voor redacties er in omloop waren, dat had hij kunnen vinden in Dolch's § § 121—130 ¹⁾.

Nu ik op één onvolledigheid wijs, wil ik nog op een tweede wijzen: blz. XVI geeft K. een „vergelijkende tabel van de oude en de nieuwe nummers der handschriften.” Deze oude nrs. zijn die van de vorige catalogus. Waarom echter zijn hier de andere soorten van nrs., die in of op meerdere handschriften zijn geschreven, buiten beschouwing gebleven? Zo had ik enige notities gemaakt betreffende een handschrift 2013 en ik had een poosje nodig om uit te maken, dat het bij Kruitwagen nr. 66 is. Zijn nr. 45 draagt behalve het oude catalogus-nr. 126a nog de signatuur N 749 en in rood op een fiche: 32, enz.

¹⁾ Een nog beknoptere redactie dan Ia, nog dichter staande bij de Duitse tekst, door Dolch daarnaast afgedrukt, bevat — altans te oordelen naar de eerste regels — hs. 38 van het Aartsbissch. Mus. te Utrecht.

Het is de onaangename plicht van hem, die een goed boek recenseert, dat hij met vele woorden de onvolkomenheden er van tentoonstelt, terwijl een kort woord van lof voldoende moet wezen om het geheel te prijzen en aan te bevelen; maar dat woord van lof verdient in de eerste plaats de opmerkzaamheid van de lezer tot zich te trekken. Het zij me daarom vergund hier nog eens te herhalen, dat ik deze catalogus van Kruitwagen zo goed vind als een dgl. boek maar zijn kan en dat ik hoop, dat onze bibliografen en catalogisatoren er hun nut mee zullen doen. Ook de filologen, die zich in de eerste plaats met Middelnederlands proza, met de taal- zowel als de letterkundige kwesties, die hiermee verbonden zijn, bezig houden, zullen heel veel aan dit boek kunnen hebben. Het kan tot allerlei onderzoekingen aanleiding geven. Zo zou men bijvoorbeeld, van deze catalogus uitgaande, waarin zoveel handschriften, uit Haarlem afkomstig, beschreven worden (men zie bijv. in de index op blz. 134 onder *Hoeck*), kunnen nagaan, of deze stad eigenaardigheden van versiering en schrift kende, in andere steden niet voorkomende. Toen ik de vorige zomer in het Czartoryski-museum te Krakau de daar bewaarde Nederlandse getijdeboeken bekeek, werd ik gefraspeerd door de hoogst eigenaardige versiering van enige hiervan, die blijkens een jongere aantekening uit Haarlem zouden afkomstig zijn. Is die stijl typies voor Haarlem? was toen mijn eerste gedachte; wil ik die vraag beantwoorden kunnen, dan moet ik nu beginnen met het van Haarlem afkomstige collectietje, dat in Kruitwagens catalogus voorkomt, eerst uit deze catalogus te bestuderen en daarna de codices zelf te gaan zien.

Ten slotte zij 't mij vergund op een kleine onjuistheid opmerkzaam te maken, die Kruitwagen blz. 42 geheel buiten zijn schuld aan het papier toevertrouwt. Hij spreekt daar van een korte passus, die in hs. 59 in de proloog op de vigiliae voorkomt en die in het door Moll gebruikte hs. zou ontbreken. Dat is echter niet waar. Moll heeft alleen verzuimd, 't zij dan opzettelijk of niet, om van deze passus melding te maken.

Leiden.

N. v a n W i j k.

L. van Puyvelde, Schilderkunst en Tooneelvertooningen op het einde van de middeleeuwen. (Koninklijke Vlaamsche Academie van Taal en Letterkunde) Gent, W. Siffer. 1912.

Dat het door E. Mâle ingestelde onderzoek naar den invloed van litteratuur en mysterietooneel op de middeleeuwsche iconografie (*L'art religieux de la fin du moyen âge en France*, Paris, Colin, 1908) anderen zou prikkelen tot toepassing van een gelijksoortig onderzoek meer in het bijzonder op de kunst van eigen land, was te verwachten.

Dr. L. van Puyvelde heeft zijn omvangrijk werk (318 blz.) uitsluitend gewijd aan den invloed van het tooneel op de schilderkunst. Twee andere hypothesen: Italiaansche invloed en invloed van stichtelijke litteratuur, verwerpt hij, de eerste omdat hij ze mogelijk maar niet waarschijnlijk, de tweede omdat hij ze onhoudbaar noemt. Schr. toetst een aantal feiten uit de gewijde geschiedenis aan den invloed der tooneelvertooningen. Ten slotte worden het theaterdecor en de kostumes in verband met de schilderijen behandeld.

Door een zorgvuldige bestudeering onzer middel-

eeuwsche tooneelvertooningen, waarbij het raadplegen van kerkrekeningen welkome aanvullingen verschaft, heeft Schr. de bestaande gegevens vermeerderd. Dat zijn onderzoekingen dikwijls hetzelfde resultaat hadden als die van Mâle is begrijpelijk. In dat geval had m. i. een verwijzing naar diens voorarbeid niet mogen ontbreken, gelijk nu soms het geval is. B.v. bij de afbeelding van Jezus die naakt en uitgeput op een steen of heuvel zit (blz. 143). Mâle gaf het eerst de verklaring, dat Jezus hier wacht tot de gaten geboord zijn in het kruis, een episode die op het tooneel tusschen kruisdraging en kruisiging noodzakelijk was ¹⁾.

Welk een verrassende ontdekking deed eveneens Mâle toen hij de kaars of lantaarn in Jozefs hand bij de H. Geboorte verklaarde uit den invloed van het mysterietooneel dat bij daglicht plaats had en waarbij men den nacht placht voor te stellen door een der spelers een licht in de hand te geven ²⁾. Schr. wijdt aan dit licht een paar blz. en besluit: „Wij zien geen andere kracht, die in staat was die opvatting aan de verbeelding der schilders op te dringen dan het tooneel” (blz. 230). Hier had Mâle genoemd moeten worden.

Een leemte schijnt mij in dit boek het verwerpen van den invloed der kerkelijke auteurs. Schr. bepaalt zich tot enkele hoofdbronnen, noemt b.v. nergens Bernardus, die zoo belangrijk is voor het leven van Maria, en bij wien wij nagenoeg alles in kiem vinden wat later door Bonaventura is uitgewerkt. Maar ook de invloed der wél bestudeerde schrijvers wordt hier m. i. te laag aangeslagen. Schr. noemt b.v. dien van pseudo-Bonaventura's Meditaties gering, omdat enkele schilderachtige tafreeltjes en bijzonderheden die gereedelijk overgenomen konden worden, aan onze schilders onbekend zijn gebleven, o. a. de ontmoeting van Jezus en St.-Jan als kinderen in de woestijn, het afscheid van Jezus en Maria vóór de passie, het uitrusten van Maria op een zadel na de H. Geboorte enz. (blz. 49—50). Ik wil hier opmerken dat Christus' afscheid van zijn moeder wel degelijk door onze kunstenaars is afgebeeld (zie beneden) en dat we de beide andere voorstellingen met andere aardige trekjes uit de Meditaties terugvinden in de Italiaansche schilderkunst, waarop de invloed van dezer Italiaanschen auteur uitteraard grooter is geweest dan op de onze ³⁾. Maar ik kan den invloed der Meditaties op onze afbeeldingen toch zoo gering niet vinden. Afgezien van belangrijke details b.v. bij de H. Geboorte: Maria die haar kind knielende aanbid ⁴⁾, de afbeelding van de zuil waartegen zij vóór de geboorte leunde ⁵⁾; ook Maria's aanwezigheid bij de geboorte van geboorte van Johannes den Dooper ⁶⁾, zijn er toch drie onderwerpen, geheel door ps.-Bonaventura

¹⁾ Mâle, blz. 86—88.

²⁾ Mâle, blz. 62.

³⁾ De ontmoeting van Jezus en St.-Jan als kinderen is in de Italiaansche kunst te algemeen om er hier vbb. van te noemen; Fra Angelico beeldt Maria af zittende op een zadel op de Aanbidding der Koningen in het San Marcoklooster te Florence.

⁴⁾ Mater vero flexis genibus adoravit (cap VII). Zonderling genoeg beweert Schr. (blz. 106) dat deze bijzonderheid, die in alle Bonaventura—Ludolphiaansche Levens werd overgenomen, bij Bonaventura niet voorkomt.

⁵⁾ Hugo van der Goes. Portinari-altaar. Uffize, Florence.

⁶⁾ R. van der Weyden. Johannes-aldaar. K. Friedrich-Mus., Berlijn.

bedacht, in de beeldende kunst doorgedrongen: Christus' verschijning aan zijn moeder ¹⁾, zijn afscheid van haar vóór de passie, en de ontmoeting van Christus en de H. Vrouwen bij de Kruisdraging ²⁾.

Schr. ontzegt aan de kerkelijke schilders invloed op de iconografie, omdat hij hun beschrijvingen niet aanschouwelijk vindt. Men zou hier in waardeering kunnen verschillen, maar ook als de aanschouwelijkheid ontbreekt, bij simpele mededeelingen, vinden we dikwijls afbeelding. B.v. dat Jozef os en ezel reeds meegenomen had op zijn tocht naar Bethlehem, vond ik het eerst in de *Historia Scolastica* vermeld: *forte ibi ioseph presepium fecerat bovi et asino, quos secum duxerat....*

Pseudo-Bonaventura neemt dit bericht in meer stelligen vorm eenigszins uitgewerkt over: *Ducunt autem secum bovem et asinum et vadunt sicut pauperes mercatores bestiarum* (cap. VII). Wij zien Maria rijdende op den ezel, waarnaast de os loopt, op de Volkstelling van Pieter Brueghel, Kon. Mus., Brussel.

Dat schr., uitgaande van het tooneel als hoofdfactor, feiten uit de gewijde geschiedenis, waarbij litteraire invloed overwegend is, als het Bezoek, de Rust op de Vlucht, onbehandeld laat, is te begrijpen. Maar ook bij de wél behandelde onderwerpen mis ik noode den litterairen invloed. Nemen wij b.v. het eerste: de Boodschap.

Schr. spreekt eerst over de veranderde houding: op het eind der 14de eeuw staat de engel niet langer, maar buigt de knie. Schr. zegt (blz. 94): „In de *Meditationes* van Bonaventura komt dit détail voor. Of de schilders het eruit overnamen? Neen, dan hadden ze daartoe niet gewacht tot het einde der XIVde eeuw.”

Afgezien hiervan dat de jongste vertaling die wij tot dusver van de *Meditationes* kennen, uit dien tijd is ³⁾, en dit werk eerst in de 15de eeuw populair is geworden in zijn bewerkten vorm, het Bonaventura-Ludolphiaansche Leven van Jezus, moet ik hier opmerken dat deze houding bij ps.-Bonaventura niet voorkomt. Daar staan eerst Maria en Gabriel tegenover elkaar, dan knielt Maria en staat Gabriel (als Maria haar toestemming geeft ⁴⁾), vervolgens staat Maria en knielt Gabriel voor de moeder des Heeren). De laatste houding is dus bij het afscheid maar niet bij de komst van den engel en de schilders gaven het oogenblik van de komst weer.

Met Schr. acht ik invloed van het mysterietooneel, met name van de voorstellingen van de Gulden Mis hier voor waarschijnlijk. En hetzelfde geloof ik van den

staf, dien de engel draagt en die steeds bij de voorstellingen van de Gulden Mis wordt genoemd. Maar dat deze staf „bijna uitsluitend te vinden is bij de Nederlandsche schilders” (blz. 96) is minder juist: hij komt reeds in Duitsche evangelieboeken van ± 1000 voor ¹⁾. En ook in de litteratuur:

Doe dese (n. l. Gabriel) wt den consistori der H. drivuldicheit den raet ende den wille gods hadde verstaen en van sijnen eijghenen monde hadde ontfæen, soe nam hi ghelijc eenen *septrum* een *coninclijken staf* in sijn hant: ende braack voer der sonnen opganck wt den hemel (blz. 10ro 11ro, hs 895 Univ. Bibl. Gent: Leven van Jozef).

In hetzelfde verband zou ik hier de nagemaakte duif willen noemen die met veel licht vanuit de hoogte werd neergelaten en waardoor de H. Geest werd voorgesteld. Want de duif met al die kaarsen was natuurlijk voor groot en klein het meest pakkende moment van de heele plechtigheid, vanwaar de volksnaam „Duveke-daels Messe” ²⁾. Vgl. o. a. de Kerkrekening van Nieuwpoort anno 1605: Bet. Gheeraert Flandrijn over een pondt sackebanden omme den heijlighen geest te doen dalen up Missusdach.... 12 s. ³⁾.

Maar wat verklaart ons de nieuwe iconografie van de Boodschap, n. l. dat Maria is voorgesteld in haar slaapkamer, biddend met gesloten deur? Zij is afkomstig van den H. Bernardus: *Ingressus est igitur angelus ad eam. Quo puto in secretarium cubiculi pudici, ubi illa fortassis clauso ostio super se orabat patrem suum in abscondito* (De laudib. V. M. no. 1).

Ook moet de vaas met leliën die tusschen Maria en den engel op den voorgrond staat, toegeschreven worden aan den invloed van denzelfden auteur, die Hooglied 2, 1; *Ik ben een bloem des velds en een lelie der dalen* het eerst op Maria heeft toegepast (In Annuntiatione B. Mariae Sermo III).

Wie zonder vooropgezette meening het verband van litteratuur en schilderkunst gaat bestudeeren, zal de meest verschillende invloeden aantreffen. Niet alleen de bovengenoemde, maar ook die van de beeldende kunst op de litteratuur. Zoo geeft Beda (*Collectanea et Flores*) een beschrijving van het uiterlijk der Drie Koningen, toen nog magiërs geheeten, die wij terugvinden bij de schilders, maar bij geen enkelen compilator en die dus waarschijnlijk aan een soort van schilderboek ontleend is. Men zal traditioneele bijzonderheden op schilderijen vinden, die in de litteratuur ontbreken b.v. op den achtergrond van de Rust op de Vlucht de korenmaaiers ⁴⁾. De desbetreffende legende komt niet bij de kerkelijke schrijvers voor, alleen in den vorm van een liedje ⁵⁾. Ook hebben schilders wel rechtstreeks naar de literaire bron geschilderd (hetzij ze die zelf lazen of theologen hen hielpen ⁶⁾). Ook kan

¹⁾ R. van der Weyden, Maria-altaar, K. Friedrich-Mus., Berlijn.

²⁾ Afscheid, zie beneden; ontmoeting o. a. op een kopergravure van Jacob Cornelisz., Prentenkab., Amsterdam; ik geef toe dat deze vbb. buiten schr.'s bestek (1500) vallen, maar betreur dat de grens zoo eng getrokken werd: bij een werk dat eerst in de 15de eeuw populair werd, valt nog wel invloed in het begin der 16de te verwachten.

³⁾ Een hs. van het St.-Jozefscollege te Leuven, waarvan Dr. D. A. Stracke S. J. te Drongen de uitgave voorbereidt; dit werd in 1437 afgeschreven en waarschijnlijk op het einde der 14de vervaardigd. Verder hs. 408 stadsbibl. Brugge geschreven in 1487 en hs. 15 MIG 29 (hs. Moll) Univ. Bibl. Amsterdam, dat een fragment van de passie bevat.

⁴⁾ Dit moment vinden wij volgens de beschrijving van ps.-Bonaventura voorgesteld door Gerard David, Städelches Institut te Frankfurt en Sigmaringen, verz. vorst van Hohenzollern.

¹⁾ Beissel, *Gesch. der Verehrung Marias während des Mittelalters*, Freiburg, Herdersche Verlagshandlung, blz. 176.

²⁾ P. Bon. Kruitwagen, de Gulden Mis, De Katholiek, Dl. CXXX, blz. 453.

³⁾ M. van Dromme, Gulden Mis of Missus—Mis, *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, t. LVIII, 1908, blz. 396.

⁴⁾ O. a. op Memlings z. g. n. Zeven Vreugden van Maria te München.

⁵⁾ Zie o. a. Knüttel, Het geestelijk lied, blz. 109—111.

⁶⁾ Een treffend voorbeeld hiervan heb ik meegedeeld in de *Archives du Musée Teyler*, Serie III, Vol. II. blz. 81—82.

een feit anders zijn afgebeeld dan de auteur het eerst beschreef. Christus' afscheid is geheel door Bonaventura bedacht, maar de mij bekende afbeeldingen slaan niet op zijn beschrijving. No. 49, Rijksmus., Amsterdam en de afb. naar den Antwerpschen meester van 1580 in Cat. K. Friedr.-Mus., Berlijn II. 141, hebben meer overeenkomst met de beschrijving in Joh. Gerson's Passie, terwijl een onlangs door Dr. de Vooy uitgegeven fragment ¹⁾ mij deed denken aan de gravure van Jac. Cornelisz., Prentenkab. Amsterdam en de tekening van Aertgen van Leyden, Rijksprentenkab. Leiden.

Alleen door bij elk feit de mogelijkheid van deze en andere factoren na te gaan, schijnt het mij toe dat wij op dit terrein vasten voet zullen krijgen. In deze richting beschouw ik het boek van Dr. van Puyvelde als een welkome bijdrage. Zes en vijftig mooie platen naar schilderijen en miniaturen verhoogen de bruikbaarheid.

Utrecht. C. Catharina van de Graft.

SCHOOLBOEKEN.

Thukydides erklärt von **J. Classen**. Zweiter Band. Zweites Buch. 5e Aufl. bearb. von **J. Steup**. Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 3.60).

Van deze door Haupt en Sauppe begonnen uitgaven den lof te verkondigen, zou wezen: *γλαύκ' εἰς Ἀθήνας*, vooral waar 't geldt den rühmlichst bekannten Classen. Steup, die ook reeds den 4en druk van 't 2e boek bewerkt had, heeft de goede traditie voort gezet en zoo kunnen we altijd de meest volledige inlichtingen bij hem vinden en laat hij ons nimmer in den steek, al zouden we ook op enkele plaatsen een andere lezing verkiezen of een andere uitlegging. In den goeden zin is hij conservatief: hij schroomt niet, menigmaal de voorkeur te geven aan den Laurentianus of evidente verbeteringen op te nemen, maar over 't geheel houdt hij zich terecht aan den Vaticanus, soms door kruisjes de *ars nesciendi* toepassend. Zelfstandig is hij tegenover Classens opvattingen: reeds dadelijk bij 't begin van 't 1e cap. neemt hij met Ullrich, mij dunkt, terecht *ἐνθάδε* in den zin van: van hier af (na de oorzaak en aanleidingen in 't 1e boek), niet: met de volgende gebeurtenis, zooals Cl. wilde. Of St. echter goed gedaan heeft door in c. 2. r. 5 weer terug te keeren tot *δύο μῆρας* in pl. v. het door Krüger gevonden *ῥ* (d. i. 4) betwijfel ik. In de opvatting van c. 11 § 7 houd ik 't met Boehme - Widm.: allen overvalt toorn, vlak voor oogen en op heeter daad te zien dat men iets ongewoons te lijden heeft. Evenals c. 15 § 4: de heilighdommen zijn op den burg, ook van de andere goden. Dat in de eerste plaats de heilighd. van Pallas Athene bedoeld waren, sprak immers ten opz. v. de stad Athene van zelf: daar hoeft dus bij den oorspronk. tekst niets bijgevoegd te worden. Even verder is St. in de gelegenheid geweest aan een papyrus de lezing *ἀρχαῖότατα* te ontleenen. In c. 19 § 1 is de omzetting *καταθόντων τῶν Θηρ.* (met Krüger e. a.) te verkiezen boven de schrapping van die woorden. Vóór het veelbesproken getal van 3000 zwaargew. (c. 20 § 4), die de Acharniërs zouden geleverd hebben, heeft St. wijselijk een kruisje gezet: men kan dan van de daaronder besproken meeningen aanhangen, welke men de verkieslijkste acht. Ik geloof, dat Polle 't juiste getroffen heeft, door *πλῆθι* in *πλῆθι* te veranderen, waartoe ook St. 't meest neigt. In c. 25 § 1 wil St. liever een kruisje zetten dan met v. Herw. *πολλῶν* invoegen. Eenige goede lezingen wil ik nog opnoemen: c. 21 § 3 met Badham: *ὡς ἀκροῦσθαι ἑκαστος ὁρμητο*, c. 40 § 2: *ἐτίτοις <ἔσθω> πρὸς ἑργα τερπ.* met Richards en Hude, c. 42 in fine: *ἐν αὐτῇ* (sc. τῇ κινδύνῳ) *τὸ ἀμύνεσθαι καὶ παθεῖν κάλλιον* (met Dobree) *ἢ ἡγασμένοι ἢ τὸ ἐνδόντας σῶζεσθαι*, c. 44: *ἐνταλαυρῆσαι* met v. Herw. (hoewel *ἐνταλευτῆσαι* ook wel te verdedigen is). Daarentegen is vlak daarvóór *ὀλίγοις*

in pl. v. *ὀλς* minder gelukkig en de schrapping der tusschen haakjes gezette woorden in c. 45 onnoodig. Op p. 131 staat: die Verwendung des Inf. praes. im Sinne eines Präteritums: ik zou in zoo'n geval spreken van een Inf. imperf. In c. 62 in fine is de verplaatsing der woorden *ἀπὸ τῆς ὁμοίας τύχης* achter *ἰλμίδι το* (naar Döderlein) goed te keuren. Zoo ook c. 65 in fine *αὐτοῦς προέγναι* in pl. v. *αὐτοῦς* (zooals ook reeds Cl. had). Bij c. 75 aan 't eind zegt de commentaar: „Dass der Damm die Mauer berührte kann nach . . . nicht angenommen werden“; ik zou met B. - W. meenen: wel schuins van onderen, — van boven was er dan toch een tusschenruimte.

Onontbeerlijk ten slotte blijft deze voortreffelijke commentaar met de tekstkritische besprekingen voor de studie van dien wonderbaarlijken Thucydides, voor wien men steeds meer eerbij krijgt, naarmate men hem met andere geschiedschrijvers vergelijkt.

Groningen.

R. Leyds.

K. H. de Raaf en J. J. Griss, Een nieuwe Bundel. Derde deel Bloemlezing van Nederlandsche poëzie en proza voor de hogere klassen van gymnasia, hogere burgerscholen en voor zelfstudie. Dertiende tot achttiende eeuw. Rotterdam, Brusse. 1914. (Pr. geb. f. 2.25.)

Er zijn, vooral in den laatsten tijd, letterkundige leesboeken, bloemlezingen uit Nederlandsche schrijvers en andere hulpmiddelen voor het onderwijs in onze letterkunde in het licht gegeven, welke door een fraai uiterlijk behagen en ook hierdoor, in verband met den inhoud, belangstelling en waardeering kunnen wekken voor de kunst van het woord, opdat de vaderlandsche letterkunde voor de jeugd onzer gymnasia en hogere burgerscholen niet zij eene woestenis van saaië onbeduidendheid en vervelendheid.

Zulk een smaakvol boek is ook de nieuwe bundel, derde deel, van Dr. K. H. de Raaf en J. J. Griss, dat gevolgd zal worden door een vierde deel en tegelijk daarmede door een beredeneerd overzicht onzer letterkunde, waarin tevens voortdurend zal gezeven worden op belangrijke verschijnselen en personen in de Europeesche literatuur. Het is de bedoeling der verzamelaars, dat dit boekje naast de bloemlezing zal worden gebruikt.

Dit derde deel, de twee voorafgaande zijn als leesboeken bij de jeugd gunstig bekend, maakt een aangename indruk in zijn stevigen, lichtbruinen band, waarop de goed verdeelde titel in een lijst van donkerblauwe arabesken. Het is met eene fraaie Romaansche letter gedrukt, op eenigszins geel getint, ongelijmd papier; de randen zijn breed en het ligt gemakkelijk open, van het eerste blad tot het laatste. Zulke uiterlijkheden zijn niet van gering belang: in dit mooie boek lijkt alles mooi, zelfs het middelmatige, dat er, uit den aard der zaak, ook in voorkomen moet, b. v. om eene richting of een tijdperk te typeeren.

De correctie is met zorg geschied, maar een paar hinderlijke drukfouten zijn o. a.: Wilhelmus, 2, 6: *instrument*, 1. *instrument*; Wie dat zich zelfs verheft, 7: *ontydig*, 1. *onlijdig*. Doch wie ontkomt er onverlet aan de lagen van den drukfoutenduivel?

De hoeren De Raaf en Griss, die in eene voorrede reenschap geven van hunne beginselen en bedoelingen, hebben inderdaad eene verzameling bijeengebracht „zoo rijk, dat de leerling niet te spoedig het nieuwtje van zijn boek heeft afgekeken, maar ook nog eens bij het doorbladeren verrast kan worden door onvermoede schoonheid, welke hij zelf, onafhankelijk van den leeraar, ontdekt“. Bij de keuze der stukken zijn zij vooral geleid door het streven, „de voornaamste stroomingen van onze letterkunde - in - haar - geheelen - omvang duidelijk te doen uitkomen.“ Ook vindt de gewijzigde waardeering van sommige schrijvers in hun boek hare afspiegeling.

De verzamelaars zijn van het beginsel uitgegaan, zooveel mogelijk geheele stukken te geven. Zoo vindt men in deze bloemlezing, weinig of niet bekort, o. a.: Beatrijs, Een abel spel van Lanseloot van Denemarken, Een ghenoucheliche clute van Nu Noch, den Spyghel der Salicheit van Elckerlyc, Griseldis, Hooft's Warenar, Vondel's Gijsbrecht. Behalve de middeleeuwen zijn vooral

¹⁾ Volkskunde 1914, blz. 37-40.

ook deze beiden goed vertegenwoordigd: Hooft met 90, Vondel met 105 bladzijden.

Met verklarende aantekeningen zijn de verzamelaars al te spaarzaam geweest. Dit is voor schoolgebruik geen overwegend bezwaar, maar indien aan het 4de deel een woordenlijstje kan worden toegevoegd, zal het werk aan bruikbaarheid winnen voor zelfstudie en ook als letterkundig „huisboek“.

Door zijn rijkdom aan Mnl. verzen en proza is het tevens een geschikt hulpmiddel bij de studie voor de acte M. O..

Den omvang in aanmerking genomen, is het werk laag in prijs. Men zou kunnen meenen, dat voor schoolgebruik een boek, half zoo groot, nog ruim voldoende is. Wel mogelijk, als men aanneemt, dat, jaar op jaar hetzelfde te lezen, voor een leeraar niet vervelend is. Een boek met rijken inhoud geeft gelegenheid tot afwisseling; de letterkundig aangelegde leerling vindt er iets in, dat door den leeraar nog niet is aangeroerd. En dit zijn voordeelen, waartegen het nadeel van een paar kwartjes hooger prijs niet opweegt.

Voor een herdruk van deel III geef ik in overweging:

- 1) de veel gemak gevende regeltelling in te voeren;
- 2) inlichting te geven over de gevolge lezingen;
- 3) uit de 19de strophe van het lied van Heer Halewijn den dwazen „Halewijn's zoon“ te verwijderen, die, te kwader ure mogelijk uit „saen“ voortgekomen, bij Hoffmann von Fallersleben en hen, die hem volgen, dit prachtig lied ontsiert. Als patronymicum, zooals in Vondel's Roskam, reg. 113, „Huygens soon,“ is dit tasie monstium in den door de verzamelaars gegeven tekst niet te verklaren.

Den Haag.

B. J. F. Varenhorst.

B. Rijpma, Kort overzicht der Nederlandsche Letteren. Groningen, Wolters. 1914. (Pr. geb. /0.90).

Ik betwijfel, of het wel goed gezien is om in een Nederlandsche letterkundige geschiedenis voor onze scholen thans nog van de 84 pagina's, die het heele boekje beslaat, er een kleine 60 voor de 19de eeuw en het begin der 20ste te gebruiken.

De tijden zijn veranderd; onder den invloed der beweging van '80 en van het tooneel is er bij het ontwikkeld publiek belangstelling en liefde ontwaakt voor onze middeleeuwsche en zeventiende-eeuwsche groote kunst. En we hebben thans docenten, die hun leerlingen warm weten te maken voor de schoonheid der Ouden.

Verdient Wallis — voor wie ik overigens respect heb — inderdaad evenveel plaats als bijna heel ons middeleeuwsch proza of heel ons middeleeuwsch drama? Bepaald onjuist is, dat slechts één mysteriespel zou zijn bowaard, *Die eerste bliscap*. En dat terwijl de zevende een ganschen zomer is gespeeld in Den Bosch! Ook dacht ik, dat door de studiën der laatste jaren Van der Noot, Van Mander en Van Hout als makers onzer Renaissance op den voorgrond waren gekomen en dat men in Cooruhert en Spieghel meer de humanisten was gaan waardeeren. Over de drie eerstgenoemden vind ik in dit boekje echter geen woord.

Nijmegen.

J. Prinsen J L z.

G. J. Ree, 50 Fragmenten uit werken van Duitsche en Nederlandsche schrijvers, ter vertaling, ten dienste zoowel van gymnasia en middelbare scholen als van hen, die zich voor de examens L. O. en M. O. voorbereiden. Van aantekeningen voorzien. Amsterdam, Meulenhoff. 1914. (Pr. /0.90).

Ut het voorbericht blijkt nader, dat de verzamelaar het boek wij beschouwd zien als een vervolg op de werkjes van Schwippert en Dijkstra, en dat de vertalingen uit het Nederlandsch bedoeld zijn als oefenstof voor hen, die zich voor de akte A wenschen te bekwaamen.

De stukken, alle ongeveer even groot, zijn over 't geheel met zorg gekozen. In de eerste 25, Duitsch-Nederlandsch, zijn 16

¹⁾ Hier staat tegenover, dat de eerste helft (240 regels) van des Hert - spieghels vierde boeck van eene doorlopende paraphrase is voorzien.

schrijvers van ouderen en nieuweren tijd vertegenwoordigd; in het tweede 25tal, Nederlandsch-Duitsch, slechts 6. Uit de Camera obscura alleen zijn 7 stukken overgenomen; voor enkele van deze, evenals voor de 3 fragmenten uit Potgieters proza, dat o. i. voor A-kandidaten te moeilijk is, hadden we gaarne stukken uit werken van moderne schrijvers gezien.

De heer Ree heeft vele woorden en uitdrukkingen vertaald in de tweede helft alleen ruim 300. Zal de kandidaat echter het woordenboek „met rust laten“, dan mag dit aantal nog wel met eenige vermeerderd worden. Zonder woordenboek toch zullen de meeste studeerenden wel niet weten te vertalen: *Couleurbruder* (p. 15), *Abschach bitten* (p. 27), *Marmelblumen* (p. 38), *een doode afleggen* (p. 87), *weldig* (p. 86), *al schreeft ge hem drie h's op den rug* (p. 99). Te meer bevreemdt het, bij deze woorden geen aantekening te vinden, daar *schavot* (p. 56), *Wirtin* (p. 15) en andere veelvuldig voorkomende woorden wel zijn vertaald.

Eenige vertalingen komen ons minder gelukkig of zelfs onjuist voor. *Bizar* wordt weergegeven met *aussergewöhnlich* (p. 57), *staatschokken* met *politische Wirren* (p. 59), (wettig gevestigde) *orde van zaken* met *Sachlage*, in *een man van orde, regel en werkzaamheid* wordt *orde* vertaald met *Prinzipien, Grundsätze* (p. 71), *de V:tt: Vadoek* heet *zum fetten Waschlappen* (p. 75); met *het jagertje* (p. 93) is toch zeker niet bedoeld het *Zugpferd*, de *rondlopende planken* (p. 95) zijn geen *kreisförmige*; wat *het oor streelt* kan niet worden weergegeven met *was dem Ohre anschmeichelt* (p. 98). Zoo is er meer.

Alles te zamen genomen is ons oordeel, dat het boek goede diensten kan bewijzen, mits gebruikt onder goede leiding.

Leiden.

J. Verwer.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De inventarisatie en catalogisatie van onze rijks- en gemeente archieven gaat in de laatste jaren met groote kracht vooruit. In den laatsten tijd verscheen uit het Rijks archief-depôt in Zeeland een zwaar deel van de hand van dr. L. Asonder met den inventaris van de *Archieven der rechtbanken, weeskamers en notariissen van de Zeeuwsche eilanden* (1456—1811) met een breede inleiding, waarin de geschiedenis der archieven wordt behandeld met betrekking tot de geschiedenis der instellingen zelf ('s Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1914). Uit het Algemeen Rijksarchief gaf jhr. mr. Martens van Sevenhoven den inventaris van het *Archief van het kapittel St. Maria op het hof te 's Gravenhage* ('s Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1914). Mr. S. Muller Fz. gaf een *Supplement op den Catalogus van het archief der gemeente Utrecht* (Utrecht, Lijdenroth, 1914). Mej. S. Ormari bezorgde den *lijvigen Inventaris van de archieven der weeshuizen te Nijmegen* (Nijmegen, Janssen, 1915).

ADVERTENTIE.

ARCHIVES

OU

CORRESPONDANCE INÉDITE

DE LA MAISON

D'ORANGE-NASSAU

QUATRIÈME SÉRIE

PUBLIÉE AVEC AUTORISATION DE S. M. LA REINE

PAR

Th. BUSSEMAKER

Docteur es Lettres, Professeur à l'Université de Leyde

TOME IV 1759—1766

Prts . . . f 6.75.

ADVERTENTIE.

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstaferelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **80 Cents**.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/8.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, is verschenen als Deel XVI:

CLEMENS ALEXANDRINUS IX.

Vlechtwerken V.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te Leiden

Nieuw Nederlandsch BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvraag gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—**. Gebonden in halfleideren band **f11.50**. Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f1.—**.

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te Leiden

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering f0.80.

Per deel ingenaaid f6.—

en gebonden in linnen stempelband f6.90.

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegestonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggesonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van
iedere maand.

Uitgaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U. te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers / 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORRIS, London.

22ste Jaargang.

N°. 9.

Juni 1915

Platonis Phaedrus rec. J. C. Vollgraff
(T. J. de Boer).

J. C. Vollgraff, Plato's Samenspraak

Phaedrus vertaald (T. J. de Boer).

Dittmar, Aischines von Sphettos (Ovink).

Zimmermann, Herou Leander (Hesseling).

Taciti Dialogus de oratoribus, hrsgg. v.

Gudemann (Beck).

Colijn v. Rijsselaere, Spiegel der Minnen,

uitg. d. Immink (J. A. N. Knuttel).

Arn. Immensen, Der Sündenfall, hrsgg.
v. Krage (Scholte).

Dupouy, France et Allemagne (Boulan).

Kalkoff, Entstehung des Wormser Edikts

(Pont).

Kerkhist, Opstellen v. h. Gezelschap S. S. S.

(v. Slee).

Bohrmann, Spinoza's Stellung zur Reli-

gion (W. Meijer).

Van Vollenhoven, Adatrecht v. Ned.-
Indië, afl. 5 (Nederburgh).

Schoolboeken:

Elegiaci Romani, d. Enk (C. A. A. J. Greebe).

Berichten en Mededeelingen.

Inhoud van Tijdschriften.

Recensies.

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Platonis dialogus qui inscribitur Phaedrus ad optimorum librorum
cod. Bodl. praecepue fidem recognovit J. C. Vollgraff. Acc.
scholia virorum doctorum conjecturae selectae appendix critica.
Lugd. Bat. apud A. W. Sijthoff. MCMXII.

Plato's Samenspraak Phaedrus in het Nederlandsch vertaald door
J. C. Vollgraff. Leiden, Sijthoff. 1913. (Pr. te zamen / 4.60).

Drie goede dingen geeft ons Prof. Vollgraff: een
afschrift van het beste handschrift, daarnaast zijn recen-
sie van den tekst, en daarna een vertaling in het Neder-
landsch. Voor hen die noch den codex van Oxford
zelf noch Sijthoff's phototypische uitgave daarvan
(1898) bij de hand hebben is het eerste een groot gemak.

De recensie, waarop het kritisch apparaat volgt,
getuigt van veel zorgvuldigen en scherpzinnigen arbeid.
Ze draagt het kenmerk van de Hollandsche school,
van Cobet tot Hartman, en is aan de nagedachtenis
van van Herwerden opgedragen. Tot verdediging van
zijn behandeling van den tekst beroept de uitgever
zich gaarne op de eischen, die door elegantie van uit-
drukking of logisch verband worden gesteld. Het
kan mijn schuld zijn dat hij mij niet altijd overtuigt.
Opgevoed in de vreeze der beste handschriften ben ik
in het eerste opzicht wat skeptisch en wetend hoe
vaak hij Plato logika en ironie met elkaar stoeien
omtrent het tweede wat toegeeflijk.

Vele van Prof. Vollgraff's conjecturen zien er inder-
daad verleidelijk uit. We kunnen er hem geluk mee
wenschen dat een er van (245 C: αὐτοκίνητον i. pl. v.
ἀεικίνητον, reeds is Mnemos. a. 1909 p. 438 voorge-
steld) later door de lezing van den Oxyrh. papyrus
bevestigd is. Een andere (279 A: πλέον ἢ <νῦν>) is,

zeker wederzijds onafhankelijk, in 1909 door Dr. P. C.
Boutens gemaakt (achter zijn Nederlandsche vertaling
van den Phaidros).

Tegen sommige heb ik bedenking; een paar voor-
beelden daarvan. 219 A: τοῦ φιλοσοφῆσαντος ἀδόλως
ἢ παιδευσθέντος μετὰ φιλοσοφίας. Quid sit sine
dolo philosophari haud facile disceris, zegt
de uitgever en hij stelt voor ἢ ἀδόλως te lezen, dit dus
als een bepaling bij παιδευστέιν op te vatten. Hier-
door wordt echter niet alleen het evenwicht van den
zin verstoord, maar, naar het me toeschijnt, ook tegen
het spraakgebruik van Plato gezondigd. Plato houdt
er van, in dergelijk verband, het φιλοσοφείν nader
te bepalen, b. v. met ἀληθῶς, δικαίως, καθαρῶς, ὀρθῶς,
ὀρθῶς (vgl. Ep. VIII, 355 E: ἀδόλῳ γνῶμη καὶ θυεῖ;
zie verder Lexicon i. v.) — In 256 C: ἐὰν δὲ δὴ διαίτη
φορτικώτερα τε καὶ ἀφιλοσόφῳ, φιλοτίμῳ δὲ χρήσωνται
(scil. ὁ ἐραστής καὶ ὁ ἐρώμενος), τάχ' ἂν που ἐν μέθαις
κτέ stelt de uitgever voor φιλοῖνῳ te lezen i. pl. v.
φιλοτίμῳ. Dit berust op een misvatting. Volgens
Plato is er geen tegenstelling maar een verschil in
graad tusschen de διαίτα τεταγμένη van den filosoof en
de φορτικώτερα τε καὶ ἀφιλόσοφος διαίτα van den eer-
lievenden man, die zich soms wel eens aan dronken-
schap enz. overgeeft, maar niet als regel, den naam van
φιλοῖνος dus zeker niet verdient. Dat bij Plato in rang-
orde op den φιλόσοφος de φιλότιμος volgt, bewijst Rep.
VIII, 548 D—550 C. —

Over de vertaling zal ik niet uitweiden, want ik
vind die het moeilijkst deel van het werk. Vooral bij
het weergeven van het ironisch gezegde valt men
licht uit den toon. Zoo gaat het m. i. den vertaler
231 D: *dat ik er paf van sta* (ὥστε μ' ἐκπλαγῆναι;
waarom niet *versteld* of iets dergelijks?); — 236 E:
Te drommel! akelige vent! (Βαβαί, ὦ μιαιρέ, d. i. *foei*).

slimmerd! of met Boutens: *O foei, slechtaard*); — 268C: *die vent is gek* (μαίνεται άνθρωπος).

Voorzooover ik vergeleken heb en erover mag oordeelen hebben wij hier een vertaling die door juistheid en vooral door duidelijkheid uitmunt. Een afwijking veroorloof ik me b. v. ten opzichte van 248 D: τότε νόμος ταύτην (scil. ψυχὴν) μὴ φυτεῖσθαι εἰς μηδεμίαν θηρείαν φύσιν ἐν τῇ πρώτῃ γενέσει κτὲ d. w. z. dan (wanneer de ziel door onoplettendheid uit haar hemelsche sfeer op aarde gevallen is) is het regel dat ze bij haar eerste geboorte heelemaal niet in een dierlijke natuur ingeplant wordt (maar in een menselijk wezen, en wel de ziel die daarboven het meest gezien heeft in een toekomstig wijsgeer en zoo vervolgens in afdalende reeks). Prof. Vollgraff vertaalt: „dan is het regel deze bij de eerste nieuwe geboorte zelfs in geen dier vorm te laten herboren worden...”. Zoowel grammatisch als logisch heb ik hiertegen bezwaar. Wat is een ziel die bij de eerste geboorte in 't geheel niet geboren wordt? Voor de juistheid van mijn opvatting, die trouwens niet nieuw is, pleit 249 B, waar gezegd wordt dat een ziel, die bij de eerste geboorte een menselijk lichaam kreeg, bij de tweede in een diervorm kan overgaan. Van mensch tot dier — zoo is hier de voorstelling, bij anderen en ook vroeger bij Plato vindt men het anders — dat is mogelijk, maar de overgang van hemeling tot dierziel zou te groot zijn.

Trots enkele bezwaren begroet ik de Nederlandsche vertaling van den Phaidros met vreugde. Beter toegankelijk zal ze meer gelezen worden dan de boven reeds genoemde van Dr. Boutens. Maar deze — 1909 in 60 exemplaren gedrukt en niet in den handel gekomen — behoudt op grond van bijzondere kwaliteiten haar waarde.

Amsterdam.

T. J. de Boer.

H. Dittmar, Aischines von Sphettos. Studien zur Literaturgeschichte der Sokratiker. (Philol. Unters., herausgegeben von Kiessling und v. Wilamowitz-Moellendorf Heft XXI). Berlin, Weidmann. 1912. (Pr. M. 10).

Het lijkt een onbegonnen werk om met de uiterst onbeduidende fragmenten en het weinige, wat door anderen over Aeschines medegedeeld wordt, een meer dan nevelachtige voorstelling zich te willen vormen van diens litteraire werkzaamheid en de plaats te bepalen die hij onder de leerlingen van Sokrates innam. De schrijver dezer lijvige verhandeling (± 250 blz.) heeft zich echter door de groote moeilijkheden niet laten afschrikken en men moet erkennen, dat hij, ook na het door anderen verrichte, nog vrij wat heeft aangebracht, dat de moeite der overweging waard is. Hier vindt men wel zoowat alles bijeen, wat voorloopig op Aeschines' leven en werken eenig licht, hoe uiterst zwak ook, zou kunnen doen vallen.

Dat Aeschines, meer dan Antisthenes, op Xenophon invloed gehad heeft, staat voor Dittmar vast. Den grondslag van zijn onderzoek vormt een zorgvuldige vergelijkende studie van alles wat bij Xenophon, Plato en verder in fragmenten van Antisthenes e. a. voorkomt over de in dien tijd te Athene algemeen bediscussieerde kwesties en personen (de positie der vrouw, de opvoeding, het wezen van den staatsman, de waarde en

betekenis van bekende politici, Cyrus, Themistokles, Perikles, Alcibiades etc). Met behulp van de zoo gewonnen resultaten onderneemt Dittmar het dan, van de zeven door Diogenes Laertius genoemde dialogen (Miltiades, Kallias, Axiochos, Aspasia, Alcibiades, Telauges en Rhinon) zooveel mogelijk de daarin optredende personen te ontdekken, den gedachtengang te reconstrueeren en den tijd der publicatie vast te stellen. — Het uitvoerigst worden de Aspasia, de Telauges en de Alcibiades onderzocht. Het resultaat van de verhandeling over de Aspasia (reeds 1911 afzonderlijk in het latijn als akademisch proefschrift verschenen) is 't volgende: Aeschines verkondigt een nieuwe opvatting van het wezen der hetaere. In een paar episodes worden twee exceptioneele vrouwenfiguren (bij Ktesias voorkomende) geschilderd: de hetaere Thargelia en de perzische koningin Rhodogyne, die beide door hun geestes eigenschappen grooten politieken invloed hebben uitgeoefend. Ook Aspasia wordt door Aeschines voorgesteld als knappe ῥητορικὴ καὶ πολιτικὴ. „Aischines und Plato lassen Sokrates seine Auffassung des ἔργου von Frauen gelernt haben. Doch besteht ein charakteristischer Unterschied: bei Aischines ist es eine Hetaere, bei Plato eine Priesterin. Eine Berührung mit Aischines ist auch hier vorhanden. Plato, der im Menexenos eine Erfindung des Aischines verspottet, korrigiert dessen Dichtung im Symposion.” Bestreden wordt Aeschines' idealisatie ook door Antisthenes, die in Aspasia alleen de bezorgster van ἡδονῇ wil zien en hevige tegen haar en Perikles uitvaart. Een bijvoegmerk van Aeschines' dialoog is de apologie van Sokrates, die, Aspasia verdedigend, zichzelf verdedigt. — Wat den Telauges betreft, deze handelt over de armoede en schijnt door Marcus Aurelius (VII. 66) bedoeld te zijn. Telauges was een dier smerig, opsnijderige Pythagoristen, die omstreeks 380 in Athene talrijker begonnen te worden. De veelbesproken plaats van Dio Chrysostomos aan het slot der 55^e redevoering wil Dittmar verbeteren door νόον ἀμίδων καὶ κωδίων het woord τηλαύγει in te voegen. Telauges zou zijn smakeloosheid bewijzen, doordat hij evenals het κώδιον zoo ook het ἀμίδιον zou gebruiken „für Bedürfnisse, die der eigentlichen Bestimmung des Geschirres fremd waren.” — De in bijzonderheden gaande reconstructie van den Alcibiades, waarbij vooral een paar plaatsen van Cicero, Augustinus, Maximus Tyrius en Aelius Aristides dienst doen, lijkt mij zeer gewaagd. —

Aan het slot van zijn uitvoerig en van overvloedige geleerde aantekeningen voorzien geschrift heeft Dittmar de verschillende getuigenissen over Aeschines' leven en geschriften bijeengebracht en een nieuwe verzameling geleverd van diens fragmenten en eenige verwante dialogen van Antisthenes.

Utrecht.

B. J. H. O v i n k.

A. Zimmermann, Hero und Leander, ein Epos des Grammatikers Musaios und zwei Briefe aus Ovids Heroiden. deutsch mit textkritischen Bemerkungen zu Musaios. Paderborn, F. Schöningh. 1914. (Pr. M. 1).

Ludwich's uitgave van Musaeus in de „kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen,” n. 98, is voor de rector van het gymnasium te Hildesheim de aanleiding geweest om het vroeger veel geprezen epyllion van Hero en

Leander in Duitse hexameters te vertalen. Liefhebbers van de slappe, sensuele poëzie van Musaeus zullen hierbij hun gading vinden, want de vertaling is met zorg bewerkt en de meeste hexameters kunnen door iemand die met echte hexameters vertrouwd is ook als zodanig gelezen worden. Het is niet de schuld van de heer Zimmermann, maar een eigenaardigheid van onze Germaanse aksentuatie, dat daarbij het metrum alleen kan gehandhaafd worden wanneer men telkens in plaats van spondeeën trocheeën voor lief neemt, of wel aan de woorden tegen het gebruik in een dubbel of een verleugd aksent geeft. Alleen met veel goede wil kan men de volgende zinsneden als de aanhef van hexameters beschouwen: „s War ein prächtiger Bursch” (v. 20), „Ihre Heimat war Sestos” (v. 21), „Ohne Zweifel” (v. 66) enz. enz. Intussen, de hexameters van Musaeus (5de eeuw n. Kristus) waren ongetwijfeld voor een goed deel meer voor de ogen dan voor de oren, of wel alleen voor zeer geleerde oren gemaakt, en zo hebben dan dichter en vertaler elkander niet veel te verwijten.

Musaeus' verzen zijn vol herinneringen aan de oudere poëzie; plagiaten noemde men ze vroeger, maar tans ziet men er versieringen in waarvan de herkomst door de dichter niet verborgen behoefde te worden. Integendeel, dat archaïsme en de belezenheid die er uit sprak werden mooi gevonden. Dit eigenaardige nu moest in de vertaling verloren gaan, want een algemeen gangbare vertaling van de poëtische loci communes der Oude Grieken bestaat niet, of is in elk geval niet het geestelijk eigendom van de tegenwoordige lezers.

De heer Zimmermann heeft in het voorbericht verschillende moeilijkheden in de dikwels zeer onduidelijke Griekse tekst besproken, en aan zijn werk de vertaling van de korrespondentie tussen Hero en Leander (Ovidius, Heroides XVII, XVIII) toegevoegd. Ook een paar epigrammen uit de Anthologie en een van Martialis over hetzelfde onderwerp zijn opgenomen.

Leiden.

D. C. H e s s e l i n g.

P. Cornelii Taciti Dialogus de oratoribus, mit Prolegomena, Text und Adnotatio critica, exogetischem und kritischem Kommentar. Bibliographie und Index nominum et rerum von **Alfred Gudeman**. Zweite, völlig neubearbeitete Auflage. Leipzig-Berlin. Teubner. 1914. (Pr. M. 14. geb. M. 16).

In 1894 gaf Alfred Gudeman te Boston eene Engelsche uitgave van den Dialoog in het licht. Hij was langen tijd professor aan eene Amerikaansche Universiteit, maar keerde ruim 10 jr. geleden, naar ik meen, in Europa terug. Te München sprak ik hem in den warmen zomer van 1911 op het Thesaurusbureau, tot welks staf hij behoort. Toen was er nog geen sprake van de verschijning van een 2den druk. Evenwel eenige maanden voor den oorlog kwam eindelijk het lang verwachte boek, nu geheel omgewerkt en in een geheel ander kleed. Was de 1e druk al een omvangrijk boek, tenminste in verhouding tot den Dialoog, de 2e is nog wat grooter (528 pagg.) De oude Engelsche uitgave is een nieuwe groote Teubner-editie geworden. — Voorloopig is het boek wel niet te overtreffen. De resultaten van het wetenschappelijk onderzoek van vorige eeuwen tot op onzen tijd zijn er met gezond, kritisch oordeel in verwerkt. Het draagt overal den stempel van een kennis, belezenheid, nauwkeurigheid, helderheid en volledigheid,

die eerbied afdwingen. Gudeman staat vrij en onbevooroordeeld tegenover allen, en dat zijn zeer velen, die hij moet weerleggen of verbeteren. Geen philoloog van den eersten rang tot den derden ontkomt aan zijn fijne, scherpzinnige, rake, maar altijd humane kritiek.

De Prolegomena zijn een prachtig stuk werk: I *Die Verfasserfrage*, onderverdeeld in A Geschichtliche Uebersicht der Kontroverse, B Die Beweise für die Echtheit, met de volgende capita: 1. Das Zeugnis der Handschriften, 2. Die politischen Ansichten des Tacitus, 3. Ethische und soziale Ansichten, 4. Literarische Kritik, 5. Der Stil des D.; II. *Die Abfassungszeit des D.*, III. *Das Gesprächsdatum*, IV *Analyse, Plan und Kompositionstechnik des Dialogus*, V *Die Unterredner*, VII *Die beiden Lücken und die Sprecher von 36—40,4*, VII *Der fiktive Charakter des D.*, VIII *Die literarischen Quellen des Dialogus*, IX *Formenlehre, Syntax, Stilistik und Rhetorik*, X *Die Handschriften* (mit Nachträgen), weer onderverdeeld in 4 peragrafen. Dan volgt de Text met de Adnotatio critica, vollediger en nauwkeuriger dan ooit, eindelijk de Commentaar, waarin naast de interpretatie een schat van kennis ligt voor den Latinist onmisbaar. Gudeman heeft den tijd genomen om alles rustig te overwegen. Hij was te München in de voor een philoloog meest gunstige omstandigheden. En aan het Thesaurusbureau kon hij werken te midden van een overvloed van materiaal, waarover niemand van ons beschikt. Wie nu ook dat materiaal weet te gebruiken, zooals Gudeman, die kan aan de Klass.-philologie een werk geven van blijvende waarde.

Over de echtheid van den Dialoog valt niet meer te disputeeren. Nu is de groote vraag „wanneer is de D. geschreven”? (periode van schrijven en tijd van uitgeven liggen bij Gu. niet ver van elkaar).

De echtheid van den D. blijkt ons uit de hss.-traditie eerst *vrij laat*. Want den cod. Hersfeldensis, die op zijn laatst uit de 10e eeuw is, zag met eigen oogen Candido Decembrio te Rome in 1455 en hij noteerde onder meer: *Cornelii Taciti dialogus de oratoribus*. Incipit: „Sepe ex me — retineat”. Opus foliorum XIV in columnellis. . . . Met dit getuigenis van Tacitus' auteurschap nog niet tevreden, wil Gu. het gebruik van den D. reeds bij Eumenius van Autun (zie Gu. p. 12) bewijzen. Dit is een van de heel weinige zwakke bewijzen van het boek. Daarentegen is punt 5 (p. 20—29): *Der Stil des Dialogs* bijzonder overtuigend.

In II wordt dan *Die Abfassungszeit des D.* behandeld. Er zijn drie partijen: die van „post-Domitianum” is in de meerderheid; bij de tweede partij „Onder Titus” (81) behoort Gu.; dat is dus „de partij van ante-Domitianum of geschrift van een jongen man”; de derde van „in de eerste jaren van Domitianus” laten wij maar rusten. Wie tot dusverre heeft gewaagd of naar de eerste partij overhelde, moet nu dit betoog eens lezen. Ik geloof waarlijk, dat Gu. gelijk heeft, waar hij zegt (Vorwort) „dass man hauptsächlich durch die Fata morgana des „literarischen Genres” verleitet, in die Irre gegangen ist. Dat ieder genre zijn stijl heeft en Apuleius b. v. in zijn *Metamorphosen* in een anderen stijl schrijft dan in zijn *Apologie*, is waar. Maar dat we er in dit geval niets mee kunnen *bewijzen* voor het ontstaan van den D. in zóó laten tijd n. l. na de *Agricola* en de *Germania*, op zijn hoogst dat ontstaan in dien

tijd zouden kunnen verklaren, als die tijd reeds *vaststond*, is duidelijk. Het keurig en helder betoog van Gudeman (p. 29—55) verdient ernstige overweging, te meer omdat Leo, Norden, Wilamowitz en Schanz er anders over denken.

Men houde toch in het oog, dat de D. pure fictie is. Slechts door een heel toevallige opmerking kunnen wij althans den tijd bepalen, waarop T. zich voorstelt, dat dit fictieve gesprek is *gehouden*. Dit wordt in VII ontwikkeld onder den titel Der fictive Charakter des Dialogs. Er is geen kunstig gestijleerde dialoog, die geheel historisch is. Op zijn hoogst is hier een zekere histor. achtergrond en zijn er eenige historische figuren. Het onhistorische karakter van den D. blijkt dan uit de 5 punten op pag. 82, 83. — Eindelijk de Hss. Nauwkeuriger en vollediger overzicht is haast niet denkbaar. Ook dit gedeelte is vergeleken bij de 1e uitgave stellig een vooruitgang. Vroeger was het (om niet te detailleeren): cod. Hersfeldensis (s. x) in apographo, waaruit 2 klassen X en Y; X vertegenwoordigd in A B en Y in y¹, y², tot welke behooren E V aan de eene zijde, D C Δ aan de andere. Nu is het: cod. Hersfeld. met weinig afkortingen, maar veel doubletten en in den D. lacune na c. 35 en in c. 40 (Gu. p. 80), naar Rome gebracht in 1455 door Enoch van Ascoli, in handen van Aen. Silv. Piccolomini (Paus Pius II † 1464), dan ondergegaan, nadat er eerst nog van de German'a en ook van den Dialog 3 afschriften genomen waren. Dus X Y Z; X = A B; Y = C D Δ en [y], uit welke y verschillende minderwaardige getuigen; Z = E V. De Agricola alleen in Δ. Overlevering Y Z is de beste. Veel vroeger gaf men aan A B de voorkeur. Nu denkt men er anders over. Dit wil niet zeggen, dat we 't buiten A B kunnen stellen (men vergelijk de lijst op p. 133). Ten slotte uit mijn randnotities nog een paar opmerkingen. Terecht leest Gu. nu 5,1 *modesti*; in 6,9 *quamquam alia diu codd.* stel ik voor niet door conjectuur te verbeteren, maar eenvoudig te verklaren, omdat deze lof van de improvisatie *per se* duidelijk is. Nam *ingenio quoque sicut in agro, quamquam alia* (quae) *diu serantur atque elaborantur* (grata sint), *gratiora tamen* (alia) *quae sua sponte nascuntur*. Men vgl.: c. 9, 8: et ut beatissimus recitationem eius eventus prosequatur, omnis illa laus intra unum aut alterum diem (perit), velut in herba vel flore praeccepta ad nullam certam et solidam pervenit frugem (d. w. z. pervenienti frugem); c. 7,3 twijfel ik niet meer aan de lezing *si non in alvo oritur*; c. 8,1 non minus esse *codd.* Ik zou de fout eerder zoeken achter 't woord *esse*, waar een uitdrukking met de praepos. *in* (b. v. in ore hominum) voor in extremis partibus kan uitgevallen zijn; c. 8,9 *promptum est codd.* (cf. c. 32 slot) en Kuehner L. G. II 2 § 239, 2 a enz., niettegenstaande er een conj. voorafgaat (acceperint). Maar de gevallen staan hier niet gelijk. Dan c. 10,10 aut elegisse *codd.*, waar in pl. van *aut*, *ante* noodig is (vgl. c. 16 ante impetravero en c. 18 ante praedixero); c. 10, 11 hic (hinc B² H) *ingentes ex his adsensus codd.* In *ex his* is of een verklaring van *hinc* te zoeken, dan met Gesner schrappen, of er zit. *existere* in met Muretus; c. 11,1 de lezing *parantem, inquit, me* van Walther en John is op grond van de hss.: *parant enim quid me* (C E V) onberispelijk. In de andere hss. heeft men veranderd *parant quid enim me*. Hier blijkt, dat de foutieve lezing ontstaan is uit de scrip-

tura continua van 't voorbeeld: in *parantem inquit me* las men fout: *emin* als *enim* en toen het overblijvende als vraagwoord, wat daarna naar voren werd gebracht; c. 11,5 *nec comitatus istos et egressus aut frequentiam salutationum codd.*: abstr. pro concreto in *dil* milieu, vgl. Nägelsbach, Stilist. § 15; c. 11,5 *innocentia tueor codd.*, waar Gu. terecht herstelt *tueor* (zie de adn. p. 263); c. 13,2 *cent' A, coetus B*, maar *consulatus* (conventus D) in de andere hss. Hier moet dus ergens een merkwaardige afkorting zijn geweest (misschien *cetus*), die wellicht teruggaat op een niet goed leesbare plaats of een doublette in *cod.* Hersf.; vgl. c. 31,28 (p. 123 en p. 133 Gu. beneden) *comitem* (artem B), *civitatem cell.*; slot c. 16 hindert altijd die corruptie: *sed fama eodem mense extitisse codd.* Ik stel voor *sed iam et* (| am &) c. 30,3 *habuerit de curiis statim codd.*, wat niets beteekent. Uit „*securus*” verkeerd gelezen (*curiis*) en verbeterd *de curiis*. Zoo ook Meiser; c. 32,2 *autem* ten onrechte veranderd in *enim* door B. Rhenanus, want het is hier = *enim*, evenals c. 41,5 *lumen* ten onrechte veranderd werd, want het is hier = *enim*. A B heeft *inde*, dat wel berusten zal op een verkeerd begrepen afkorting. Maar ik moet eindigen. Geen Latinist verzuime den Dialogus eens met dit werk te bestudeeren. Het is tijd en moeite ruimschoots waard. Het boek is opgedragen aan Hermann Diels. Aan Alfred Gudeman „*gratias et gratulationem*”!

Amsterdam.

J. W. Beck.

Colijn van Rijssels, *De Spiegel der Minnen*, met inleiding, aantekeningen en woordenlijst uitgegeven door M. W. Immink. (Utrechtsche bijdragen VIII). Utrecht, A. Oosthoek. 1913. (Utrechtsche diss.).

Reeds alleen daarom zou men ijveren voor het behoud van het instituut der proefschriften, omdat zij zoo vaak min of meer belangrijke werken uit vroeger eeuwen binnen ons bereik en onder onze aandacht brengen, waarvan de drukkosten op andere wijze al zeer moeilijk op te brengen zouden zijn. Dat ik het bijzonder toejuich, dat nu ook aan het inderdaad „meer” belangrijke werk van Colijn van Rijssels het voorrecht van een herdruk is ten deel gevallen, behoef ik nauwelijks te zeggen. Wel moet ik getuigenis afleggen van de wijze waarop Dr. Immink haar taak heeft volbracht, en dat getuigenis kan in het algemeen gunstig zijn. Haar aantekeningen (al is de lijst voor uitbreiding vatbaar) en woordenlijst zijn zorgvuldig bewerkt en in de inleiding is wel het voornaamste van wat er over stuk en schrijver te zeggen valt, bijeengebracht.

Ten aanzien van de woordenlijst zou ik willen opmerken dat mej. Immink wel eens te spoedig haar toevlucht neemt tot een vraagteken, zoowel waar haar eigen verklaring boven allen twijfel verheven is (*coersken*, *corskens*), als waar zij zich niet aan een gissing waagt. Zoo kan „vruecht *brouwen om*” niet anders beteekenen dan vreugde scheppen in; *daecht* zal opdaagt moeten beteekenen; *colorijne* blijkbaar toornig; bij *schijffeling* waren we een stap nader tot de verklaring gekomen, als opgemerkt was dat het voor *schuifeling* staat; *scholen* moet door rijndwang voor *schullen* staan; *tintelleelken* is 't *endelleelken* (zie Mnl. Wdb. op *intelike*, *endeldore* en *teelkijn*), *vernaeyen* beteekent blijkbaar verbergen, verheimelijken; *verstringhen* driemaal ver-

sterken en eenmaal strekken; *vruchten* schijnt een voor de fraaiheid van *vreucht* afgeleid werkwoord in den zin van genieten te zijn, en zou *metter weken* niet binnen de week kunnen beteekenen? Ik geef intusschen deze opmerkingen meer om ook een steentje tot de verklaring van den Spiegel bij te dragen dan als aanmerkingen.

Over den persoon van den dichter heeft mej. Immink geen nieuw licht kunnen doen opgaan — gelijk te vreezen was. Maar ik geloof dat zij verkeerd doet hem van den „amoureuken Colijn Keyart” te scheiden. De argumenten die zij aanvoert hebben m. i. zeer weinig kracht. Het taalverschil is al heel onbeteekenend — het is wel eens grooter in twee handschriften van één werk — en dat „Narcissus ende Echo” en „Leander ende Hero” zoo verre achterstaan bij den „Spiegel der minnen” kan ik niet toegeven. Er is in sommige andere opzichten groot verschil — maar vloeit dit niet reeds vanzelf voort uit de tegenstelling tusschen een mythologisch en een burgerlijk drama? Van „Narcissus ende Echo” zijn de intermezzo's voortreffelijk en „Leander ende Hero” bezit groote dramatische kracht — zou het nu niet zeer vreemd zijn als er ongeveer gelijktijdig te Antwerpen (want waar kan de „Spiegel” anders geschreven zijn?) twee dichters gewerkt hadden, beiden Colijn geheeten en beiden boven hun tijdgenooten uitmuntende? Van overeenstemming in uitdrukkingen en beelden moet men de beteekenis niet overschatten, maar tusschen den „Leander ende Hero” en den „Spiegel” is de overeenstemming al te groot om toevallig of aan navolging toe te schrijven te wezen. Dat „Mars ende Venus” en „Aeneas ende Dido” niet van Colijn zijn is thans ook mijn meening. Het is te hopen dat ook deze vier spelen nog eens een genegen doctorandus vinden.

Leiden.

J. A. N. Knüttel.

Arnold Immessen, Der Sündenfall, mit Einl., Anm. u. Wörterverr. neu hrsgg. v. Fr. Krage. (Germanische Bibliothek, II. Abteilung, 8. Band). Heidelberg, Winter, 1913. (Pr. M. 6.40, geb. M. 7.40).

Het zijn in hoofdzaak twee quaestie's, die met het middelnederduitsche drama samenhangen, dat op grond van een acrostichon aan Arnoldus Immessen toegeschreven en sinds Schönemann's uitgave als „Der Sündenfall” geciteerd wordt: een taal- en een letterkundige. De letterkundige quaestie loopt over de meer of mindere zelfstandigheid en volledigheid van het werk. In den vorm, waarin het drama overgeleverd is, behandelt het de geschiedenis van de schepping der wereld tot de jeugd van Maria, van wie voorspeld wordt, dat zij den troost der menschheid zal baren. Het dramatisch doel is zonder twiifel de verheerlijking der Heilige Maagd; in dit opzicht stemt het dus overeen met de Eerste bliscap van Maria; het omvat echter minder, daar uitsluitend haar allereerste levensjaren behandeld worden. De afsluiting van den „Sündenfall” is niet geheel bevredigend; Creizenach meent dan ook, dat men het „mit dem Teil eines grösseren Spieles” te doen heeft; daarentegen gelooven Schönemann en Krage, die beiden het drama hebben uitgegeven, dat het een afgesloten geheel is. Het manuscript is zonder twiifel volledig: „Et sic est finis per me Johannem bokenem”. Ook lijkt het mij waarschijnlijk, dat het hs. de geheele „Vorlage” omvat:

de slotzang ter eere van het kindeken Maria, „Nu singet myt my, wat juwer is: Sancta maria virgo, succurre miseris” is een formeel begrijpelijke afsluiting. Men kan echter niet zeggen, dat de verheerlijking van Maria voldoende tot haar recht komt en de veronderstelling, dat de dichter het drama op een vroeger punt tot afsluiting heeft gebracht dan de dramatische opzet doet verwachten, is zeker gerechtvaardigd.

De taalkundige quaestie, waartoe „Der Sündenfall” aanleiding geeft, is de bepaling van het dialect. Met stelligheid komt men hier tot het Zuidelijk deel van het Nedersaksisch, nauwkeuriger het zoogenaamde „mik”-gebied tusschen Wezer en Elbe. Twijfelachtig is het echter, waar men binnen dit terrein, dat ongeveer een driehoek omvat, waarvan de hoekpunten in het NW. Hannover, in het ZW. Göttingen en in het NO. Magdeburg zijn, de woonplaats van den dichter heeft te zoeken. De schrijver van het hs., Johannes Bokenem, woonde vermoedelijk in Goslar; men pleegt hem met een zekeren Johann Bokenheim, die in het jaar 1491 aldaar „Altarist to St. Jacob” was, te identificeren. Op grond van de omstandigheid, dat het Wolfenbütteler hs. vermoedelijk te Goslar is ontstaan, heeft men ook het gedicht aldaar gelocaliseerd: „Als Dichter nennt sich ein Arnoldus Immessen, der nicht aus Einbeck, sondern aus Goslar zu sein scheint” (Goedeke, Gr.). Op Einbeck namelijk, de vroegere hoofdstad van het vorstendom Grubenhagen, zouden de plaatsen in het drama kunnen wijzen, waar het Einbecker bier, „eynkes beyr”, geprezen wordt. Schönemann concludeert daaruit, dat de dichter uit Einbeck of uit het bij Einbeck gelegen Immessen geboortig was; zoo ook Damköhler (Ndd. Jb. I, 96) en Sprenger (Ndd. Jb. XVI, 127). Ook Jellinghaus, die in den eersten druk van Paul's Grundriss (II, 426) zich voor Goslar verklaarde, localiseert in den tweeden druk (II, 373) het gedicht „in der Gegend von Einbeck”.

Nu twee jaar geleden verschenen ongeveer gelijktijdig twee dissertatie's, die zich beide met deze quaestie bezighielden: „Wilh. Hohnbaum, Untersuchungen zum 'Wolfenbütteler Sündenfall', Marburg 1912” en „Fr. Krage, Vorarbeiten zu einer Neuausgabe von 'Arnold Immessen, Der Sündenfall', Heidelberg 1912.” Zoowel Hohnbaum als Krage hebben het handschrift met de uitgave van Schönemann vergeleken en leggen het resultaat in een lijst afwijkingen en verbeteringen neer. Beiden geven een grammatica van het dialect van den dichter, voorzoover het hs. daartoe in staat stelt, en trachten op taalkundige gronden de localiseeringsquaestie op te lossen. Hohnbaum komt bij zijn onderzoek van de rijmen er toe, het noordelijk gedeelte van het „mik”-gebied, verder de streek van Halberstadt en Ilsenburg, ook de omgeving van Hildesheim en het „Göttingisch-Grubenhagensche” uit te sluiten en constateert een sterke overeenstemming tusschen de dialecteigenaardigheden in het Wolfenbütteler hs. met een reeks van Goslarsche oorkonden uit de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw. Hij concludeert: „in der Tat ist Goslar als die Heimat des 'Sündenfall' anzusehen” en motiveert deze gevolgtrekking ook daarmee, dat de schrijver van het hs., met wiens taal volgens Hohnbaum het dialect van den dichter overeenkwam, te Goslar woonde. Krage gaat bij het dialect-onderzoek minder in detail; zijn algemeene conclusie,

die op vergelijking van de taal in den „Sündenfall” met die in oorkonden van Göttingen, Einbeck, Alfeld, Goslar en Hildesheim berust: „Arnolds Sprache weicht von der Sprache der Urkunden dieser Gegenden im allgemeinen nicht ab”, wordt door hem naar aanleiding van vergelijkingen meest op semasiologisch gebied verscherpt: „Ich bin der Meinung, dass Arnold aus dem Göttingisch-Grubenhagenschen stammt.”

De oude tegenstelling tusschen het gebied van Goslar en de streek om Einbeck blijft dus gehandhaafd. Het dialectonderzoek alleen zal ook geen afdoende beslissing geven; het zeer systematische onderzoek van Hohnbaum is meer overtuigend voor de taal van het hs. dan voor het dialect van den dichter; het idiomatisch betoog van Krage is uiteraard nog minder klemmend. In dit stadium is een oorkonde van belang, waarop door Krage de aandacht gevestigd wordt. Blijkens het door Theele uitgegeven „Urkundenbuch zur Geschichte der Nicolaikirche zu Alfeld” bevestigde de raad der stad Alfeld op 10 November 1486, dat „de olderlude” van den „ersamen hern Arnde van Ymessen” de som van „verde halve mark” ontvangen hebben. Krage meent, dat „her” er op wijst, dat genoemde Arnd van Ymessen een geestelijke was; dat de dichter van den „Sündenfall” tot den geestelijken stand behoorde, is nauwelijks twijfelachtig. In verband met zijn uiteenzettingen over het dialect van den dichter komt hij tot de gevolgtrekking, dat deze Arnd van Ymessen vermoedelijk de dichter van den „Sündenfall” is.

Meer dan een hypothese is deze gevolgtrekking niet. Met het oog op de combinatie Alfeld-Einbeck zou ik er nog op willen wijzen, dat de eigennamen, die in het hs. vermeld worden: Immessen, de dichter, Johannes Bokenem, de afschrijver, en Hinricus Bokenum, „possessor huius libri”, met Alfeld als geographisch middelpunt in verband gebracht kunnen worden. Van de plaatsnamen, die aanleiding voor den naam of de aanduiding van den dichter konden zijn, komt uitsluitend — ook volgens Hohnbaum — Imsen, Kreis Alfeld, in aanmerking. De conclusie, welke Hohnbaum daarmee verbindt, dat Arnoldus zijn drama niet in een plaats zou gedicht hebben, waar aan een opvoering niet kon gedacht worden, behoeft geenszins uit te sluiten, dat Arnold door geboorte of afkomst met Imsen, Kr. Alfeld, in betrekking stond. Ook de namen van den bezitter van het Wolfenbütteler hs. en van den afschrijver zijn als geographische naam (Bockenem) in de buurt van Alfeld te vinden. Voegt men daarbij de drie keer voorkomende vermelding van het Einbecker bier, die, al wijst ze ook niet juist op Einbeck, toch wel op groote belangstelling en misschien goede buurschap wijst, dan verhoogt dit alles te zamen zeker de aantrekkelijkheid van de localiseering van het gedicht te Alfeld.

Krage's dissertatie presenteerde zich als „Vorarbeiten zu einer Neuausgabe”. Deze nieuwe uitgave is inmiddels in de „Untersuchungen und Texte” van Streitberg's „Germanische Bibliothek” verschenen. Zij is de aanleiding tot deze bespreking. Behalve de reeds genoemde deelen van de voorafgegane dissertatie bevat het handige boekje honderddertig bladzijden tekst, tien bladzijden opmerkingen en een twintig bladzijden vocabularium. Voor een nieuwe uitgaaf bestond na de vele verbeteringen van Schönemann's

tekst, die wij aan Sprenger, Walther en Damköhler te danken hebben, wel aanleiding; van Hohnbaum's dissertatie heeft de schrijver, voorzover ik kon na-gaan, slechts in enkele noten gebruik kunnen maken. De „Anmerkungen” en het „Wörterverzeichnis” voldoen naar het mij voorkomt aan de te stellen eischen; bij verschillende woorden zou het intusschen dienstig geweest zijn, meer dan de schrijver doet, verwante dialecten, vooral het middelnederlandsch, verklarend te citeeren.

Immessen's „Sündenfall” heeft voor de Nederlandsche letterkunde in het bijzonder beteekenis door den samenhang van dit drama met „Dboec van den houte”. Van deze mnl. kruishoutlegende, die in het Zutphensch-Groninger hs. het opschrift „Van den drie gaerden”, elders echter den titel „Boeck van den houte” draagt en op grond van het opschrift in het Hulthemsche hs. en den titel van vijftiende- en zestiende-eeuwsche drukken als „Dboec van den houte” door Tideman — ten onrechte onder Maerlant's naam — uitgegeven werd, bestaan verschillende nederduitsche bewerkingen. De „Bruderschaft des Heiligen Leichnams zu St. Johannes” te Hamburg, in de literatuur bekend als „die Flanderfahrer”, stelde omstreeks het jaar vijftienhonderd een bundel van zeven gedichten, het „Hartebok”, samen, waarvan het tweede „Van deme Holte des hilligen Cruzes” een vertaling van „Dboec van den houte” is. In zijn bovengeciteerde uitgave heeft Tideman dit gedicht als bijlage B opgenomen; daar het hs. van het „Hartebok” toen zoek geraakt was, gaf hij den tekst naar de „Hamburgische Kirchengeschichte” van Staphorst; nadat echter Lappenberg in het jaar 1847 zoo gelukkig geweest was, het origineel terug te vinden, was Schröder in staat, een betere uitgave voor te bereiden, die in het jaar 1869 te Erlangen verscheen. Vergelijkt men deze mnd. bewerking met het origineel, dan blijkt, dat de „Vorlage” voor het mnd. gedicht geen van de bekende hss. van „Dboec” — het Zutphensche (S), het Hulthemsche (H), het thans in de Un. Bibl. te Utrecht, vroeger in het „Provinciaal Archief” aldaar bewaarde hs. (U), de „Düsseldorfer fragmenten” — is, terwijl aan den anderen kant het „Hartebok”-hs. niet als de oorspronkelijke nd. redactie is te aanvaarden. — Een tweede nd. bewerking van „Dboec van den houte”, die in het „Hamburger Conventhandschrift”, werd eenige jaren na Schröder's uitgave „Van deme Holte des hilligen Cruzes” ontdekt en door Schröder in den tweeden jaargang van de *Niederd. Jahrb. gepubliceerd*. Beide redactie's hebben zooveel punten van overeenkomst, dat men niet van twee vertalingen, maar van twee redactie's van één vertaling moet spreken, waarvan het „Convenths.” nader bij het origineel staat dan het „Hartebok.” Wat de verhouding van de Nederlandsche hss. tot deze vertaling betreft, schijnt de conclusie gerechtvaardigd, dat het hs. S en de daarmee nauw verwante „Düsseld. fragm.” dichter bij het prototype van de mnd. gedichten staan dan de hss. H en U. Men zou daarin, in afwijking van Tideman's meening, een steun voor de meerderwaardigheid van het Groningsch-Zutphensche hs. kunnen zien. — In de derde plaats komt een episode uit den „Sündenfall” als mnd. bewerking van een deel van „Dboec” in aanmerking: de schildering van Adam's laatste levensdagen en Seth's zending naar het Paradijs is door Immessen

gebruikt voor zijn zevende groep van tooneelen, de gesprekken tusschen Adam en Seth, Seth en „Cherubin”, en Seth en Adam. Het verhaal van Seth's zending naar het Paradijs was natuurlijk niet zonder wijzigingen voor den dialoogvorm pasklaar; Arnold sluit zich echter over het algemeen nauw bij zijn „Vorlage” aan en geeft blijk van handigheid in het dramatiseren. Van philologisch standpunt is de vraag van belang, of zich laat nagaan, welke deze „Vorlage” geweest is. Schönemann meent, dat hij het „Hartebok der Flanderfahrer” gebruikt heeft; „doch sind die Verse in Arnolds Schauspiel weit besser und geläufiger als dort.” Krage heeft ook dit punt onderzocht; hij komt tot het resultaat, dat de dichter van den „Sündenfall” een onbekend middelnederlandsch hs. gebruikt heeft, dat zoowel met het hs. S als met den druk „Antwerpen 1546” (door Tideman A genoemd) nauwe verwantschap vertoont. — Voorzooover het betoog van Krage zich tegen de bewering van Schönemann richt, als zou Arnold eenvoudig het „Hartebok” gebruikt hebben, schijnt mij zijn bewijsvoering alleszins overtuigend. Met betrekking tot sommige details moet ik echter een opmerking maken. Van belang voor de verhouding der verschillende redactie's zijn de namen der paradijsrivieren en der omstroomde landen („Dboec” 139 vlgg.), o. a. *Auelat* (S), *Emelat* (H), *Eiulat* (U), *eylant* (A), *engelant* („Hartebok”), *Enbat* („Convenths.”), *emmelat* (Immessen). Zonder twijfel gaan al deze vormen terug op *evilat* (vgl. Genesis 2 vs. 11: „Hevilath”). Nadat Krage dit geconstateerd heeft, vervolgt hij: „Nur U scheint das Richtige zu haben. *Eiulat* hat Tideman wahrscheinlich verlesen aus *Emlat*, indem er den i-Punkt falsch ergänzt hat” De veronderstelling, dat Tideman verkeerd gelezen heeft, is onjuist: het Utrechtsche hs., dat ik ten opzichte van de belangrijkste plaatsen met het Groningsch-Zutphensche heb kunnen vergelijken, heeft inderdaad *eiulat*, dat Tideman dan ook met recht heeft laten staan, al ligt de conjectuur van een verdwaalde stip op de i — echter liever *euilat* dan *emlat* — zeer voor de hand. De bewijskracht van deze plaats richt zich naar mij voorkomt uitsluitend tegen de hypothese-Schönemann. — Naar aanleiding van „Dboec” vs. 59 en 60, waar H, U en A in vrij nauwkeurige overeenstemming hebben: *Die mi God selve behiet / Doe men mi van daer verstiet*, terwijl S heeft: *Die mi God zelue dede belouen / Doe ic van danen wart gescrouen*, zegt Krage, dat de mnl. redactie's een aanwijzing zijn, „dass Arnold Dboec und nicht das Hartebok benutzt hat.” Deze conclusie zou slechts dan bewijskracht hebben, als *beslöt*: *gestöt* meer met *behiel*: *verstiet* dan met *untheit*: *vorsteil* overeenkwam; bovendien mag deze conclusie niet losgemaakt worden van een beschouwing van regel 117 en 118, waar dezelfde gedachte in de verschillende redactie's weer verschillend wordt weergegeven. — Hetzelfde bezwaar, dat Krage zijn gevolgtrekkingen uit een gedeelte van het materiaal trekt, terwijl hem uitgebreider stof tot vergelijking ten dienste stond, heb ik ten opzichte van *D'olie der ontfermenissen* (p. 61), waar naast „Dboec” vs. 116 en 199 ook vs. 58 van belang is; de Deutsche redactie's hebben daarvoor, onderling overeenstemmend, éénmaal *oly des entfermenissen* resp. *entfarmerissen* en tweemaal *oly der barmherticheyt* resp. *barmharticheyt*. — Te gemakke-

lijk concludeert Krage (p. 61), dat Arnold en „Hartebok” onafhankelijk van elkander *sloech neder* in *sloch up* („Dboec” 165, „Hartebok” 169) „verbessern”; in verband met de vertalingen voor *ghesien* („Dboec” vs. 158; „Hartebok” en „Sündenfall”: *vornomen*; Krage p. 62), voor *becopen* („Dboec” vs. 195; „Hartebok” en „Sündenfall”: *wedder kopen*; Krage p. 62) en voor „*entfermenissen*” zou hij dan tot de conclusie hebben moeten komen, dat tusschen „Hartebok” en „Sündenfall” te veel opvallende punten van overeenkomst bestaan, om die eenvoudig als toevallige overeenstemmingen te kunnen beschouwen. — Deze opmerkingen zijn uiteraard niet in staat, Krage's betoog geheel te ontzenuwen; evenmin als bij zoo gecompliceerde verhoudingen aan één detailconclusie op zich zelf bewijskracht mag worden toegekend, evenmin wordt door de bestrijding van één detailconclusie het betoog vernietigd. Het is het overzicht over de elkander gedeeltelijk tegensprekende tekstcritische verschijnselen, dat in het gunstigste geval een algemeene conclusie mogelijk maakt. Deze algemeene conclusie kan zeker luiden: Immessen's tekst wordt door het „Hartebok” alleen niet voldoende verklaard. Maar ik moet er tegenoverstellen: Immessen's tekst wordt bij geheele uitsluiting van het „Hartebok” evenmin voldoende verklaard.

Hiermee is het probleem natuurlijk geenszins opgelost. De samenhang van de acht in aanmerking komende redactie's is zoo gecompliceerd, dat tusschen geen twee er van onmiddellijke verwantschap is aan te nemen; tusschen de twee meest verwante redactie's moet telkens minstens één schakel uitgevallen zijn; het is dus a priori uitgesloten, de verwantschapsgraden tusschen alle acht redactie's nauwkeurig te bepalen. Nu rijst echter een concrete en in verschillend opzicht belangwekkende vraag: hoe vaak is een mnl. hs. van „Dboec” voorzooover wij kunnen nagaan in het nd. vertaald? Is het verband tusschen de drie nd. redactie's zoo nauw, dat men daarin secundaire varianten van één mnl. bewerking heeft te zien? Of zijn de afwijkingen tusschen de drie mnd. redactie's in verband met punten van overeenstemming in verschillende mnl. hss. en drukken zoo evident, dat drie zelfstandige vertalingen moeten worden aangenomen? Of zijn er aarwijzingen, dat twee van de mnd. redactie's op één bewerking teruggaan, terwijl de derde een zelfstandige bewerking vertegenwoordigt? Of eindelijk moet worden aangenomen, dat er geleidelijke inwerking van het mnd. op mnl. redactie's heeft plaats gehad? Met zekerheid kan men concluderen, dat twee van de drie mnd. bewerkingen, nl. „Hartebok” en „Convenths.”, op één vertaling van het origineel teruggaan. Het lijkt mij echter aannemelijk dat alle drie nd. bewerkingen op één prototype teruggevoerd kunnen worden, vooral, wanneer men bedenkt, dat zoo'n nd. bewerking van een nl. verhaal, als het verder werd afgeschreven, allengs een zuiverder Duitschen vorm zal hebben gekregen. Het is immers even goed mogelijk, dat veranderingen als van *fontaine* in *borne*, van *bekopen* in *wedder kopen*, van *gherde* in *rode*, *ris* of *homeken*, van *gave* in *gnade* als secundaire wijzigingen in een in hoofdzaak mnd. redactie te verklaren zijn, als dat men aanneemt, dat uitsluitend een vertaler hier een ander woord zou kunnen gebruiken. Het betreft hier zoo diffuse grenzen, dat het begrip vertalen niet te absoluut mag worden opgevat.

De nieuwe uitgave van Immessen's „Sündenfall", waarmee Krage ook aan onze letterkunde een dienst heeft bewezen, geeft aanleiding tot de vraag, of niet ook voor een nieuwe uitgave van „Dboec van den houte", zich mede uitstrekkende over de mnd. bewerkingen van dit gedicht, de tijd gekomen is. Zij zou misschien tot een meer volledige oplossing van de quaestie's, die k in het bovenstaande aangeroerd heb, kunnen leiden.

Amsterdam.

J. H. Scholte.

A. Dupouy, *France et Allemagne*. (Littératures comparées). Paris, Delaplane. 1913. (Pr. fr. 3.50).

Le livre de M. D. apporte une contribution intéressante à ce chapitre de la littérature destiné à prendre de plus en plus d'ampleur qui s'appelle la critique comparée. Les travaux publiés dans ce domaine ont déjà fourni matière à l'Essai bibliographique de Betz dont la 2e édition publiée par Baldensperger compte 5969 n^{os}. Devant ce chiffre imposant il serait naïf de continuer à se demander si ces recherches ne sont pas condamnées à la stérilité. Les pages lumineuses de M. Texte préfaçant cette 2e édition en démontrent du reste la légitimité et l'utilité.

Le patriotisme le plus susceptible aurait tort de s'inquiéter. Toute littérature passe successivement par des périodes de concentration et par des périodes d'expansion. Tour à tour elle se replie sur elle-même (ainsi la France classique, l'Allemagne du Sturm und Drang, l'Angleterre du 18e s^e), et se rapproche du monde pensant (la France romantique, l'Allemagne du 17e s^e et du commencement du 18e, etc.): c'est là une loi du développement moral des nations comme des individus. En fait, le contact d'une nation avec les nations voisines ne produit pas nécessairement un abaissement de son originalité. Il y a des imitations fécondes et il y a des réactions salutaires. Gaston Paris, a dit excellemment:

„C'est prouver sa jeunesse et sa force, que de faire „connaître et de comprendre tout ce qui se fait „de grand, de beau, de neuf en dehors de ses „frontières, de s'en servir, sans l'imiter, de l'assimiler, de le transformer suivant sa nature propre, „de conserver sa personnalité en l'élargissant et „d'être ainsi toujours la même et toujours changeante, toujours nationale et toujours européenne."

Nous voilà tout à fait à l'aise pour parcourir le livre très documenté de M. D.

Pour les relations franco-allemandes, nous avons déjà comme travaux d'ensemble, le livre en allemand de Th. Süpfle — qui n'envisage qu'une moitié du problème — et celui en français de Virgile Rossel, tous deux intéressants, mais surtout pour les 17e et 18e siècles. M. D. franchit 12 siècles en 2 chapitres et consacre les 9 chapitres restants au Romantisme et à la période contemporaine.

L'écueil à éviter était ou d'être incomplet ou de se laisser écraser par la masse de faits, de noms et d'oeuvres que M. D. a fait entrer dans son livre avec une parfaite aisance et sans jamais donner au lecteur une impression de sécheresse ou de lourdeur. Chacun de ses chapitres, subdivisés eux-mêmes en §§ très nets, forme comme un tout grâce à l'étiquette précise sous laquelle il les classe (e. a. l'Allemagne de Mme de Staël, chp. 3;

Henri Heine et la Jeune Allemagne, chp. 7; Philosophie, philologie: Taine et Renan, chp. 9). Mais un lien solide et une grande unité de vues réunit les 11 chapitres et le style alerte et les rapprochements suggestifs font lire d'affilée ces 250 pages comme on lirait une oeuvre d'imagination. C'est à une 2ème lecture, que l'on s'aperçoit en outre combien l'oeuvre est mûrie, pondérée et solidement bâtie.

La recherche des influences réciproques des littératures de deux nations éveille fatalement l'image d'une balance: dans l'un des plateaux, influence allemande; dans l'autre, influence française. M. D. montre partout dans son livre une louable impartialité et on ne peut l'accuser, si l'un des plateaux entraîne parfois l'autre, d'avoir donné un coup de pince. Ses conclusions passablement sceptiques et quelques phrases éparses dans son livre sur l'importance réelle à accorder à ces problèmes de critique comparée sont un sûr garant de son objectivisme, comme on dirait de l'autre côté du Rhin. C'est, page 47, ce passage:

„Les Français de la Révolution accaparaient Schiller „et Klopstock et leur faisaient l'honneur de les déclarer „Français. Eux ils accaparent Mme de Staël et lui „font l'honneur de la traiter d'Allemande, peut „être pourrait-on voir là un indice de la peine que les „littératures nationales ont à se pénétrer mutuellement. Et, dans sa conclusion, M. D. n'est pas éloigné de faire sienne cette phrase de Quinet, un Quinet désabusé pour qui l'Allemagne commença par être une vocation. Il croyait, comme M. de Staël, à l'unité de l'esprit humain. Or, il n'en a pas moins été frappé des „différences profondes" qui demeurent entre la France et l'Allemagne. C'est de lui qu'est ce mot incisif et si généralement juste: „Un perpétuel anachronisme les sépare." Mais oui! L'insurrection littéraire du Sturm und Drang, par exemple, nous l'avons refaite en 1830, et notre vrai romantisme à nous, celui qui répond le mieux au romantisme d'Iéna et de Berlin, ça été notre symbolisme (p. 251). Et un peu plus haut (p. 236): tandis que la France wagnérisait, Zola et le naturalisme étaient en train de conquérir l'Allemagne. La conquête commence exactement aux mêmes dates, après 1880. Et c'est le recommencement de ce qui s'était passé de 1820 à 1830: la France demandant à l'Allemagne du spiritualisme et encore du spiritualisme, l'Allemagne demandant à la France du positivisme et du réalisme.

Cette influence à longue portée ou ce chassé croisé d'influences a causé les malentendus les plus tragiques. Notre enquête trop tôt close sur les goûts et les aspirations de nos voisins fait que nous ne connaissons jamais qu'une Allemagne qui a partiellement cessé d'être la véritable Allemagne. C'est ainsi que nous avons vécu plus d'un demi-siècle sur l'Allemagne de Mme de Staël. Ni les avertissements de Quinet, ni ceux de Michelet, ni ceux de Heine même n'y ont rien fait: 1870 a été pour la masse des Français la révélation d'une Allemagne totalement insoupçonnée. Elle était demeurée, dans la pensée française, le pays de l'idéal, de la mysticité et du symbole. Notre générosité et notre esprit de classement, qui est parfois un esprit de paresse, se complaisaient dans cet aimable songe, dit M. D. (p. 220)

La faute en était aussi un peu aux voyageurs et aux enquêteurs. „En un mois, dit Michelet en 1842, j'ai

„coupé un morceau dans l'Allemagne ; j'ai touché „toutes ses électricités du sud-ouest, Rhin, Bavière, „Souabe. Mais combien j'ai plus encore développé la mienne. Combien j'ai voyagé en Jules Miche- „let plus qu'en Allemagne.” Hum ! ce sont là de mauvaises dispositions pour bien voir.” De ce côté disait-il sitôt le Rhin franchi, l'esprit militaire diminue visiblement.” Evidemment il voyait ce qu'il voulait voir, une Allemagne idéale, transcendante. Et la guerre franco-allemande ne le rendit point renégat. Dans son manifeste aux nations en faveur de la patrie mutilée : *la France devant l'Europe*, il se borna à distinguer deux Allemagnes. Il y a bien quelque contradiction, après cela, à écrire au seuil de son Histoire du XIXe se. que l'Allemagne est morte en sa victoire même, au sépulcre de fer où „la Prusse l'a inhumée.”

Le songe de Quinet fut encore plus enivrant mais moins durable. A Heidelberg où il étudia deux ans tout le ravit. Mais lorsqu'il le revit quelques années après, il fut blessé d'un positivisme inattendu qu'il sent partout et il exhala ses premiers mécomptes d'observateur. En une page étrangement prophétique, dit M. D., datée d'octobre 1831, il signale à ses compatriotes engoués de l'aérienne Allemagne la transformation qui s'opère dans leur pays de prédilection, le passage des idées aux faits sous la dictature de la Prusse, la poursuite de l'unité germanique au profit de ce peuple „avide et dressé aux affaires, et la sourde ruée teutone „au meurtre du vieux royaume de France.”

Son dernier mea culpa, d'une particulière véhémence, il l'a intitulé la teutomanie. Il date de 1842 ; il est donc à peine postérieur au voyage de Michelet en Allemagne. Une fois de plus Quinet y proteste contre „nos poètes, nos critiques, nos publicistes” qui s'obstinent à entonner l'éloge de la sentimentalité, de la blonde bonhomie, de la prude humilité de leurs confrères d'Outre Rhin. Ces confrères sont infectés d'un chauvinisme incurable. Les journaux allemands „ont liberté de tout faire, „inventer, imaginer sur la France”.

Quinet prêcha dans le désert.

Heine, pas plus que Quinet ne réussit à réformer l'opinion des Français. Vainement invitait-il la France à se défier des kantians, des fichtéens, des hégéliens, et prédisait-il un drame allemand auprès duquel notre Révolution ne serait qu'une „innocente idylle.” Mais non : le pays des idylles, c'était sans contredit l'Allemagne. Pouvait-on le prendre au sérieux quand il nous disait : „Prenez garde, on ne vous aime pas en Allemagne” et qu'il nous engageait, devant la perspective d'une Allemagne libre et enivrée de sa liberté neuve, à garder la cuirasse, le casque et la lance, comme „la déesse de la sagesse” ?

Il ne réussit qu'à se faire méconnaître pas ses compatriotes et c'est une erreur à ajouter à la liste des malentendus, car Heine, qui a en lui du français, nous échappe à moitié par ce qu'il a d'essentiel et de plus prestigieux : la poésie. Il l'a senti mieux que personne, dit M. D. (p. 145) deux ans avant de mourir, il écrivait dans ses *Aveux* : „Le tailleur de pierre qui ornera le lieu de „notre dernier sommeil y gravera ces mots : Ici repose un poète allemand. Sa manière, dans la satire comme dans le lyrisme, sent l'étranger. Il se définissait „un rossignol allemand niché dans la perruque de Voltaire.”

C'est bien à tort que les Allemands ont condamné et condamnent encore son âme à l'exil. Beaucoup pourtant se reconnaissent en lui et vont en pèlerinage au cimetière Montmartre, à Paris, où est sa tombe que j'ai vue l'an dernier couverte de cartes de visite fraîchement déposées et portant des noms allemands. On se méfie de lui parce qu'il n'a pas été un gallophage, pas même un nationaliste (le mot est de lui). Mais il a été patriote. Sans cela il n'eût pas connu le mot exil qu'il a tant et si âprement commenté, dit M. D. Seulement ce qu'il n'aime pas dans le patriotisme allemand, c'est qu'il consiste trop dans „la haine contre la France.”

Ce semble être une fatalité pour les Allemands de tenir maladroitement rancune à ceux de leurs grands hommes qui les ont fustigés. Nous tombons dans la même erreur psychologique lorsque nous citons avec une patriotique complaisance la critique acerbe de ces grands hommes à l'adresse de leur pays. On a dit de l'Ecclesiaste qu'il avait dû bien aimer les femmes, car il disait d'elles beaucoup de mal. On peut en dire autant, nous l'avons vu, de Quinet à l'occasion de l'Allemagne, et de Heine, et autant également de Schopenhauer et de Nietzsche, ces contempteurs de l'âme et du caractère allemands.

C'est un même sentiment de patriotisme inintelligent qui fait nier par les Allemands ce que Schopenhauer avait lui-même de bonne grâce, à savoir qu'après Kant, Helvétius et Cabanis avaient fait époque dans sa vie. Il lisait assidûment nos moralistes, La Rochefoucault, La Bruyère, Vauvenargues, et surtout Chamfort, dont il a la phrase incisive. N'allons pas en faire pour cela un compatriote, nous nous tromperions à notre tour. Croyons simplement que c'est un de ces génies universels que des frontières ne sauraient contenir. Nietzsche, en se donnant à mainte reprise pour „bon Européen” s'est rangé lui-même dans la tradition cosmopolite des maîtres de la pensée et de l'art allemand, celle de Goethe, de Hegel, de Heine, de ceux-là que la France avait le plus délibérément adoptés, qui étaient entrés le plus et le mieux dans la substance de l'esprit français (p. 241).

Pour Nietzsche, sa critique acerbe et inlassable de l'esprit allemand ne lui servit pas peu de passeport, après 1870. Absence de vraie culture, surdité esthétique, voilà ce que reproche à ses compatriotes, avec une terrible joie d'observateur, l'auteur des *Considérations inactuelles*. Mais ce sont là querelles d'amant, et ceux qui ont aimé en Nietzsche le démolisseur seulement n'ont pas compris à quel degré son influence a été précieuse sur ses vrais disciples en France, parce que la source en était une pure tradition française rajeunie par une sensibilité étrangère. Selon Nietzsche en effet, trois supériorités au moins appartiennent encore à la France et suffisent à assurer l'hégémonie de sa culture : l'amour désintéressé de la forme, le plaisir de l'observation psychologique et la synthèse presque achevée, au fond de l'âme française, du Nord et du Midi. Aussi malmène-t-il fort, rappelle M. D. p. 241, les écrivains français qui auraient entraîné l'esprit français hors de sa nature et de sa tradition : J. J. Rousseau et George Sand, tous deux quelque peu allemands „dans le plus mauvais sens du mot”, Victor Hugo, ou „le phare au bord de la mer du non sens”, et même Renan, dont la grâce séduisante, mais qui

énerve", est une calamité de plus pour la pauvre France, malade dans sa volonté." Ah! le clairvoyant censeur, et qu'il vaut mieux écouter ces voyants de génie que de se livrer au jeu décevant et peu philosophique de marquer les coups donnés et reçus dans les querelles littéraires entre nations. Nietzsche ne s'est pas fait faute de choisir ses guides dans les deux pays. Ceux qu'il aime en France, ce sont nos clairs artistes, nos moralistes, et tout proches de lui un Taine, un Stendhal.

Admirable échange et pourquoi les Allemands ne reconnaissent-ils pas avec Goethe que la littérature européenne a autant droit à l'existence que telle littérature nationale. Voici un Stendhal qui prend comme pseudonyme le nom de la petite ville où est né Winckelmann et qui ajoute même un h pour le mieux germaniser sans doute, et qui plus tard demandait pour seule épithète: Arrigo Beyle, Milanese. Cesse-t-il pour ces „affinités électives „d'être Français? A d'autres.

De même pour Nietzsche. M. D. note que son Origine de la tragédie est de trois ans postérieure au Sentiment religieux en Grèce, de Jules Girard, lequel d'ailleurs est largement tributaire de la critique allemande. Il est une autre influence profonde et indéniable que M. D. aurait pu signaler également: celle de notre philosophe Guyau, qui a été mise en relief par le livre de M. Fouillée: Nietzsche et l'Immoralisme. „Sans le savoir, dit M. Fouillée dans un avant „propos, Nietzsche, Guyau et moi-même nous avons „vécu tous les trois en même temps à Nice et à Menton. Guyau n'eut pas la moindre connaissance du „nom et des écrits de Nietzsche; Nietzsche au contraire, connu l'Esquisse d'une morale sans „obligation ni sanction et l'Irréligion de „l'avenir. Ses exemplaires sont couverts de notes „marginales, de traits, de points d'exclamation, de „marques d'approbation ou d'improbation. Ces notes „indiquent de la part de Nietzsche, une réelle sympathie pour Guyau et une très profonde estime, qui „va jusqu'à l'admiration."

Après 1870, les penseurs et les écrivains français se scindèrent nettement dans leur attitude vis à vis de l'Allemagne. Les uns observèrent un distinguo utile: tout en condamnant avec force l'Allemagne militaire et prussienne le peuple de „pantins pédants" que Heine, dans *Germania* flagellait de son ironie et que Quinet avait montré prêt „au meurtre du vieux royaume de France", ils continuèrent leur admiration à l'Allemagne de la pensée, de la science et des grands génies désintéressés qui avaient fécondé l'esprit humain. D'autres furent plus simplistes, comme Nisard qui disait en séance académique: „entre peuples „civilisés on échange avec profit réciproque les marchandises, les industries, les découvertes de la science „et de l'érudition, les armes de guerre; on n'échange „pas les choses de l'esprit et de l'art sans pertes pour „chacun."

L'esprit humain exigerait-il vraiment ce régime de protectionnisme littéraire? M. D. est pour le libre échange „L'image que se font deux littératures l'une „de l'autre les aide à développer leurs propres puissances sous une désignation étrangère, à trouver „en elles mêmes ce qu'elles cherchent ailleurs et à

„jouer respectivement le rôle qui leur revient dans le „monde."

Ce sont les dernières lignes de son livre.

M. D. les écrivait à Remis, en 1913.

Quel est en 1915, et quel sera dans un avenir prochain le parti que prendront les écrivains français? La question est pressante et ne peut laisser personne indifférent. Les deux professeurs de Berne et de Genève, M. M. Herberlin et de Reynold, en ont jugé ainsi, qui viennent de fonder une Revue des nations afin d'amener un rapprochement intellectuel entre les nations belligérantes.

Dans la Revue de Paris du 1er avril, M. M. Lanson et Lavissee exposent les motifs moraux qui les empêcheront — momentanément, ils l'espèrent, mais cela dépendra de l'Allemagne — de collaborer à cette Revue. M. Lavissee fait précéder son Non Possumus de ces lignes: „Après la guerre de 1870, l'historien allemand „Sybel publia dans une revue un article intitulé: „Ce que nous pouvons apprendre des français, où il nous „reconnaissait de sérieuses qualités. Sybel croyait que „la collaboration des esprits dissemblables de l'Allemagne et de la France serait utile à l'humanité. Il „avait raison.

„Après la guerre de 1914, il faudra que nous reconnaissions ce que nous pouvons apprendre des Allemands. De cette constatation résultera la nécessité „de continuer les relations intellectuelles."

Le point de vue intellectuel reste donc intact et nous pouvons, nous devons, pour pénible ou héroïque que ce soit, continuer de souscrire aux conclusions du livre de M. Dupouy.

Amsterdam.

E. Boulan.

P. Kalkoff, *Die Entstehung des Wormser Edikts*. Eine Geschichte des Wormser Reichstags vom Standpunkt der lutherischen Frage. Leipzig. M. Heinsius Nachf. 1913. (Pr. M. 7.50).

Kalkoff, die reeds meer dan eene zeer belangrijke bijdrage heeft geleverd tot kennis van de geschiedenis van de eerste tijden der Reformatie, welke licht heeft gebracht in wat tot nu toe niet opgehelderd was — en ik denk bijv. aan de voor ons land zoo belangrijke studie over „die Anfänge der Gegenreformation in den Niederlanden," Halle 1903 — en die op dit terrein autoriteit is als niemand anders, heeft ook door zijn studie over het ontstaan van het Wormser Edikt ons zeer aan zich verplicht. Het is 'n allerbelangrijkste studie, omdat zij ons zooveel ontsluit van wat achter de schermen plaats had en ons 'n blik doet slaan in het bedenkelijke optreden van den pauselijken nuntius Aleander. Luther was naar Worms geroepen om zich daar te verantwoorden. Dat dit geschiedde, was een gevolg van het optreden van Frederik den Wijze, van diplomatieke overwegingen, van consiliarische stroomingen in 's keizers omgeving, enz., maar was niet in den geest van Aleander die hem ongehoord had willen doen veroordeelen. Luther mag in Worms alles „christelijk" herroepen, maar dat doet hij niet, „nisi convictus testimoniis scripturarum aut ratione evidente". Ook de commissie, die met hem overleg zou plegen, bereikt haar doel niet. Hij moet 26 April vertrekken, zonder dat de rijksban over hem is uitgesproken. Aleander had reeds lang

een ontwerp hiervoor gereed. Het lag niet aan hem, dat niet reeds met nieuwjaar 1521 aan het Duitsche volk een edict tegen de ketterijen en de ketters als nieuwjaarsgeschenk was gegeven. Hij had er genoeg voor gewerkt. En nu verhaalt ons Kalkoff met een akribie, die bewonderenswaard is, steunend op de kennis van gegevens aan brieven, akten enz. ontleend, hoe Aleander ten slotte toch zijn doel bereikt, zoodat 25 Mei „nach der Stände einhellichem Rat” het Wormser edict wordt afgekondigd (gedateerd 8 Mei). Het is echter niet arbeid van de Rijksstanden, het is een product van den nuntius. „Seine Entstehungsgeschichte ist eine ununterbrochene Kette der schmachlichsten Ränke, bei denen alle Künste der Fälschung und Verleumdung, der Verstellung und Ueberrumpelung, der Bestechung und Beschmeichlung aufgeboden wurden”. Dat dit edict weinig heeft uitgewerkt is niet de schuld van Aleander, maar van omstandigheden, die hij niet in zijn hand had, ook al was hij nog zoo handig.

Zeër tot mijn spijt is de aankondiging van dit interessante werk door persoonlijke omstandigheden vertraagd; ik ben echter dankbaar er nog de aandacht op te mogen vestigen, want niemand, die den tijd om 1521 wil verstaan, kan zonder schade aan dit boek voorbijgaan.

Bussum.

J. W. Pont.

Kerkhistorische Opstellen van het Gezelschap S. S. S., Nieuwe Bundel. 's-Gravenhage. Nijhoff. 1914. (I 2. —).

Een halve eeuw geleden hield de bekende kerkhistoricus Prof. W. Moll eenige jaren achtereen een privatisimum met meergevorderde studenten. In die avond-samenkomsten brachten zij kerkgeschiedkundige opstellen ter tafel, waaraan zij, op aanwijzing en voorlichting van den voortreffelijken hoogleeraar, hunne beste krachten hadden besteed. En jaar aan jaar vonden deze studies opname in den „Kalender voor de Protestanten in Nederland.”

Op dien zelfden voet richtte ook de Leidsche hoogleeraar Dr. F. Pijper het gezelschap S. S. S. op, dat een aantal zijner leerlingen te zijnen huize bijeenbrengt, ter beoefening der kerkhistorische wetenschap. Als de vrucht hunner studies, waaraan ook de hoogleeraaren bijdrage van zijn hand toevoegde, verscheen reeds in 1906 een bundel „Historische opstellen uit den Hervormingstijd”, en zag dezer dagen een nieuwe bundel „Kerkhistorische opstellen” het licht. Wat Prof. Pijper langs dezen weg doet om den zin voor de beoefening der kerkgeschiedenis op te wekken en toekomstige kerkhistorici te kweeken, kan niet genoeg op prijs gesteld worden, en wat zijne leerlingen in dezen en den vorigen bundel op dat gebied hebben gepresteerd verdient allen lof.

Op dien nieuwen bundel vestig ik, op verzoek van de Redactie van het *Museum*, gaarne en met ingenomenheid de aandacht. Hij bevat een vijftal bijdragen, door studenten geleverd, waaraan de hoogleeraar zelf er nog eene heeft toegevoegd.

De Heer R. Riphagen Jr. behandelt daarin den „Kloosterregel van Benedictus van Nursia”, vroeger reeds door Martene in 1690 te Parijs uitgegeven en nu opnieuw door D. Cuthbert Butler te Freiburg i. d. Breisgau 1912 in het licht gezonden. In het beknopte

maar duidelijke overzicht van de hoofdbepalingen van dezen kloosterregel wordt terecht gewezen op de vriendelijke trekjes van gematigdheid en mildheid, waaraan het, ondanks het legislatorisch karakter van Benedictus' regel, niet ontbreekt.

Over „Het oudste Christendom in de Rijnlanden tot het einde der 7de eeuw volgens de Christelijke opschriften” gaf de Heer E. L. Smit een lezenswaardige studie. Het is verblijdend dat de beoefening der epigraphische literatuur niet meer alleen aan R. Cath. geleerden wordt overgelaten, maar ook, na den allerbelangrijksten arbeid van den Heer H. F. Oberman over „De oud-Christelijke Sarkophagen en hun godsdienstige betekenis” ('s Hage 1911), door den schrijver dezer bijdrage op gelukkige wijze is ter hand genomen. Of evenwel een afschrift van een Spoletaansche inscriptie, al komt deze voor op een relieken-schrijn te Aken (bl. 44), mag aangevoerd worden als bewijs voor het Christendom in de *Rijnlanden* valt te betwijfelen.

In het volgende opstel van den Heer T. W. van der Leij over „De Canones van den Frieschen bisschop Rotger” maken wij kennis met een der vele Capitula episcoporum, die afzonderlijke bisschoppen tot regel en richtsnoer voor de kerkelijke discipline in hunne diocesen opstelden. Zij werden in 929 door Rotger op een Provinciale Synode te Trier uitgevaardigd en zijn ons bewaard gebleven in een Leidsch Handschrift uit de collectie Bonaventura Vulcanius, No. 94 b., dat midden in Cap. 28 afbreekt. Na een duidelijke beschrijving van den inhoud, vinden wij hier die Canones zorgvuldig afgedrukt. Enkele bepalingen zijn zeer merkwaardig, zooals het verbod aan de priesters der diocese om geld te nemen voor doop, begrafenis en biecht (c. 20) en de bepaling dat slechts gedoopt mag worden op vaste tijden, nl. Paschen en Pinksteren, bij ziekte, doodsgevaar en vrees voor het heidendom uitgezonderd (c. 21). Dat zal wel inzonderheid betrekking hebben op den doop van volwassenen. Er volgt toch onmiddellijk op: „Si autem parvulus egrotans ad quemlibet presbyterum deportatus fuerit, statim eum baptizet.”

Twee nagenoeg gelijklopende handschriften, den „Regel en Statuten der Tertiariissen van het Utrechtsche Kapittel” inhoudende, gaven den Heer H. J. Barnouw de stof voor zijn bijdrage over dit onderwerp. Na een beknopt verslag van den inhoud, zijn de „Regula” en de „Statuta” hier afgedrukt, naar het Hs. dat op de Koninklijke Bibliotheek te 's-Hage berust en van 1574 dateert. Het andere Hs., op de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam aanwezig, acht de Heer Barnouw uit de 13de eeuw afkomstig. Waar echter in den Prologus der Statuten de pausen Nicolaas IV (1288-1294), Clemens VI (1342-1352), Johannes XXII (1316-1334), Benedictus XII (1334-1342) „et diversi alii”, genoemd worden, die de orde der Tertiariissen hebben geaprobeerd, kan dit Handschrift wel niet uit de 13de eeuw zijn. Of hebben wij hier met een drukfout te doen en „15de eeuw” te lezen? (Zie Moll, Kerkgesch. v. Nederl. II 2e st. blz. 99 n°. 2). Eigenaardig is het dat de verkiezing van den Minister Superior in een schrikkeljaar moest geschieden, waarvoor ik echter de reden niet weet aan te geven.

Van den Heer G. Westmijse is de bijdrage over „De Protestantsche Bede-Dank-en Vastendagen in de Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden”, een met zorg bewerkt opstel. Alleen merk ik op, dat niet om het

buitengewone van een Biddag de viering er van niet op een Zondag plaats vond (bl. 104), maar omdat hij te gelijk een *vastendag* was, waarop tot den avond placht gevestig te worden (Syn. Dordt 1578 art. 44, Syn. Middelburg 1581 art. 49, Syn. Dordt 1618 art. 59). Evenmin was de „inzinking der Republiek” in de 18de eeuw (bl. 105) oorzaak van de verslapping der Biddagsviering, maar in deze eeuw van weelde en welvaart, van rust en vrede had de bourgeoisie satisfaitte geen behoefte aan Biddagen, die hun ontstaan dankten aan tijden van nooden en calamiteiten. Daarom leefden zij na de omwenteling van 1795 weer eenigszins op en werd in 1816 de Waterloodag tot een Dank- en Bededag bestemd; maar ook deze nationale Dankdag, waartoe sinds 1830 de derde Zondag in Juni werd bestemd, begon gaandeweg aan de ziekte van sleur en gewoonte te laboreeren en stierf zoetjes aan weg.

In de laatste bijdrage leverde Prof. Pijper zelf een betoog over „Den invloed van de Broeders des Gemeenen levens op de Schoolstichting van Calvijn”. Een zeer belangrijk stuk, dat Johan Sturm doet kennen als den tusschenpersoon door wien Calvijn het onderwijs van de Broeders des Gemeenen levens leerde kennen en waardeeren en ten deele ook navolgen. Het komt mij echter minder juist voor dat Sturm het program, dat hij op verzoek van den Magistraat van Straatsburg in 1538 voor een schoolinrichting aldaar ontwierp, ontleende aan het in Erasmiaanschen trant opgerichte Collegium Trilingue te Leuven. Dit ontwerp bestond veeleer in het „Consilium Joannis Sturmi curatoribus Scholarum Argentorati propositum VI die Kal. Mart. 1538,” door G. Bonet Maury. De opera Scholastica patrum vitae communis (Lut. Paris. 1889 p. 89 sqq.) afgedrukt „ex chartis gymnasii St. Thomae Argentorati”, en niet, zooals Prof. Pijper schijnt te meenen, uit Sturms geschrift „de litterarum ludis, recte aperiendis”, al mag dit een breedere uitwerking van genoemd „Consilium” geacht worden te zijn. Uit dit „Consilium” blijkt toch duidelijk dat zijn program geschoeid was op de leest van het onderwijs der Broeders des Gemeenen levens in het Coenobium Hieronymitarum te Luik. Ook pasteur Gaufres heeft in zijn opstel „L'enseignement protestant sous l'Edit de Nantes,” opgenomen in „Le troisième centenaire de l'Edit de Nantes (Paris-Nancy 1899) p. 55-87,” er reeds op gewezen, dat het Collège Royal te Parijs, door Frans I opgericht, de Collèges Navarre, St. Barbe en La Marche, evenals het van 1534 dateerend Collège Guyenne te Bordeaux en dat te Nîmes, door Baduel in 1539 gevestigd, de methode van onderwijs der Broeders van het Gemeene leven hebben gevolgd. Dit ontleemt evenwel in het algemeen niets aan de juistheid van Prof. Pijpers betoog. Wij brengen hem en zijne leerlingen gaarne hulde voor dezen nieuwen bundel.

Diepenveen.

Dr. J. C. van Slee.

G. Bohrmann, *Spinoza's Stellung zur Religion*. Eine Untersuchung auf der Grundlage des theol.-pol. Traktats. Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 2.40).

Weinigen staan zelfs in onzen tijd zoo onbevooroordeeld tegenover de boeken van het O. en N. Testament, als Spinoza in zijnen tijd. Er zijn er die, hoe vrijzinnig ook, zich nog niet kunnen losmaken van de traditie der eeuwen en van hun ouderlijk huis, menschen die

't verleden als 't ware nog in zijnen ban gevangen houdt; en tegenover hen staan zij die zonder voldoende kennis van de Schrift in arren moede alles verwerpen wat daarin geschreven staat, uit ergernis van 't geen in naam dier heilige boeken is gehoord, verwaarloosd en misdaan. Spinoza kende de Schrift als geen ander ¹⁾, en had zich vrij weten te maken van elk vooroordeel. Een en ander verklaart ons de moeilijkheid om een goed begrip van het Theol. Pol. Tractaat te verkrijgen. Vóór de Bijbelcritiek der 19de eeuw was geen zuivere opvatting daarvan mogelijk. Maar ook al is men daarvan op de hoogte zoo blijven er nog genoeg punten over, die den kritikus van onzen tijd, de beslissing moeilijk maken. Spinoza heeft „naar de bevattings der menigte”, ad captum vulgi willen spreken en daardoor is 't hem niet altijd gelukt zich volkomen helder uit te drukken. Dr. Georg Bohrmann heeft in zijn Prolegomena tot het bovenaangekondigde werk veel aangevoerd, om tot beter begrip van het zoo heftig bestreden, maar tot heden zoo weinig juist gewaardeerde Vertoog te geraken.

Op grond van zijne studie over 't Tractaat begrepen in de 44 eerste bladzijden van zijn boek, komt de schrijver in Caput IV. tot een antwoord op de vraag welke Spinoza's verhouding is geweest „zur Religion”.

Het bevreemdt ons aanvankelijk als wij vernemen dat Spinoza's verhouding zur Religion alleen wordt bestudeerd uit het Tractaat; in Caput IV blijkt echter dat de schrijver met 't woord Religion de Christelijke Offenbarungsreligion met name den Bijbel bedoeld heeft en in dit opzicht komt inderdaad alleen het Tractaat in aanmerking.

Wij leeren aan zijn hand ter dege onderscheid te maken tusschen de superstition, die zich in hoofdzaak laat leiden door verhalen en ceremoniën en teekenen, en die echte vroomheid of pietas die alleen uit 's menschen leven en daden gekend wordt en die door Spinoza met de obedientia vereenzelvigd wordt, een vroomheid die zijn uitdrukking vindt in die catholica religio die voor alle menschen is weggelegd en die Spinoza in kiem gevonden heeft bij de Collegianten, zelf heeft geformuleerd in 't Theol. Pol. Tractaat Hst. 14 en voorgezegd aan J. J. Rousseau.

Spinoza heeft in de 17de eeuw 't zelfde gedaan wat Strausz deed in de 19de, hij heeft in 't Theol. Pol. Tractaat, aan de menigte duidelijk gemaakt, waartoe de uitlegkundige beginselen van zijn tijd en zijn natuurlijke religie onvermijdelijk moesten leiden.

Dr. Bohrmann laat het niet bij deze beschouwing van het Tractaat.

Zeer eigenaardig en waarlijk nieuw is het aanhangsel van zijn boek dat „Spinoza in Engeland” heet en ons doet zien hoe het Tractaat in Engeland ontvangen is en gewerkt heeft.

Terwijl Spinoza's Tractaat in Frankrijk den grond legde voor de wijsbegeerte der verlichting en de grondbeginselen der revolutie, schrikte „de brave zin der Engelschen” (Falckenberg Geschichte der Philosophie S. 223) daarvan terug. Eerst in de 19de eeuw begint Engeland oprechte belangstelling in Spinoza's wijsbegeerte te toonen, hoewel zijn metaphysiek altijd nog

¹⁾ Men leze Dr. J. C. Matthes, de Bijbelcritiek van Spinoza. Teylers Theol. Tijdschrift 1909.

weinig in den smaak valt van den positieven onwijsgeerigen volksgeest.

Men tracht zijn Ethiek en Politiek van zijn metaphysiek te scheiden.

Hoezeer dit streven met Spinoza's stelsel in strijd is behoeft hier niet te worden betoogd. Deze taktiek wordt dan ook meestal alleen gevolgd om met de kerk op goeden voet te blijven, zooals reeds Oldenburg in zijne brieven aan Spinoza heeft beproefd en hem heeft aangeraden. De groote waarde van dit boek van Dr. Bohrmann, berust o. i. hoofdzakelijk in zijn zakelijke en scherpzinnige ontleding van het Tractatus Theologico-Politicus, dat alleen met behulp van de onderzoekingen der laatste tijden en enkel door een waarlijk vrijzinnig man kan worden begrepen en verstaan.

's-Gravenhage.

Dr. W. Meijer.

C. van Vollenhoven, *Het adatrecht van Nederlandsch-Indië*. Vijfde aflevering. Leiden, Brill. 1914.

In deze aflevering wordt voortgegaan met de behandeling van de huidige gesteldheid van het adatrecht, waarmede in de tweede aflevering een aanvang is gemaakt (Zie den 20en jaargang van dit tijdschrift, nos. 11-12, kolom 447 en volg.).

Achtereenvolgens komen ter sprake: het Maleische gebied, waartoe ook behoort het deels onder britsch, deels onder siameesch gezag staande maleische schier-eiland, Banka en Billiton, waar — ook als gevolg van de tinwinning — bedroevend weinig adatrecht te vinden is. Borneo met als aanhangsel eenige korte beschouwingen over de Philippijnen, waarvan het zuidelijk deel ethnographisch nog geheel bij onzen Archipel hoort, de Minahasa, waarvoor — ook door de onzijdige staking van een in 1900 bevolen onderzoek naar het adatrecht — de gegevens zeer ongelijk zijn, gevolgd door een kort aanhangsel over de Sangi- en Talaudeilanden, wier adatrecht misschien verwant is aan dat der Zuidelijke Philippijnen, verder de Gorontaloesche kring, waarover de gegevens nog schaarscher zijn dan die voor Banka en Billiton, het Toradjagebied, Zuid-Celebes, de Ternate-archipel en de Ambonsche eilanden, van welke laatste de bespreking echter in deze aflevering nog niet ten einde is gebracht.

Tot bijzondere opmerkingen geeft deze aflevering geen aanleiding.

's-Gravenhage.

C. B. N e d e r b u r g h.

SCHOOLBOEKEN.

Elegiaci Romani, Catulli, Tibulli, Propertii carmina selecta, van aantekeningen voorzien door Dr. P. J. Enk. Zutphen, Thieme. 1914. (Pr. f 2.25, geb. f 2.50).

De romeinsche dichters hebben het bij sommigen verbruid. Giebt es unter den Römern ein einziges wahres Dichtergenie? Ist es nicht ein Jammer, dass unsere Schulmeister dazu verurteilt sind, unsere frischen Kinderjahre durch die obligate Bewunderung dieser rhetorischen, gedrechselten, seelenlosen, erlogenen Nachahmungen echter Poesie zu vergällen? Aldus Chamberlain in zijn geruchtmakende Grundlagen des XIX Jahrhunderts. Wat ongelukkig is, dat is, dat zijn bruisend temperament den anders scherpzinnigen en genialen schrijver zooveel parten speelt. Hij zelf heeft echter de wet opgesteld, die reeds de veroordeeling zou inhouden van zijn eigen klacht. Verklaarde hij niet naar aanleiding van de Homerische poëzie in zijn apodictischen trant, dat bij dorgelijke vragen die

kompetentesten Richter offenbar die Dichter sind en was het niet juist een even belezen als fijngevoelend fransch artiest Remy de Gourmont, die, hoewel over het geheel geen vriend van de klassieken, niettemin bewonderend spreekt over des spontanés tels que Catulle, ce Verlaine! De heer E. heeft door een vol toewijding bewerkte keur van de allerbeste gedichten van Catullus, Tibullus en Propertius ten aanzien van deze dichters meer algemeen een betere voorstelling trachten te wekken. Men behoeft dit werk slechts ter hand te nemen om terstond te zien, dat de bekentenis in het voorbericht, dat de voltooiing den schrijver zeer veel moeite gekost heeft, geen ijdel woord is. Ik betreur het dit boek pas lang na zijn verschijnen ter recensie ontvangen te hebben en daardoor niet eerder in de gelegenheid te zijn geweest openlijk mijn ingenomenheid te betuigen met dit sympathieke streven.

De door den schrijver gevraagde plaats naast Woltjer, Schulze en Jacoby ruimen wij hem gaarne in. Al kan ik de vrees niet onderdrukken, dat de genegenheid voor zijn lievelingsauteurs hem ietwat te stoute illusies doet koesteren en op de Gymnasia van elk toch slechts een klein aantal gedichten gelezen zal kunnen worden, er is veel waars in hetgeen de heer E. in zijn voorbericht schrijft. Hoeveel voortreffelijke vele bestaande latijnsche bloemlezingen ook mogen bezitten, zij hebben niet altijd de keuze ruim genoeg gelaten — of wel, zij zijn, met name de Duitsche, vaak van een zoo uitgebreiden kommentaar voorzien, dat het gebruik er van in de school op groote bezwaren stuit. De heer E. heeft getracht den gulden middenweg te bewaren. Of nu zijn boek zich reeds leent voor de vierde klasse van het Gymnasium, gelijk hij zich voorstelt, schijnt mij aan ernstige bedenking onderhevig. Doch voor kl. V en VI biedt het een hoogelijk te waardeeren lectuur.

Voor een zeer groot deel is deze poëzie gelegenheidspoëzie in dien besten zin des woords, waarin ook Goethe zeide, dat al zijn gedichten slechts gelegenheidsgedichten waren. Dit stelt aan den kommentator den eisch zijn lezers zoo nauwkeurig mogelijk in te lichten omtrent den tijd waarin, de stemming, waaronder en de omstandigheden, met het oog waarop de verzen werden geschreven. Of het onderzoek wel altijd op deze vragen diep genoeg is ingegaan? Het is ter naverenood een jaar geleden, dat Felix Jacoby (Rhein. Mus. Bd. 69 Heft 2) de verzuchting uitte: Es wäre wünschenswert, wenn auch die Herausgeber der römischen Elegiker etwas mehr Gewicht darauf legten dass auch diese Poesie Gelegenheitspoesie ist. De heer E. blijkt zich ten volle rekenschap te hebben gegeven van zijn taak. Beknopt en duidelijk wordt bij elk godicht de aanleiding van zijn ontstaan getoond. „Het lijkt mij gewenscht, schrijft hij (p. VI), een Latijnsch gedicht niet alleen als een vertaal-oefening te beschouwen, maar het bovenal als kunstwerk te behandelen.” Daarom heeft hij ook moderne parallelplaatsen opgenomen, die kunnen leiden tot besprekingen van literairen aard. Waarom geen enkele uit onze eigen rijke letterkunde?

Vóór alles was echter de schrijver er op uit te zorgen voor een goed leesbaren tekst. Aan dien van Catullus is ten grondslag gelegd de editie van Robinson Ellis, aan dien van Tibullus de uitgave van Postgate, aan dien van Propertius de Teubnereditie van Hosius. Waar hij voorts eene emendatie vond, die de duidelijkheid van den zin verhoogde, heeft hij niet geschroomd die op te nemen. Ook eigen gissingen hebben een plaats gekregen. Een appendix critica maakt het gemakkelijk de herkomst der variae lectiones na te gaan.

Cat. 64. 94 behoudt E. de overgeleverde schrijfwijze:

heu misere exagitans inmiti corde furores

Woltjer splitst in miti corde volgens () op het voorbeeld van Bachrens. Ellis, die in zijn grooten kommentaar de moeilijkheden van deze passage uitvoerig bespreekt, meent terecht, dat op deze wijze de bezwaren zeker niet zijn weggenomen. Kan soms Cat. geschreven hebben:

heu misere exagitans qui inmittis corda furores
sancte puer, curis hominum qui gaudia misces,
quaque regis enz.?

Cic. Tusc. 3, 11, 25 spreekt van de perturbationes, quas in vita hominum stultitia quasi quasdam furias inmittit. Inmittere met den enkelen acc. ook bij Plautus Capt. vs 548. Zie voorts Cat. 64, 54. Dat bij het vaststellen van den tekst van Propertius de schrijver

aan N den palm toekent, wisten wij reeds uit zijn dissertatie. Hij versmaadt echter de andere MSS. daarom niet. Ullmann (Class. Philol. VII, 1912) en F. Jacoby (Rhein. Mus. Bd. 69, Heft 2) mogen nog zoo heftig tegen de autoriteit van DV te velde getrokken zijn. E. neemt gaarne er uit over wat hem dienstig lijkt. Je prends mon bien où je le trouve, schijnt hij met Molière te hebben gedacht.

Men mag te dien aanzien soms van meening verschillen, voor de school heeft deze werkwijze de onmiskenbare verdienste een tekst in het leven te hebben geroepen, die op tal van plaatsen zich vrij wat vlotter en gemakkelijker lezen laat dan in de meeste edities het geval is — al heeft ook de scherpzinnigheid van den heer E. mij nog niet over alle moeilijkheden van Propertius heen kunnen helpen.

Niet in alle opzichten kan ik echter uit een paedagogisch oogpunt, waar het de eigenlijke woordverklaring betreft, met de opvatting van den schrijver meegaan. Heeft hij de door hem voorgestane wijze beperking altijd zelf betracht? Moet aan de leerlingen van de hoogste klassen onzer Gymnasia voorgezegt worden, dat lintoo = velo (p. 2), comata = frondosa (p. 3), sibi = a se, cum = of-schoon (p. 4), simul = simulac (p. 10, 33), liquisse = reliquisse (p. 17), lux = levenslicht (p. 27), caede = bloed (p. 58, 68, 145), cani se, capilli (p. 95), nitidus = welgedaan (p. 68), umbrae = folia (p. 138), lumina = oculos (p. 122)? Moeten hun constructies voorgerekend worden als ik genoteerd vind bij Cat. 44, 9; 64, 127; 64, 240; Tib. II, 1, 29; Prop. II, 26, 7? Mag het noodig zijn hun op te geven, dat Pelion een berg in Thessalie is (p. 47), dat Nereides = zeenymfen (p. 48), dat Piorides = Musae (p. 147), dat Pergama = de door Apollo en Poseidon gebouwde burcht van Troje (p. 184), pleat Pyrrhus was, wie Syphax (p. 192)? Leerlingen, die bij zulke plaatsen dadelijk klaar staan om te vragen, behoorren bij hun ooren getrokken te worden en hun verstand of hun geheugen wat meer te scherpen. En als al die verklaringen er maar niet vlak onder stonden! Nu kwam wel eens de gedachte bij mij op of het niet beter is, zooals tegenwoordig veelal geschiedt, de aantekeningen, in een afzonderlijk deeltje vereenigd, aan den tekst toe te voegen. Niets is voor een regelmatige ontwikkeling van het denkvermogen en een vruchtdragende repetitie van het gelezene zoo bedenkelijk als wanneer het eene oog van den leerling door den tekst, het andere onrustig zoekend onderaan de bladzijde door de noten waart. Doch misschien zijn deze verklaringen in de eerste plaats bestemd voor die oud-leerlingen onzer Gymnasia, die, naar de schrijver zich vleit (p. VI) naderhand dit boek nog eens ter hand willen nemen. Houdt hij werkelijk zijn verwachtingen niet wat te hoog gespannen? Ik benijd hem, wanneer hij zijn leerlingen zoo weet op te leiden, dat zelfs de niet-philologen onder hen nog op lateren leeftijd, wanneer reeds hun eigenlijke vak beslag op hen gelegd heeft, naar een zoo moeilijken auteur als Propertius grijpen, aan wien het grootste deel van dezen bundel is gewijd. In elk geval zal echter de heer E. moeten toegeven, dat anders zijn de eischen der paedagogiek, anders die eener, na den volbrachten schooltijd, tot eigen ontwikkeling en genoegen voortgezette lectuur.

Dat overigens de verklaringen het doorslaand bewijs leveren van groote belesenheid en een degelijke kennis der Latijnsche poezie is bij iemand, die op dit gebied reeds met zooveel vrucht werkzaam was, niet anders te verwachten. Intusschen mogen mij onder meer enkele opmerkingen veroorloofd zijn.

Pag. 15. De Lat. aor. conj. is in beteekenis niet een fut., maar een fut. exact.

P. 41 moet de aantekening bij het citaat uit Cat. 95, 7: „te Padua waren ongetwijfeld de annales geschreven” den leerling op een dwaalspoor brengen. De dichter bedoelt niet de stad Padua, welke in de oudheid Patavium heette. Padua was de naam van een der monden van de Po. Cf. Polyb. II, 16.

P. 62 heet de thyrsusstaf met wijngaardranken omwonden. Wingerdloof moge daar soms voor gediend hebben, klimop was gebruikelijker. Het wingerdloof verwelkt ras, werd daarom gewoonlijk vervangen door het in vorm hiermee eenigszins overeenkomende klimopblad. Cf. Eur. Bacch. 25: θυρσος τε δοθα ελα χυτρα, κλαυον βίλα. Prop. III, 3, 35: haec hederas legit in thyrsos in Enk's eigen bundel p. 171. Niet onaardig Festus, door E. zelf geciteerd p. 174.

P. 65. Volkomen terecht zegt de Schr. dat het spinrokken omhoog werd gehouden ter hoogte van 't hoofd. Wat echter deze opmerking doet ter verklaring van het woord supinus, is niet recht duidelijk. De digiti supini worden m.i. het best geïllustreerd door een vaas-schildering in het Britsch Museum, opgenomen in de Guide to the exhibition illustrating Greek and Roman Life 1908 p. 156.

P. 82. De Sulla'sche periode is voor de verbreiding van den Isisdienst zeer bevorderlijk geweest. Mogen wij echter zeggen, dat de vereering der godin Isis door Sulla werd ingevoerd?

P. 113 heet Sulpicia de dochter van den beroemden jurist Servius Sulpicius Rufus. Lees: kleindochter.

P. 134 geeft Prop. I, 14. Tot wat al gissingen heeft vs. 5 aanleiding gegeven! Helaas! er is niet heelemaal ten onrechte gezegd: Quot editores tot Propertii! E. vertaalt: „Ofschoon het heele boschland <rondom u> de op den heuveltop geplante boomen zoo hoog laat opschieten, als de boomen, waardoor de Caucasus gedrukt wordt.” De dichter Kloos heeft eens van eene natuurschildering van Gorter gezegd: „ik zou het kunnen teekenen, wanneer ik teekenen kon.” Die pictorial impression geeft ook Enk's beschrijving mij nog niet.

P. 180 wordt geciteerd Velleius Paterculus II, 88: vixit angusti clavi <toga> contentus. Wij moeten met die inlassching voorzichtig zijn. Contentus komt meer dan eens voor met gen., en dat angustus clavus zeer wel kan staan voor de dus versierde toga leeren reeds de woorden uit het soldatenliedje bij Suetonius: Galli bracas deposuerunt, latum clavum sumpserunt.

P. 187 wordt rete abusievelijk onder consonantstammen opgegeven.

P. 225. Rome's oudste senaatsgebouw, de Curia Hostilia, kan Propertius niet gekend hebben. Dat was reeds in 52 afgebrand.

P. 95 wordt de lezing percussis door E. zelf in twijfel getrokken. Hoe het hiermede echter ook gesteld is, wanneer ik bedenken hoe, volgens een veel gehuldigde opvatting de afgestorvenen juist geacht werden de oogen tot hunne beschikking te moeten hebben om den weg te vinden naar de gewesten der onsterfelijkheid (Caland. Mus. Nov. 1902; v. Wageningen, Mnem. N.S. Vol. XXXII pars I), wanneer ik lees hoe soms in de onderwereld de schimmen staan met neergeslagen oogen (Verg. VI, 469) en wanneer ik mij herinner hoe bij Petronius c. 35, nadat een slaaf een zilveren skeletje op tafel heeft gebracht, Trimalchio uitroept:

Sic erimus cuncti, postquam nos auferet Orcus,

waar dus, zooals reeds Lessing heeft opgemerkt in zijn opstel „Wie die Alten den Tod gebildet” een scherp onderscheid gemaakt wordt tusschen de na den dood voortlevende schim en het stoffelijk overblijfsel, dan wil het mij, ten spijt van het usto capillo, in geen geval waarschijnlijk voorkomen, dat Tibullus het idee zou hebben gehad, dat de schimmen in het doodenrijk rondwaarden, „nadat de oogen bij de verbranding uit de oogkas weggebrand waren, met uitgeholde oogkassen.” Ook in het gevoelvulde, door E. niet opgenomen, Sunt aliquid Manes, laat de phantasie van Propertius (IV, 7) de schim van de gestorven Cynthia wel eenige bijkomstige sporen vertoonen van de verbranding, een verschroefd gewaad, een door het vuur aangetast ring, doch overigens eodem habuit oculos. Wanneer men naar het voorbeeld van den heer E. zich de gevolgen van het verbrandingsproces heelemaal door ging denken, zou trouwens van de gansche schim niets overblijven.

Ten slotte eene opmerking over Lesbia's passer, welke ondanks de vaak daartegen aangevoerde bedenkingen ook door E. nog altijd als een muschje wordt gerepresenteerd.

Van Cat. c. 2 zegt Schr. dat „de dichter Lesbia's musch benijdt.” „Muschje, lievelingsdiertje van mijn meisje, waarmee zij op allerhande wijzen speelt . . .”, zoo luidt het. Volgt er dan: „Wat zou ik graag in je plaats willen wezen.”? Verre van dien. Wat zou ik gaarne — zoo heet het — evenals Lesbia met je willen spelen. Men zou zoo denken, dat, als iemand benijd wordt, het Lesbia is. Er ligt echter in dit gedichtje een diepte van gevoel, welke te veel over het hoofd is gezien. Hebben Lesbia en de dichter woorden gehad? Is er eene oneenigheid geweest, die even eene verwijdering deed ontstaan? Spelen zij nu hun rol voort, niettegenstaande elk van beiden in den grond des harten niets liever wenscht dan bij

de ander te zijn? Lesbia wil haar afhankelijkheid niet bekennen en tracht al spelende met haar lievelingsbeestje afleiding te vinden voor haar ongedurigheid. Niet anders Catullus: durft voor zijn liefde niet uitkomen, weet eveneens niet waar hij het zoeken moet, zou evenals zij met haar vogeltje kunnen spelen om verstrooiing te vinden en stilling van zijn liefdepijn: eene situatie half ernstig half komisch: een kostelijk tafereeltje van ingehouden onrust en hartstocht. Men denkt onwillekeurig aan Heine:

Sie liebten sich beide, doch keiner
Wollt' es dem andern gestehn;

P. 45 staat nil = non velle: pleonasme. Dit zal eene vergissing van den zetter zijn voor nil = non; studeo velle = pleonasme. Het aantal drukfouten, dat mij opviel, is, afgezien van die, welke reeds in het lijstje der Corrigenda zijn opgenomen, nog vrij groot. Ik zal ze hier niet opsommen — οὐ γὰρ εἰμι φιλόμωμος. Gaarne wil ik echter den heer E. desverlangd eene opgave verstrekken. Zij kan eene waarschuwing wezen voor een eventueelen nieuwen druk. Ik hoop van harte, dat die spoedig noodig zal blijken. Schr. heeft zijn taak niet licht opgevat. Deze bloemlezing is breed opgezet en er is veel werk van gemaakt. Maar zooals zij hier ligt is zij m.i. niet vrij van enkele fouten. Mochten deze bij een herdruk verholpen worden, dan zullen wij verrijkt zijn met een in alle opzichten hoogstaand schoolboek, dat niet weinig zal kunnen bijdragen om liefde voor de Elegiaci Romani aan te kweeken. Misschien wil ook de uitgever dan zoo beleefd zijn te zorgen voor een betere Grieksche letter. De dronken * had zeker wel door een andere vervangen mogen worden.

Gronchem.

C. A. A. J. Greebe.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Il est presque superflu de signaler aux candidats au brevet A de professeur de français, les „*Matériaux préparatoires*” de M. C. M. Robert (1913 Wolters, éditeur). Cette 2me édition est une preuve que ce bon instrument de travail leur est familier. M. Robert, dans ses quelques pages de „directions et conseils” s’est appuyé avec juste raison sur les travaux d’Albalat et de Lanson, et surtout sur le Précis de Stylistique de Ch. Bally. Nous souhaitons que la page que M. R. cite de ce dernier auteur donne aux étudiants l’envie de faire plus ample connaissance avec les travaux du professeur de Genève. Autre conseil excellent: M. R. insiste à plusieurs reprises sur l’utilité de la lecture à haute voix.

Amsterdam.

E. Boulan.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journ. d. Savants, 1914, Déc.: R. Cagnat, La ville romaine de Thugga. — A. Thomas, La formation des mots en provençal. — Variétés.

1915, Janv.: H. Lemonnier, La chapelle du collège Mazarin au XVIIe s., I. — C. Jullian, L’époque de la Tène. — L. Seger, Un consul de France poète serbe, M. Bruère Derivaux. — Le Musée Condé en 1914.

Mnemosyne, XLIII, 2: P. Damsté, Notae criticae ad T. Livii lib. XXXI-XXXV. — J. Berlage, De Herodoto, artificiorum aestimatore. — J. C. Naber, Observatiunculæ de iure Romano (contin.). — C. Charitonides, Miscellanea. — G. van Hoorn, De origine cistophorum. — J. J. H., Ad Virg. Ecl. VI. 34. — P. Damsté, De remi actione.

Hermes, L, 2: E. v. Stern, die polit. u. sociale Struktur d. Griechencolonien am Nordufer d. Schwarzmeergebietes. — E. Lattes, per l’interpretazione del testo etrusco di Agram. III. — A. Schulten, ein keltiber. Städtebund. — W. A. Baehrens, literarhist. Beitr., I-II. — Chr. Blinkenberg, rhod. Urvölker. — G. Pasquali, Horaz C. I 18. — Miscellen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXV-XXXVI, 2: A. Elter, Thukydides u. d. Name

d. Peloponn. Krieger. — W. Amelung, Schraders Auswahl archaischer Marmorskulpturen im Akropolis-Mus. — E. Samter, Ein naxischer Hochzeitsbrauch. — O. F. Walzel, Das bürgerl. Drama. — K. Krieg, Zu Ew. v. Kleists 100. Geburtstag.

In het paedagog. ged.: H. F. Müller, Plotinos über ästhet. Erziehung. — G. Rosenthal, Lessing u. d. Cinquecento. — H. Schnell, Das sexuelle Problem in den höheren Schulen. 3: A. Götze, Deutscher Krieg u. Deutsche Sprache. — P. Corssen, Die Christen als ‘tertium genus’. — O. F. Walzel, Das bürgerl. Drama (slot). — Mitteil.

In het paedagog. ged.: K. Eymmer, A. Schopenhauer über den Wert der Antike f. d. Geistesbildung. — E. Schmidt, Der Krieg u. d. human. Gymn. — O. Immisch, Munera Martis. — Mitteil.

4: A. Rosenberg, Perikles u. d. Parteien in Athen. — M. Dibelius, Die Christianisierung einer hellenist. Formel. — B. Sauer, Der Verwundete v. Bavai. — J. Dräseke, Arethas v. Cäsarea. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. Schwarz, Deutscher Militarismus u. Idealismus. — L. Hirschberg, C. Loewe u. d. klass. Altertum. — O. Brinkmann, Einiges v. d. Macht d. Tradition im Schulbetrieb, besonders im griech. Unterricht.

Archief aartsbisdom Utrecht, XL, 3: Van der Heyden en Van der Loos, Priesters uit het tegenw. aartsbisdom Utrecht. — Grevenstuk, De kapel te Baambrugge; XLI, 1: De Hullu, Bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Deventer (1578-1587). — Van der Heyden, Teekop 1653-1852. Kamerijk, Coekengen. — Goossens, De abdij Bloemkamp. — Meyer, Ordinarium der Kruisheeren. — Van Soest, St. Stephanus te Hasselt.

English Hist. Review, 1915, April: Lapsley, Archbishop Stratford, II. — Rutherford, The forgeries of Guillaume Benoit. — Peyton, Tudor Lay Subsidy Rolls. — Turner, The Privy Council of 1679. — Notes and Documents (o. a. Lane, Relation of the United Provinces, 1675).

Studien, LXXXIII, April: W. Mulder, Het geheim van de Bog, II. — P. v. Kraenenburg, De Ignatiaansche Ascese en de Liturgie. — P. H. J. Hoenen, Over explosies en explosieve stoffen. — P. Albers, Maria’s Heerlijkheid in Nederland. — Uit de Pers. — Meded.

Mei: J. F. de Groot, Het vraagstuk der Epiklese. — L. Clobus, Christus Vrededorst. — J. P. v. Kasteren, De Syro-Sinaïetische lezing van Mt. 1.16. — Uit de Pers. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Geschiedenis, III²: Engl. Hist. Rev. 1915, April (H.). Falck, Gedenkschriften, uitg. Colenbrander: Engl. Hist. Rev. 1915, April (Lambert). Stadsrekeningen van Leiden, uitg. Meerkamp van Emden; Engl. Hist. Rev. 1915, April.

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Exitus certaminis hoc anno hic fuit: Aureum praemium reportavit FRANCISCUS XAVERIUS REUSS poeta carminis c. t. MNEMOSYNON. Praeterea novem carmina hoc ordine recipiuntur in volumen sumptibus legati edendum: *Pueri ludentes* CAMILLI MORELLI, *Planasia* ALOISII GALANTE, *De Margaritis* ALFREDI AUGIAS, *Superstes sibi* ALEXANDRI ZAPPATA, *Aquilaia* IOANNIS CALDANA, *Satelles* ANTONII FAVERZANI, *Pacis Augurium* ALFREDI M. CASOLI, *Sophronia* ALFREDI BARTOLI, *Anticato* PETRI ROSATI.

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,

Ordinis literarii Academiae Regiae Nederlandicae praeses.

ADVERTENTIEN.

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30 Cents**.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel.
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/8.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, is verschenen als Deel XVI:

CLEMENS ALEXANDRINUS IX.

Vlechtwerken V.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f1.25.

Uitgaaf van **A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.** te Leiden

Nieuw Nederlandsch BIOGRAFISCH WOORDENBOEK,

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

Dr. P. C. MOLHUYSEN,

Conservator aan de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden

EN

Dr. P. J. BLOK,

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

MET MEDEWERKING VAN EEN GROOT AANTAL GELEERDEN.

Dit hoogst belangrijke werk zal verschijnen in ongeveer 12 deelen, elk van 800 bladzijden.

Elk jaar verschijnt een deel, hoewel de uitgevers zullen trachten de uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen.

Een uitvoerig prospectus met proefpagina's is op aanvraag gratis verkrijgbaar, terwijl de eerste aflevering ter inzage is te bekomen.

De prijs per deel bedraagt ingenaaid **f10.—**. Gebonden in halflederen band **f11.50**. Per aflevering van 5 vellen van 16 bladzijden is de prijs **f1.—**.

Deel I, II en III zijn compleet verschenen.

Uitgaaf van **A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.** te Leiden

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering **f0.80**.

Per deel ingenaaid **f6.—**

en gebonden in linnen stempelband **f6.90**.

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgaaf van **A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ** te LEIDEN

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^U., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & WORGATE, London.

22ste Jaargang.

N°. 10.

Juli 1915

Cotterill, Oud Hellas (Ph. G. Gunning).
Eisner, Epistulae privatae graecae (Cohen).
Wellmann, Die Schrift des Dioskurides
περί ἀπλῶν φαρμάκων (v. Leersum).
Brakman, Miscella (Bierma).
Baehrens, XII Panegyrici latini (F. Muller J.).
Jeremias, Handbuch der altoriental. Geistes-
kultur (Böhl).
Lyall, The Diwāns of 'Abid b. al Abras
and 'Amir b. al-Tafail (Houtsma).

Taubler, Imperium Romanum (Boissevain).
Rittinghaus, Die Kunst der Geschicht-
schreibung H. v. Treitschkes (Blok).
Huybers, Don Juan van Oostenrijk, II
(Haak).
Richter, Das alte Rom (A. H. Kan).
Boll, Die Lebensalter (K. H. E. de Jong).
Böcklen, Die „Unglückszahl“ Dreizehn (K.
H. E. de Jong).
Collignon, Le Consul Jean Giraud et sa
Relation de l'Attique (Hesseling).

Allier, La Comp. du Très-Saint-Sacrement
de l'Autel à Toulouse (Krämer).
Van Heurck, L'Oeuvre des Folkloristes
anversois (v. d. Graft).
Mulder, Hoofdstukken uit de Alg. Aard-
rijkskunde (Zondervan).
Schoolboeken:
Wolff, Taciti Hist. libri (Werff).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris
der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

H. B. Cotterill M. A., Oud-Hellas, zijn kunst, letterkunde en wijsbe-
geerte in verband met zijn staatkundige geschiedenis, van de
oudste tijden tot aan Alexander den Groote. Bewerkt door Dr.
B. C. Goudsmit, met eene inleiding van Prof. Dr. A. E. J. Holwerda.
Zutphen, Thieme. 1914. (Pr. f 4.50, geb. f 4.90).

Wanneer men tegenover het titelblad van dit smaak-
vol uitgegeven werk reeds dadelijk een fraaie afbeelding
van twee attische λήκυθοι te bewonderen krijgt,
dan moet wel een sterke neiging opkomen om in te
stemmen met de waardeerende woorden, waarmede
Prof. Holwerda deze vertaling van Cotterill's Ancient
Greece den Nederlandschen lezers aanbeveelt. Verder
bladeren kan deze gunstige stemming slechts verster-
ken, want de vorm, waarin dit beroep op veler belang-
stelling voor oud-grieksche kunst en wijsbegeerte
gedaan wordt, verdient bijna onverdeelde bewondering.
Bij grondiger kennismaking evenwel blijkt, ofschoon
er in dit boek veel te waardeeren valt, al spoedig, dat
aan de verwachtingen door het uiterlijk gewekt de
inhoud lang niet overal beantwoordt. Ten deele is dit
wellicht een gevolg van den opzet van het werk. Eene
indeeling naar onderwerpen moge streng doorgevoerd
voor den algemeenen blik, die juist van een populair
boek wordt verlangd, bezwaren opleveren, de schrijver
van Oud-Hellas blijkt niet geheel opgewassen tegen de
gevaaren, die zijne behandeling naar tijdperken mede-
brengt. Reeds dadelijk wekt het eenige bevreemding,
dat het eigenlijke onderwerp in „aanhangsels” is onder-
gebracht, terwijl de staatkundige geschiedenis, blijkens
den titel slechts als achtergrond bedoeld, de stof voor
de hoofdstukken zelf levert. Maar veel bedenkelijker

nog is, dat de schrijver er door zijn systeem toe
gedwongen wordt onderwerpen, soms zelfs onder-
deelen daarvan, te splitsen en, wat volstrekt te zamen
genomen had moeten worden, bij verschillende tijdperken
te behandelen. Aeschylus b. v. wordt — nog wel met
Herodotus en de wijsgeeren uit dat tijdperk in één
„aanhangel” vereenigd — besproken bij het hoofdstuk
over den Atheenschen staat, Sophokles daarentegen
met Euripides en Aristophanes bij het volgende, dat
den Peloponnesischen oorlog tot inhoud heeft. Zulk
verbrokkelen verhindert natuurlijk, dat een historisch
inzicht wordt verkregen in den ontwikkelingsgang
der tragedie en komedie en van hare beteekenis voor
het atheensche volksleven in den loop der tijden, al
zijn dan ook de karakteristieken der schrijvers en
kunstenaars dikwijls zeer lezenswaard.

Voor de gedachte de oude Grieken zelf te laten spreken
kan men den schrijver dankbaar zijn. Daardoor krijgen
wij van Herodotus' werk, waaruit de inval van Xerxes
voor een groot deel is naverteld, van Thucydides, uit
de krachtig vertaalde hoofdstukken over Pericles de
pest, den overval van Plataeae e. a., en van menigen
dichter een beter denkbeeld dan beschrijving geven
kan. Homerus komt er minder gelukkig af. Eenig-
zins te beseffen, wat de epische poëzie voor de Grie-
ken geweest is, wordt — en aan dit gebrek lijdt
het geheele eerste hoofdstuk, dat „de Aegaeische
beschaving” heet — den niet deskundigen lezer
zeer moeilijk gemaakt door het veelvuldig gebruik
van namen en termen, die men niet algemeen be-
kend mag rekenen. Buchero, Kamares-vazen, tyrannis
gnomische poëzie, δαειζαίν ἐνι κύματι, archon epony-
mos, wiggeschrift, ostracisme, deisidaimonia, wat zeggen
deze en dergelijke den leek, wanneer er geen woord
ter verklaring bij gegeven wordt? En toch ontbreekt

dit, waar dezulke uitdrukkingen voor het eerst voorkomen — de aangehaalde zijn natuurlijk niet alleen aan het eerste hoofdstuk ontleend — in de meeste gevallen, zoodat de lezer eerst uit het verband of zelfs veel later, soms ook in 't geheel niet tot het inzicht kan komen, wat eigenlijk bedoeld is. Verder is het aantal vraagstukken, die te berde gebracht worden, gezien den aard van het boek, overgroot; de meeste vallen met hunne oplossing, vaak op zeer onvoldoende gronden beproefd, geheel buiten het kader van een werk als Oud-Hellas.

Waarom godsdienst en mythologie niet evengoed als wijsbegeerte en kunst in Cotterill's plan zijn opgenomen wordt ons niet duidelijk gemaakt. De schrijver is af en toe wel genoodzaakt het een en ander hierover te zeggen, maar dat geschiedt zeer onvolledig en we vinden dan soms vreemde tegenstellingen. De geschiedkundige waarde van eenen mythus wordt dikwijls overschat, maar voor orakels toont de schrijver niet veel meer dan verachting; de godspraak, die voor Croesus zoo noodlottig werd, heet zonder meer „een gemeene poets” ¹⁾; van een poging om ons te verplaatsen in de gedachtenwereld van den Griek, die van Delphi of Dodona goddelijke voorlichting verwachtte, is nergens een spoor te vinden.

De verhandelingen over beeldhouw- en schilderkunst zijn zeer ongelijk van gehalte, evenzoo ook de besprekingen der wijsgeerige stelsels. Over de Pythagoreërs zijn schoone bladzijden te lezen, maar of de uiteenzetting over Plato een helder denkbeeld geeft, mag betwijfeld worden, Aristoteles moet het doen met nog geen halve bladzijde. De kunstbeschrijvingen vinden een onvolprezen aanvulling in de schitterende reeks van 141 platen, met zorg gekozen afbeeldingen van de meest typische voortbrengselen der oud-helleensche kunst en kunstnijverheid. Behalve de reeds genoemde *ἀλκυονίδες* verdienen in 't bijzonder vermeld te worden de n°s 13 (Vaphio-bekers), 18 („troon van Minos” met muurschildering), het zoo bevallige archaische meisje van n° 37 (duidelijke sporen van polychromie ook op de afbeelding te onderkennen), 38 (Paestum), 112 (Hermes van Praxiteles). Een gelukkige keuze is verder gedaan uit de attische grafreliefs en uit de belangrijkste typen der vazen. Ten slotte krijgt de lezer nog gelegenheid de romantische schoonheid van Delphi, Korinthe, Marathon en andere historische plaatsen te genieten en een „Lijst van illustraties” geeft bij tal van nummers aantekeningen, die menigene van nut kunnen zijn. De uitvoering der platen is boven allen lof verheven.

¹⁾ Blz. 189. Of voor deze uitdrukking werkelijk de schrijver verantwoordelijk is, kon ik, de engelsche uitgave niet ter beschikking hebbende, niet nagaan. Ik neem dus aan, dat de vertaling juist is, ofschoon het vertrouwen daarop niet bepaald versterkt wordt door „tekstboeken”, die inlichtingen geven over grieksche bouwkunst (blz. 221), de „droevige” overwinning van Dionysus den oude (n.l. een ov. in de tragedie), blz. 421, de „sociale oorlog” blz. 455, en dergelijke. Mogelijk maakt de oorspronkelijke tekst ook begrijpelijk, waarom „splendide mendax” op blz. 325 door „heerlijk leugenachtig” weergegeven wordt, waarom Aeschylus' Septem een stuk „propvol met Ares” (*δραμα Ἀρεως μεστόν*, Ar. Ran. 1021.) heet (ib.), welke reden er is om Plato's Academia „op” den Cephissus te plaatsen (blz. 421), Aristoteles „te” Euboea te doen sterven blz. 459, de cultuur van Mycenae „mycenisch” te noemen enz. enz.

Indien dit boek ondanks al zijne gebreken toch een een begerlijk bezit mag heeten, dan heeft het dit behalve aan de wijze, waarop het den lezer in aanraking brengt met de werken der oude schrijvers, voornamelijk te danken aan de talrijke afbeeldingen, die alleen reeds van de heerlijkheid van Oud-Hellas een schooner en klarer beeld in den lezer wekken dan menig grondig werk.

Utrecht.

Ph. G. Gunning.

Epistulae privatae graecae. Ed. L. Eissner. (Papyri Jandanae cum discipulis edidit C. Kalbfleisch, II). Accedunt III Tabulae Phototypicae. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 2.40).

De Deutsche vereeniging, die zich den aankoop van in Egypte gevonden Grieksche papyri ten doel stelt, en deze over de aangesloten universiteiten verdeelt (waarbij dan somtijds het lot een gewichtig document aan één Universiteit schenkt, als onlangs aan die te Halle de Pap. Halensis 1) heeft ook de Universiteit te Marburg in het bezit gebracht van een aantal papyri. Prof. Kalbfleisch laat — loffelijk voorbeeld! — deze onder zijn leiding door zijn leerlingen uitgeven, hetgeen de verschijning bespoedigt. In betrekkelijk korten tijd zijn nu al vier deeltjes verschenen, alle van een uitgebreide en nauwkeurige commentaar voorzien.

Ook dit tweede deeltje, 18 *Epistulae privatae* bevattend, munt uit door nauwgezetheid en vlijt. De brieven zijn chronologisch gerangschikt; de oudste is van de 2e eeuw na Chr., de jongste van de 7de. Zij omvatten de onderwerpen, waarover gewoonlijk ook de reeds vroeger bekende brieven handelen: afspraken omtrent het koopen of zenden van waren, een rechtsgeding, een vraag omtrent het afdoen van een schuld, een verzoek om hulp en dergelijke. Het aardigst van inhoud is wel N° 13, waar een vader bezorgd blijkt voor zijn zoon, die niets van zich laat hooren en zelfs niet aan het voeder voor de varkens, dat hij beloofd had te zullen zenden, heeft gedacht. De brief eindigt met de aardige, ook bij Cicero voorkomende formule: „Wees lief voor me en vlieg naar me toe.”

Veel nieuws in dit opzicht brengen de brieven echter niet. Hoogstens leeren we er nog eens duidelijker uit, dat men rondreizende wachters ook als boden gebruikte (N° 10) *εἰς*, nu voor het eerst, dat er een herberg was te Oxyrhynchus, waar de kooplieden te zamen kwamen (N° 17).

Afgezien echter van het zakelijke van den inhoud vallen er enkele min of meer belangrijke dingen op te merken. Eenige nieuwe woorden zijn op te tekenen: *πᾶσι δόχος* (uit *πᾶλλα* en *δέχομαι*) (N° 17), *ἐρίογλαυ* < *νί* > *σις* voor *ἐρίογλαυνίδιον*, waarin *γλαυνίδιον* een deminutivum is en een soort kleed aanduidt. *τὸ γάριον* staat in N° 8 voor de lekkernij, die anders in de papyri *ράρος* heet. Plompe afwijkingen van het gewone spraakgebruik zijn ook in deze brieven veelvuldig, waaronder opmerkenswaardig mogen heeten *ἕως ὅτι* voor *ἕως ὅτε* (N° 22,3), wellicht ook *ἔρχω* voor *ἔρχομαι* (22,2).

Belangrijker is de vraag, die zich bij N° 11 voordoet. Uit het daarin voorkomende *ἐπιτω εἰς θεόν* leidt de uitgever, door vergelijking met plaatsen uit het N. T., af, dat deze brief door een Jood of een Christen geschreven is; het laatste lijkt mij het waarschijnlijkst wegens het *ἀδελφός* in regel 12. Is dit zoo, en dateert de brief inderdaad uit de 3e eeuw, dan hebben we hier een van de zeer zeldzame sporen van Christendom uit dien vroegen

tijd voor ons. Niet minder belangrijk is de verbinding ΘC in N° 13, die onverwacht midden in een overigens zeer begrijpelijke zin voorkomt. Er een contractie in te zien voor Θεός, gelijk die in christelijke en bijbelsche handschriften gevonden wordt, gedooft noch de zin noch het feit, dat tot nu toe in papyri geen contracties gevonden zijn. Wilcken (Archiv f. Pap. VI. 1-2 p. 295) vermoedt dat er θω (θεω) staat, en leest θεώ χαρίν ὥν (in plaats van χαρίων) μοι πετόμενος ἔρχοιο, waarin ὥν echter leelijk is. Ik twijfel, of het niet een verschrijving is, door den streep er boven als zoodanig aangeduid.

Er rest nog te vermelden, dat N° 22 het eerste papyrusbewijs geeft voor de Perzische overheersching van 619-629. Voor de scherpzinnigheid der aanvullingen valt den uitgever lof te brengen, al moet veel duister blijven; het aardigst is wel zijn verklaring van π(αρά) boven N° 23, dat volgens hem juist in het midden moet staan; een gegeven, waaruit hij de breedte van den papyrus afleidt, en daarmee de lengte der aanvullingen bepaalt.

Den Haag.

D. C o h e n.

M. Wellmann, Die Schrift des Dioskurides *Περὶ ἀπιδῶν φαρμάκων*. Ein Beitrag zur Geschichte der Medizin. Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 3).

De beroemde Pedanios Dioskurides heeft als Romeinsch legerarts op zijn zwerftochten de gunstige gelegenheid te baat genomen om zijn kennis van de uitheemsche artseneijgewassen en andere geneesmiddelen te vermeerderen. Zijn ervaring heeft hij neergelegd in eenige werken, waarvan *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, dat voor eenige jaren door S. de Vries' goede zorgen zulk een kostelijke uitgaaf beleefde, wel de meeste bekendheid heeft verworven.

Onder de andere op Dioskurides' naam staande geschriften over Geneesmiddelen, Antidota en Theriaka, is er een, waarvan de echtheid meer dan eens, o.a. ook door den medico-historicus Curt Sprengel is betwijfeld, nl. de hier ter sprake gebrachte ἀπλά. Hiervan heeft de geneeskundige Joh. Moibanus, die in de tweede helft der zestiende eeuw te Augsburg de praktijk uitoefende, een uitgaaf ondernomen, welke getuigenis aflegt van de philologische kennis van dezen zoon van Eskulaap. De dood heeft echter den geleerden man niet vergund zijn arbeid te volvoeren, doch gelukkig heeft niemand minder dan Coenraad Gessner de taak overgenomen en is het werk ten slotte onder den titel van *Εὐπόριστα* Ped. Dioscuridis Anazarbei ad Andromachum libri II Argentorati 1565 in druk verschenen.

De gronden, waarop Sprengel zijn oordeel velde, zijn dezelfde, die indertijd door Gessner zelf tegen Moibanus zijn opgenoemd, o. a. het verschil in de middelen tegen slangenbeet en andere gevallen van vergiftiging in de ἀπλά enerzijds en in de voor echt gehouden geschriften van Dioskurides ter anderzijds aanbevolen; het bezigen van plantennamen, die in een later tijdperk thuis behooren of met de nomenklatuur van *περὶ ὕλης* niet strooken. Maar terwijl Moibanus en Gessner deze afwijkingen aan interpolaties wuitten, houdt Sprengel de bedenkingen voor zwaarwichtig genoeg om het geheele geschrift voor onecht te verklaren.

Wellmann, die in de antieke geneeskundige literatuur bij uitstek doorkneet is, heeft het gevel aan een nader onderzoek onderworpen en is, op grond van een zeer

nauwkeurige en vergelijkende studie, tot de slotsom geraakt, dat Moibanus en Gessner 't bij het rechte eind hebben gehad. Na eerst de vele interpolaties te hebben gezift, gaat Wellmann tot de bewijsvoering over, welke op een groot aantal aan Oribasius, Aetios, Archigenes-Galenos en andere schrijvers ontleende citaten steunt. Geven deze reeds blijk van Wellmann's groote belezenheid, in nog sterker mate doen het de talrijke noten, waarvan het slot van de studie, dat over de taalkundige kenmerken van de Euporista handelt, vergezeld gaat.

Doch dit is een terrein, waarop Ref. het niet zal wagen den schrijver te volgen. Hij veroorlooft zich echter een kleine opmerking aangaande de nationaliteit van den door Wellmann genoemden Sarazenus. Dat die in Lyon *gewonnen en geboren* geneeskundige door Wellmann een Leidenaar wordt genoemd is een *lapsus*, welke ongetwijfeld aan den calamus moet worden geweten.

Amsterdam.

E. C. v. Leersum.

C. Brakman J. F. Miscella. Lugduni Batavorum, Brill. 1912. (Pr. / 0.90).

Het is wellicht voor den schrijver onaangenaam, dat door mijne ongesteldheid de recensie van zijn werk zoo lang is uitgebleven. Hoewel bij een ziekte van schuld minder goed kan worden gesproken, bied ik hem toch mijne betuigingen van leedwezen, verontschuldigen voor zoover dat mogelijk is, aan.

Bij het doorlezen van dezen bundel, die achtereenvolgens plaatsen uit Arnobius, Minucius Felix, Valerius Maximus, Suetonius, Florus, Ovidius en Seneca behandelt, is het onmogelijk niet getroffen te worden door de groote belezenheid van den schr., die even goed in de Latijnsche auteurs zelf zijn weg weet te vinden als in de moderne literatuur, die over hen verschenen is. Geleerd in den zin, waarin de geleerden van de 16e en 17e eeuw dat verstonden en zoozeer waardeerden, is hij als maar weinigen van de hedendaagsche Nederlandsche philologen.

In de eerste plaats de lijsten van parallelplaatsen, die de schr. aan het einde van ieder hoofdstuk geeft, welk een omvangrijke lektuur veronderstellen ze niet.

Er is een heele lijst op te maken van de schrijvers, waaruit zij gehaald zijn, loopend van Lucretius tot Ammianus Marcellinus, en schier geen dichter of prozaschrijver, of hij komt in deze lijst voor. Zoo vormt zij een indrukwekkend monument van schr. belezenheid.

Alleen had ik bij de samenstelling wat meer kritiek gewenscht. Het bijeenbrengen van alle plaatsen, die maar eenigszins op elkaar gelijken, kan toch geen doel zijn, geen wetenschappelijk nut hebben. Heeft het waarde te weten, dat zoowel Ov. Met. I, 411 als Lucret. II, 78 staat *inque brevi spatio*? Wat nut is er te trekken uit een vergelijking van Ov. Met. VII, 75 *quas (sc. aras) nemus umbrosum secretaque silva tegebat* met Verg. Aen. VI, 138 *hunc tegit omnis Lucus et obscuris claudunt convallibus umbræ*? Of om eens een voorbeeld uit een ander deel van 't werk te nemen, van Flor. I, 31,16 *deploratis novissime rebus* met Amm. Marc. XVII, 9,6 *Musonius deploratis novissime rebus*; ib. 148,22 *ut similis furenti vager* met Sen. Phoen. 428 *Vadit furenti similis*? Soms ook is de gelijkheid zoo gering, dat van een parallel-

plaats in den gewonen zin niet gesproken kan worden. Zoo is Arnob IV, 35 *sedet cunctus populus et senatus consulatibus functi patres, diis proximi atque augustissimi reges*, geen parallelplaats, van Plut. Pyrrh. 19 λέγεται δὲ Κινέαν . . . εἰπεῖν, ὡς ἡ σύγκλητος αὐτῷ βασιλέων πολλῶν συνέδριον φανείη, noch Arn. IV, 26 *senex Saturnus iamdudum obsitus canis atque annorum vetustate* een parallelplaats van Ter. Eun, 236 *video sentum squalidum aegrum, pannis annisque obsitum* (maar veeleer van Aen. VIII, 307 *ibat rex obsitus aeo*).

Soms is het, alsof schr. geheel vergeet, dat in het algemeen de woordenschat van een schr. van onnaspeurlijke herkomst is. Wie zal het zeggen, waar wij de voorraad, in onze hersens bijeengegaard, vandaan hebben gezocht? En wat van ons geldt, geldt ook van de ouden. *Hic primum observandum est*, zegt hij pag. 5, *Arnobium plura verba hausisse ex Plauti comoediis*, en dan geeft hij voorbeelden van woorden, die ook in de stukken van Plautus voorkomen. Maar moet Arnobius ze daarom uit Plautus genomen hebben? Plautus is toch niet de eenigste, die deze woorden gebruikt heeft. Er blijkt alleen, dat Arnobius een sterk archaïstische smaak had, maar ook niets meer.

Wanneer men er eens toe kon besluiten deze parallelplaatsen, waarvan de vloed altijd nog wast, wat in te deelen, dan zou men, verbeeld ik mij zoo, er meeraan hebben. Bij wijze van voorbeeld sla ik een verdeling in drieën voor: *a* plaatsen waar dezelfde zegswijzen, typisch geworden, voorkomen; *b* plaatsen, waar min of meer gelijke uitdrukkingen voorkomen zonder dat aan navolging moet worden gedacht; *c* plaatsen, die bewuste of onbewuste navolgingen zijn.

Het verdere gedeelte van schr. werk is aan kritiek gewijd. Misschien zou men een eenigszins andere opvatting der studie kunnen wenschen. Er is in Arnobius zooveel wat voor de geschiedenis der cultuur en vooral van den godsdienst belangrijk is. En zeker zijn er hier problemen genoeg. Ik zou het aantrekkelijker in zijn werk gevonden hebben, als ook sommige van deze de aandacht van den schr. hadden getrokken. Maar het is zijn recht te kiezen, waaraan hij zijn aandacht wil wijden. En hij heeft de tekstkritiek gekozen. Als criticus dus zal ik hem verder te beoordeelen hebben.

Een zeker te waardeeren eigenschap in zijn kritiek is, dat hij groote waarde hecht aan de palaeographische waarschijnlijkheid. Conjecturen toch, die palaeographisch niet waarschijnlijk zijn, hebben alleen nog beteekenis voor de interpretatie. Ook houdt hij, inzonderheid bij Arnobius, zorgvuldig rekening met het spraakgebruik van zijn auteur; steeds bewijst hij door eenige parallelplaatsen, dat zijne lezing ten minste in den tekst gestaan kan hebben.

Zeker schijnt mij schr. emendatie van Arn. III, 43 *et aures habeant structas et piaculis nos teneant inexpressibilibus in et aures habeant obstructas cet.* De lezing van den cod. is ontstaan uit de vorm *ostructas*, die op de uitspraak berust. Groote waarschijnlijkheid heeft ook de conjectuur op Arn. V, 1 *Esto: ab lulentibus poetis cuncta illa sint prodita et immortalibus <importata> diis probra*. Immers de lezing van Gelenius die *et in de* verandert, heeft, aangenomen, dat we met een hschr. te doen hebben dat afgeschreven is van een voorganger in Langobardisch schrift, palaeographisch veel tegen zich en wil men *et* weglaten, wat wel een palaeogra-

phische juiste verandering zou zijn, dan is de dativus *diis* moeilijk verklaarbaar, zoodat schr. gissing, die hij door een goede parallelplaats weet te steunen, ten slotte het waarschijnlijkst schijnt. Evenzoo is zijne emendatie van I, 26 aar-lokkelijk.

Op andere plaatsen kan ik mij, en wat is daar trouwens verwonderlijks in, minder goed met zijne meening vereenigen. Een algemeen desideratum schijnt mij toe, dat hij de plaatsen, die hij behandelt, nog niet genoeg naar alle kanten bekeken heeft. Zoo b. v. Arr. V, 6 *enititur* (sc. Nana) *parvulum, sed exponi Sangarius praecipit: repertum nescio quis sumit formas, lacte alit hircino*. Schr. wil hier, min of meer in aansluiting bij de conjectuur van Meiser, die *ob formas* voorstelt, *formosum* lezen. Maar is dit niet een zonderling en onwaarschijnlijk epitheton van een pasgeboren kind, waarbij de vormen en trekken nog zoo weinig ontwikkeld zijn? Veeleer schijnt mij Salmasius in de goede richting gezocht te hebben, die hier een eigennaam vermoedt; een andere vraag is het of dit *Phorbas* moet zijn, de eigennamen in dit verhaal immers zijn allen niet-grieksch. Het zij mij vergund hiervan nog een voorbeeld te geven. In een passage, waar Arnobius uiteenzet, dat er maar één nuttige kennis bestaat, maar één wetenschap die verdient gezocht te worden, dat is de kennis van den eenigen waren God, begint hij een nieuw hoofdstuk (II. 61) aldus volgens den cod. *quid est, inquit, vobis investigare, conquirere quisnam hominem confecerit, animarum origo quae sit, quis malorum excogitaverit causas* cet. Hier wil schr. lezen: *<opus> est, inquam, vobis investigare*. Deze verandering in *inquam*, is moeilijk verdedigbaar. Arnobius begint zijn uiteenzetting met te zeggen: Christus heeft ons bevolen om al deze dingen ter zijde te laten, (60, vs. 259.) en langzamerhand gaat hij van datgeen wat hij Christus laat zeggen in zijn eigen taal over. Er zou dus niets tegen zijn om Christus als onderwerp van *inquit* te denken. Maar dit is niet eens noodig. *Inquit* heeft in het laat-latijn een eigenaardige beteekenis, het wordt gebruikt eenvoudig om aan te geven, dat een zeker argument wel gezegd wordt of gezegd zou kunnen worden, om redeneeringen in oratione recta aan te halen, dus ongeveer gelijk *iti* in het Sanskrt. Uit cap. 64 haalt schr. een voorbeeld aan dat hij trouwens ook emendeert. Een ander voorbeeld staat II, 74, een ander II, 76, waar de eerste uitgever, met dit gebruik onbekend, *inquit* las. Een ander III, 20; en ongetwijfeld zijn er veel meer zoowel bij Arnobius als bij andere schr. te vinden. Evenzoo is de invoeging van *opus* onjuist. Arnobius gebruikt het ww. *esse* zelfstandig met een eigenaardige beteekenis, b.v. II, 26 *et ubi illud*; IV, 13 *unde vobis est scire, an sit unus aliquis*.

In het algemeen kan ik niet zeggen, dat schr. met de gissingen, die hij op andere schrijvers dan Arnobius gemaakt heeft, gelukkiger is geweest dan bij dezen auteur. De plaatsen, die hij behandelt zijn ook dikwijls ware loci conclamati en met een enkele conjectuur zoo maar niet af te doen. Het meest valt misschien nog te zeggen voor Suet. Aug. XCVI, 1, waar hij voor *Philippos petenti* invoegt, hoewel dit toch niet zooveel meer voor zich heeft dan Boot's lezing *<eunti> Philippos*. Met de conjecturen op Ovidius inzonderheid, een schr. aan wien ik nog al eenigen tijd, ook met het collationeeren der haschr. heb besteed, kan ik me slecht vereenigen.

Het werk is niet geheel vrij van drukfouten: p. 9

tweemaal *opinionem* voor *opinionum*, p. 11 in de laatste regel *fuisse* uitgevallen, p. 28 *brevi* in de Suetoniusplaats uitgevallen voor *potitus est*.

Ik eindig met den wensch, dat de schr. nog menige proeve van zijn studie mag geven, en dat men, inzonderheid in Nederland, aan zijn werk de aandacht schenken mag, waarop het om velerlei redenen recht heeft.

Amsterdam.

J. W. Bierma.

XII Panegyrici Latini. Post Aemilium Baehrensium iterum recensuit Guiljelmus Baehrens. Leipzig, Teubner. 1911. (Pr. M. 5; geb. M. 5.60).

Ware de Europeesche oorlog niet uitgebroken, ik zou waarschijnlijk nog niet de vrijheid gevonden hebben ander werk onderbrekende, dat nu voorloopig zooals zooveel thans in Duitschland moet blijven rusten, aan deze uitgave den tijd te besteden, dien zij verdient. De schrijver moge hier dus in de eerste plaats zien een weigering, om mij na een vluchtige doorbladering van mijn taak te kwijten.

In 1910 verscheen van Baehrens als dissertatie de Praefatio maior en als proeve zijner bewerking de Panegyricus van Plinius. Een jaar later kwam de uitgave zelve, voorzien van een Inleiding, die over de Hss. de resultaten zijner dissertatie kort samenvat, grotendeels woordelijk overneemt, terwijl voor de hoofdstukken II: over de *clausulae*, III *animadversiones criticae* (a. de *glossematis*, b. de *vestigis posterioris latininitatis*, c. de *nonnullis locis corruptis*) naar de dissertatie verwezen wordt.

Een enkel woord over de *clausulae*. Ondanks al het getel en gereken der laatste jaren zijn we voor het begrip van de *clausula* als verschijnsel niet heel veel verder gekomen, ook Zielinski's nieuwe boek over de *Konstruktive Rhythmus* (d.i. de *rhythmus* van de gansche periode, niet van de cl. alleen) bevat een menigte fijne, vaak ook psychologische opmerkingen, maar brengt nog steeds geen synthese.

Baehrens' dissertatie (p. 39) bekent nog ongeloof in zake de „metrische” constitutie van de overige deelen der periode. Pg. 41 geeft hij een lijst der door de Panegyrici gebruikte en voor de Panegyrici geldende *clausulae*. Toetst men deze aan de praktijk, dan blijkt, het eenigste en beste wat hier blijken kan, dat de lijst het resultaat is van zorgvuldig werk. Komen we hier dus voor de *clausulae* in het algemeen weinig verder, teleurstelling daarover zou onze fout zijn, want de schrijver had niet in de eerste plaats hierover te spreken. Bedoeling van deze woorden is alleen duidelijk te maken, hoezeer we gaandeweg aan twee zaken behoefte gaan gevoelen: a. een studie, die de resultaten bij verschillende schrijvers experimenteel gevonden in een historisch perspectief (vgl. ook Skutsch *Rom. Jhrber.* XI, 155) plaatst, waardoor naar ik vermoed een bepaalde ontwikkelingslijn zich steeds duidelijker zal afteekenen, die achterwaarts doorgetrokken ook over het ontstaan der *clausulae* licht zal ontsteken ¹⁾. Een derg. studie zal op haar weg in lateren tijd de verandering van het Romeinsch accent in het Romaansch accent ontmoeten, zal in ver-

band daarmee wellicht ook hier sporen aanwijzen, die symptomen zijn van den overgang van quantitatief-metrische naar expiratorisch-rhythmische poëzie en zal voor den ouderen tijd hebben op te lossen, hoe het compromis met het woordaccent moet worden voorgesteld.

b. hiernaast zal dan moeten komen van psychologische zijde en versterkt door vergelijking met andere literaturen een algemeene ontleding en definitie en deze beide, a en b, samen zullen juist weer voor onderdeelen zeer talrijke moeilijkheden wegnemen.

Wat het eerste punt betreft, principieel noodzakelijk schijnt mij altijd het volgende: ook al moge men de Fransche methode die angstvallig met den vorm der beide laatste woorden rekening houdt, veroordeelen zooals Baehrens doet (Praef. 36 diss.), men zal toch, meer dan tot nu toe vaak het geval was rekening moeten gaan houden met die ¹⁾ woordgrens, omdat (zoo ook onlangs A. C. Clark *Cl. Rev.* 1914, 214) dit ten nauwste samenhangt met het woordaccent. Dit wordt ook door Baehrens erkend, wanneer hij zegt (Praef. 40 diss.): *id pono* (aangeduid wordt dat het nieuwe van dit standpunt): *numquam clausulae ictum cadere in eam syllabam brevem, quae in sermone pedestri neque accentum graviolem neque leviolem habet*. Ik ben blij dit eindelijk erkend te zien. Immers, rhythmisch proza is proza en geen poëzie. Dat in de Rom. poëzie de expiratorische ictus het gewonnen heeft van het ook in hoofdzak expiratorische woordaccent, lijkt a priori ondenkbaar, wordt alleen als feit aannemelijk, wanneer men zich de gedachtegang van Leo eigen maakt en juist in dit opzicht het kunstmatige en exotische van oorsprong en ontwikkeling der Rom. poëzie duidelijk indenkt. Maar de ontwikkeling van het proza is heel anders geweest: tot zelfstandigheid gerijpt heeft het de Gr. inwerking eerst veel later te verwerken gekregen. Ik geloof, dat men aan beide kanten het slechtste kiest, wanneer men aanneemt, dat zelfs in het zoogen. kunstproza het einde van zin of zinsdeel werd uitgesproken juist zooals dat bij een gedicht zou vallen (vgl. echter Cic. *Or.* 222 en 233), in flagranten (men zie de concessie van Baehrens boven) strijd met het machtige (en steeds machtiger!) woordaccent, terwijl de andere deelen van den zin in dit opzicht geheel neutraal zouden zijn. Integendeel, de spanning die stijgt tegen het einde (parallel met de plaatsing van het verbum aan het einde) en de afsluiting die het naderende rustpunt geeft, deden daar het eerst bepaalde vormen krystalliseeren of inslijten, duidelijker en bewuster dan elders: deze ontwikkeling houdt rekening met het woordaccent ²⁾ dat immers zelf door de paenultimawet ten deele quantitatief is (de moeilijkheid en het compromis komen dus eerst bij grotere woorden). Men stelle zich bij dit alles steeds voor, dat een derg. ontwikkeling eenmaal schuchter

¹⁾ Eigenaardig is dat ook Brugmann in zijn Studie over den hiaat (*BSG.* 1913, p. 145 vlg.) den nadruk legt op het groote verschil, ook in de taal blijkend, van hiaat tusschen woorddeelen (in één woord) en hiaat tusschen woorden.

²⁾ De omspringing der waarde van primair en secundair accent is nauwelijks een concessie (*arbitrarémini*: *arbitrarémini* of *arbitrarémini*) en zoowel voor het Gr. (het ontstaan van het verbaalaccent) als voor het Lat. (de „intensité initiale”, een sterkeaccent ook volgens de Fransche school, in haar strijd met het opkomend secundair paenultima accentsysteem) bewezen,

¹⁾ De beschouwingen van Norden in zijn *Antike Kunstproza* (Anhang), van hoeveel waarde ook voor den tijd waarin dit werk verscheen, brengen voor deze vraag niet veel verder.

begonnen de pas hoe langer hoe meer versnelt en in een bepaalde richting valt. De twee factoren, waarmee men dan voor het begin van de ontwikkeling uitkomt, zijn deze: *de afkeer* juist van den poëtischen vorm (heroische clausulae!) d. w. z. de eigen overtuiging van het fundamentele verschil tusschen beide gedachteutingen, en voorts de iambo-troch. cadans (in het Lat. in de richting van den trochaeus ontwikkeld door of in het ontbreken van oxytona), die reeds Aristoteles trof voor het Grieksch (Poet. 1449 A: πλείστα γὰρ ἰαμβεῖα λέγουμεν ἐν τῇ διαλέκτῳ τῇ πρὸς ἀλλήλους; verder Cic. Or. 189, 191; Kroll ad 192).

Hoe dit eenvoudige schema voldoende zou zijn, kan ik hier natuurlijk niet uitwerken. Een hoofdbezwaar de — (—) creticus vindt zijn driedelige verklaring: a. in de vermijding van — — — — —, b. in de vermijding van het monotone — — — — — (zoo ook Baehrens Praef. 41 diss.), c. in het feit, dat bij een zeer veelvuldige formatie — — — — — (men luistere naar zichzelf bij het scandeeren van een hexameter) de laatste der twee korten normaal iets langer wordt dan de eerste, hetzij hier nu een voetgrens of woordgrens aanwezig is. Men vergelijkte aant. boven gemaakt over den hiaat.

Op deze kwestie ben ik wat nader ingegaan, omdat Baehrens aan de stem der clausulae een groot gewicht toekent bij zijn textconstitutie. Het vele, dat ik verder daarvoor heb aangeteekend valt buiten het kader dezer bespreking en hoop ik elders uit te werken. Ook op de kwestie der handschriften, waarvan het stemma in de uitgave nog gewijzigd is vergeleken met de dissertatie, ga ik wegens gebrek aan plaats niet in.

De text zelf van Plinius is in de uitgave nog wat conservatiever behandeld dan een jaar vroeger en heeft vooral in de commentaar gewonnen, doordat talrijke parallelen uit andere schrijvers blijkbaar in verband met uitbreiding der lectuur van den schrijver (men vergelijkte het veelzijdige materiaal door hem bij elkaar gebracht in Phil. Suppl. XII) zijn vermeld. Ik noem als een gelukkig voorbeeld cap. 70,6.

Voordat ik nog een enkele opmerking laat volgen, vat ik gaarne als mijn indruk van het geheel samen, dat we een uitnemend bruikbare editie der Panegyrici uit de hand van Baehrens hebben ontvangen, die met groote zorgvuldigheid en werkkraft een text heeft gegeven vrij van alle bepaalde willekeur, hoezeer dan ook de clauselindicies nog niet dat vertrouwen wettigen, dat de auteur er dikwijls in stelt; voorzien van een critische commentaar, die — hoe kan het anders — vaak vragen onbeantwoord laat, maar in verreweg de meeste gevallen voldoende geeft; verrijkt met een reeks aantekeningen hier en daar ingelascht, die ware het nog noodig duidelijk kunnen maken, op hoe breedten grondslag B. zijn studiën over het laat-latijn heeft opgetrokken.

Dat de opmerkingen, vragen en voorstellen bij de lectuur ontstaan geheel de gastvrijheid van het Museum zouden overspannen, toont alleen aan, hoe moeilijk de taak was waarvoor de schrijver zich hier geplaatst zag.

Ik lees er dus slechts een enkele uit en hoop, ook Baehrens, het overige later wel eens bij tijd en wijle mede te deelen. Plin. Cap. 14,5: l. *tum quoque* — *cum*, vgl. ib. § 1: *iam tum merere, cum*; Cap. 17,2: l. *immanibus auris* of *armis*, cf. § 1: *extorto auro*; Cap. 21,

i. f.: *quod* is goed, cf. 35,4: *hoc magis* — *quod*; Cap. 23, i. f.: l. *iteraturus gaudii faciem* (ipv. *fidem*), vgl. de volgende plaatsen, waar *facies* = schouwspel, aanblik is: c. 35 in.; 51,4 *si quidem per omne spatium una facies*, 56,6: *decora facies, multa post saecula* — *tribunal* — *caespile extructum*; 71,3: *contigit* — *oculis nostris memoranda facies*; 82,3 *foeda facies, cum* — *imperator sequeretur*, vgl. bijv. Verg. *nova mihi facies* en ib. VI, 560 (vgl. 575) Tac. Ann. I, 41: *in urbe victa facies*; palaeographisch is de verandering klein; Cap. 24,2: l. *nil ipse te fortuna mutavit*; Cap. 30,4: l. *infra usurpata*, vgl. Baehrens zelf in annot. "nimium partes inferiores" en Schmalz⁴ 402, Löfstedt Eran. 8,110; doch vgl. Glotta 5,97; ib. l. *sed supino etiam ac non detinenti solo, placide se eqs. (non omzetten)*; Cap. 31,1: *expectare* is goed: door *experiri*; anders *spectatum* (zoo bijv. Cap. 88,3), vgl. 33,3?; Cap. 31,3: l. *tamen* ipv. *tamen*; Cap. 31,5: l. *Nilum [non] sensisset* of beter *Nilum (Nili?) amnem*.

Doch ik bind in; Baehrens zal zich ook zonder meer overtuigd houden van mijn oprechte belangstelling in zijn werk. Mij was zijn boek een welkome aanleiding deze merkwaardige hof-producenten zorgvuldiger te lezen.

Den Haag.

F. Muller Jzn.

A. Jeremias, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*. Leipzig, Hinrichs. 1913. (Pr. M. 10, geb. M. 11.20).

In 1904 verscheen de eerste uitgave van het bekende werk van den Leipziger predikant en privaatsdocent in de theologie Dr. Alfred Jeremias: *Das Alte Testament im Licht des Alten Orients* (Leipzig, Hinrichs). Anderhalf jaar later was het boek reeds uitverkocht en de tweede editie, die in 1906 verscheen, was haast dubbel zoo omvangrijk. Nog uitgebreider werd de Engelsche bewerking, uitgegeven in twee deelen bij Williams and Norgate te Londen (1911).

Het werk had zijne populariteit verdiend. Evenwel leed vooral de tweede uitgave methodisch aan eene ernstige fout. Het boek beoogde een dubbel doel. Het wilde niet alleen eene verzameling en verklaring geven van al het materiaal dat buiten den Bijbel om ter opheldering van het Oude Testament kan dienen, om zoodoende aan de geleerden en ook aan het groote publiek op ruimere schaal soortgelijke diensten te bewijzen als eertijds E. Schrader met zijn werk over „Die Keilinschriften und das Alte Testament”. Maar het boek moest tevens dienen ter uiteenzetting van het zooogen. *Panbabylonisme*, d. i. de astraal-mythologische wereldbeschouwing, die de vriend en leermeester van Dr. Jeremias, Prof. Hugo Winckler, op grond van zijne assyriologische studiën had ontdekt en wier sporen hij niet slechts in het Oude Testament, maar in de geheele wereld meende terug te vinden. Deze twee doeleinden in één werk te vereenigen was feitelijk onmogelijk. De Schr. zelf heeft dit gevoeld en in de tweede uitgave van het genoemde werk de stukken, die meer bepaald met de astraal-mythologie te doen hadden, door een sterretje gekenmerkt, ter waarschuwing voor lezers, die slechts belang stelden in het eerst genoemde doel, het bijeenbrengen van het materiaal. Met te meer vreugde is het te begroeten, dat Dr. Jeremias nu in de plaats van eene derde editie een geheel nieuw werk geschreven heeft, een boek, dat enkel en alleen het tweede doel beoogt:

eene systematische uiteenzetting van de „altorientalische Geisteskultur”.

Van Hugo Winckler's hand hebben wij zulk eene uiteenzetting nooit mogen ontvangen. 19 April 1913 overleed deze „Wiederentdecker der altorientalischen Geisteswelt” op den leeftijd van nog geen vijftig jaren, na een leven van strijd en verdriet, nadat hij door zijnen persoonlijken invloed, evenals door tal van kleinere brochures en opstellen den stoot had gegeven tot eene wetenschappelijke richting, die alom geestdriftige instemming of hevigen tegenstand heeft gewekt. De meest indrukwekkende bestrijding vond zijne theorie door den geleerden pater F. X. Kugler, Jezuiet in Valkenburg („Auf den Trümmern des Panbabylonismus”, in het tijdschrift *Anthropos*, Deel IV, blz. 477—499, 1909, en „Im Bannkreis Babels, panbabylonistische Konstruktionen und religionsgeschichtliche Tatsachen”, Münster 1910).

Zonder veel polemiek geeft Dr. Jeremias in het onderhavige werk een geheel van bewonderenswaardige veelzijdigheid. Ook de tegenstander zal zijne waardeering niet onthouden aan de degelijke en veelzijdige kennis, die hier in 20 hoofdstukken in aantrekkelijken vorm een rijk geïllustreerd ten toon is gesteld.

De leidende gedachten der geheime wetenschap, die als de achtergrond van de „altorientalische Geisteskultur” wordt verondersteld, geeft de Schr. op blz. 9 in den vorm van zeven korte stellingen. Hiervan is weer de belangrijkste de tweede, die op blz. 171 herhaald en uitvoeriger uiteengezet wordt: „*Alles irdische Sein und Geschehen entspricht einem himmlischen Sein und Geschehen wobei alle Teilerscheinungen vom Grössten bis zum Kleinsten als Spiegelbilder voneinander aufgefasst werden.*” In Wirklichkeit ist natürlich das Irdische irgendwann und irgendwo an den Himmel versetzt. Aber die Theorie, die in eine für uns prähistorische Zeit zurückgeht, denkt es sich umgekehrt. Diese „praefigurierte Harmonie” nimmt die platonische Lehre voraus, nur dass es sich nicht um eine praeeistente Ideenwelt handelt, sondern um eine real gedachte kosmische Welt, die die Urbilder darstellt.”

Het is m.i. eene blijvende verdienste van Winckler en Jeremias c.s., dat zij voor het eerst weer de innerlijke harmonie van den kosmos als de groote grondgedachte der oude oostersche wereldbeschouwing hebben aange-toond. Ik meen echter, dat zij twee gevolgtrekkingen zonder voldoende bewijzen hieruit hebben afgeleid: 1) dat Babel het land van oorsprong dezer theorie moet zijn en dat overal, waar haar spoor wordt gevonden, directe babylonische invloed valt waar te nemen, en 2) dat deze theorie reeds in voor ons prähistorische tijden uitgewerkt en klaar was, zoodat van ontwikkeling welhaast geen sprake kan zijn.

Het eerste dezer bezwaren heeft de Schr. nu zelf gevoeld: „Wir nennen die Geisteskultur „babylonisch”, weil sie in Babylonien in verhältnismässig ältester Zeit und am klarsten entwickelt vorliegt, und weil die Himmelskunde, als deren Heimat Babylonien gilt, sich als ihre Grundlage darstellt . . . Sollte sich einmal als Ausgangspunkt der Wanderung ein anderer Ort der Erde feststellen lassen, so würde die im Namen „Panbabylonismus” liegende These nur ihren Namen, nicht aber ihre Wahrheit verlieren.” (blz. 7). Ik ben er echter nog niet voldoende van overtuigd, dat een directe invloed, eene „Wande-

ring der Ideen”, de eenige en noodzakelijke verklaring van de verspreiding der grondgedachte moet zijn. Daarbij komt, dat Jeremias wellicht ten onrechte de „Himmelskunde” steeds en overal als de „Grundlage” veronderstelt,—hetgeen zij in Babylonië zonder twijfel was, terwijl b.v. in Egypte en Kanaän het vegetatieve leven der natuur klaarblijkelijk van grooter belang werd geacht dan de waarnemingen op astraal gebied. De plaatsruimte verbiedt nader op deze principieele vragen in te gaan.

Ons tweede bezwaar hangt nauw samen met eene strijdvrage, die gedurende de laatste jaren veel is verhandeld. Gaat de sterrenkunde der Babyloniërs reeds terug tot het tijdperk der vroegste ons bekende bronnen, of zijn de oudste sporen van astronomische waarnemingen, die dezen naam feitelijk verdienen, niet ouder dan de 7de en 6de eeuw vóór Chr. ? Eene beslissing ten gunste van de oudheid der babylonische astronomie is voor het „Panbabylonisme” eene levensvraag. Waar de waarneming van den sterrenhemel nog ontbreekt, kan geen sprake zijn van een astraal stelsel, waaraan de overeenkomst van de aardsche met de hemelsche dingen ten grondslag ligt. De Schr. heeft dan ook (vergel. vooral blz. 130 v.v.) zooveel mogelijk gegevens bijeenverzameld ten bewijze, dat de Babyloniërs reeds in de oudste tijden de verschijningen des hemels stelselmatig hebben opgenomen. Hij steunt hier vooral op de talrijke onderzoeken van E. F. Weidner. Van Weidner's hand is ook de sterrenkaart, die aan het onderhavige werk werd toegevoegd en die een gemakkelijk overzicht geeft van zijne resultaten; van Weidner's „Handbuch der babylonischen Astronomie” had Jeremias reeds de drukproeven gedeeltelijk ter beschikking, het is echter nog steeds niet verschenen. Een uitvoerig overzicht gaf Dr. Jeremias sedert het verschijnen van het hier besproken werk in het Lexikon der griech. u. röm. Mythologie van Roscher (IV 1427-1500: „Sterne bei den Babyloniern”). De geduchte tegenstander is Pater Kugler, de beste kenner der babylonische astronomie, schrijver van het standaardwerk „Sternkunde und Sterndienst in Babel”. Waar b.v. Jeremias (blz. 124 v.) niet minder dan vijf bewijzen voor de bekendheid der oude Babyloniërs met de zoogen. praecessie van het voorjaarspunt aanhaalt, oordeelt Kugler over deze bewijzen: „sie entbehren offenkundig jeder astronomischen Grundlage und sind im wesentlichen längst widerlegt” (Sternkunde u. Sterndienst, Ergänzungen zum 1. u. 2. Buch, p. 226 noot 1). En terwijl Weidner onlangs eenen astronomischen tekst publiceerde, die volgens hem afkomstig was van omstreeks 1500 v. Chr. (Alter u. Bedeutung der babyl. Astronomie u. Astrallehre, p. 9 v.v.), bewees Kugler (op. laud. p. 233 v.v.), dat deze tekst dagteekent uit het 40ste jaar van Artaxerxes I, 425 v. Chr. Voor den leek in astronomie is de beslissing moeilijk. Ook Kugler aanvaardt de beoefening der astrologie, d.i. de voorspelling van de toekomst uit de sterren, reeds voor de oudste tijden; hij loochent echter, dat deze toen reeds steunde op de astronomie, d.i. het stelselmatige onderzoek van den sterrenhemel. Aan den anderen kant heeft ook Jeremias nooit beweerd, „dass die höchste Ausbildung der Astronomie in prähistorischen Zeiten falle” (blz. 130 noot 1). De vraag waar het om gaat is dus, in welk tijdperk voor het eerst ook de astronomie stelselmatig ten dienste van de astrologie werd uitgeoefend. Gezien het verbazingwekkende peil der

beschaving in het derde millennium vóór Chr. lijkt het mij a priori waarschijnlijk, dat dit reeds vroeg heeft plaats gehad. Het tijdperk van Asurbanipal en van het nieuw-babylonische rijk was eene periode van kunstmatig herstel, niet van nieuwe denkbeelden. Niet alleen astronomische, ook andere wetenschappelijke en poëtische teksten werden uit den tijd vóór Asurbanipal tot nog toe uiterst weinig gevonden. Het materiaal is schaarsch en nergens wellicht is de toepassing van het argumentum e silentio gevaarlijker dan hier. Al had Kugler in al de bijzonderheden gelijk, toch lijkt mij de positie van Jeremias en Weidner hier op den duur sterker. Wij wenschen het boek van Dr. Jeremias ook in Nederland vele lezers.

Groningen.

F. M. Th. B ö h l.

The Dīwāns of 'Abd b. al-Abras and 'Amir b. al-Tufail edited and supplied with a translation and notes by Sir Charles Lyall. (Gibb Memorial series XXI). Leyden, Brill; London, Luzac & Co 1913. (Pr. sh. 12).

De bekende Oriëntalist, Sir Charles Lyall, schenkt ons in dit deel van de door het Gibb-fonds bekostigde uitgaven eene bewerking, Arabischen tekst en Engelsche vertaling, van de gedichten van twee oude Arabische dichters, wier namen in den hierboven afgedrukten titel vermeld zijn. De uitgave is gedaan naar een oud handschrift in 1907 door het Britsch-Museum verworven, een *unicum*, voorzoover bekend. Te voren kenden wij beide dichters slechts uit enkele gedichten in anthologieën opgenomen, of uit enkele dichtregels in woordenboeken en elders geciteerd, zoodat men thans veel beter in staat is over hunne poëtische verdiensten te oordeelen. Wij hebben dus alle reden daarvoor dankbaar te zijn en dat te meer, nu een man als Lyall de moeite genomen heeft de uitgave te bezorgen, want voor degenen, die het niet mochten weten, zij het hier gezegd, dat deze Arabist onder zijne vakgenooten bekend staat als een der beste kenners van de Arabische Bedowynen-poëzie en als een uiterst nauwkeurig en kundig werker. De tekst is dan ook volledig gevokaliseerd; alle citaten bij andere schrijvers zijn vergeleken en, voorzoover zij in het handschrift niet teruggevonden werden, afzonderlijk vermeld, waarbij de uitgever dankbaar gebruik gemaakt heeft van de door Hommel en Geyer gemaakte verzamelingen, terwijl hij alles nog eens heeft laten nazien door Nöldeke, aan wien het boek is opgedragen. Kortom niets is verzuimd om het werk zoo volkomen te maken als de voorhanden hulpmiddelen maar eenigszins gedoogen. De bijgevoegde Engelsche vertaling stelt ook hen, die geen Arabisch verstaan, in staat met beide dichters bekend te worden, hoewel de verzameling, die de gedichten van Amir bevat, voor het meerendeel slechts uit fragmenten bestaat en daarin slechts een paar gedichten min of meer volledig zijn bewaard gebleven. Vermoedelijk heeft dit hierin zijn oorzaak, dat de dichter bij de Geloovigen in slechten reuk staat wegens het verraderlijk, doch naar de begrippen der Bedowynen daarom niet ootterend, vermoorden van Mohammed's gezanten in het 4de jaar van de Hidjra. Om die reden heeft men zich om 's mans poëzie later niet veel bekommerd.

Utrecht.

M. T h. H o u t s m a.

E. Täubler, Imperium Romanum. Studien zur Entwicklungsgeschichte des römischen Reiches. I. Die Staatsverträge und Vertragsverhältnisse. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 14, geb. M. 16).

De schrijver is er, volgens de voorrede, door de studie der middeleeuwsche oorkonden toe gebracht, ook de ons uit de oudheid hetzij in originali of bij de schrijvers overgeleverde oorkonden, naar vorm en inhoud, aan een zorgvuldig onderzoek te onderwerpen. En bij de analyse van de formuleering der bepalingen in de verdragen door de Romeinen gesloten kwam hij tot een opvatting van den aard en den inhoud der verdragen, die van de door Mommsen in zijn *Römisches Staatsrecht* ontwikkelde niet onbelangrijk afwijkt.

Na een inleiding, waarin de hoofdlijnen van zijn betoog worden getrokken, geeft Täubler eerst eene indeeling der romeinsche Staatsverdragen naar hun vorm en naar hun inhoud, waarbij hij drieërlei onderscheidt: 1. het verdrag van overgave, 2. het verdrag van wapenstilstand, 3. het eeuwig verdrag. In dit laatste houdt hij scherp uit elkander het verdrag van vriendschap en van bondgenootschap enerzijds, het clienteelverdrag anderzijds (Hoofdstuk I). Het tweede hoofdstuk beantwoordt de vraag wie bevoegd zijn tot het sluiten van deze verdragen, en hoe de bevoegdheden van de drie (vier) staatsorganen die hiervoor in aanmerking komen, veldheer, senaat, volk (princeps), zich tot elkander verhouden. In het derde hoofdstuk worden de voornaamste verdragen die wij kennen, nauwkeurig en in alle bijzonderheden ontleed. Het vierde bespreekt de wijze waarop, de plaats waar het verdrag wordt gesloten en hoe het geprotocolleerd en uitgevaardigd wordt. Hierop volgt een hoofdstuk (V) waarin de slechts in de litteraire traditie bewaarde verdragen naar hunne geloofwaardigheid, in het algemeen en in bijzonderheden, worden onderzocht. Het zesde en het zevende eindelijk, m. i. de belangrijkste, trachten op grond der voorafgegane onderzoekingen ontstaan en ontwikkeling der verschillende vormen van verdrag bloot te leggen en daarin den gang der romeinsche buitenlandsche politiek aan te toonen.

Täubler's *Imperium Romanum* is een zeer belangrijk werk, en — voor zoover ik in dezen tot oordeelen bevoegd ben — acht ik de resultaten van zijn onderzoek in hoofdzak juist. Maar ik heb twee bezwaren, een dat meer den vorm, een ander dat meer den inhoud raakt.

In opbouw, redeneering en uitwerking schijnen mij Täubler's studiën, hoe uitgebreid en minutieus ook, toch niet geheel doorwrocht te zijn, niet *ausgereift* zouden zijne landgenooten zeggen. Hoewel alleen door het lezen van het geheele boek hiervan de bewijzen kunnen gevonden worden, zij toch opmerksaam gemaakt op het door den schrijver zelf in de *Nachträge* gereleveerde feit dat op pag. 152, naar Mommsen in het *Staatsrecht*, de sponsio *ihrem Wesen nach von Haus aus ein sakralrechtlicher Akt* wordt genoemd, doch op pag. 333 op grond der onderzoekingen van Mitteis wordt uiteengezet dat zij niet *aus einem Sakralakt hergeleitet werden darf*.

Mijn tweede bezwaar is dit: heeft niet de schrijver uit de formalia te zeer het wezen der dingen en hun betekenis willen construeeren, heeft de zucht tot systematiseren hem niet hier en daar parten gespeeld?

Täubler herhaalt telkens met nadruk dat Mommsen ten onrechte het verdrag van bondgenootschap reeds rekent

onder de *foedera iniqua* en het cliënteelverdrag, dat door Täubler van het bondsverdrag wordt onderscheiden, hiermede heeft gelijk gesteld. Het *foedus aequum* zegt hij, en hij zegt het te recht, is een verdrag tusschen twee soevereine Staten, die elkander wederzijds hulp beloven, 't geen ook duidelijk hieruit blijkt dat de oorkonde van zulk een verdrag *zweiseitig stilisirt* is, d.w.z. dat de beide Staten tegenover elkander gelijke verplichtingen op zich nemen. Eerst het cliënteelverdrag, als b.v. dat van Rome met de Aetoliërs, is *einseitig stilisirt*, is een *foedus iniquum*. Alleen de verplichtingen, die de Aetoliërs tegenover Rome op zich nemen, zijn er in gestipuleerd.

Formeel is dit ongetwijfeld juist. Maar als Mommsen in dit verband spreekt van den *leisetreitenden Officialstil* der Romeinsche diplomatie, die wat feitelijk *foedus iniquum* was *foedus aequum* blijft noemen, heeft hij dan toch, wat het wezen der dingen aangaat, niet gelijk; als wij b.v. denken aan het verdrag met Antiochus, ook volgens Täubler een *foedus aequum*, inderdaad ook *zweiseitig stilisirt*, waarbij intusschen de koning zich verbindt geen krijgsolifanten en niet meer dan tien oorlogsschepen te houden. Waar blijft hier de volle soevereiniteit van Antiochus? En ik zie niet in dat wij hier met een onderscheiding van „*Grundvertrag*” en „*Spezialbestimmungen*” veel verder komen. Het geheel is toch het *foedus* dat *aequum* heet, maar dat zeer zeker niet is.

Het is in een noodzakelijkerwijze kort referaat niet mogelijk van den rijken inhoud van het boek, dien het summier overzicht, dat gegeven werd, nauwelijks kan doen vermoeden, ook maar het voornaamste mede te deelen, evenmin om mijne bedenkingen, die ik op verscheidene punten heb, uit één te zetten. Die bedenkingen zouden grootendeels onder één rubriek kunnen samengevat worden: bedenkingen tegen spitsvondige redeneering, waartoe men overigens in zoo splinterige kwesties, als de hier behandelde, lichtelijk geraakt. Zoo kan ik zijne meening niet deelen dat Polybius niet met Livius en Appianus zou overeenstemmen in zake den vrede met Antiochus (p. 10,6 en p. 360,1). Ook komt zijne *Geiselheirat* (p. 335 vv.) mij een minder gelukkig product van zijn zucht tot systematiseren voor.

Vluchtigheden zal ik niet memoreeren, maar wel moet ik ten slotte een klacht uiten over den stijl. Zinnen als deze op p. 346: „*Die Erklärung dafür dass man eine angenommene Grenze statt der wirklichen für die Zusammenkunft bestimmte, liegt nur darin, dass aus Gründen der Sicherheit und für die Etikette, das Hinüberkommen auf die römische Seite statt eines Zusammentreffens an der Landgrenze, der Fluss sich als der geeignetere Treffpunkt erwies*”, of deze op pag. 429: „*Innerhalb Italiens kam die Bestimmung einer Fahrtgrenze zur See hinzu, uns aus dem Verträge mit Tarent bekannt, in diesen als handelspolitische und auf Veranlassung der Tarentiner hineingekommen, als handelspolitische aber von seiten der Römer in den Vertrag mit Teuta von Illyrien, wahrscheinlich als nur für Kriegsschiffe geltende in den mit Antiochos*” zijn immers een beproeving voor den lezer. Ik heb naar aanleiding van Täubler's boek Mommsens uiteenzettingen in het derde deel van zijn *Römisches Staatsrecht* weder gelezen. Hoe is daar alles klaar en doorzichtig, en wordt de lectuur, hoe moeilijk het onderwerp ook zij, tot een aesthetisch genot; Täubler's gedachtengang en redeneering is ook scherp

en klaar, maar de wijze waarop de gedachte onder woorden gebracht wordt is, volstrekt niet altijd, maar toch te dikwijls, stroef en soms confuus. Laten wij de hoop mogen hebben dat het tweede deel van deze zoo belangrijke studien, waarnaar niet het minst de samenvattende twee laatste hoofdstukken ons met verlangen doen uitzien, in dit opzicht beter verzorgd zullen zijn.

Amsterdam.

U. Ph. Boissevain.

W. Rittinghaus, Die Kunst der Geschichtschreibung Heinrich von Treitschkes. (Beiträge zur Kultur- und Universalgeschichte, herausg. von Karl Lamprecht). Leipzig, Voigtländer. 1914.

Juist in dezen tijd zal een dergelijk geschrift over den genialen tegenvoeter van Ranke, over een der machtigste voorbereiders van den nieuwen Duitschen geest, van het nieuwe Duitsche Rijk, tal van lezers trekken. De „Freude am Kampf” van den hartstochtelijken schrijver der „Deutsche Geschichte,” van den fellen publicist, treedt allereerst daarbij op den voorgrond. Tegenover de olympische rust en kalme overweging, de strikte onpartijdigheid van Ranke stelde hij den ongebreidelde hartstocht, de „Berserkerwoede” zijner vaderen, den homerischen vechtlust, die de grondtonen van zijn karakter vormden. De bewuste menschelijke wil maakt de geschiedenis der menschheid, meent hij; die wil is „dem feineren Kopfe immer überlegen”; de leiders der volkeren hebben den grootsten invloed op hun lot, niet de omstandigheden; de „mannen”, niet de „wetten”, behalve die, welke door God zelf gesteld zijn maar die wij, menschen, „zuweilen ahnen aber nie ergründen” kunnen. Als dichter begonnen — zijn dramatisch talent blijkt ook later — als essayist en politiek pamflet-schrijver voortgegaan, gaf hij in zijn „Deutsche Geschichte” de maat van zijn kracht, van zijn „völlig rücksichtslose” opvatting. Zij had gevolgd moeten worden door een groot werk over „Politik”, welks samenstelling hij als het hoofddoel zijns levens beschouwde, totdat de dood hem riep.

De schrijver ontleedt wijsgeerig den levensarbeid van Treitschke in grondslag en uitvoering en zoekt de hoofdwerving ervan in de „starke Affekte”, die het groote boek den lezer medegeeft. Niet verhalen — zooals Ranke — maar den lezer in een bepaalde richting leeren denken en vooral handelen op grond van het verhaalde: dat is Treitschke's doel geweest. Zijn geest heeft inderdaad krachtig gewerkt op de meeningen van zijn volk, dat thans in hem een zijner machtigste nieuwere denkers eert en toont, dat het in zijn school is gevormd. Ranke wordt door dat volk nog hooger geëerd maar Treitschke wordt gevolgd.....

Leiden.

P. J. Blok.

H. F. M. Huybers, Don Juan van Oostenrijk, Landvoogd der Nederlanden. Deel II. Amsterdam, E. van der Vecht. 1914.

Met bekwamen spoed heeft de Heer Huybers het tweede deel van zijn werk over Don Juan op het eerste, dat in 1913 verscheen, laten volgen. Het is een boek van onderhandelingen. De besprekingen, die na de aankomst van den door Philips II benoemden landvoogd door afzonderlijke vertegenwoordigers van de Brusselsche regeeringscolleges waren begonnen, worden in December 1576 voortgezet door het groote gezantschap, dat namens de Staten-Generaal te Luxemburg verschijnt.

om de voorwaarden, waarop men Don Jan als landvoogd wilde erkennen, bekend te maken. Te Marche en Huy wordt verder onderhandeld totdat, na herhaalde afbrekingen en het telkens verlengen van den gesloten wapenstilstand, het Eeuwig Edict in Februari 1577 door beide partijen aanvaard wordt. Inmiddels heeft Don Jan particuliere correspondentie onderhouden met enkele leden van den adel als den hertog van Aerschot en met den markies van Havré, de Staten-Generaal hebben zich in betrekking gesteld tot Engeland, tot Frans van Anjou en tot den prins van Oranje te Middelburg, terwijl laatstgenoemde weer voeling houdt met een aantal aanhangers in het Zuiden, buiten de staats-colleges om.

In dezen doolhof van elkaar kruisende missives is het niet gemakkelijk den weg te vinden. Schr. heeft zich beijverd, de verspreide berichten samen te voegen en de groote lijnen in deze verwickelingen te trekken.

Voorwaar geen overbodige arbeid. De door Don Jan gevolgde politiek is in hoofdzaken bekend, maar de groote bronnen-publicatiën over de 16de eeuw, zooals Gachard's „Correspondance de Philippe II" en „Correspondance de Guillaume le Taciturne" en de door Kervyn de Lettenhove uitgegeven „Relations politiques des Pays-Bas et de d'Angleterre" bevatten nog heel wat onverwerkt materiaal, dat de intieme bewegredenen der partijen belicht. Een aantal ongedrukte bescheiden vormt ook in dit deel eene welkome aanvulling van de gedrukte bronnen.

Moelijk zijn de omstandigheden, waaronder Don Jan hier te lande verschijnt. Na de plundering van Antwerpen door de Spaansche soldaten en de elders door hen bedreven euveldeeden was het begrijpelijk, dat Philips' vertegenwoordiger met wantrouwen begroet werd. Onderschepte brieven van den gehaten chef der spaansche troepen de Roda, aan Philips, in één waarvan deze zijn meester gelukwenscht met het te Antwerpen behaalde succes, gevoegd bij geruchten omtrent het werven van troepen door Don Jan, versterken opnieuw den bestaanden achterdocht.

Van zijne zijde is Don Jan vol bitterheid over de onderdanen, die in naam het gezag des konings erkennen, maar die verlangen, dat zijn landvoogd zich in hunne macht zal begeven en hem eerst als 's konings vertegenwoordiger willen beschouwen, als hij zijn voornaamsten steun, het spaansche krijgsvolk, heeft weggezonden. Uit zijne brieven aan Philips blijkt, dat hij alleen om diens wil de onderhandelingen blijft voeren, dat hij het liefst het woord aan het zwaard liet. Hij doet voorstellen over het werven van eene belangrijke troepenmacht, hij vraagt ontslag, zich niet in staat gevoelend, tot de lijdelijke rol, die hij moet spelen.

In hoofdzaak kan ik Huybers' oordeel over het tekort aan diplomatische talenten in Don Jan onderschrijven. Hij weet het wantrouwen der Nederlanders niet te overwinnen; zijn voortdurend uitstellen doet het nog toenemen. Berust hij eindelijk na lange aarzeling in het wegzenden der spaansche troepen, dan klampt hij zich nog vast aan zijn geliefkoosd denkbeeld, om Engeland te veroveren en Maria Stuart op den troon te plaatsen. Daartoe moet het krijgsvolk over zee vertrekken, maar de plannen op eene landing in Engeland, hoe onzeker ook nog, raken bekend en de Staten

slaan hem ook dit wapen uit de hand. Hoe dit hersenschimmige denkbeeld Don Jan's handelingen beïnvloedt, wordt duidelijk in het licht gesteld.

Op enkele plaatsen wordt de onhandigheid van den landvoogd m. i. wat te sterk geaccentueerd. Zoo noemt Schr. zijn antwoord aan de gezanten bij een der eerste besprekingen te Luxemburg, eene driftige poging om de stellingen der tegenpartij af te breken ¹⁾. Waar Don Jan echter begint met toe te geven, dat de Spanjaarden redenen tot klachten hadden gegeven, maar verder aan de Nederlanders verwijt, dat zij recht in eigen zaak hadden gedaan, legers geworven en een nieuw bestuur hadden ingesteld, zonder de komst van den landvoogd af te wachten, kan men niet ontkennen, dat deze bewering, van spaansch standpunt althans, verdedigbaar was.

Elders wordt gezegd ²⁾, dat Don Jan de partij-splitsing in de Staten-Generaal niet doorzag en dat hij de verzoeningsgezinde partij niet voor zich wist te winnen. Maar, mag men vragen, was de houding dezer partij zoo tegemoetkomend? Zij wordt door Schr. zelf anti-spaanschgenoemd. Men wilde wel liefst vrede stichten, maar was niet toegefelijk in de voorwaarden. Onverbiddelijk blijft de strenge eisch van het vertrek der spaansche troepen over land gehandhaafd. Het blijkt niet, dat er velen waren, die zich gemakkelijk zouden laten vinden, om de gestelde eischen te matigen. De wandaden der spaansche muiters lagen te versch in het geheugen. Men gevoelde zich te sterk door het succes van eigen wapenen en door de zekerheid, dat de spaansche regeering wegens het voortdurend geldgebrek voorloopig niet zou doortasten. De taak van Don Jan was inderdaad niet licht en de Koning, die hem de middelen onthield, om kracht bij te zetten aan zijn optreden, maakt het hem niet gemakkelijker.

Goed werk is door Schr. gedaan bij het benaderen der verschillende partijgroepen. Dat de lijnen hier niet scherp kunnen getrokken worden, ligt niet aan hem, maar aan de beknoptheid der officiële gegevens, zooals van de resolutiën der Staten-Generaal en aan de algemeene neiging, om gezamenlijk front te maken tegen het spaansche bestuur, zoodat de scheidende kenmerken niet duidelijk zichtbaar zijn. De elementen, die in de Staten-Generaal met den prins van Oranje medegaan, zijn niet met beslistheid aan te geven. De invloed der Oranje-partij is in dezen tijd niet zoo groot, als bij het sluiten der Pacificatie en als na Don Jan's verraad het geval zal zijn. De regeeringscolleges in het Zuiden handelen zelfstandig, zonder den Prins in alles te raadplegen. Het is meer de altijd woelige bevolking van Brussel, geleid door den gouverneur Heze, die de wenschen der Oranje-partij metterdaad ondersteunt, zooals bij de volksbeweging van 13 en 14 December, die de openbaarmaking der onderschepte brieven ten doel had en waarop de invloed van Marnix van Sint-Aldegonde, zooals Schr. waarschijnlijk maakt ³⁾, niet zonder uitwerking is gebleven. De besluiten der regeering daarentegen zijn dikwijls lijnrecht in strijd met de meening van den Prins en zijne aanhangers.

¹⁾ Huybers, blz. 5 vlg.

²⁾ Ald. passim, o. a. blz. 69.

³⁾ Ald. blz. 56 vlg.

Behoort de Unie van Brussel ¹⁾ ook tot dergelijke maatregelen? Er is geoordeeld, dat zij tegen den Prins bedoeld was. Maar de kring, waaruit de Unie voortkomt, is hem niet vijandig. Holland en Zeeland maken reserves, maar teekenen toch. Met Schr., die een hoofdstuk aan het staatsstuk wijdt, ben ik van meening, dat het ten doel had te vereenigen en niet te scheiden, hoewel de verschillende elementen niet zonder toegeven van weerskanten konden worden samengebracht. Duide-lijk werd, dat de Noordelijke gewesten ten opzichte van voorname punten anders dachten, dan het Zuiden. Wat betreft de regeling van het godsdienstvraagstuk en de erkenning van het gezag des Konings behielden zij zich eene eigen uitlegging van het verdrag voor.

Holland en Zeeland en dus ook de Prins nemen eene afzonderlijke positie in. Door het godsdienstverschil hebben zij minder toegevendheid van Spanje te wachten, dan de andere gewesten. Het wantrouwen is er grooter. De Prins waarschuwt van den beginne tegen Don Jan's bedoelingen. Hij wil, dat de Nederlanders geheel meester zullen zijn van het terrein en niets aan de goedgunstigheid der regeering zullen overlaten. Hij deinst voor geen middel terug, om hunne positie te versterken. In zijne brieven doelt hij zelfs op een staatsgreep, waarbij zooals in Sept. 1576 ook was geschied, een aantal regeeringspersonen zouden worden gevangen genomen. Moet het zijn, dan schrikt hij ook voor den oorlog met Don Jan niet terug. Deze uitdrukking komt mij juist voor, dan de op dezelfde bladzijde ²⁾ gebruikte bewoordingen, dat hij den oorlog wilde uitlokken. Wel is zijn streven, om de Nederlanders tegenover Spanje vereenigd te houden, om de voorwaarden van den vrede zoo gunstig mogelijk te maken. Het Eeuwig Edict voldoet de Oranje-partij niet, zoo-als blijkt uit een als bijlage ³⁾ opgenomen interessant stuk, waarin de artikelen van het verdrag punt voor punt worden gecritiseerd. Moeilijk ook kon Oranje goedkeuren, dat zijn zoon, de graaf van Buren, eerst zou worden vrijgelaten, als hij zelf voldaan had aan de besluiten, die eene toekomstige vergadering der Staten-Generaal nog moest nemen.

Een belangrijk hoofdstuk wordt gewijd aan den invloed van Engeland op den gang van zaken in de Nederlanden. Men verloor er de Nederlanden niet uit het oog, omdat men te veel belang bij den afloop van de verwickelingen had. Men wilde niet, dat Spanje zonder belemmering de wet in de Nederlanden kon voorschrijven, evenmin, dat eene vreemde mogendheid, als Frankrijk, er meester werd. Geruchten, dat Frans van Anjou met eene dochter van Philips II zou huwen en hier te lande landsheer zou worden, deden de ronde ⁴⁾.

Elisabeth heeft derhalve toegestemd in de namens de Staten-Generaal gevraagde leening. Blijkbaar is de vrees voor inmenging van Frankrijk de grootste prikkel voor de Koningin, om steun te verleen: „this conjunction with Fraunce is most dangerouse for us”, luidt het in de instructie aan den Engelschen gezant Horsey ¹⁾ en dergelijke uitingen keeren in de Engelsche diplomatische stukken betreffende de Nederlanders telkens terug.

Dat Elisabeth bijzonder beducht was voor de vermeerdering van Oranje's invloed en dat haar deelnemen in de Nederlandsche aangelegenheden gedeeltelijk hiertegen gericht was, zooals Schr. betoogt ²⁾, komt mij niet waarschijnlijk voor. De Engelsche gezanten Horsey en Wilson, de laatste vooral zijn geheel op de hand van den Prins. Elisabeth zelf verklaart zich noch voor, noch tegen den Prins. Dat met „a secreat combination wrought by provocation of the Fraunce” waardoor deze landen te gronde zouden worden gericht „beeynge, as wee knowe, promised all succour and healpe from Fraunce”, de combinatie Anjou-Oranje zou bedoeld zijn, schijnt mij te veel in de woorden gelezen ³⁾. Van Frankrijk en de verstandhouding van dit land met de Staten alleen is sprake. Zou de koningin, als hare waarschuwingen ook Oranje golden, niet iets duidelijker gesproken hebben in dit stuk, dat een instructie voor haren gezant is?

De stemming is in Engeland volstrekt niet oagunstig voor den Prins. Horsey deelt mede, dat de geruchten van het tegendeel onjuist zijn ⁴⁾; het zijn meer de Zuid-Nederlanders als Sweveghem en Champagney, die toeneming van 's Prinsen gezag vreezen.

Al kan men op een enkel punt met Schr. van meening verschillen, het is zijne verdienste dat hij niets van belang onbesproken laat. De regeering van Don Jan is weer door een groot aantal détails nauwkeuriger bekend geworden. Hier en daar zou men wat meer beknoptheid wenschen o. a. waar bekende stukken uitvoerig, in plaats van in hoofdtrekken, worden weergegeven. Het zou jammer zijn, als hierdoor het overzicht over het geheele werk zou bemoeilijkt worden, waar ook dit deel overigens in levendigen stijl is gehouden.

Arnhem.

S. P. H a a k.

O. Richter, Das alte Rom. (Aus Natur und Geisteswelt 386. Bändchen). Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. geb. M. 1.25).

Voor den degelijken inhoud van het boekje staat de naam van den schrijver borg, wiens Topographie der Stadt Rom, in het handboek van Iwan Müller verschenen, een welverdiende reputatie geniet. Toch geloof ik niet, dat dit gepopulariseerde uittreksel in alle opzichten geslaagd mag heeten. Het is in de eerste plaats bedoeld als gids voor den reiziger, die niet van de topographie zijn hoofdstudie wenscht te maken. Maar een ieder, die zich ook maar een weinig in het oude Rome wil oriënteeren, kan onmogelijk uitvoerige plattegronden ontberen en kaarten, waarop de antieke monu-

¹⁾ In navolging van Bussemaker, De Afscheiding der Waalsche Gewesten van de generale Unie I blz. 126 zegt Huybers (blz. 96), dat de Unie van Brussel op denzelfden dag (9 Jan. 1577) tot stand kwam, als waarop de voorwaarden, bij de onderhandelingen te Marche vastgesteld, door de Staten-Generaal werden afgewezen. De datum voor dit laatste besluit moet echter eerder gesteld worden, want Don Jan schreef reeds op 8 Januari erover aan Philips (zie Gachard, Correspondance de Philippe II, V p. 138).

²⁾ Huybers, blz. 186. Zie ook blz. 56, 62.

³⁾ Ald. Bijlage XIX, blz. 350.

⁴⁾ Kervijn de Lettenhove. Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angeterie, p. 117.

¹⁾ Ald. p. 89.

²⁾ Huybers blz. 186, 202, 280.

³⁾ Ald. blz. 185, Kervijn de Lettenhove t. a. p., p. 87.

⁴⁾ Kervijn, p. 173.

menten en gebouwen in het moderne stratennet staan aangegeven. Die vindt men bijv. in Baedeker wel, hier niet.

In de tweede plaats moet het werkje een vriendelijke helper en gids zijn voor den leeraar, wien het geluk Rome te zien niet was beschoren, vooral bij de verklaring van Latijnsche schrijvers als Livius en Horatius. Ook hier bereikt de schrijver, vrees ik, niet wat hij zich heeft voorgesteld. De aanwijzingen zijn vaak al te beknopt. Wat heeft bijv. een leeraar aan de paar regels op blz. 36, waarmee de zoo belangrijke Forumsnekropolis wordt afgedaan? De beteekenis daarvan gaat geheel voor hem verloren, als hij niet tevens Huelsen „Das Forum Romanum” opslaat, of eenig ander werk, dat meer in bijzonderheden afdaalt.

Dat desniettemin iemand als Otto Richter een massa wetenswaardigs binnen de zeer enge ruimte, die te zijner beschikking stond, heeft weten samen te persen, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Maar het product van deze condensatie, dat bestemd was voor den vakman-niet-specialist, is meer geschikt als voedsel voor „den beschaafden leek.”

P. Graffunder teekent in zijn bespreking (Berl. Phil. Wochenschr. 10 Oct. 1914) protest aan tegen de bewering van Richter, dat alle monumenten, die onder den befaamden Niger lapis liggen, eerst ± 300 vóór Christus zouden ontstaan zijn. Ik sluit mij van ganser harte aan bij dit protest. De veelbesproken oerinscriptie is zeker ouder, wat trouwens vrij wel alle deskundigen toegeven. O. a. op grond van de volgende overwegingen lijkt mij een datum van ± 300 veel te jong: Is het aan te nemen, dat de Romeinen, die reeds volgens Mommsen in den koningstijd inscripties plachten te zetten, eeuwen later in de techniek zoo weinig waren gevorderd, dat zij zich in het centrum van hun stad met het onbeholpen $\theta\upsilon\sigma\tau\rho\sigma\eta\delta\upsilon\nu$ zouden vergenoegd hebben, dat de cippus vertoont? Vergelijken we verder het grafschrift van Scipio Barbatus, dat waarschijnlijk niet heel veel later dan 300 is gebeiteld, dan zien we en in techniek en in lettervormen en in taal zulk een enorm verschil, dat we met geen mogelijkheid beide inscripties aan één periode kunnen toeschrijven. Zou men ten slotte in gemoede durven volhouden, dat de taal van Plautus slechts ± 70 jaar jonger is dan de onbegrijpelijke archaische vormen van den cippus?

Andere bezwaren, door Graffunder geopperd, die mij wel plausibel voorkomen, moet ik onbesproken laten. De toekomstige lezers van Richters boekje zullen er zich trouwens weinig aan stooten. Laat ik hen liever verblijden met de mededeeling, dat tegenover het titelblad een heele mooie photographie van het Forum prijkt en dat de „Bilderanhang” in quantiteit en qualiteit aan niet al te hooge eischen voldoet.

Dordrecht.

A. H. K a n.

F. Boll, Die Lebensalter. Ein Beitrag zur antiken Ethologie und zur Geschichte der Zahlen. Mit zwei Tafeln. (Sonderabdruck aus dem XXXI Bd. der Neuen Jhrbb. für das klass. Altertum, Geschichte u. deutsche Literatur, Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 2.40).

Na eene inleiding over zijne methode van behandeling en zijne voorgangers p. 1. (89)—5 (93) zet de schrijver in het eerste hoofdstuk p. 5 (93)—24 (112) uiteen,

hoe men oudtijds het menschelijk leven in verschillende perioden, hetzij twee (Mimnermos f. f. p. 6 (94) of drie (Aristoteles f. f. p. 10 (98) vlgg.) of vier (bijv. Xenophon p. 13 (101)) of vijf (Varro p. 18 (106) vgl.) of zes (bijv. Augustinus p. 20 (108)) of bij voorkeur zeven, placht te verdeelen. Aan dit laatste getal is het tweede hoofdstuk, p. 24 (112)—49 (137) gewijd, waarin inzonderheid op de bekende elegie van Solon p. 26 (114) vlgg., op Ptolemaios Tetrabibl. IV, 10 p. 30 (118)—39 (127) en Shakspeare, As you like it Act. II, sc. 7, p. 43 (131)—47 (135) nader wordt ingegaan. Er volgt nog een „Anhang. Zur Schrift $\pi\epsilon\pi\iota\ \epsilon\theta\delta$ ” p. 49 (137)—57 (145) en een Register p. 58 (146).

De auteur gaat van de gelukkige gedachte uit om „nicht das Material für eine einzelne Zahl aus allen Lebensgebieten zu sammeln, sondern vielmehr, auf beschränkterem Raume das konkurrierende Spiel der verschiedenen ordnenden Zahlen zu beobachten,” p. 2. (90) en heeft zijn taak met zooveel belezenheid, scherpzinnigheid en smaak vervuld dat zijne verhandeling zoowel uit een wetenschappelijk als uit een literair oogpunt goed geslaagd mag heeten. Boll had echter geen poging moeten doen om een bekenden misgreep van Hegel weg te doezelen, p. 48 (136) aanm. 1.), en zijn betoog (in het aanhangsel) dat het geschrift $\pi\epsilon\pi\iota\ \epsilon\theta\delta$ van omstreeks 450 v. Chr. of later zou dateeren, schijnt ons, hoe verdienstelijk ook in bijzonderheden, toch in hoofdzak mislukt toe.

's-Gravenhage.

K. H. E. de Jong.

E. Böklen, Die „Unglückszahl” Dreizehn und ihre mythische Bedeutung. (Mythologische Bibliothek V, 2). Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. 1913. (Pr. M. 4.50).

In de inleiding, p. 1—19, wijst de auteur er op, dat de 13 niet altijd als onheilspellend, de 12 niet altijd als gelukaanbrengend is beschouwd, p. 2—7, en dat „ein fortwährendes Schwanken zwischen der 13 und der 12” bestaat, p. 7. „Wer also die Bedeutung der 13 erklären will, der muss darauf bedacht sein, dass seine Deutung zugleich auch auf die so ausserordentlich häufig vorkommende 12 anwendbar ist.” p. 8. Beide getallen hebben volgens Böklen hun oorsprong aan de waarneming en de berekening van de fases der maan te danken, p. 13—19.

In het eerste hoofdstuk, p. 19—27, worden als „Direkte Zeugnisse für den rein lunaren Ursprung der Zahlen 12 und 13 im Mythos” Rgw. I. 25,8, en IV, 33, 7, Test. der 12 Patriarchen VIII (Naphtali) c. 4, Openb. Joh. 12, 1, Grimm K H M N. 88 en eenige andere gegevens uit de mythologie en de sprookjesliteratuur, in het tweede hoofdstuk een groote menigte „Indirekte Zeugnisse” p. 27—99 van soortgelijken aard behandeld, waarvan wij Odyss. XX, 105 en XXII, 142, p. 29 vlg., de ancilia der Romeinen p. 40 vlgg. en p. 51 vlg. de Bódhisattwa legende uit Lalita Vistara p. 33 ff. wenschen te releveren.

In „Schlussbemerkingen” p. 100 vlg. vat Böklen de resultaten van zijn studie samen en verklaart omtrent den oorsprong van het getal 12: „wie der Mondkult, so reicht ja auch der Mondkalender weit zurück in die prähistorische — zweifellos bis in die neolithische — Zeit, daher haben höchst wahrscheinlich die Babylonier das Zwölfersystem selbst schon übernommen,” p. 101.

Een uitvoerig register besluit het werk p. 102—116.

De auteur heeft o. i. zijne hoofdstelling omtrent den lunairen oorsprong der getallen 12 en 13 bewezen en ongetwijfeld over het aanhangige onderwerp veel te berde gebracht, dat ernstige overweging verdient; wij zouden echter niet durven beweren, dat het onderscheid tusschen de „direkte” en de „indirekte Zeugnisse” altijd streng is doorgevoerd, vgl. bijv. p. 21 met 32.), en dat de toelichting op de gegevens vrij te pleiten is van subjektieve willekeur, vgl. o. m. de zonderlinge exe-gese van I Kon. 19, 19—21 op p. 77 vlg.

's-Gravenhage.

K. H. E. de Jong.

M. Collignon, Le Consul Jean Giraud et sa Relation de l'Attique au 17me siècle. (Extrait des mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres). Paris. Klincksieck. 1913. (Pr. fr. 2.60).

Op de bibliothèque nationale te Parijs bevindt zich onder de papieren afkomstig van de markies de Nointel, de ambassadeur van Lodewijk de veertiende, een rapport over de toestand van Attica in zijn tijd dat, naar de Heer Collignon aantoot, samengesteld is door Jean Giraud, eerst consul van Frankrijk te Athene, daarna van Engeland. Giraud was reeds bekend als gids van verschillende beroemde reizigers in Griekenland, vooral als de wegwijzer van Spon en Wheeler; tans maken wij kennis met wat hij zelf heeft opgeschreven.

Giraud stelde veel belang in opschriften en monumenten, maar zijn kennis was niet groot. Een enkele maal is hij beter op de hoogte dan Spon, die b. v. de beelden van het Parthenon voor produkten uit de tijd van Hadrianus houdt, terwijl onze berichtgever zegt dat het werk van Phidias is, maar daar staat tegenover dat hij, in een ander rapport, het horologium dat bekend is onder de naam van Toren der Winden de gevangenis van Socrates noemt, en bij het monument van Lysicrates het gewone verhaal van Diogenes' lantaren doet. Van 's mans opmerkingen over de oudheid heeft Collignon dan ook niet veel gepubliceerd, maar hij geeft ons een aanzienlijk en hoogst interessant uittreksel van wat verhaald wordt over de eilanden in de Saronische zeeboezem, hun bevolking en bestuur; leefwijze, kleding, godsdienst en het aantal der inwoners wordt nauwkeurig opgegeven. Dit alles wordt met nog groter uitvoerigheid meegedeeld omtrent de bewoners der stad Athene; de prijzen der levensmiddelen worden opgetekend en vooral krijgen we een zeer uitgewerkt beeld van de virtuositeit der Turken op 't stuk van belastingheffing. Was er in de stad een moord gebeurd zonder dat de dader ontdekt werd, was er iemand door een val om het leven gekomen of was er iemand verdrinken, de fiscus hief van elk gezin in de stad een kleine belasting, onder de naam van „phoniko”: een voordelig middel om de onderdanen tot coöperatieve politie te brengen. Had iemands vrouw echtbreuk gepleegd en wilde de man haar vergiffenis schenken, hij mocht het doen, mits hij „horendragersgeld” (keratiatiko) betaalde. Naast zulke boeten op het overtreden van de geldende moraal, hielpen een lange reeks van indirecte belastingen de kas der machthebbers stijven. — Het gehele tafereel dat Giraud ons vertoont spreekt van weinig anders dan ellende.

Voor belangstellenden in de geschiedenis van het

tegenwoordige Griekenland is de uitgave van de Heer Collignon van veel belang.

Leiden.

D. C. Hesseling.

R. Allier, Une Société secrète au XVIIe Siècle. La Compagnie du Très-Saint-Sacrament de l'Autel à Toulouse. Une esquisse de son histoire. Paris, Champion. 1914.

In 1908 gaf de heer Raoul Allier, professeur honoraire aan de Université de Paris, een boek uit over het genootschap van het Heilige Sacrament te Marseille; door ambtsplichten eenige jaren in zijne studie over dat genootschap gestoord, heeft hij die thans weder opgevat en een tweede boek uitgegeven onder den bovenstaanden titel, voornemens ze, zoo mogelijk, verder voort te zetten. Ofschoon men tot dusver vergeefs gezocht heeft naar de officieele bescheiden van het geheime genootschap in quaestie, bleek het mogelijk zijne werkzaamheid in verscheiden streken van Frankrijk, vooral in het Zuiden, te Aix, Marseille, Montpellier, Toulouse — maar ook te Parijs, na te sporen, en zich van zijn doel en zijn karakter eene voorstelling te maken.

Het moet gesticht zijn in omstreeks 1611, misschien wel door den Chevalier de la Coste, die in elk geval veel heeft gedaan om de geheime vereeniging op gang te helpen.

Haar eerste oogmerk schijnt geweest te zijn de bestrijding van de bedelarij en de wanordelijkheden, door landloopers, zwervelingen en dergelijke ongelukkigen, die in de XVIIe eeuw maar al te talrijk waren, veroorzaakt, en zulks door de oprichting van hospitalen, waarin die lieden werden opgesloten. Het is merkwaardig, dat daarbij het genootschap altijd in het verborgen bleef: het werkte door een of twee zijner leden, die oogenschijnlijk uit eigen beweging met de overheid in overleg traden en deze aanspoorden tot de beoogde maatregelen of haar trachtten te overreden tot goedkeuring van hetgeen door geestelijke colleges op hun aandrang reeds was gedaan. Omstreeks de helft der eeuw was de geheime vereeniging op die wijze op vele plaatsen aan het werk, maar men bespeurt alras dat zij haar arbeid ook aan andere doeleinden wijdde, en dat zij allengs van karakter veranderde, eerlang zelfs zich beweging ging op het gebied van de staatkunde en den kerkelijken partijstrijd. Een der leden, wier namen men alle kent, nam tijdens het regentschap van Anna van Oostenrijk ijverig deel aan allerlei geheime bijeenkomsten te Parijs en maakte van zijne waardigheid van kanselier der Universiteit gebruik om te intrigeren tegen den kardinaal Mazarin en bij de koningin-regentes aan te dringen op diens verwijdering — niet zonder groot gevaar naar de Bastille te worden gezonden.

Voor al spande het genootschap zich in de politie en de justitie te bewegen tot krachtige vervolging en onderdrukking van alle uitingen van godslastering, en het is vrij zeker dat de verordeningen, daartegen tusschen de jaren 1650 en 1660 uitgevaardigd, uitgegaan zijn van de Vereeniging van het Heilige Sacrament.

Ook de hervorming der geestelijke seminariën, met het doel behoorlijk onderlegde en degelijke priesters te verkrijgen, vooral voor het platteland, was een onderwerp van hare zorgen, en evenzeer de ondersteuning van nieuwe bekeerlingen. Het ligt daarom voor de hand dat men op de gedachte kwam de werkzaamheid van het

genootschap na te sporen in zake de bestrijding van het protestantisme, en het is inderdaad met eenige waarschijnlijkheid dat men zijn invloed ten deze heeft meenen aan te kunnen toonen. Bijna met zekerheid heeft men zijn aandeel kunnen aanwijzen in de vervolging van Labadie.

Zeër merkwaardig is, dat de broeders van het Heilige Sacrament ook met de grootste volharding ijverden tegen de „compagnonnages”, d. i. tegen de arbeiders-vereenigingen, en dat zij daartoe vooral het middel aanwendden van tegen-vereenigingen, die de gelofte aflegden elkander bij te staan door stichting van eene onderstandskas en een bureau van plaatsing, maar ook door onderhouding en aankweeking van het godsdienstig bewustzijn — natuurlijk met wering van al wat zweemde naar ketterij. Daarbij zwoeren de leden trouw aan de meesters te zijn, vlijtig te werken en zich niet te bemoeien met de belangen der meesters tenzij ter eere Gods. Ingeval van onderdrukking hunnerzijds zou de vereeniging door wettige middelen voor den betrokken gezelschap in de bres springen.

Op die wijze trachtte de Compagnie van het Sacrament invloed te verkrijgen op de arbeidersklasse en in hare kringen zich te doen gelden.

Tot hetzelfde genootschap behoorde waarschijnlijk eene andere geheime vereeniging, die alleen bekend is onder de geheimzinnige initialen A A, maar het is tevens niet onwaarschijnlijk, dat die A A veel heeft bijgedragen tot den ondergang der Compagnie van het Sacrament, die reeds in 1670, vooral uit gebrek aan fondsen, te niet ging. Van den aanvang af, of althans sedert de abbé Ciron, de bovenbedoelde kanselier der Universiteit, de toongever in het genootschap was geworden, was dit met wantrouwen en achterdocht bejegend. De leden behoorden meest tot de volgelingen van het „Oratoire”, en die „Oratoriens” werden verdacht van Jansenistische neigingen. Het is niet onmogelijk, dat daarom niet alleen de Oratoriens van de vereeniging werden uitgesloten, maar dat, onder de mystieke letters A A als naam of leus, door het college der Jezuiten eene zuster-vereeniging is gesticht, die de oorspronkelijke Compagnie van het Heilige Sacrament of verdrong of in zich opnam.

Hoe dit zij — het onderzoek is nog geenszins geëindigd — het ontstaan en de werkzaamheid van het geheime genootschap zijn zeer opmerkelijk: tegelijk godsdienstig, philanthropisch, staatkundig en maatschappelijk, was het hoogst eigenaardig, en een opzettelijk historisch onderzoek is het ten volle waard. Natuurlijk is het onderwerp van dit onderzoek specifiek Fransch, maar de schrijver, die zijn boek aan het *Museum* ter kennisneming en aankondiging toezond of door zijne uitgevers toezenden liet, oordeelde terecht dat zijn onderzoek bij den beoefenaar van de geschiedenis der zeventiende eeuw belangstelling zou moeten wekken.

's-Gravenhage.

F. J. L. Krämer.

E. H. van Heurck, *L'Oeuvre des Folkloristes anversois*, Augmenté de quelques bois de Max Elskamp et illustré des portraits de M. M. Elskamp et de Cock. Anvers, Buschman. 1914. (Pr. fr. 2).

In dit vlot en soms geestig geschreven boekje vertelt Schr. van de Antwerpsche folkloristen en over wat zij gedaan hebben voor de ontwikkeling van de wetenschappelijke studie der folklore. Terwijl in andere landen,

met name in Duitschland, dat het eerst aan haar zijn aandacht schonk, de folklore door de geleerden beoefend wordt, zien in België de akademisch ontwikkelden op deze wetenschap neer. De kring van Antwerpsche folkloristen, waarin Schr. ons binnen leidt, bestaat dan ook geheel uit mannen die langs een zijweg tot deze studie gekomen zijn, en voor wie zij in den regel slechts een verpoizing of zelfs verademing is van geheel anderen arbeid.

Aan hun spits staat de dichter Max Elskamp, die eenige vrienden welke hij voor zijn nasporingen wist te interesseeren, vereenigde tot het *Conservatoire de la Tradition populaire*. Het groot aantal voorwerpen uit het dagelijksch leven door Elskamp verzameld, vormde de kern van het in 1907 te Antwerpen gestichte Museum voor Folklore, waarin het Conservatoire de la Tradition populaire nu geregeld vergadert. Van de voornaamste leden vertelt Schr. ons byzonderheden, en hoe zij door hun verzamelen voor de verzameling-Elskamp, ieder naar zijn aard en aanleg, tot de verschillende wetenschappen en speciaalstudies kwamen waartoe de studie der folklore leiden kan. Zoo verdiepte Edm. de Bruijn zich in de mythologie, geschiedenis der godsdiensten en prehistorie, en legde Emile van Heurck zich toe op het verzamelen van volksprenten, waaraan wij de in gelukkige samenwerking met Dr. Boekenooen geschreven *Histoire de l'Imagerie populaire flamande* danken. Ary Delen is bezig de folklore bij de Vlaamsche en Hollandsche schilders te bestudeeren en begon een bibliografie van de Belgische folklore, die thans door Victor de Meyere wordt voltooid. En Max Elskamp wijdde zich in het byzonder aan de houtsneekunst, die hijzelf met gelukkig gevolg beoefent, zooals de aardige, decoratieve, en soms zelfs oorspronkelijke houtsneden die aan dit werkje zijn toegevoegd, ons bewijzen.

In het tweede hoofdstuk vertelt Schr. ons van het in 1889 gestichte maar reeds in 1900 gestaakte tijdschrift *Ons Volksleven*, waaruit het *Idiolicon van het Antwerpsch dialect (stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)* is voortgekomen, en van zijn redacteuren Vervliet en Cornelissen en hun geschriften.

Het derde hoofdstuk is gewijd aan *Volkskunde*, het eenige thans bestaande Vlaamsche folkloristische tijdschrift, opgericht door Pol de Mont en Gittée, en nu geredigeerd door Alphonse de Cock, de grootste figuur van de hedendaagsche Belgische folklore.

Met een enkel woord over eenige andere folkloristen van de stad en de provincie Antwerpen, van wie ik alleen P. Delehaye S. J., den auteur der *Légendes hagiographiques*, en Maurits Sabbe wil noemen, en de vermelding van eenige particuliere verzamelingen besluit Sch. zijn aantrekkelijk geschrift, welks uiterlijke vorm niets te wenschen overlaat.

Utrecht.

C. Catharina van de Graft.

G. J. A. Mulder, *Hoofdstukken uit de Algemeene Aardrijkskunde*. Groningen, Wolters. 1914. (Pr. f 2.25).

Zooals de titel aanduidt, was het niet de bedoeling van den Schrijver een volledige algemeene aardrijkskunde te geven, en de gedeelten, welke besproken zijn, worden niet alle even uitvoerig behandeld. In het algemeen schijnt mij de keuze der hoofdstukken en de

omvang daarvan juist te zijn. Alleen aan enkele, zooals dat over „Wind,” had wel eenige meerdere ruimte besteed mogen worden, hetgeen dan de verklaring van sommige belangrijke verschijnselen, zooals moesons, föhn e. a. ten goede zou zijn gekomen. Ook het hoofdstuk „Vulkanisme” is erg beknopt uitgevallen, vooral nu daarbij aan de beschrijving van bepaalde uitbarstingen zooveel ruimte is besteed, dat daardoor de verklaring der algemeene verschijnselen te kort komt. Afgezien hiervan, is het boekje wel geschikt voor hen, die met de hoofdverschijnselen der algemeene aardrijkskunde in beknopte vorm kennis willen maken. De verklaring is doorgaans duidelijk en de vele goed geslaagde afbeeldingen verhoogen ongetwijfeld de waarde der verklaring. Alleen fig. 8 zegt weinig en bij fig. 11 ware een toelichting niet overbodig geweest. Overal blijkt, dat de Schrijver de nieuwere literatuur heeft geraadpleegd. Jammer daarom, dat het werkje zoo weinig bevat omtrent het onderzoek der hoogere luchtlagen en de daarbij verkregen resultaten. Zoo mist men ook de vermelding van den Eiffeltoren als meteorologisch station. Bij de bestanddeelen der lucht had argon wel vermeld mogen worden, bij de wolkenvormen de nimbus of regenwolk. Dat droge lucht overal en altijd dezelfde samenstelling bezit (blz. 5), geldt toch alleen van de onderste helft der atmosfeer, daar deze op aanzienlijke hoogte uit lichtere gassen, vermoedelijk hoofdzakelijk waterstof, bestaat. Uit de verklaring op blz. 18 zou men kunnen afleiden, dat de hoofdoorzaak van het ontstaan der subtropische maxima te zoeken is in het feit, dat de meridiaanvlakken poolwaarts steeds dichter bij elkander komen. Boven den passaat en antipassaat hadden de in nieuweren tijd geconstateerde luchtstroomen wel vermeld mogen worden. Ook treden de groote atmosferische storingen (blz. 25) niet in de tropen, maar aan de poolgrenzen daarvan op en is het zeker niet juist (blz. 28), dat de moeson over den Himalaja doordringt. Zoo zouden er meer kleine vergissingen zijn aan te wijzen, welke ik onder het lezen aantrof. Een opsomming ervan zou evenwel den schijn kunnen verwekken, dat het werkje door mij minder geschikt wordt geacht voor het doel, waarmede het geschreven werd, terwijl zulks niet het geval is; want mijn totaalindruk is, dat het wel degelijk goede diensten bij het onderwijs kan bewijzen.

Groningen.

H. Z o n d e r v a n.

SCHOOLBOEKEN.

P. Cornelii Taciti Historiarum Libri qui supersunt. Erklärt von **E. Wolff**. Erstes Heft. Buch I und II. Zweite, umgearb. Aufl. Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 3.60.)

Dat deze tweede druk een omgewerkte is, kan zeker niet verwonderen, waar de eerste van 1886 dagteekent. Inleiding, tekst en noten zijn dan ook in menig opzicht gewijzigd en verbeterd. De inleiding behandelt vele quaesties uitvoeriger, b.v. die, welke de persoonlijkheid van Tacitus betreffen, zijn opvatting van de taak der historiographie, zijn bronnen, de manier waarop hij deze gebruikt enz.

Voor den tekst is ook nu weer de uitgave van Halm als grondslag gebruikt en wel de 5de uitgave van G. Andresen van 1914, waarvan in dezen druk veel minder is afgeweken dan in den eersten. De 38 plaatsen, waar dit het geval is, worden pagg. 288 sq. opgesomd. Op drie ervan neemt Wolff een conjectuur van eigen vinding op. Gelukkig schijnt zijn lezing van het slot van I 54: *faciliore inter malos consensu ad bellum quam in pacem et concordiam*, i.p.v. *in pace*

ad concordiam, die ons van het onzinnige *in pace* verlost. Minder voldoen de beide andere veranderingen. II 60 leest Wolff: *sed credita fama obiectumque mox in senatu*, i. p. v. *sed creditum*. . . . Hij verwijst voor *credita fama* naar IV 34 en Ann. VI 35; maar misschien schreef Tacitus *creditum* in verband met het volgende *obiectum*. II 100 vinden we i. p. v. het overgeleverde *inter malos, ut et similes sint*, dat geen behoorlijken zin oplevert, *inter malos et similes*. W. vertaalt „die im Bösen ähnlich sind”. De woorden *quod evenit inter malos et similes* schijnen mij dan echter een vrij onnoodige uitbreiding en verklaring van het volgende *eadem pravitas*. Juister lijkt de zinswijze van Urlichs en Heraeus, die beiden meenen, dat vóór *similes* iets uitgevallen is (*U. consiliis, H. cogitationes*).

Zooals reeds is gezegd, is ook in de noten veel veranderd. De vragende vorm, vroeger menigmaal gebruikt, is opgegeven. Talrijke toevoegingen treffen wij aan, vermeerdert zijn o. a. de wenken voor een goede, smaakvolle vertaling. Ook is er dikwijls op gewezen, hoe juist Tacitus de kunstmiddelen der rhetorica vooral in de Historiae aanwendt.

Ten slotte is de toevoeging van een kaartje van Rome in den keizertijd zeker een verbetering te noemen van deze zoo bruikbare editie.

Rotterdam.

W. Werff.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij P. Noordhoff te Groningen is, onder de titel *Moderne Filologie aan de Groningsche Universiteit*, de toespraak verschenen waarmede Prof. Symons op 1 Mei 1915 het „Germanistisch-Romanistisch Instituut” heeft geopend. In deze rede wordt nog eens duidelijk uiteengezet hoe nuttig, naast de kolleges, instellingen zijn waar de student al doende leert; tevens wordt er de nadruk op gelegd dat het nieuwe Instituut alleen dan ten volle aan zijn bestemming kan beantwoorden, indien de Moderne Filologie door wettelijke regeling aan onze Universiteiten eindelijk de plaats verkrijgt waarop zij recht heeft. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1915, Févr.: H. Lémonnier, La chapelle du coll. Mazarin au XVIIe s. (fin). — F. Cumont, Les mystères d'Éleusis. — V. Chapot, La vigne dans l'Antiquité. — Variétés.

Mars: G. Doutrepont, Le Roman de Renard. — H. Omont, La paléographie grecque en Russie. — P. Monceaux, Les origines du culte des Saints, I. — Variétés.

Mitteil. d. kais. deutschen archäol. Inst., Röm. Abt., XXIX, 3-4: A. W. Byvanck, Aus Bruttium. — R. Foerster, Hermes mit Lotosblatt. — B. Nogara, La testa di bronzo di Augusto della Bibl. Vaticana. — G. Rodenwaldt, Megalographia. — M. Meurer, Die Mammæ der Artemis Ephesia. — E. Raehlmann, Röm. Malerfarben. — C. Albizzati, Vetri dorati del terzo secolo d. Cr. — H. Nachod, Gräber in Canosa.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd., XXXV-XXXVI, 5: F. Studniczka, Die griech. Kunst an Kriegergräbern. — E. Maasz, Goethes Geheimnisse u. Wahlverwandsch. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Messer, Der Sinn der gegenw. Kultur. — W. Steffen, Beitr. zur Würdigung deutscher Gedichte. — H. Rothe, Die orient. Frage im Geschichtsunterr.

Anglia, XXXIX, 1: E. Einkenkel, E. Flügel †. — E. Flügel, Nachtr. zur bibliogr. der schriften v. L. T. Smith. — E. Pizzo, Zur frage der ästhet. einheit des Beowulf. — W. D. Briggs, Studies in Ben Jonson, III. — G. Dubislav, Beitr. zur philol. erklär. des Shakespeare-textes. — M. Rothbarth, Pope u. Shakespeare. — O. Johnsen, More Notes on Old Engl. Adverbs a. Conjunctions of Time. — M. J. Minckwitz, Pope als übersetzer der Ilias, III. — Dez., Randglossen zu E. Browning's Poems before Congress.

ADVERTENTIEN.

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: { GEORGES GAILLARD
LOUIS PIÉRARD

Collaborateurs du 1er Numéro: Dirk Coster, Henri Malo, Fernand Séverin, G. S. de Solpray, Max Elskamp, Jhr. Edzard Falck, Arthur van Schendel, Ph. Zilcken, Fernand de Solpray, Louis Piérard, P. Valkhoff, A. D. L. Mague, G. Houry.

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an

Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ -- LEIDEN

In de Serie der Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, is verschenen als Deel XVII:

CLEMENS ALEXANDRINUS X.

Vlechtwerken VI.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . f1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstaferelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 intekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30 Cents**.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/11.

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. BLOK zijn.”

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering **f0.80**.

Per deel ingenaaid **f6.—**

en gebonden in linnen stempelband **f6.90**.

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden. wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken. die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen. worden teruggesonden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van
iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^o., te Leiden.

Prijs per jaargang van
12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & MORGATE, London.

22ste Jaargang.

N°. 11/12.

Aug.-Sept. 1915.

Draheim, Die Ilias als Kunstwerk (Valeton).
Schroeder, Pindari carmina (K. Kuiper).
Roscher, Die hippokrat. Schrift v. d. Siebenzahl (K. H. E. de Jong).
Lindsay, Sexti Pompei Festi de verborum significatu (F. Muller Jzn.).
Havet, Notes crit. sur le texte de Festus (F. Muller Jzn.).
Bruins, Hofmanni Peerikamp Vitae (Eessem).

Bosch, Legende v. Jīmūtavāhana (de Cock).
Chamberlain, Goethe (Scholte).
Dussaud, Civilisations préhelléniques (C. W. Vollgraff).
Ten Haeff, Diplom. Studiën (Gosses).
Zijp, De Strijd tusschen de Staten v. Geld en het Hof (Gratama).
Formigé, Remarques div. sur les théâtres romains (v. Hoorn).
Drost, Het Nederlandsche Kinderspel (v. d. Graft).

Hoogewerff, Nederl. Schilders (Martin).
Van Zuiden, Hoogd. Joden in 's Gravenhage (Wolff).
Schoolboeken:
Foelhekke en de Vooys, Platenatlas bij de Nederl. literatuurgesch. (Varenhorst).
Uitg. v. d. f. Wolters.
Van Dale's Zakwoordenboekje.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

H. Draheim, *Die Ilias als Kunstwerk*. Ein Beitrag zur Erklärung der Dichtung. Münster i. W., Aschendorff. 1914. (Pr. M. 1.60).

De schrijver wil geene analyse der Ilias geven, maar haar beschouwen als het werk van eenen kunstenaar. Dat beteekent, als ik het wel begrepen heb, dat hij niet met een kritisch oog het gedicht bekijken wil, maar met het doel er de bewijzen van 's dichters kunst in te laten bewonderen. Den geest van het werkje (119 bladz.) leert men het best kennen uit eenige citaten, bijv. de volgende: „Es war ein glücklicher Umstand dasz ein begabter Sänger den geeignetsten Stoff für epische Darstellung wählte.“ — „Da der Dichter es ganz in seiner Macht hatte die Zahl der Tage der Pest und der Abwesenheit der Götter und ebenso die Zahl der Tage der Misshandlung des getöteten Hektor und der Vorbereitung zu seiner Bestattung zu verkürzen oder zu verlängern, so ist in der Übereinstimmung zwischen den 21 Tagen der Einleitung und den 22 des Schlusses eine bestimmte Absicht zu erkennen, um so mehr als jedesmal der Zeitraum durch einen bedeutungsvollen Tag in zwei Hälften gegliedert wird . . . Allerdings sind beide Zeiträume nicht völlig gleich, zuerst 9 + 1 + 11 Tage, zuletzt 11 + 1 + 10 Tage, aber der Dichter hat ausgeglichen durch den Vers ἄλλ' ὅτε δὴ π' ἐκ τοῖο θυώδε-κάρη τέφρ' ἦώσ (A493 und Q31) . . . Das gleiche Streben nach Symmetrie gibt sich auch im Hauptteil zu erkennen: die erste Schlacht beginnt mit einem Zweikampf, und endet mit einem Zweikampf; die dritte Schlacht beginnt mit einer Aristie, und endet mit einer Aristie.“ — „Auffällig ist eine gewisse Duplizität. Thetis vernimmt

zweimal die Klagen Achills, Here und Athene fahren zweimal in die Schlacht, Zeus wägt zweimal die Todeslose, Athene begeht zweimal eine Hinterlist, Aphrodite ist zweimal Retterin, zweimal werden Götter verwundet. Diese Duplizität ist eine Art von Wiederholung, die dazu dient, das Ausserordentliche welches dem Seltenen und Einmaligen innewohnt zu mildern.“ — „Der Dic ter hat also fast in jeden grösseren Abschnitt seines Werkes eine Versammlung der Götter gelegt; nur der dritte Schlachttag entbehrt einer solchen. Es ist aber klar warum in der dritten Schlacht keine Berätung stattfinden kann: Zeus wird von Here eigeschläfert. Diesen grosartigen Vorgang, der mit seinen Folgen das 14 und 15 Buch ausfüllt steht also gewissermassen negativ an Stelle einer Götterversammlung.“ Wie het hier aangehaalde mooi of belangrijk vindt zal zeker het geheele boekje met genoeg lezen.

Arnhem.

Matthée Valetton.

Pindari carmina cum fragmentis selectis iterum edidit Otto Schroeder. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 2.40, geb. M. 2.80).

Ofschoon zeker ieder die zich ernstig met de studie van Pindarus bezig houdt zich hartelijker zou hebben verheugd, indien de belangstelling in dezen dichter eene nieuwe uitgave van Schroeders groote Pindarus-editie (Poetae Lyrici Graeci Ed. V. I. 1) had noodig gemaakt, is toch het feit dat deze editio minor binnen één lustrum werd uitverkocht eene reden tot blijdschap. De herziening van zijnen arbeid heeft aan Schroeder aanleiding gegeven om op tal van plaatsen zijn oordeel op nieuw te overwegen, niet zelden te wijzigen, soms geheel te herroepen. In dit opzicht blijft zijn werk het tamelijk conservatieve karakter dragen waarop Prof. Vürthheim in zijne aankondiging van den eersten druk (*Museum* 1909 p. 282)

reeds heeft gewezen. Voorbeelden van deze verschillende wijzigingen op te noemen acht ik overbodig. Waar zij samenhangen met Schroeders zeer speciale opvatting van Pindarus' rhythmiëk zijn ze voor eene korte bespreking volkomen ongeschikt; trouwens, ook in de uitgaaf zelve zijn, ondanks de welkome toevoeging van een *membrorum notabilium conspectus*, de metrische aanwijzingen zeer moeilijk te volgen tenzij dan voor hen die in het systeem door Schroeder verdedigd zich geheel thuis gevoelen.

De uitgaaf der epinikiën is sober in het opnoemen van varianten, soberder nog in het refereeren van conjecturen, al bemerkt een aandachtig lezer spoedig dat al zeer weinig van hetgeen in de laatste jaren over Pindarus is gepubliceerd aan Schroeders opmerkzaamheid is ontsnapt. Die soberheid echter, die bij gewone — d. i. niet met philologisch-kritische bedoelingen ondernomen — lectuur der complete gedichten ongetwijfeld hare lichtzijden heeft, schijnt mij een bezwaar bij de *fragmenta selecta*. Eigenlijk heb ik reeds geen vrede met het feit dat de uitgever, die natuurlijk alles wat op de fragmenten van Pindarus betrekking heeft, in zijne collectanea, wél-geschiedt en wél-bestudeerd, bezit, slechts eene selectie uit de fragmenten afdruckt. Maar mijne bezwaren vermeederen zich wanneer ik van sommige der Paeanes uit de Oxyrrhynchus-papyri niet slechts de losse, waarschijnlijk volkomen onherstelbare brokjes, maar ook verscheiden gemutileerde aanhefwoorden of het slot, ja soms een geheel paeen, ais door zijn verminkten toestand te onverstaaenbaar, geheel zie weggeiaten. De studie van dergelijke fragmenten is nu eenmaal iets anders dan lectuur; om er van te maken wat er van te maken is heeft men alle gegevens noodig; zelfs ware het m. i. wel goed geweest indien de scholiën die hier en daar tot herstel van den geschonden tekst konden bijdragen, ook mee waren afgedrukt.

Deze opmerking bevat veeleer een wensch dan een verwijt. Otto Schroeder verstaat zeer de kunst der beknoptheid — men zie in welk een concisen vorm hij de winsten uit de Hermopolis-papyrus voor Paeen VII. boekt, en hoe kort hij reflecteert op Vürtheims opmerking over den δαφνηφόρος in het groote Partheneion (pag. 309). Voor hen die de Oxyrrhynchus-uitgave niet bezitten zou de uitbreiding dezer fragmentenverzameling met een half vel druks een kostbare aanwinst zijn geweest: en aan den geleerden Pindarus-uitgever zou zij geringe moeite hebben gekost.

Amsterdam.

K. Kuiper.

Die hippokratische Schrift von der Siebenzahl in ihrer vierfachen Überlieferung zum erstenmal herausgegeben und erläutert von **W. H. Roscher**. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, herausg. von Drerup, Grimme und Kirsch, VI. Bd. 3/4 Heft). Paderborn, F. Schöningh. 1913. (Pr. M. 7).

De inhoud van deze publikatie is als volgt: „Vorwort“ p. VII—X, „Übersicht über die bisherige Literatur zu Π. έβδ.“ p. XI vlg., 1. Teil „Hippokrates“ περὶ έβδομάδων p. 1—80, 2. Teil „Weitere Bruchstücke einer alten Hebdomadentheorie aus dem Bereiche der hippokratischen Schriften etc.“ p. 81—98, 3. Teil „Zur Geschichte des Buches περὶ έβδ.“ p. 99—130. Anhang I „Auszug aus der deutschen Übersetzung des im Cod. arab. Monac. 802 überlieferten Ps.-Galenkommentars zu „Hipp.“

Π. έβδ. 1—17 von G. Bergsträsser“, p. 131—149, Anhang II A. „Widerlegung von Lortzings Kritik in B. Ph. W. 1912“, p. 150—154, Anhang II B. „Bolls Verbess. u. Erläut. zu Kap. II von Π. έβδ.“ p. 154—161, „Register“ p. 162—175.

W. H. Roscher geeft eene volledige en zeer bruikbare uitgaaf van een geschrift, dat niet slechts voor de geschiedenis der geneeskunde, maar ook der philosophie in de oudheid belangrijke en nog niet genoeg op prijs gestelde gegevens bevat. Wij vestigen hier slechts de aandacht op I, 1 „Allgemeines über die Bedeutung der Siebenzahl“, op I, 6, 1 „Vergleich des Makrokosmos mit dem Mikrokosmos und ihre sieben einander entsprechenden Bestandteile“ en I, 12 „Rapport des maladies avec l'ensemble des choses.“

Maar niet slechts de uitgaaf, ook de toelichtingen van Roscher zijn zeer verdienstelijk en inzonderheid zal zijn even scherpzinnig als inhoudsrijk betoog, dat dit geschrift niet na 450, maar voor den Ionischen opstand moet worden gedateerd, p. 99—128 f.f., ten slotte toch wel algemeene toestemming vinden.

's-Gravenhage.

K. H. E. de Jong.

Sexti Pompei Festi de verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome, Thewrewkianis copiis usus edidit Wallace M. Lindsay. Leipzig, Teubner. 1913 (Pr. M. 12, geb. M. 12.60).

L. Havet, Notes critiques sur le texte de Festus. (Fasc. 214 van de uitgaven der Ecole des hautes Etudes). Paris, Champion. 1914 (Pr. fr. 2.50).

Na de Hongaarsche uitgave van Thewrewk de Ponor (1889), die slechts den text gaf, dientengevolge moeilijk bruikbaar of zooals dat in Duitschland heet „völlig unbrauchbar“ (Gercke-Nordens Einl. I 571) en bovendien buitensporig duur geworden was, is deze nieuwe Festus-uitgave in handig klein formaat — het gebruik der editie van Müller op een volle tafel vormde een legkaart met lagen — een uitkomst. Lindsay (Praef. XXVI) wil haar beschouwd zien als het tweede deel van de Hongaarsche editie; van het materiaal door Th. voor zijn editie verzameld, heeft hij gebruik gemaakt. Een tweede deel zal nog volgen, dat naar ik vermoed velerlei nieuws zal brengen voor de verklaring van den text en daarbij vooral, zooals reeds elders (*DLZ.* 1913, 3040 vlg.) is uitgesproken, de glossen en andere grammaticale literatuur zal moeten verwerken: een reusachtige taak! Uit Lindsay's woorden (Praef. III: *certis igitur rebus ad volumen alterum reservatis* eqs.) blijkt, naar ik vrees, dat dit deel nog in verre toekomst ligt.

Op deze uitgave, waar ik straks nog op terug kom, heeft ook L. Havet zijn licht laten schijnen. De methode is hier dezelfde als uit zijn colleges aan het Collège de France of uit zijn *Manuel* welbekend mag heeten: i e d e r e verandering van de lezing der Hss. moet psychologisch of graphisch verklaard worden. Zoo richt hij steunend op vaak zeer subtiële overwegingen een reeks van hypothesen op, die steeds met veel vernuft verdedigd door hun auteur tot in de kleinste details telkens in grooter verband worden gezien: men volgt deze koene aviatiek af en toe het Hollandsche hoofd schuddend maar gaat toch mee, want Havet is ook daar boeiend, waar we hem zien landen, vol zekerheid, in de wolken. Het eigenaardige van deze „Systemzwang“ is dat ze volkomen persoonlijk is en dus ook blijft, dat ze, ook aan

Franschen kant, steunt op een voortreffelijk, met groote liefde en even groot geduld verzameld en verwerkt materiaal. Zonder twijfel hebben we hier een zeer sterke ontwikkeling en een eerbiedwekkend zelfvertrouwend uitwerken van de eigen methode; men vergelijkte daarmee de meer linguistische artikelen uit de eerste deelen der *Mém. Soc. Ling.*!

Havet bespreekt eerst (p. 1—6) de uitdrukking: *cum ait*, die hij tegen de vroegeren overal wil handhaven op één plaats 218, 20 na: overtuigend.

Het zwakste gedeelte volgt nu: p. 7—17 waar H. op plaatsen ook waar vroeger nimmer iemand zich gestooten heeft, ontdekt, dat een of meer regels zijn uitgevallen; de aanvullingen blijven natuurlijk, zooals H. zelf erkent, onzeker maar zij worden uitmuntend en met veel zorg verdedigd, en — ziehier een groote, niet alledaagsche verdienste — ze hebben iets, dat onmiddellijk pakt en Festus als uit het — verminkte — gezicht gesneden lijkt.

Het laatste deel eindelijk (p. 18—58) geeft verbeteringen van verschillende plaatsen, die ten deele overtuigend zijn en die op vele plaatsen voor de schrijfwijzen van het handschrift uitmuntende opmerkingen brengen.

Over een en ander straks nog een enkele opmerking.

Engelschman en Franschman vergelijkend zijn we dankbaar, dat de rolverdeeling zóó goed is geweest. Een text van Havet zou waarschijnlijk of voor hem zelf een groot deel van zijn bekoring of anders voor ons een nog grooter deel van de zoo noodige nuchterheid en koelheid ingeboet hebben. Lindsay's geloofsbekentenis luidt (Praef. III): *hic volui infra textum, quam proxime a codicum textu remolium, testimonia codicum quam plenissime et accuratissime exhibere.*

De Praefatio bespreekt den Cod. Farnesianus, met de afkortingen, de verloren quaternio's 8, 10, 16 met hun afschriften, eindelijk de epitome van Paulus en haar Hss.; ten slotte geeft zij een overzicht over de uitgaven en studies van den nieuweren tijd sinds de Renaissance. Twee apographa UV heeft Lindsay zelf gecollationeerd, waarvan V, de schedae Parisienses, de voornaamste nieuwe aanwinst vormen. De cod. Farnesianus wordt nu in het eind van de XIe eeuw geplaatst (Praef. XI).

De text zelf geeft veel minder aanvullingen dan Otr. Müller aandurfde: dit heeft zijn voor en tegen, het laatste vooral, omdat Müller de eigen aanvullingen duidelijk als zoodanig in cursiefdruk gaf; de paginas komen niet zooals in de vroegere edities overeen met blad (Müller) of kolom (Thewrewk) van den codex: slechts de regels komen met het Hs. overeen. De paginering van deze twee oudere uitgaven is voortdurend aan binnen- of buitenkant opgegeven.

De crit. commentaar geeft nauwkeurig de lezing van het Hs. aan, geeft regelmatig de lezingen van vroegere uitgaven, zeer (te!) zelden conjecturen van anderen, hier en daar een eigen poging tot verbetering van den text.

Kortom, we hebben een uitgave, die geheel aan de moderne eischen voldoet, betrouwbaar, conservatief, weinig brillant en weinig gewaagd, een editie die den lezer haast overal vrij laat. Zeer te wenschen is het intusschen, dat het tweede deel spoedig verschijnt,

want een commentaar ook voor den inhoud is hier zeer zeer noodig en zoolang deze wensch niet vervuld is, zullen we telkens nog grijpen naar de editie van Karl Otfried Müller (1839), waarvan het buitengewone, het breede en veelzijdige door de nieuwe editie zeker niet minder opvallend wordt, opvallend blijft als een phenomeen.

In het volgende geef ik nog eenige opmerkingen naar aanleiding van beide geschriften. Aan volledigheid is hier natuurlijk niet gedacht. Ik citeer naar de pag. van Lindsay; H = Havet.

152, 18 (H. 18): wellicht te lezen: *si quid me fierit* ipv. *fuert*; men las vroeger *mutierit*. Over *fi-* bij *fio* vgl. *Sommer Handb.* p. 543, die echter de oorzaak der verdeeling (ĩ:ĩ) niet bemerkt heeft: het evenwicht van de lettergrepen komt overeen met de feiten, *fiñrem fiñbam*. De zeldzame vorm is later vervangen. *mā* (*si quid me fierit*) is oude Instrumentalis, bijv. in het Sanskrit nog in derg. gebruik.

166,7 is de lezing van F bij Lindsay tegenover Müller verbeterd, en zoo in enkele andere gevallen.

166,25 een typisch voorbeeld. F en Paul. geven, ook in het citaat, *narica*; Lindsay drukt als lemma *Narila*—; waarom, begrijpt niemand. Müller geeft het antwoord: om een gr. *vapitāv* uit *Ibycus* = *ostreum*, dat ik intusschen nergens vond, noch in lat. noch in gr. glossen. Misschien dus toch *narica*, een „neusvischje”, een soort sardine (cf. *Nasica*, *nasūtus*); verder *cornulam* ipv. *canulam*, vgl. gl. (Thes. Gl. p. 278) *cornula genus serpentis* (toch niet: **cernulam*: *cernuus*, „met een groote kop voorzien”?), wellicht een soort aal (z. *anguilla*: *anguis*); † *taguma guinas fartas* is moeilijk; mogelijk is *tragemata* (als „toast” bij de hors d'oeuvre? anders *Plin. N. H. XIII, 4*) of *tagenitam* (vgl. gloss. III 316,1 *luocuntuli* *τηγάριτα*, een soort koek, vgl. *Heräus, die Sprache Petrons* enz. p. 49 Anm., maar hier in Att. Dor. vorm *τάρηνον* (daarvoor vgl. *allium* knoflook: > *ἀλλὰς* *Glotta* 1, 323, *machina* e.a.) z. *Aristoph. Eq.* 929; vooral *Hesych. τάρηνια* *πεμμάτια* (ἀπὸ *τηγάων*. οἱ δὲ *στέας ὑγρόν, ἐπιχεόμενον* *τηγάων*, ὃ *προβάλλεται μέλι, σιγάμη, τυρός*; vgl. *ἐσχάρτης*: *ἐσχάρα*; eindelijk voor *bonam* moet om de maat, graphisch eenvoudig, *bellam* worden gelezen (vgl. *Catullus' bellus passer*, *Petron. 57 bellum pomum*, 68 *si quid belli habes* (om te eten). Om de lange ī van *tagenitam* in het vers te vermijden (gr. woord!) kan men **tageniam* lezen. Zoo zouden we een heel menu, hors d'oeuvre enz. krijgen: *naricam bellum et cornulam et tageniam* (of *tragemata*) *anguillas fartas* (gefarceerde snoek tegenwoordig) *conchas piscinarias*. -ā ā (= -am an-) met haplographie.

184,5: misschien beter (want H's constructies zijn wel heel doorluchtig): *belua* (vgl. *Enn. var. 58*) *sic quando vinclis venatica lentis capta silet*; *si forte canēs ea nare sagaci sensit, voce suav(e) niclit ululalque* (of *suāve niclit ulalque*) *ibi acule*. Of is *sua* = *suis* te lezen, knort als een varken?!

182,17 (H.21) een typisch voorbeeld voor het te groote vertrouwen op de methode: om een kleinigheid die niet geheel passen wil, wordt zeer veel veranderd, terwijl iets eenvoudigs voor het grijpen ligt.

232,7: 1. *argipes* (ἀργίπους) of *acūpes* (cf. *acapedius*) *vocem cum mittere coepit*.

266,35: 1. *pro scapulis militum atque aerario republicae* (F. sc. a. aer. multum reip.): oude constructie *prodesse pro alqo* = *alci*.

268,14: *maior*, l. *sacer*, onzeker vgl. Celsus 3,23: *etiam is, qui comitalis vel maior nominatur*, Apul. apol. 50, gloss. II, 331,9: (*hic*) *sacer morbus*, gr. *ιερά νόσος*.

282,29 (vgl. Paul.) l. *secunda horā dicatur* (afgek. *dicat'*; Paul. plur. vgl. 292,4 en 298,5 Fest. *dicitur*, Paul. *dicerent*) of *horā pacunt sponsalia* (-ia als -ib' gelezen) of *horam* (geschreven *horā*) *dant sponsalibus* (Paul. *tribuebant*), waarbij Paul. *sponsalia* als verlovingsgeschenken heeft opgevat; mogelijk ware ook *faciunt* of *dictant*, z. Ov. *Her.* 19, 29: *dictatisque ab eo feci sponsalia verbis*, vgl. Blümner *Privatallert.* 345.

288,33. De beschouwing van Havet p. 10 gaat niet op, zoodra men zich de oorspr. toestand van het Hs. duidelijk voor oogen stelt: de verspringing is onmogelijk.

296,18; l. *pūbes* (adj.) *est puer, qui pubem generare potest* (*pū*: q, over de verwisseling van p en q Havet p. 29. Een etymologische opmerking dus.

306,32 *usur passe* is onwaarschijnlijk, daar Fest. 328,13: *appellavisse* geeft, vgl. 329,5.

318,37: *ea licet* is veel beter in het oude latijn dan H.'s *scilicet* vgl. Plaut. *Trin.* 1179, Bennett I 235.

320,23: een staaltje van onvruchtbare hypercritiek bij Havet.

328,11: l. *Caci imparum unicarumque virium* of *unicarum virium* (dezelfde letters 2 maal: dittographie) Hs. *Caer(i)* en *uni*.

350,35: l. *absumsi* (over s = i H. p. 40; *absumo* Thes. I, 220) ipv. *abstinui*.

374,1: *confixa* is goed, vgl. *suffixa*.

380,4: *et propius* is goed. Voor de bet. vgl. Tac. *Ann.* 12,64: *sobrina prior* (l. *propior*); *sobrinus* is Dat., niet Abl. comparat.: vgl. bijv. *pro praetore* en *prope sobrinum*. De andere mogelijkheid, *propius* met Acc. in de Lex Cincia de donationibus (204 v. C.) Bruns p. 45: *sobrinus sobrinave propiusve eos*.

392,13: l. *lege id actum*, vgl. Cic. *ad Att.* 8, 11, 2: *non id actum*, — *ut*, Liv. 22, 34,9: *id actum et quaesitum esse, ut*; verder Thes. I, 1382.

408,3 vlg. keurig is H.'s verbetering (p. 48) *tui* als geluid van de vogel ingelascht, vgl. Schulze *KZ.* 45, 96 en 146, die Hes. τῶν ἡ γλαυῆ in Plaut. *Men.* 653 *noctuan* / *quae 'tu tu' usque dicat tibi* vergelijkt.

432,21 en 26: duidelijk voor de bet. van *significare* (z. H. p. 3).

Den Haag.

F. Muller Jzn.

Petri Hofmanni Peerlkamp Vitae aliquot excellentium Batavorum ed. altera curavit Dr. D. Bruins. Zutphen, W. J. Thieme. 1914.

Het is een aardige gedachte van Dr. Bruins geweest, dit boekje, in een nieuw gewaad gestoken, weer aan het publiek van een eeuw later aan te bieden. Het is toch een herdruk van de oorspronkelijke editie van 1806, vrijwel volkomen aan deze gelijk, ook wat de paginering en zelfs de regels betreft. De uitgever heeft gezorgd voor beter papier dan zijn voorganger van vóór 100 jaar, die volgens de verklaring van Dr. Bruins papier gebruikte, dat nauwelijks voor peperhuisjes geschikt was: moge na 100 jaar de nieuwe editie er nog even frisch en helder uitzien als het exemplaar der Vitae van Peerlkamp, dat mij ten gebruike stond! De tekst is vrijwel niet veranderd. Dr. Bruins zegt zelf zeer weinig in deze uitgave gewijzigd te hebben (wellicht te weinig!), in 't

gebruik van de pronomina reflexiva hadden zijn veranderingen nog wel iets verder kunnen gaan. Aan de editie is alle zorg besteed, drukfouten vond ik er slechts één op pag. 8 Moudragon in plaats van Mondragon, een fout, die de lezer, die iets van onze Vaderlandsche geschiedenis afweet, zelf gemakkelijk herstelt.

't Boekje is niet bedoeld om op de gymnasia te worden gelezen, ook al zou wellicht Dr. Bruins tegen een zoodanige aanwending geen bezwaren hebben, 't wil voor ontspanning dienen, het moet een boekje zijn, dat zoo nu en dan eens ter hand wordt genomen, gelijk ook zoovele andere boeken, in moderne talen geschreven, die wij voor oogenblikken telkens weer opslaan, met genoegen doorzien en weer neerleggen.

Maar juist omdat het boekje dit wil zijn, omdat het bedoelt in vlot geschreven Latijn ons een prettig leesbaren inhoud te geven, ware het wellicht goed geweest, indien Dr. Bruins enkele, zij het ook zeer enkele verklaringen gegeven had, die over moeilijkheden heen hielpen welke thans wellicht den lezer juist het boekje zullen doen ter zijde leggen. Peerlkamp zelf heeft onder aan de pagina de Hollandsche namen gegeven dergenen, wier leven beschreven wordt, als Dr. Bruins, dit voorbeeld volgend eens bijv. bij pag. 10: *dynastes Tornacensis* de Hollandsche vertaling „stadhouder van Doornik” had opgegeven? Zoo zijn er meerdere te noemen, o. a. op pag. 16 de verschillende ambten, die van der Does bekleed heeft, op pag. 25 *antistes Cameracensis*, „bisschop van Kameryk.” Over de noodzakelijkheid der verklaring van bijv. pag. 13 *Concilium Tridentinum* „concilie van Trente” en pag. 62 *Aurelianum* „Orleans” zou men van meening kunnen verschillen, maar gewenscht ware toch wel bijv. pag. 23 *sacer codex* „handschrift van den Bijbel”, of pag. 76 *pyxis nautica* „kompas” te verklaren.

De lezers, tot wie Dr. Bruins zich in de eerste plaats wendt, kunnen toch niet geacht worden deze dingen, die geen der gewone Latijnsche lexica verklaren, alle direct te verstaan. Schrijvers als bijv. Strada zijn niet meer de gewone lectuur! Ook hier en daar een jaartal ware niet ongewenscht geweest.

Over de conceptie van de levens zelf, zooals Peerlkamp ze ons gaf, ware ook nog dit te zeggen, dat in enkele te weinig de groote lijnen in 't oog gehouden zijn, en anecdoten de aandacht van de hoofdzaken afleiden. Zoo is bijv. te weinig naar voren gebracht wat Viglius van Aytta van Zwichem beteekend heeft als rechtsgeleerde, wat Erasmus in den hervormingstijd is geweest enz.

Andere levens daarentegen zijn van dit euvel geheel vrij — en alle zijn frisch en helder geschreven. Moge Peerlkamp redivivus in Nederland een goed onthaal vinden, dan zal Dr. Bruins zijn moeite ruimschoots beloofd achten.

Utrecht.

E. Bessem.

F. D. K. Bosch, De Legende van Jīmūtavāhana in de Sanskrit-Litteratuur. Leiden, v. Doesburgh. 1914. (Leidsche diss.).

Toen dr. Bosch zich Jīmūtavāhana's legende tot onderwerp voor zijn proefschrift koos, hoopte hij dat ze met de archaeologie in verband zou kunnen worden gebracht en ook dat de nog niet gepubliceerde redactie dezer legende, voorkomend in het Nepālsche Cambridge Hs., interessante bijzonderheden aan 't licht zou bren-

gen. In beide verwachtingen werd hij teleurgesteld. Het bleek hem dat, voorzoover bekend, geen Indisch kunstenaar Jmūtavāhana's legende in beeld heeft gebracht, terwijl de text van het Cambridge Hs. (dr. B. geeft die p. 118 — 137 van zijn boek), die afkomstig is van Somendra, zoon van Ksemendra, tweedehandsch werk bleek te zijn en geen enkel nieuw element te bevatten. Desondanks liet dr. B. de eenmaal gekozen stof niet los en we mogen hem daarvoor dankbaar zijn. Het werd nu zijn doel „het karakter en de juiste onderlinge verhouding van de verschillende redacties der legende vast te stellen en, zoo mogelijk, haar oorsprong op 't spoor te komen." Daar de Jmūtavāhana-legende deel uitmaakt van de Vetālapaṇcaviṃśati, breidde zich zijn onderzoek tot deze vertellingenverzameling in haar geheel uit, wat de resultaten van des te meer waarde doet zijn.

De bekendste proza-redactie der Vpv. is die van Çivadāsa. Schr. tracht eerst oorsprong en karakter dezer redactie vast te stellen en komt daarbij tot de gevolgtrekking dat deze een uittreksel en paraphraseering kan zijn uit een verloren gegaan gedeelte van den Brhatkathāḥlokaśaṅgraha, die op zijn beurt zijn herkomst afleidt van de Paiçācī Brhatkathā van Guṇādhya, waarop ook Somadeva's Kathāsaritsāgara en Ksemendra's Brhatkathāmañjarī, die beide eveneens de Vpv. bevatten, teruggaan. Omtrent den ouderdom van Çivadāsa's Vpv.-bewerking loopen de meeningen zeer uiteen. Schr. maakt uit dat Çivadāsa ook de auteur is van een tot nu toe als van een anonymus beschouwde Vpv.-bewerking, die een verkorting is van de uit het midden der 11e eeuw dateerende Brhatkathāmañjarī en verkrijgt zodoende begin 11e eeuw als terminus a quo van Çivadāsa's Vetālabundel. Een terminus ad quem bezitten we misschien in het door Weber in dit verband genoemde jaartal 1363.

Schr. treedt daarna in een uitvoerige vergelijking van de Jmūtavāhana-legende, zooals Çivadāsa die als 15e vertelling meedeelt, met de andere ons bekende redacties en wordt daardoor versterkt in zijn hypothese omtrent de onderlinge verhouding dier redacties.

Bij de behandeling der metrische redacties (Kss. en Bkm.) krijgt schr. gelegenheid op zeer deugdelijke gronden de hypothese van dr. Hertel te bestrijden die meent dat Guṇādhya's Paiçācī Brhatkathā geen verzamelingen als Vpv., Pañcatantra enz. bevatte en dat Somadeva en Ksemendra dus niet daaruit kunnen hebben geput. Als schakel tusschen Guṇādhya's Brhatkathā enerzijds en Kss. en Bkm. anderzijds neemt Hertel een ook in Paiçācī geschreven Brhatkathā aan dat nog al van Guṇādhya's werk verschilde o. a. door toevoeging van verzamelingen als de genoemde. Schr. heeft hier met stevige argumenten de zienswijze der geleerden versterkt die Guṇādhya's werk als onmiddellijke bron van Kss. en Bkm. beschouwen.

Jmūtavāhana's legende is ook bewerkt in het too-nelstuk Nāgānanda. De auteur moet direct of indirect uit dezelfde bron hebben geput als de Kss. Prof. Cowell scheen te meenen dat de Kss. een navolging gaf van den Nāgānanda. Sinds is echter de Brhatkathāmañjarī in haar geheel uitgegeven en toen bleek dat Somadeva zijn Paiçācī origineel op den voet volgde, zooals hij trouwens ook zelf beweert (tar. I vs. 10). Schr. vergelijkt den inhoud van den Nāgānanda met de Jm.-legende,

zooals die bij Somadeva voorkomt; deze vergelijking bevestigt voor dit onderdeel, wat prof. Speyer als zijn meening voor het geheele werk te kennen gaf: „that Somadeva's poem may be considered to give a faithful representation of the old Paiçācī Brhatkathā." De Nāgānanda gaat op naam van koning Harṣa van Kanauj (Kanyākubjā). Prof. Cowell achtte het auteurschap niet met dat van de Ratnāvalī verenigbaar daar de Nāgānanda een Buddhistisch stuk is, de Ratnāvalī een Çivaïetisch. Koning Harṣa was echter een vorst met ruime godsdienstige opvattingen die zoowel tempels voor Buddha als voor den zonnegod en Çiva stichtte en zoo is schr. van meening dat het juist met het karakter van dezen vorst strookt dat hij een stuk met een nāndī aan Çiva, een ander met een aan Buddha opent. Trouwens zuiver Buddhistisch is de Nāgānanda ook niet. Schr. toont aan dat er ook Brahmaansche sympathieën in zijn aan te wijzen. Weer geheel in overeenstemming met het beeld dat we ons van koning Harṣa gevormd hebben. —

Breedvoerig handelt schr. in zijn laatste hoofdstuk over den oorsprong der legende. Hij bestrijdt daarbij eerst Benfey die meende dat de Vpv. van Buddh. oorsprong was en die daarbij de Mongoolsche verzameling Ssiddi-Kūr als bewijsmiddel meende te kunnen gebruiken, wat echter, zooals schr. bewijst, niet opgaat. Dat het oudste deel van de Vpv. ontstond in een omgeving die niets met het Buddhisme te maken had, toont schr. overtuigend aan. Tot dezen ouden kern behoort de Jm.-legende niet. Evenals nog enkele andere vertellingen ademt zij een geheel anderen geest; ze dienen om de *dāna-pāramitā* te verheerlijken en dat Guṇādhya voor deze verhalen uit een Buddh. bron putte, kan aan geen twijfel onderhevig zijn. Daaruit volgt echter geenszins dat nu ook de Jm.-legende in haar oudsten oorsprong Buddhistisch is, zooals Benfey meende. De Brahmaansche oorsprong wordt door schr. ten duidelijkste aangetoond. Onze legende behoort tot de vele verhalen die door de Buddhisten van elders ontleend en voor hun doel bewerkt zijn. Hiervoor voert schr. zoo vele en zoo krachtige argumenten aan, dat aan Brahmaansche afkomst wel niet meer getornd kan worden. De proza-redactie van Jambhala-datta (23e vertelling) wordt door schr. als van Brahmaanschen oorsprong en uitwerking beschouwd; dus geeft deze, hoewel van betrekkelijk jongen datum, den oudsten vorm der Jm.-legende.

't Bovenstaande is een overzicht van den inhoud van dr. B's belangrijk proefschrift. Op bijzonderheden van schr's scherpzinnige redeneeringen in te gaan, laat de plaatsruimte niet toe. Dr. B's dissertatie is een knap stuk werk, dat goede verwachtingen doet koesteren van den archaeologischen arbeid in ons Indië, waaraan hij zich gaat wijden.

Ten slotte veroorlove schr. mij een enkele opmerking. Wat de Sanskritgedeelten van zijn werk betreft, ware een lijstje van corrigenda geen weelde geweest. Storend werkt het pag. 94 aangehaalde vers 17 van den Nāgānanda, waar naast den *uśnīṣa* natuurlijk de *ūrṇā* genoemd moet worden. Verder p. 131 vs. 130 — *dheṇa* — l: — *phena* — p. 134: *raktaçikṭas*, l: *raktasikṭas* enz.

In een noot op pag. 115 gist schr. naar den oorsprong van het getal 108 van de balletjes eener Indische (Vishnuïetische) rozenkrans. Hij kan hiervan een verklaring

vinden in prof. Garbe's *Indien und das Christentum* (Tübingen 1914) p. 123, die het weer ontleende aan het bekende werk van J. C. Oman over the Mystics, Ascetics and Saints of India (London 1905). De kraanvogelkoning, die door den Brahmaan Gautama gegeten wordt, heet niet Nāḍijaṅgha, zooals de auteur van den Nāgānanda hem noemt, doch Rājadharmān (Mah. XII. 170—172). Nāḍijaṅgha is de naam van een stokouden reiger (Mah. III. 199.).

Maastricht.

J. K. de Cock.

H. S. Chamberlain, Goethe. München, Bruckmann. 1912. (Pr. M. 16, geb. M. 18, Hfrzb. M. 20).

„Geschichte macht leicht blind für das Ewige“, zegt Chamberlain in zijn belangstelling-wekkend en begrips-ontwikkeld werk over Kant; historisch is dan ook de beschouwings- en behandelingswijze in de twee groote werken, die Chamberlain op zijn „Grundlagen des XIX. Jahrhunderts“ heeft doen volgen, „Kant“ en „Goethe“, geenszins; „die Persönlichkeit als Einführung in das Werk“ is voor beide de leidende gedachte. De weg, waarlangs de lezer tot die persoonlijkheid gebracht wordt, is niet een van de officieele heirbanen der Wetenschap, het is een particuliere weg, die, dank zij een enorme terreinkennis en een aangeboren gave om te leiden, volgens vast plan en met onvermoeiden arbeid door een geniaal veldheer ten dienste van zijn eigen leger gebaad is. Chamberlain staat buiten de hiërarchische verhoudingen der Wetenschap. Met een zekeren trots en met de neiging zich te herhalen, die hem kenmerkt en die zonder twijfel een bewust element van zijn voortreffelijke doceer-methode tracht door te dringen: door apperceptie, vergelijking en klassificatie komt hij tot een constructief geheel, dat, hoezeer men ook den indruk krijgt van willekeurige, zelfs gewelddadige behandeling van het onderwerp, toch door de persoonlijkheid van den leider den lezer imponeert en boeit. Voor „Kant“ geldt dit misschien in nog hoogere mate dan voor „Goethe“. Bij het werk over Kant richt de vergelijking zich op andere groote denkers: Goethe, Leonardo da Vinci, Descartes, Giordano Bruno, Plato; het boek over Goethe geeft weinig vergelijking met anderen: Goethe, de veelzijdige, wordt telkens weer met zich zelf vergeleken. Steeds dieper dringt de schrijver tot de psyche van den grooten Duitschen dichter door: op het „Leven“ volgt de „Persoonlijkheid“; dan de „Man te midden van de Maatschappij“; daarop de „Natuuronderzoeker“; vervolgens de „Dichter“ en eindelijk de „Wijze“. Maar het correctief tegen het al te subjectieve ontbreekt hier; een behandeling van zes persoonlijkheden, zooals in het werk over Kant, maakt ten slotte een objectieve vergelijking van de zes subjectieve behandelingen mogelijk; is het echter hetzelfde object, dat van zes kanten onder sterk subjectieve leiding beschouwd wordt, dan is men ten slotte vrijwel geheel aan deze leiding overgeleverd. Dat is naast de hoofdverdienste ook het hoofdbezwaar van Chamberlain's „Goethe“; het is, om een woord van den schrijver zelf te gebruiken, „rücksichtslos subjectiv.“

Het lijkt mij een concessie aan de door den schrijver

gesmade historische methode, dat hij zijn boek begint met een tweedeelig hoofdstuk „Die erste Lebenshälfte“ (1749 — 1788) en „Die zweite Lebenshälfte“ (na Goethe's terugkeer uit Italië tot aan zijn dood). In dit hoofdstuk trof mij dan ook een voortdurend dualisme: tot op zekere hoogte wil het een biographie zijn en als zoodanig stelt het toch ook weer teleur. Aan den hoofdeisch, dien Goethe zelf in zijn inleiding tot „Dichtung und Wahrheit“ aan een biographie stelt, „den Menschen in seinen Zeitverhältnissen darzustellen und zu zeigen, inwiefern ihm das Ganze widerstrebt, inwiefern es ihn begünstigt, wie er sich eine Welt- und Menschenansicht daraus gebildet und wie er sie, wenn er Künstler, Dichter, Schriftsteller ist, wieder nach aussen abgespiegelt“, beantwoordt de behandeling van Chamberlain geenszins. Wie Goethe's „Wechselbeziehungen“ met zijn levenssfeer niet kent, zal ze uit deze „Umrisslinien“ niet leeren kennen; het zijn eigenlijk polemische aantekeningen. Krachtig treedt de schrijver op tegen „Erbstücke der Goethe-Biographie“, tegen de voorstelling bijv. van Goethe als „apollinischen, heiteren Jüngling“ en de daarmee samenhangende verkeerde interpretatie van de woorden „vom Mütterchen die Frohnatur.“ Met meer menschenkennis dan men in de conventionele Goethe-biographie aantreft, schetst Chamberlain de ouders van den dichter en laat vooral op den onder Goethe's eigen invloed onrechtvaardig beoordeelden Vader een helderder licht vallen. Overtuigend door een sterk gevoel voor het reële is Chamberlain's opvatting van Karl August als vorst en vriend; losse uitingen wijzen hier reeds op de voortreffelijke schildering van den „Praktisch Tätige.“ Minder overtuigend daarentegen is de schrijver in zijn behandeling van Goethe's verhouding tot Charlotte von Stein; zonder in de partijdigheid te vervallen van Eduard Engel, zonder de ideale overschatting van Hermann Grimm, geeft de schrijver een gematigde schildering van Goethe's gevoel in dien tijd, waarbij echter het retrospectieve te veel het actueele overheerscht. Het wil mij schijnen, dat dit daarmee samenhangt, dat Chamberlain de dichterlijke uiting te zeer verwaarloost; niet in citaten, maar wel ten opzichte van de algemeene zielestemming. Juist op het terrein van het zuiver-literaire geeft het werk het minst blijk van geniale oorspronkelijkheid — ik zonder hierbij het voortreffelijk hoofdstuk „Die Form in Goethe's Dichtungen“ uit — en het meest aanleiding tot het constateeren van vergissingen. Verwarring tusschen de titels van verschillende „Götz-Fassungen“, onjuiste mededeelingen omtrent het ontstaan van Egmont en Iphigenie zijn, vergeleken met de innerlijke waarde van het werk, kleinigheden, die men gerust met stilzwijgen kon voorbijgaan, indien men er geen symptomatische beteekenis aan moest toekennen. De weinig bevredigende behandeling van Iphigenie en Tasso in het gedeelte „Goethe und das Drama“ is daarvoor een bevestiging. Sterk staat de schrijver weer in zijn uiteenzetting van de stemming gedurende en van den invloed na de reis naar Italië; de daarmee samenhangende periodiseering, zelfs het feit, dat hij „die zweite Lebenshälfte“ met een periode „Beziehungen zu Schiller“, 1788 (!) tot 1805, laat

beginnen, schijnt mij alleszins aannemelijk. Overtuigend is zijn opvatting van Goethe's verhouding tot Christus en de Vulpius en van de crisis, die de dichter doormaakte in den zomer van het jaar 1823.

Den eigenlijken grondslag voor Chamberlain's „Goethe” zie ik dan in het *tweede* deel: „Die Persönlichkeit”. In het eerste hoofdstuk onwikkelt de schrijver de gecompliceerde verhouding, die bij Goethe tusschen het plastische zien en het abstracte denken bestaat: „seine Anschauungen wandelt Goethe zu Gedanken, seine also gewonnenen Gedanken wiederum (aber neu gestaltet) zu Anschauungen um”, in volkomen overeenstemming met Schiller's uiteenzetting in den bekenden brief van 23 Augustus 1794, waarvan echter toch nog altijd meer overtuigende kracht uitgaat. Daarna karakteriseert hij zijn persoonlijkheid met betrekking tot „Liebe”, „Freundschaft”, „Barmherzigkeit”, „Wechselwirkung zwischen Goethe und seiner Umgebung”, „Charakter”, „Verstand” en „Gestalt”. Deze kleine afgeronde schilderijen dringen inderdaad diep in het wezen van den dichter door. Zijn liefdesleven leert men intenser begrijpen, indien men er zich van doordringt, hoe juist bij Goethe „Anschauungsgewalt” en „scheppende phantasie” voor een opgaan in het weeldegevoel van liefde en het doen voortduren van het sentiment nadeelig waren. Chamberlain had hier een parallel kunnen trekken met een dichter, die deze ervaring smartelijker nog heeft gevoeld en geuit: Grillparzer. In het hoofdstuk over de liefde in Goethe's leven vindt de schrijver nog eens gelegenheid, om het verdringen van de werkelijkheid door een abstractie en het om-scheppen van de abstractie tot een nieuwe werkelijkheid als elementaire zielsfunctie's bij Goethe aan te toonen; ook zonder den ongemotiveerden uitval tegen Erich Schmidt (noot bij p. 107) zou zijn uiteenzetting overtuigend geweest zijn. Naast deze onbillijkheid jegens een der voortreffelijkste vertegenwoordigers der literatuurwetenschap (Chamberlain stelt er een eer in, zich vijandig tegenover de „officieele” wetenschap — „hohle Gedankenlosigkeit sogenannter Gelehrten” — te stellen, en verschillende functionarissen der wetenschap reageeren daarop helaas even persoonlijk en even onbillijk) frappeert in de volgende verhandeling „Freundschaft”, een waardeering van het werk van Suphan. Maar ook deze waardeering blijkt minder het gevolg te zijn van de behoefte van den schrijver om een plicht van rechtvaardigheid te betrachten tegenover hen, die toch ook voor hem voorbereidend werk hebben verricht, dan een middel tot het doel, dat den temperamentvollen schrijver op dat oogenblik meer ter harte gaat dan het manifesteren van zijn afwijzende houding jegens „die Zunft”. Met een heftigheid van overtuiging, die, hoe critisch men er ook tegenover staat, niet nalaat, indruk te maken, en met de macht van het woord, die den schrijver ontegenzeggelijk ten dienste staat, wordt uit Goethe's omgeving iemand naar voren gebracht, die tot dusver in de Goethebiographie een zeer bescheiden rol speelde: de kunsthistoricus Heinrich Meyer. Objectief is Chamberlain uiteraard niet: als hij op de hem eigen pathetische wijze zijn lezer uitnodigt met hem „zu den Quellen

zu steigen” — denzelfden lezer, die zich weinige bladzijden van te voren moest laten zeggen: „Was am Schluss des ersten Kapitels gesagt wurde, will ich nicht wiederholen; ich bitte aber den Leser, es wieder nachzuschlagen, er wird es jetzt besser verstehen” — had hij daarbij zeker ook met het oordeel van Herder rekening moeten houden. Niettemin zal de vlot geschreven „Rettung” van Heinrich Meyer zonder twijfel het succes hebben, dezen in het vervolg in de Goethebiographie meer tot zijn recht te doen komen. Met het gevoel voor de realiteit, waarvan Chamberlain's werk steeds weer blijk geeft, schetst hij nuchter, maar overtuigend Goethe's verhouding tot Herder en Schiller. Zooals hij in het hoofdstuk „Der Mittelpunkt” tegen de „legende” van den „harmonischen Goethe” te velde trekt, richt hij zich in het hoofdstuk „Die Barmherzigkeit” tegen de voorstelling van een „kalten, egoistischen Goethe”; vrij van ziekelijk-philanthropische neigingen, was Goethe steeds bereid, anderen te ondersteunen, wanneer de hulp maatschappelijk-productief belooft te zijn. Bij de „Wechselwirkungen zwischen Goethe und seiner Umgebung” wordt een buitengewoon breede plaats ingeruimd aan de behandeling van zijn ontmoetingen met Napoleon; in tegenstelling met de gangbare opvatting zoekt de schrijver aan te toonen, dat Goethe op Napoleon al heel weinig indruk gemaakt heeft, terwijl omgekeerd Goethe in Napoleon uitsluitend den overvloed van elementaire levenskracht bewonderde. Zoo komt hij dan tot de behandeling van Goethe's karakter, waarbij hij eerlijkheid tegenover zichzelf en anderen en activiteit als grondslagen, — zelfbeperking en zelfverloochening, gelatenheid en eerbied voor de overtuiging van anderen aan den eenen kant, vasthoudendheid en ernst, optimisme en opgewektheid aan den anderen kant als eigenschappen van het karakter van den dichter demonstreert. In het hoofdstuk over het „Verstand” legt Chamberlain met recht den nadruk op het plastische zien: „Ohne unmittelbares Anschauen begreife ich gar nichts” (brief aan Meyer dd. 18 April 1796); bij het verwerken van het geziene tot „ideeën” is Goethe's geest sterk actief: „durch Anschauung und Betrachten der Dinge musste ich erst mühsam zu einem Begriffe gelangen” (Dichtung und Wahrheit, 11. Buch). Niet op de hoogte van de vorige hoofdstukken staan de enkele bladzijden over „Die Gestalt.”

Het *derde* deel van het werk, „Der Praktisch Tätige”, wijst in de inleiding op Goethe's veelzijdige belangstelling en op zijn energie met betrekking tot zaken, waarin ontwikkeling is te brengen, verder op zijn innerlijke drijfveeren bij maatschappelijk werk, waarbij politieke of maatschappelijke eerezucht nauwelijks een rol speelt, en ten slotte op de eigenschap, die hem voor organisator en leider zoo bijzonder geschikt maakte, zijn eerbied voor de individualiteit van anderen. Voor verschillende richtingen van zijn werkzaamheid in het praktische leven worden deze gedachten nader ontwikkeld. In de politiek vond hij te weinig consequentie en organische ontwikkeling, om zich op den duur daarin bevredigd te kunnen gevoelen. Met betrekking tot wetenschap en kunst gaf de dichter blijk van lust tot initiatief en

voortvarendheid door het organiseeren en verbeteren van talrijke instellingen en musea in Weimar en omgeving. Ook bij de leiding van den Schouwburg bleek de degelijkheid van Goethe's karakter en de deugdelijkheid van zijn methode van werken; het lag dan ook niet aan hem, dat er conflicten ontstonden, maar „an der ewig ruhelosen Unbeständigkeit aller Bühnenverhältnisse, an dem Stumpfsinn und der Eitelkeit der Schauspieler, an der Gleichgültigkeit und Dummheit der Theaterbesucher”; vooral Karoline Jagemann heeft het, trouwens niet zonder grond, bij Chamberlain hard te verantwoorden.

Men heeft het den schrijver kwalijk genomen, dat hij voor het vierde deel van zijn werk het nieuwe woord „Natur-Erforscher” gevormd heeft: het vierendertigste deel van het Goethe-Jahrbuch bevat een opstel van den botanicus Adolf Hansen, dat uitsluitend een critiek op dit woord tot inhoud heeft en met al de felheid van den niet-vakman de verwerpelijkheid van deze nieuwvorming betoogt. Naar het mij voorkomt ten onrechte; „Naturforscher” is inderdaad tot één vaststaand begrip geworden met een zeer afgesleten element „forschen” daarin; wil een auteur de begrippen natuur en onderzoeken in volle frischheid met elkaar verbinden, dan is een zelfgevormd woord als „Natur-Erforscher” daarvoor het juiste middel; het klinkt uiteraard eenigszins precieus, maar is volstrekt niet „unsprachgemäss”. Begrijpelijk intusschen is de stemming, die den schrijver van „Goethe's Metamorphose der Pflanzen” tot zijn aanval op het hem vreemde terrein gebracht heeft: het is de verontwaardiging over de laiddunkendheid jegens de beoefenaren der natuurwetenschappen, die uit den titel „Natur-Erforscher” en in nog veel hoogere mate uit de uiteenzettingen in dit hoofdstuk spreekt. Niet wat betreft hun resultaten voor de exacte kennis en de volmaking van de techniek, maar inzonderde zij, volgens den schrijver, als bevorderaars der cultuur bij toeneming teleurstellen: „Der erstaunliche Aufschwung unserer exacten Wissenschaft sowie der ihr allernächst verschwisterten Technik im Laufe des 19. Jahrhunderts ist nicht zum wenigsten der Tatsache zu verdanken, dass gerade mittlere Begabungen hier am Platze sind. Mangel an philosophischer und künstlerischer Beanlagung, willige Einschränkung auf den Bruchteil eines Bruchteils, hingegebene Emsigkeit: das sind die besten Bedingungen zur Mitarbeit an dem gemeinsamen Werke des Aufdeckens und Aufstapelns von Tatsachen.” Daar tegenover stelt Chamberlain het principe van Goethe, het intuïtief-geniaalschepende: „An reiner Anschauung der Natur so reich wie nur irgend ein zuhöchstbegabter Fachmann, an historischer Kenntnis und Einsicht, somit namentlich an Urteil über Wesen und Bedürfnis des Menschengestirns ihnen allen weit überlegen, fordert Goethe im Namen dieses Prinzips sein Recht: sein Recht, die Wissenschaft als Kunst zu denken, die ‚grenzenlose Empirie’ zu durchsichtiger Klarheit zu gestalten, sein Recht, die gefährdete Kultur aus den Klauen der ‚atomistischen Beschränktheit’ zu erretten, sein Recht, die Natur wieder schön, übersichtlich, fasslich zu gestalten, sein Recht, die edle, klassische Freiheit gegen die barbarische

Neoscholastik der Schulen zu verfechten und sittliche Grösse und schöpferische Begabung höher zu stellen als die alleinseligmachenden Lehren der Herren Physiker und Chemiker und als die maschinellen Triumphe, die weder in Herz noch Hirn einen Funken schlagen.” Om het met één woord te zeggen, de exacte wetenschappen verliezen zich, volgens Chamberlain, in het detail; Goethe zoekt in de verscheidenheid van vorm een „eenheid van gestalte” te vinden. Een zeer uitvoerige ontwikkeling van de verschillende begrippen, die in den loop der tijden door de woorden φύσις en *natura* zijn weergegeven, vormt den grondslag voor de bepaling van Goethe's standpunt, dat tusschen de empirische methode der natuurwetenschap van onze dagen, waarbij het subject van onderzoek zooveel mogelijk ausgeschakeld wordt, en de naieve, bijna zuiver subjectieve opvatting van de Grieken het juiste midden houdt. Deze uiteenzetting, die op gelukkige wijze aanknoopt aan het concept voor den brief aan Fritz Jacobi dd. 6. Januari 1813, munt uit door frischheid en helderheid van betoog; de waarde van het resultaat wordt natuurlijk daardoor bepaald, of ook hier tusschen object en subject de juiste positie is ingenomen. Voor elk wetenschappelijk onderzoek is de bepaling van het standpunt uiterst gewichtig; het woord onderzoek alleen sluit reeds het zuiver-subjectieve standpunt uit, omgekeerd is een zuiver-objectief onderzoek onmogelijk; hoever de invloed van het subject mag gaan, hangt echter niet alleen van het individu af, maar zeker evenzeer van den aard van het onderzoek, van het stadium der quaestie. Het is mogelijk, dat de tegenwoordige wetenschap over het algemeen te weinig subjectief is — de klacht is meer gehoord — het is onbetwistbaar, dat „Höchstzahl an Tatsachen mit dem Mindestmass an Gestaltung” voor de middelmatigheid een gemakkelijk devies is, maar direct gevaarlijk is de geest, die in dit gedeelte van Chamberlain's betoog tusschen de regels doorstraalt, als of objectiviteit van onderzoek bewijs van middelmatigheid, subjectiviteit symptoom van genialiteit zou zijn. — Buitengewoon scherpzinnig is de samenvatting van Goethe's zoo uiteenlopende werkzaamheden op natuurwetenschappelijk gebied onder het gezichtspunt van zelfbeperking en doelmatigheid: op elk terrein wist Goethe zijn onderzoek op een andere categorie van verschijnselen te richten: voor het plantenrijk was het de morphologie van de phanerogamen, voor het dierenrijk de anatomie van de gewervelde dieren, in de geologie was het de geschiedenis van de aardkorst, in de meteorologie waren het de op organische verschijnselen gelijkende periodieke schommelingen, die zijn aandacht bezighielden. In de organische natuur koos hij het meer-objectieve, in de anorganische natuur het meer-subjectieve; als middelpunt en hoofdprestatie op natuurwetenschappelijk gebied vindt men een vrijwel biologische behandeling van een physisch onderwerp, de „Farbenlehre”. Aan dit laatste onderwerp wijdt Chamberlain dan het vierde, aan Goethe's studiën op het gebied van het organische het vijfde, van het anorganische het zesde hoofdstuk van dit leerrijke deel. Samenvattend wordt dan Goethe's „ideelle Architectonik” — in tegenstelling met de

mechanische natuurbeschouwing — nog eens in het licht gesteld en in verband met Goethe's uiting „Meine Tendenz ist die Verkörperung der Ideen” met de beschouwingen over Goethe's visioneel-abstracten geestes-aanleg in het tweede deel van het werk in samenhang gebracht.

Het *rijde* deel, „Der Dichter”, spreekt van Goethe's „Sonderstellung” onder de dichters: „doppelt einsam steht er da; nicht bloss ohne Nachfolger, sondern auch ohne Vorgänger.” Om deze „Sonderstellung” te bepalen, tracht de schrijver in de eerste plaats te bewijzen, dat het oog en het oor voor Goethe's poëzie een zeer bijzondere beteekenis hebben, waardoor hij in staat is tusschen de „Sinnenkunst” (de kunst der werkelijkheid: plastische kunst en muziek) en de „Wahnkunst” (poëzie) een plaats, wederom „genau mitteninne”, in te nemen: uit de werkelijkheid neemt hij zijn stof; door den vorm behoort zijn schepping tot de wereld der poëzie. Bij Goethe zou deze verhouding, naar Chamberlain op grond van Merck's uiting in het achttiende boek van „Dichtung und Wahrheit” en meer nog van het „schema” voor dit boek concludeert, juist andersom zijn dan bij andere dichters: „Was bei Goethe Form ist — das Poetische — ist bei jenen Gehalt; was bei Goethe den gegebenen Gehalt seines Dichtens ausmacht — das Wirkliche — gilt jenen als die zu findende Form.” Op zich zelf al zeer onwaarschijnlijk, wordt deze absolute tegenstelling onhoudbaar, indien men zich over de verhouding van „Gehalt und Form” bij andere dichters oriënteert; ik wijs hier slechts op de aesthetische studie's van Otto Ludwig. Dat Goethe een nimmer ophoudende belangstelling voor de realiteit had, is onbetwistbaar en evenzeer, dat de details der werkelijkheid zich in hem steeds tot algemeene symbolische voorstellingen verbonden; hij noemt dat volgens Chamberlain „Phantasie für die Wahrheit des Realen.” Ook op het symbool „Der Dichtung Schleier aus der Hand der Wahrheit” zou men in dit verband kunnen wijzen. Dit realisme kenmerkt niet alleen de stof maar ook den vorm in Goethe's poëzie; Chamberlain vergelijkt om dit te demonstreeren een avondstemming van Goethe uit de „Chinesisch-Deutsche Jahres- und Tages-Zeiten” met „It is a beautiful evening” van Wordsworth en geeft verder een fijne analyse van „Herbstgefühl”; kenschetsend voor Goethe is het bewegingselement in zijn natuurschildering. Zoo uniek als Chamberlain het doet voorkomen, is Goethe echter hierin niet; bij Lenau bijv. zou hij in dit opzicht een merkwaardige verwantschap kunnen constateeren. Ook de „Freiheit der Phantasie”, waarop de schrijver vervolgens wijst, zou voor een parallel met Lenau aanleiding kunnen zijn. Na een theoretische uiteenzetting over het phantasie-element in Goethe's poëzie vindt de schrijver in een schitterende behandeling van „Harzreise im Winter” gelegenheid, eenheid te midden van verscheidenheid, symboliek naast realisme, harmonie tusschen „Gehalt” en „Form” in Goethe's gedichten aan te toonen, om zoo terug te komen op zijn verhouding tot „Sinnenkunst” en „Wahnkunst.” De invloed der „Sinnenkunst”, het muzikale onder verwijzing naar „Egmont” en „Harzreise im Winter”, het plastisch-artistieke element aan de hand van „Her-

mann und Dorothea” en „Urworte, Orphisch”, wordt grondig onderzocht. De behandeling der „Wahnkunst” geeft den schrijver aanleiding, de taal in Goethe's poëzie nader te beschouwen. Goethe heeft zijn geheele leven door getracht, de taal innerlijk te betasten; ijdele klanken, onnauwkeurige aanduidingen waren hem een gruwel; zoo komt hij herhaaldelijk tot een afwijkend taalgebruik, tot een artistiek bevruchten van bijna steriel geworden taalelementen, dat door Chamberlain, naar het mij voorkomt met recht maar zonder grond tegen „philologische Geheimwissenschaft” in bescherming genomen wordt. Hoewel lezenswaardig, vooral ook voorzoover het zijn bespreking van „Heidenröslein” betreft, is dit gedeelte toch geenszins „grundlegend” te noemen. Nadat de schrijver daarop in een korte „Bekentnis und Rückblick” zijn behandeling van de „Form in Goethe's Dichtungen” afgerond heeft, volgt min of meer als aanhangsel een bespreking van zijn „Verhältnis zum Drama.” Op Goethe's voorliefde voor het muzikale element daarin — men zou haast van een intuïtief gevoel voor de versmelting van woord en toon in Wagner's geest kunnen spreken — vestigt de schrijver nadrukkelijk de aandacht; aan de hand van de „Nicht-Entstehungsgeschichte” van Goethe's „Löwenstuhl”, het werk, waarin lyrische, epische en dramatische poëzie zou samenvloeien, wordt Goethe's diepe opvatting van den aard der dramatische kunst in het licht gesteld; Goethe was te „innerlich”, neigde te zeer tot het „Versöhnliche” (Faust), was te weinig mathematisch met betrekking tot den bouw van het drama en te weinig berekenend ten opzichte van de stemming van het publiek, om zich niet ten slotte „von jeglicher Plage der mühselig vermittelten technisch eingegängten Erscheinung zu erlösen.”

„Goethe der Weise” is het *laute* en geweldigste deel van het werk. In de inleiding tot dit deel wordt de wijsheid van Goethe, die volgens den schrijver „der weiseste Mensch ist, von dem wir Kunde besitzen”, gekarakteriseerd: „sie ist weder historisch noch prophetisch, weder visionär noch schematisch; sie fusst im Erlebnis und lehnt jedes Dogma ab.” Om het probleem van Goethe's wijsheid te „abordeeren” — de schrijver gebruikt het beeld van het landen op een eiland, waarvoor Goethe zelf het kompas verstrekt — wijst Chamberlain op het extremen-zoekende en uiteinden-verbindende in Goethe's denken, dat aan het elektro-magnetische verschijnsel van de polariteit herinnert, en op de periodiek-regelmatige veranderingen in Goethe's inzichten, die in aan- en afzwellen met het physiologisch verschijnsel van de polsbeweging kunnen worden vergeleken. Dit leidt hem tot het behandelen van twee grondstellingen van zijn karakter: „Beschränkung auf Mass” en „Erfassung eines Ganzen”, van twee functie's van het verstand: „Unterscheiden” en „Verbinden”, van twee symbolen der phantasie: „Monade” en „Gemeinsamkeit”, en van twee ideeën der rede: „Natur” en „Gott.” In het hoofdstuk „Beschränkung auf Mass. Erfassung eines Ganzen” wijst Chamberlain er op, dat het principe „In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister” de samensnoerende systole is, waaraan een diastole voorafging: door zich

te concentreeren, door samenvatting en uitsluiting volgens den aard van object en subject komt hij tot de beperking, die uitsluitend tot de daad in staat stelt. Maar op de samensnoering volgt de ontspanning: na de daad richt de geest zich weer op het overzien van het geheel. De daad is het beperkend-actieve, de geest het verruimend-contemplatieve: „Der Sinn erweitert, aber lähmt; die Tat belebt, aber beschränkt.” Hier trekt de schrijver een vergelijking tusschen Kant en Goethe, die beiden van het inzicht uitgaan, dat „alles, was man als Ganzes bezeichnen kann, aus zwei nicht aufeinander zurückzuführenden Bestandteilen zusammen gesetzt ist”, en zich beiden met de verhouding van deze twee bestanddeelen bezighouden, waarbij Kant analytisch te werk gaat, terwijl Goethe zoekt te verbinden. Dit onderscheiden is niet de eenzijdig-mathematische methode, die Chamberlain voor de tegenwoordige wetenschap uitsluitend meent te kunnen constateeren; dit verbinden niet een samenkoppelen van onverenigbare dingen tot een phantastisch-mystieke eenheid. Noch Goethe, noch Kant is eenzijdig; Kant, de mathematicus, werd de grondlegger van de critische wijsbegeerte; en al was Goethe ook geen Leibniz, die filosoof zijnde de differentiaalrekening uitvond, zoo was hij toch volgens Chamberlain een veel beter mathematicus „als es die Eckermanns, Riemers, Müllers zu ahnen vermochten.” De parallel tusschen Goethe en Leibniz wordt dan met betrekking tot „Unterscheiden” en „Verbinden” in aansluiting aan een uiteenzetting van Leibniz’ *lex continui* doorgetrokken; evenals Leibniz zegt: „So bilden notwendig alle Ordnungen der natürlichen Wesen eine einzige Kette, in der die verschiedenen Klassen, wie ebenso viele Ringe, so eng ineinander haften, dass es für die Sinne und die Einbildung unmöglich ist, genau den Punkt anzugeben, wo die eine anfängt und die andere endigt”, zoo ziet ook Goethe, nadat hij in de totaliteit de veelheid heeft gezien, in de verscheidenheid de eenheid: „Der Mensch muss, um zu erkennen, dasjenige sondern, das nicht gesondert werden sollte; und hier ist kein ander Mittel, als das, was die Natur gesondert unserer Kenntnis vorgelegt hat, wieder zu verbinden, wieder zu Einem zu machen, wenn wir Acht haben, wie eine Gestalt sachte in die andere übergeht und zuletzt von der folgenden Gestalt gänzlich verschlungen wird.” Evolutionnist, zegt Chamberlain, is echter Goethe geenszins: hij vat niet, als een historicus, het zijn op als een worden, maar zoekt, als een filosoof, het worden als een zijn te begrijpen; met een „kindliche Naturdeutung” (!) als die van Darwin heeft Goethe’s natuurbeschouwing niet het geringste gemeen. De verhouding tusschen „Monade” en „Gemeinschaft” heeft met de beide vorige door polariteit verbonden tegenstellingen „Beschränkung auf Mass, Erfassung eines Ganzen” en „Unterscheiden, Verbinden” een innige verwantschap; ook hier is de allegorie van de hartbeweging dienstig voor het inzicht: de eisch van leven is de systole van het zich samentrekken in de monade, de diastole van het zich overgeven aan de gemeenschap is plicht „gegen den nur geahnten Willen Gottes.” De schrijver vindt hier aanleiding twee begrippen uit-

voerig te behandelen, genie en godsdienst. Hij onderzoekt Goethe’s woordgebruik van „genie” en „talent”, vergelijkt daarmee in navolging van Rudolf Hildebrand „creator spiritus” en komt tot de conclusie, dat voor Goethe „genie” niet betrekking heeft op de monade alleen, maar op de gemeenschap; het is geen constante eigenschap, maar een verschijnsel, dat zich in een persoonlijkheid voor korteren of langeren tijd, eenzijdig of veelzijdig kan doen gelden. Het talent is het individuele, het genie is niet-individueel. Ook Goethe’s godsdienstig gevoel richt zich op de gemeenschap: de godsdienst heeft op geestelijk gebied denzelfden invloed als op stoffelijk gebied de aantrekkingskracht: zonder godsdienst ontbreekt elke samenhang, die de monaden tot een geestelijke eenheid kan verbinden. Treffend zegt Chamberlain dit in zijn kernachtige taal: „Wer nicht religiös gesinnt ist, schrumpft auf seine blossen Monadenhaftigkeit zusammen.” Goethe was een door en door religieuze natuur; zijn geloof, dat ten nauwste met een van de grondslagen van zijn karakter, met zijn „Ehrfurcht”, samenhangt, is het Christendom van de Bergrede, niet dat van den apostel Paulus: „Dadurch fand er sich dogmatisch ebenso sehr von den Protestanten wie von den Katholiken geschieden; von den ersten in theologischer Beziehung fast noch mehr; denn Luther’s Theologie der Erlösung durch den Glauben ist eine excessiv paulinische, wogegen Goethe bis an seinen Tod eine Vorliebe für die Lehre der erlösenden Wirksamkeit guter Werke bekannte und eine ausgesprochene Abneigung gegen die Überspannung der Glaubensforderung an den Tag legte.” Terwijl Chamberlain dan Goethe’s verhouding tot het Protestantisme en het Katholicisme meer in bijzonderheden behandelt, concludeert hij: „Goethe bewundert im Katholizismus die Schönheit, im Protestantismus die Tüchtigkeit.” Polariteit en polsbeweging ziet Chamberlain ook in de blijvende en veranderlijke verhouding van Goethe tegenover „Natuur” en „Gott”, waaraan het laatste hoofdstuk van zijn reuzenwerk gewijd is. De schrijver trekt hier de tegenstellingen van de vorige hoofdstukken door, waarbij aan den eenen kant het „geheel”, het „verbindende”, de „gemeenschap” zich bij het begrip „God” aansluiten, aan den anderen kant het „beperkende”, het „onderscheidende”, de „monade” op het begrip „Natuur” worden aangewend. Maar tevens doordringen de begrippen „God” en „Natuur” elkaar: „Was heute ihm als göttliche Wirkung Verehrung einflösst, kann er morgen als Naturereignis bewundern, und umgekehrt.” Chamberlain gaat hier op Goethe’s verhouding tot het Christendom nader in en citeert uit de „Wanderjahre” de woorden „An dieser Religion halten wir fest.” Wat Goethe dan verder als resultaat van de gesprekken tusschen Wilhelm en Friedrich meedeelt, in het bijzonder de veelbesproken zin: „In diesem Sinne,” — er is sprake van opvoeding — „den man vielleicht pedantisch nennen mag, aber doch als folgerichtig anerkennen muss, dulden wir keinen Juden unter uns,” geeft den schrijver aanleiding over Goethe’s „Verneinung des Unchristlichen oder gar Widerchristlichen” te spreken. Het zou onrechtvaardig zijn, niet te constateeren, dat Chamber-

lain's uiteenzetting hier inderdaad nieuwe gezichtspunten opent — tekstvervalschingen bijv., zooals de schrijver op p. 690 signaleert, zijn onder alle omstandigheden ongeoorloofd — maar de behandeling van dit onderwerp is dermate partijdig, dat dit deel van het werk slechts waarde heeft als verzameling van nader te controleeren en in onpartijdigen geest aan te vullen materiaal voor de vraag, in hoeverre bepaalde uitingen Chamberlain's conclusie van Goethe's anti-semitisme wettigen. De grenslijn tusschen de begrippen „Natur” en „Gott” tracht de schrijver niet te trekken, maar nadrukkelijk komt hij er tegen op, dat Goethe deze begrippen zou identificeren: „sein Erblicken Gottes in herbis et lapidibus hat nicht einen einzigen Zug gemein mit Pantheismus, Spinozismus, Monismus; denn zu Grunde liegt bei Goethe die Unterscheidung zwischen Gott und Natur, die Empfindung ihrer polaren Entgegensetzung.” Terwijl de schrijver dan overgaat tot het practische leven, wijst hij ook in dit verband nog weer op Goethe's afkeer van de politiek en richt zich tegen de meening, als zou Goethe niet vaderlands-lievend geweest zijn. Eerbied, Reinheid, Plichtsgevoel zijn de grondpijlers van zijn zedelijke overtuiging; het leeren kennen en ontwikkelen van zijn persoonlijkheid is zijn voortdurend streven: „Wir handeln eigentlich nur gut, insofern wir mit uns selbst bekannt sind.”

Het begrip „Persoonlijkheid” beheerscht in dubbel opzicht, objectief en subjectief, Chamberlain's werk. Het zijn inderdaad twee persoonlijkheden, die er uit spreken: Goethe in al de verhevenheid van zijn voelen, denken en handelen, Chamberlain met al zijn kracht, zijn scherpzinnigheid en zijn werklust, maar ook met zijn „Rücksichtslosigkeit”, zijn overdrijving, zijn subjectiviteit. Na de uitvoerige detail-behandeling, waarvan de omvang door het belang en den aard van het boek mag worden verontschuldigd, wil ik aan deze karakteriseering slechts nog één woord toevoegen, om uiting te geven aan mijn waardeering voor den reusachtigen arbeid, die door den auteur vóór en bij het schrijven van dit werk is verricht. Zijn „Anhang”, waar met prijzenswaardige nauwgezetheid elk citaat — het totaal loopt in de duizenden — „nachgewiesen” wordt, zijn registers, vooral dat „der Hauptbegriffe”, en zijn synchronistische tabellen, in het bijzonder zijn vergelijkend overzicht van beroemde levens, van af Bach en Voltaire tot Darwin en Wagner, zijn daarvoor slechts het uiterlijk bewijs.

Amsterdam.

J. H. Scholte.

R. Dussaud, Les Civilisations préhelléniques dans le Bassin de la Mer Egée, 2e édition revue et augmentée. Parijs, Geuthner. 1914. (Pr. fr. 24).

In het *Museum* van Oct. 1911 heb ik het genoegen gehad het verdienstelijke werk aan te kondigen, dat thans in eene herziene en sterk uitgebreide uitgaaf voor ons ligt. Het zijn vooral de vele nieuwe vondsten der laatste jaren, die gemaakt hebben, dat de inhoud van het boek ditmaal meer dan anderhalf maal zoo groot is dan vier jaar geleden. Nieuwe welgekozen en goed uitgevoerde illustraties zijn in grooten getale aan de oude toegevoegd. De archaeologische litteratuur van den

laatsten tijd is bijgehouden en verwerkt. Sommige van de bezwaren, die ik in mijne recensie van de eerste uitgaaf opgesomd heb, blijf ik ook tegen het boek in zijne tweede gedaante koesteren. Echter kan men nu niet meer zeggen, dat de schrijver in de behandeling der voormyceensche beschaving te kort schiet. Ook blijkt hij thans minder overtuigd dan vroeger van de juistheid van Noack's hypothese aangaande de afleiding van den vorm van het oudcretensische paleis van dien van het ovale woonhuis. De op blz. 280 der eerste uitgaaf begane vergissing is stilzwijgend verholpen. Een belangrijk voordeel is, dat de verschillende gedeelten van het werk nu meer dan aanvankelijk het geval was tot eenheid samensmelten. Dat de invloed der myceensche kunst op die van Egypte en Syrië behandeld is in een nieuw, afzonderlijk hoofdstuk, is als eene goede, noodzakelijke aanvulling te beschouwen.

Groningen.

C. W. Vollgraff.

M. B. Ten Haeff, Diplomatische studien over Utrechtsche oorkonden der X^e tot XIIe eeuw. (Utrechtsche dissertatie, Bijdragen v. h. Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, uitgeg. door Prof. Dr. O. Oppermann, I). Utrecht, A. Oosthoek. 1913. (Pr. / 3.50).

Langdurig uitstel van het schrijven eener aankondiging — opzettelijk of onopzettelijk dat doet er niet toe — kan dengene, wien het ten laste valt, in een eigenaardige verlegenheid brengen. Zoo mij, want ik sta nu voor de moeilijkheid om een boek in te leiden, dat reeds een plaats in de historische literatuur gekregen heeft, en een voorlichtende critiek te leveren op een werk, dat al een reputatie bezit. Een vrijwillig recensent Mr. S. Muller Hzn., heeft bovendien reeds een uitvoerige beoordeeling geleverd van één der studien, in het boek vervat ¹⁾, en Dr. Ten Haeff heeft ook al weer een artikel daartegen geschreven ²⁾. Ja, ik zelf ben reeds eens op mijn taak als criticus vooruitgelopen en heb in een onlangs verschenen verhandeling een aanmerking gemaakt ³⁾ op wat mij een topographische misvatting leek te zijn in een der onderdeelen van het boek. Daarbij komt nog, dat ik ten aanzien van de onderzoeking, welke Mr. Muller tot bestrijding noopte, nl. die over de Utrechtsche kathedraalkwestie, partij ben en daarvoor misschien in veler oog min geschikt als rechter. Maar het boek ligt ondertusschen nog altijd op mijn schrijftafel, en voortdurend ontrust mij meer de noodzaak om tabula rasa te maken, vooral ook ten opzichte van het met een onvervulde aankondigingsbelofte belast geweten.

Als algemeen oordeel ga dan voorop mijn verklaring, dat Dr. Ten Haeff in dit zijn proefschrift uitstekend werk geleverd heeft. Dit ziet zoowel op vorm als inhoud.

Wat van weinig diplomatische werken gezegd kan worden: het is een levendig, ik zou bijna zeggen een fleurig boek. Er waait een zekere opgewektheid doorheen, die „het stof der archieven” van de documenten heeft afgeblazen. Een purist zou zich hier en daar kunnen ergeren aan het onbeschoornd gebruik van bastaard-

¹⁾ De Utrechtsche kathedraalkwestie, Bijdr. Vad. Gesch. en Oudh., V, 2, blz. 3 vlgg.

²⁾ Dom en Oudmunster te Utrecht, ald., blz. 111 vlgg.

³⁾ De vorming van het graafschap Holland, blz. 72, n. 1 (Bijdr. V, 2, bz. 272).

woorden, een bezadigd mensch aan enkele hoeveelheden spartelende zinnen, maar over het geheel kenmerkt het boek zich door frischheid, herhaaldelijk door puntige formuleering. De vorm is hier niet slechts uiterlijkheid: de schr. heeft de stof in zijn macht, zijn argumenten behoeft hij niet angstig vast te houden en hij kan zich vooroorloven ze met een zekere speelschheid te hanteeren.

De meeste stukken, waarmede hij zich bezig gehouden heeft, hadden, afgezien van een aantal, die bereids als valsch te boek stonden, reeds vroeger achterdocht gewekt. Wie met oorkonden pleegt te verkeerren, zal hem daarom voor zijn werk niet minder dank weten. Niets is toch hinderlijker dan te stuiten op verdachte oorkonden: voor een afzonderlijk onderzoek naar de echtheid ontbreekt veelal de gelegenheid; veiligheids-halve laat men ze liggen, en zoodoende offert men dan tevens de historische getuigenissen op, die falsa even goed als de echte stukken bevatten. De schr. heeft het ook tot zijn taak als diplomaticus gerekend om dit laatste aan te toonen en zijn beschouwingen over de strekking der besproken falsificaties zijn geworden tot belangwekkende historische opstellen. Belangwekkend, niet het minst hierom, dat de schr., die de gelukkige eigenschap bezit om kwesties niet te willen mijden, allerlei heeft kunnen opdisschen, wat nu niet de dagelijksche kost van den vaderlandschen geschiedbeoefenaar pleegt te zijn.

Deze opmerkingen moest ik vooraf laten gaan, opdat de lezer zou weten, dat mijn waardeering niet berekend kan worden naar de ruimte, die in de volgende bespreking aan de uiteenzetting van bezwaren zal worden toegemeten.

Van mijn critiek sluit ik uit de eerste hoofdstukken over het Balderikcharter van 943 en over het veelbewogen bestaan — dit is geen valsche beeldspraak — der beide Utrechtsche hoofdkerken gedurende de eerste eeuwen van het bisdom. Ik begin dan met de tweede verhandeling, die loopt over de vier falsa van den Codex Hannoveranus. Het bewijs voor de onechtheid dezer stukken behoefde niet meer geleverd te worden, wel dat voor hun onderlingen diplomatischen samenhang. Waarschijnlijk heeft de schr. dezen, dunkt mij, wel gemaakt, al kan ik niet veel waarde toekennen aan zijn ontdekking, dat ze alle gedeeltelijk zijn opgebouwd uit elementen, die het Liber Donationum verschafte. Dit toch is iets, wat niet een bepaalde groep van vervalschingen, maar de meeste herkenbare Utrechtsche spuria wel gemeen moeten hebben. Immers in het Liber Donationum stonden bijna alle Utrechtsche oorkonden tot het midden der 12e eeuw opgeteekend, waarvan de kennis bewaard was. Het is dus de voornaamste modellenverzameling, waarin een middeleeuwsch falsaris te Utrecht te recht kon, en tevens zoo goed als de eenige plaats, waar een modern onderzoeker kans heeft voorbeelden te ontdekken, waarnaar zoo'n vervalscher gewerkt heeft.

Voor een dateering dezer oorkonden leent zich alleen het z.g. memoriale Adalboldi, het bekende stuk, waarin een aantal Noordnederlandsche grooten staan opgenoemd met vermelding van de leenen en hofambten, welke zij van den bisschop zouden houden. „Het memoriale, wilde het zijn doel als falsum bereiken, moet er voor den tijd van zijn ontstaan niet al te onwaarschijnlijk hebben uitgezien”, zegt de schr. Na wanneer was dan dit stuk voor een tijdgenoot geloofwaardig? Na ± 1200, want

toen hadder de graven van Bentheim het burggraafschap verworven, dat de oorkonde hun toekent; na 1220, want in dat jaar gaf de heer van Kuik het Utrechtsche graafschap op, hetwelk onder de Kuiksche leenen ontbreekt; na 1235, want onder de Stichtsche leengoeederen, die de graaf van Gelre bezit, wordt ook de helft van Emmerik genoemd en deze kreeg hij pas in genoemd jaar ¹⁾. Terminus a quo dus: 1235. Tot zoover kan ik meegaan. Maar nu wil de schr. uit de oorkonde ook den termijn halen, tot welken ze geloofwaardig is gebleven. Hij vindt deze jaartallen: 1261, want toen kreeg de Geldersche graaf ook nog de andere helft van Emmerik er bij; 1256, immers de heer van Goor, die in het stuk het ambt van bisschoppelijk vaandeldrager bekleedt, heeft dit onder koning Willem († 1256) verloren. Gevolgtrekking: „tusschen 1235 en 1256 hoort derhalve onze oorkonde thuis.” Och kom; dan zijn de menschen omstr. 1250 tegelijk zeer twijfelziek en buitengewoon kort van memorie geweest. Kort na de afzetting van den heer van Goor als signifer zou men niet meer hebben willer gelooven, dat een zijner voorouders het onder bisschop Adalbold (1010—1026) geweest zou zijn en zoodra de Geldersche graaf zijn leenbezit over Emmerik van de helft tot het geheel uitgebreid had, zou men niet meer hebben mogen aankomen met de bewering, dat hij in ouden tijd eens de helft had gehad? Mij dunkt, de oorkonde moet heel wat na 1256 gemaakt zijn, in een tijd tenminste, dat een man van middelbaren leeftijd bij lezing niet meer gedacht kan hebben: „vreemd toch, ik meen mij toch te herinneren, dat de graaf van Gelre nog niet zoo lang geleden (1235) pas half Emmerik ontvangen heeft, en mij staat ook nog voor den geest, dat die heer van Kuik in mijn jongensjaren (vóór 1220) graaf van Utrecht was”.

Maar is de oorkonde door iemand met gewoon menschenverstand vervaardigd, en dus geruimen tijd na 1235, zeker wel na 1256, dan is het verband verbroken tusschen dit dateeringshoofdstuk en schr.'s „interpretatie der falsa.” Dan hebben het memoriale en de drie andere oorkonden, die daarmee samenhangen, ook niet door de kapittels van Dom en Oudmunster gebruikt kunnen worden om hun rechten op het kiezen van den bisschop gedurende de sedis-vacantie van 1249/1250 te staven. Wel blijven nog een aantal van schr.'s redeneeringen over de verkiezing van der Utrechtschen bisschop na het concordaat van Worms hare waarde behouden, doch ze loopen niet meer aan op een bepaald electiegeschil en in deze diplomatische studiën zijn ze riet ter zake dienende.

Ik kom aan de derde onderzoeking. Ze betreft drie bisschopsoorkonden resp. van Bernold (1040), Koenraad (1093) en Andreas (1129). Bisschop Bernold had de kerk te Zwolle aan den proost van het Lebuinus-kapittel te Deventer geschonken, maar ze daarna overgedragen aan de kapittelbroeders, die al vast dadelijk één pond 's jaars uit de opbrengst dier kerk, en na 's proosten overlijden de volle baten er van zouden genieten. Bisschop Willem had zich hieraan later niet gehouden en een Utrechtschen proost met de kerk begiftigd; bisschop Koenraad evenwel had ze weer aan het Deventer ka-

¹⁾ Tegen één dezer jaartallen heb ik bezwaar, maar de kwestie die daaraan vastzit, raakt noch de bewijsvoering, noch de conclusie van den schr.

pittel toegewezen en diens beschikking werd in 1129 door bisschop Andreas bevestigd. Dit alles vernemen wij uit de oorkonde van laatstgenoemden bisschop, een blijkens de toetsing van den schr. onverdacht stuk. Maar de beide andere zijn valsch. In schr.'s betoog dienaangaande signaleer ik de aardige wijze, waarop hij de beschrijving van het Bernoldzegel in verband brengt met de Bernoldpenningen. Niet, omdat dit in zijn boek een opvallende scherpzinnigheid is, want vernuftige invallen heeft hij vele; wel, omdat het toont, hoe goed de schr. voortdurend onder zijn werk naar alle kanten uitgekeken heeft.

De Koenraadoorkonde voegt niets toe aan wat wij uit het Andreascharter te weten komen. De maker er van beoogde blijkbaar niets anders dan een lacune in de overlevering te vullen. De Bernoldoorkonde evenwel zegt iets meer: de uitkeering van één pond door den proost zal besteed moeten worden voor een „gherichte”, dat den broeders op bepaalde feestdagen zal worden opgediend; nadat de Zwolsche kerk aan het kapittel overgegaan is, zal daarvoor ander proosdijgoed bestemd worden.

Hier hebben wij, dunkt mij, de eenige maar ook een voldoende aanwijzing voor het motief dezer vervalsching: de kapittelheeren waren gesteld op een voedingsbijdrage uit het proosdijgoed. De schr. oppert zelf die meening ook; maar kennelijk zou hij in de zaak toch liever iets meer zien dan een simpele „Magenfrage.” Hij doet nog al wat moeite om aannemelijk te maken, dat het zou zijn „een demonstratie tegen den min of meer zelfbewusten (Zwolschen) stedeling, die niet langer lidmaat eener afhankelijke parochie begeerde te zijn. Als zoodanig kon de oorkonde naast het Andreascharter, dat toch altijd de onwelkome heugenis droeg aan een bisschop (Willem), die de Deventer rechten minder had geërbiedigd, uitstekend dienst bewijzen.” Of fijngevoelige Zwollenaars tusschen de regels van het stuk door een verholten terechtwijzing hebben gelezen, die ik er niet heb kunnen vinden, daarover kan ik niet oordeelen.

Volgt een studie over de oudste oorkonden der St. Paulusabdij te Utrecht: een doteeringscharter van bisschop Ansfried voor zijn klooster Hohorst (later naar Utrecht overgebracht en bekend als St. Paulusabdij) van 1006; een oorkonde, waarin keizer Koenraad II de schenkingen van Ansfried en Adalbold aan het klooster bevestigt, van 1028; eene, waarbij bisschop Bernold desgelijks doet, van 1050. De schr. betoogt met steekhoudende argumenten, dat het stuk van Ansfried, hetwelk tot heden voor een geïnterpoleerd echt stuk gehouden werd, een spurium is, voor welks vervaardiging de tot nu toe onverdachte, maar eveneens valsche Bernoldoorkonde is gebruikt. Wanneer de Bernoldoorkonde ontstaan is, kan niet meer uitgemaakt worden; de Koenraadoorkonde is naar schr.'s meening gemaakt tusschen 1269 en 1273 met het oog op de omvangrijke bedijkingen, die onder leiding van Floris V in het Maasgebied werden ondernomen en die de rechten der abdij op de kerken van Monster („Masemunster”), Gravenzande („Livemunster”) de Lier en Zwiindrecht in gevaar brachten.

Aardige combinaties heeft schr. gemaakt tusschen verschillende verspreide gegevens om de beteekenis van Floris V's regeering voor den Hollandschen waterstaat in het licht te stellen. Ik voor mij zou daarin wat

minder beslistheid wenschelijk gevonden hebben, maar dat is misschien een kwestie van temperament. Bepaald bezwaar heb ik tegen een paar „verfassungsgeschichtliche” beweringen, die er tusschen geplaatst zijn.

Dat „dijkbouw in de vroegmiddeleeuwsche periode” „een koninklijke aangelegenheid” is, dat daarbij „een koninklijke missus fungeert als leider”, dit is hoogst onwaarschijnlijk en stellig niet te bewijzen met de twee ter overtuiging aangehaalde plaatsen. Zeker, kort na 754 heeft een praefect van koning Pippijn er achter gezeten — echter „cum consilio plebis atque ingentis partis populi Fresonum”. —, dat te Dokkum een heuvel tegen de overstromingen werd opgeworpen, waarop dan tevens een kerk ter gedachtenis aan Bonifatius zou worden gebouwd. Maar aanleg van terpen, van vluchthoogten, waarop al of niet kerken werden opgericht, was toch geen zaak van bijzondere koninklijke bemoeienis, al heeft zich daarvoor wel eens een koninklijk gezaghebber geïnteresseerd. En als onder Lodewijk den Vrome in 821 eers gelast wordt, dat een goede missus worde gesteld over den dijkbouw aan de Loire, bewijst dit evenmin, dat zoo iets tot de geregelde staatszorg behoorde als dat Karel de Groote's ijver voor het tot stand komen van een Donau-Mainkanaal pleit voor het bestaan van een Karolingisch-koninklijk kanaaldepartement.

Ook wordt, naar mij voorkomt, de toeneming van het aantal waterstaatswerken in Holland sedert ± 1250 niet hierdoor verklaard, dat Willem II als Roomsche koning en Floris V met een „verhoogde” grafelijke macht bevrijd waren van het stroomregaal, hetwelk aan de afdamming van wateren als Spaarne, Schie, Rotte en Maas in den weg gestaan had. Vóór 1250 was de Maas reeds bij Heusden ¹⁾, vóór 1275 de Amstel bij Amsterdam ²⁾ afgesloten door dijken, die lagen buiten het gebied van een koning-graaf of van een graaf met z.g. verhoogde macht. Overigens echter verdient schr.'s overzicht van de grafelijke polderpolitiek, ik herhaal het, de volle belangstelling.

Voorts merkt hij nu op, dat de kerken, waarom het ging — het was een snuggere en juiste gedachte dat Livemunster wel Gravenzande zal wezen — lagen in de streek, waar de bedijkingarbeid in dezen tijd het krachtigst werd aangepakt. De valsche oorkonde zal wel zijn een „polderfalsum” uit den tijd van Floris V.

Dit is wel zeer suggestief, maar onttrekt men zich aan die suggestie en vraagt men, hoe nu eigenlijk die bedijkingen de bestaande patronaatsrechten van St. Paulus zouden kunnen schaden — want dat moet naar schr.'s opvatting de oorkonde voorkomen —, dan vindt men daarop het juiste antwoord niet, noch in het algemeen, noch in het bijzonder.

Wat de schr. in het midden brengt over de herdijking van de Zwiindrechtsche Waard na 1322, heeft mij de algemeene kwestie niet opgehelderd. De abdij begint met hare rechten aldaar, w. o. de kerkpatronaten, voor geld van de hand te doen en de nieuwe bezitter schendt geen overgeleverd recht door zijn verschillende bepalingen omtrent de kerkgiften in het droog te leggen laud: alles stond toen weer op schoon papier.

¹⁾ Vgl. mijn Vorming, blz. 105.

²⁾ V. d. Bergh. Oorkbk, II, 296. Misschien reeds in 1202: Ann Egmond. (uitg. Hist. Gen.), blz. 91. Agger Amstel = Amsteldam?

En wat de kerken afzonderlijk aangaat. In 1238 is Gravenzande, een kortelings ingepolderde aanwas van Monster, als parochie toegewezen aan de kerk, die de gravin-weduwe Machteld daar had laten zetten: Dit geschiedde geheel in den vorm, de abt van St. Paulus is getuige in de stichtingsoorkonde van het kerspel. De schr. denkt aan de mogelijkheid van kwade praktijken, aan een begrenzing van de nieuwe parochie, waardoor de moederkerk van Monster te kort kwam: in 1404 levert Gravenzande 11 „, Monster slechts 4 „ aan de Domfabriek. Maar hierbij is vergeten, dat men land gewoonlijk slechts indijkt, als het vruchtbaar is en ook, dat Monster vóór 1404 nog een belangrijk deel van zijn parochiegebied in het Noorden aan een paar nieuw gevormde kerspelen heeft afgestaan. Doch de schr. gaat nog verder; aan zijn eerste onbewijsbare vermoeden knoopt hij nog een tweede. Van 1269 — 1273 haspelen graaf Floris V en St. Paulus over het patronaat van Monster; „de graaf van Holland ging zelfs zoover, het patronaat der St. Paulusabdij over (Maas)munster niet te erkennen.” Wat beteekent dit? Dat Floris V beweerde, dat het bezit van het patronaat der Gravenzandsche kerk ook aanspraak gaf op dat der kerk van Monster, m. a. w. dat de moederkerk van Monster stond in het pas voor een jaar of dertig drooggelegde Gravenzande? Van die ongerijmdheid is niets overgeleverd of voor onderstelling vatbaar. Al vast merk ik op, dat ook al waren schr.'s vermoedens juist, deze kwestie geheel staat buiten Floris V's polderpolitiek; ze zou dan voortgekomen zijn uit een bedijking, die lang voor zijn geboorte had plaats gevonden. Dan De Lier. Ook hieromtrent zwijgt de overlevering; wij weten over de geschiedenis van De Lier als kerspel in dezen tijd kortweg niets. Wat de schr. houdt voor „de stichtingsoorkonde der parochie”, n.l. de vergunning aan de inwoners van het Westelijk deel van Maasland om een kapel met doopvont en begraafplaats te bouwen in het jaar 1245, is het m. i. niet. Maar ook al ware het dit geweest, dan nog blijven ons het ontstaan en de geschiedenis van het patronaat van St. Paulus over de Liersche kerk volkomen onbekend. Blijft de kerk van Zwiindrecht, ten opzichte daarvan kan de schr. slechts aantoonen, dat een overstroming en herdikking hier tusschen 1216 en 1282 tot de mogelijkheden behoort.

Ten slotte heb ik nog een bezwaar tegen schr.'s opvatting, dat het falsum tusschen 1269 en 1273 (de tijd van het geschil over Monster) gedurende een periode van opgewekte inpolderingslust zou zijn gemaakt. Ik vraag mij af, wat moet ook deze vervaardiger dan een buitengewoon vertrouwen gehad hebben op de vergeetachtigheid zijner tijdgenooten, dat hij hun door middel van zijn falsificatie wilde trachten wijs te maken, dat de kerk te Gravenzande, die nog maar een dertig jaar stond in pas drooggelegd land, reeds in 1006 door Ansfried aan zijn klooster was geschonken.

In 1274 liet de St.-Paulusabdij haar privileges door Gregorius X bevestigen. In het handschrift R. A. Utrecht, Rechterl. Arch. n°. 67 vindt men bijeen de daarvan verleende pauselijke bul, het diploma van keizer Koenraad (1028) en de valsche Bernoldoorkonde (1050). Was, vraagt de schr., in 1274 het Ansfriedcharter, dat hier ontbreekt, „een verloren illisie?” Neen, zou ik zeggen; naar allen schijn was het nog een ongebooren illisie.

In zijn laatste opstel heeft de schr. geredderd in de Zutfensche oorkonden van 1059 tot 1135. Te beginnen met Bondam zijn reeds meerderen hiermee bezig geweest, maar niemand heeft ze nog in onderlingen samenhang beschouwd en gebruik gemaakt van de hulpmiddelen der palaeographie en der diplomatiek. De vage verdenking, die over deze gansche oorkondengroep zweefde, is nu duidelijk geschild: vijf van de acht stukken zijn valsch, één geïnterpoleerd, twee echt. Vastheid heeft het betoog hier kunnen krijgen, doordat vijf van de oorkonden in originali over zijn. Reeds het feit, dat hiervan twee paren, van 1059 en 1107 en van 1064 en 1134, gelijkhandig zijn, wat de bijgevoegde fac-simile's bewijzen, geeft een stevige palaeographische basis aan de critiek. De dictaatvergelijking doet de rest; het schijnt mij, dat de gevolgtrekkingen van den schr. onbetwistbaar zijn.

Een uitvoerig hoofdstuk moet dienen om den historischen samenhang te bepalen. Een aardig voordeeltje valt hierbij af voor de genealogische geschiedenis der huizen van Gelre en Zutfen. Doch de spuria wordt i. l. bisschop Diederik II van Munster ingelijfd bij de Zutfensche gravenfamilie. Dit heeft den schr. aanleiding gegeven om de betrekking van dit huis tot het Geldersche nader te onderzoeken. De persoonlijke unie tusschen Gelre en Zutfen blijkt van heel wat jonger datum te zijn dan men tot nu toe aannam: Hendrik van Gelre, zoon van Gerard IV van Gelre (nieuwe nummering) en Irmengard van Zutfen is voor het eerst tevens heer van Zutfen. Als zoodanig wordt hij pas in 1179 aangetroffen.

Over wat de schr. verder betoogt ten aanzien van het doel der falsificaties zal ik geen oordeel vellen. Door geraffineerde sluwheid zouden de vervaardigers er in geslaagd zijn om het Oudmunstersche Zutfer tot Utrechtsch te maken en om de standsverschillen tusschen de minder-vrije en volvrije bevolking in zooverre uit te wisschen, dat ze een homogene rechtsgemeente leek, waaraan in 1190 zonder juridische bezwaren een algemeen stadsrecht verleend kon worden. Laat ik slechts zeggen, dat ik schr.'s geloof aan een hertogelijke macht van den bisschop van Munster in de 12e eeuw niet deel; maar ook dit alleen. Als ik verder hierop doorging, zou ik het boek van Heck over den Saksenspiegel tot voorwerp van bespreking moeten maken. De schr. dankt hieraan besliste overtuigingen; mij gaf en geeft het slechts hoofdbreken, geen bevrediging wekkend inzicht. Ik zou waarschijnlijk meer overhoop halen dan recht zetten.

Hier aan het einde dezer aankondiging herhaal ik voor alle zekerheid, dat ik het boek, al kan ik mij met verscheidene hoofdzaken er van niet vereenigen, voor een belangrijke aanwinst houd. Voor een belofte tevens. De schr. opent hier en daar het uitzicht op nieuwe studiën van zijn hand. Wij mogen daarvan veel verwachten, vooral wanneer hij — de schr. vergune mij deze eenigszins oude-heerachtige raadgeving — wat behoedzamer wordt, de draden van zijn betoog niet te dun uitspint en niet te veel uit zijn bronnen wil halen. Men heeft altijd groote kans er zelf in te loopen, wanneer men zijn historischen berichtgevers te slim af wil zijn.

Groningen.

I. H. Gosses.

A. Zijp, De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof. (1543—1566). Arnhem, Gouda Quint. 1913. (Utrechtsche diss.).

Een werk, dat, over het algemeen vlot geschreven, een episode behandelt van den strijd, in de Nederlandsche gewesten gevoerd, tegen de pogingen tot vestiging van den eenheidsstaat door de Bourgondisch-Oostenrijksche vorsten. En wel in Gelderland, zooals bekend is het geweest, hetwelk het laatst onder hun heerschappij is gebracht, en waar juist daarom die strijd zich zeer spoedig afteekent, als bepaaldelijk gericht tegen het Hof, hetwelk na het tot stand komen van het tractaat van Venlo en de bekrachtiging der oude privileges en gewoonten, door Karel V aan de Gelderschen uitdrukkelijk verleend, zijne intrede had gedaan. De instelling, die het werktuig moest zijn, waarmede de politiek der vorsten tot verwezenlijking zoude worden gebracht. Het lag dan ook in den natuurlijken loop der dingen, dat het verzet der ingezetenen zich tegen dit college richtte. Zij toch waren opgegroeid in de ook in Gelderland van oudsher bestaande rechtstoestanden, die een zekere mate van vrijheid, vooral echter beperkt wat het territorium betreft, en overigens rechtsonzekerheid op bijna ieder gebied medebrachten, en daarmede weinig bevorderlijk waren voor handel en ontwikkeling. Desniettemin waren zij aan het met die vrijheid samenhangend zelfbestuur gehecht. En deze gezindheid der inwoners vindt hare vertegenwoordigers in de Staten, de afgevaardigden van de Ridderschap en de steden, benevens enkele aanzienlijken, die krachtens eigen recht verschijnen. Boven de Staten de centrale regeering te Brussel, die echter haar orgaan, het Hof, dikwijls niet voldoende steun kan bieden, ook in verband daarmede dat de stadhouders, welke in het gewest als de dragers van haar gezag optreden, niet één lijn trekken met de lagere ambtenaren, die in het Hof zetelen, maar in verband met de omstandigheid, dat zij behooren tot den hoogen adel, ook worden geleid en beheerscht door de beweegredenen, die zijn verhouding tot de regeering bepalen. Zoo zien wij in de betrekkelijk kleine wereld van deze landprovincie weerspiegeld de gebeurtenissen, die het voorspel van den opstand tegen Spanje vormden.

De S. heeft dit dan ook volkomen goed begrepen, trouwens hetgeen in Gelderland zelf voorviel — de voortdurende gezantschappen van uit het gewest naar Brussel gezonden, en de verslagen omtrent ontvangst en uitslag, alsmede het ingrijpen van den Stadhouder, soms op last der regeering, soms op eigen gelegenheid — deed het van zelf in het oog springen; hij heeft het verband dan ook nergens laten glippen. Toch heb ik dienaangaande een paar bedenkingen, welke, bedrieg ik mij niet, inderdaad zwakke punter in der overigens belangwekkenden arbeid raken.

Laat ik vooraf even kortelijk nagaan den inhoud van het werk. In zijne Inleiding deelt de S. mede, dat de behandeling van een geschiedenis van Gelderland vanaf de onderwerping onder Karel V tot het begin van den tachtigjarigen oorlog hem voor zijn accademisch proefschrift te zwaar was; ook geeft hij de redenen op, waarom hij er van afzag een voorstelling te geven van de maatschappelijke toestanden, en zich beperkte tot de beschrijving van den politieken strijd tusschen „het centraal gezag en de stenden van Gelderland.” Dit stond hem natuurlijk vrij; er valt dan ook geen

aanmerking te maken, indien een S. zich zijne taak afpaaft. Alleen is mij niet duidelijk geworden, waarom de S. als eindpunt neemt het jaar 1566. En ik voeg er bij, de S. heeft zich zelf daaraan ook niet gehouden. De zaak zou misschien niet van veel gewicht zijn, ware het niet, dat het slot van het werk nu eenigszins een vreemden indruk maakt. Het heeft mij willen voorkomen, dat het voorbeeld van Fruin in zijn Voorspel den S. wat machtig is geworden, en hij, eindigende op de wijze als die S., nog niet tot het einde van zijn arbeid was gevorderd, nl. het tijdstip waarop Alva met zijn krijgsvelden naderde. Wel doet hij elders omtrent hetgeen einde 1566 en in de eerste helft van 1567 gebeurde nog enkele mededeelingen, en verwijst zelfs daarnaar, maar dit kan het brokkelige van het slot niet verhelpen.

Na de Inleiding volgt Boek I, in zes hoofdstukken verdeeld. In het eerste wordt de overgang van Gelderland aan Karel V behandeld, meer bijzonder stilgestaan bij den inhoud van het tractaat van Venlo, en de aandacht gevestigd op de onduidelijkheid en rekbaarheid van onderscheidene daarin voorkomende bepalingen, ten gevolge waarvan door de Staten zoowel als door het Hof daarop beroep werd gedaan bij de latere geschillen.

In de volgende vier hoofdstukken worden wij binnen geleid in de politieke verhoudingen. Het eerst komt ter sprake de regeering, berustende in handen van den stadhouder, met het Hof, bestaande uit Kanselier en Raden. Het Hof is niet zoozeer en veel minder dan in de andere provincies, met name in Holland, waar de splitsing der bestuurstaak ook reeds verder was gevorderd, een rechtsprekend college, maar in hoofdzaak met het algemeen bestuur van het gewest belast. Vandaar dat het Hof toezicht oefende op de lagere ambtenaren, waarvan het er ook onderscheidene benoemde. In deze functie werd het echter door de omstandigheid, dat vele ambten waren verpand, ten zeerste belemmerd. De S. behandelt in dit verband uitvoerig het geval van Claes Viigh, den ambtman van de Neder-Betuwe. Een belangwekkend geval, en een zeer eigenaardigen kijk gevend op de verhoudingen in de ambtelijke hiërarchie van die dagen, maar dat, bedrieg ik mij niet, toch niet die afmetingen had kunnen afnemen, had het niet parallel geloopt met het algemeen verzet, in de Staten zelve tegen het Hof gevoerd. Intusschen worden wij in het tweede Hoofdstuk gebracht op het terrein, waar het Hof zwak stond. En wel de Justitie. Hier toch was de rechtsmacht der lagere gerechten uitdrukkelijk bij het tractaat van Venlo gehandhaafd. Alleen het toezicht daarop, en in bijzondere gevallen de rechtspraak zelf, was aan het Hof opgedragen. Zoo bijv. waar het de belangen van den landsheer onmiddellijk betrof, of waar het ging om bepaalde misdrijven, onder welke ketterij een plaats, en zeker later een aanzienlijke, innam. Dit aan het Hof opgedragen gezag, hetwelk niet minder dienen moest om langzamerhand te komen tot eenheid van recht, althans op sommige punten, als tot gelijkheid van rechtsbedeeling, kon niet worden uitgeoefend zonder dat in verschillende opzichten inbreuk werd gemaakt op de rechtshoogheid van stedelijke en landelijke gerechten. De wederoprichting van de klaring in het kwartier van Veluwe bij het Englanderholt en de daaruit voortvloeiende geschillen,

alsmede de eidelooze onderhandelingen over de kanselarij-ordonnantie zijn onderdeelen van den op dit gebied gevoerden strijd.

Nadat de S. in het 4^e hoofdstuk de geldmiddelen en hun beheer, de inkomsten en uitgaven heeft besproken, staat hij een oogenblik stil bij de „bede”, en is daarmede gekomen bij het bekende middel, waarmede de Staten zeer dikwijls de regeering tot toegeven weten te dwingen, nl. het weigeren daarvan. Daarna vinden wij de Staten behandeld, en de verschillende vergaderingen: de landdagen en de kwartierdagen, waarin de vertegenwoordigers der ingezetenen bijeenkwamen. Zij streefden zoo veel mogelijk naar zelfstandigheid tegenover de regeering, en als meter daarvan mag het meerder of minder dikwijls eigenmachtig bijeenkomen, zonder voorafgaande bijeenroeping door den Stadhouder, worden beschouwd. Opmerkenswaardig is wel, dat de Geldersche Staten niet deel uitmaakten van de vergaderingen der Staten-Generaal, daar zij, zooals zij volhielden, op grond van het tractaat van Venlo niet buiten het gewest mochten worden geroepen. Desniettemin waren zij vertegenwoordigd bij het aftreden van Karel V in 1555, en te Gent bij het afscheid van Philips in 1559.

In het laatste hoofdstuk dezer afdeeling wordt kortelijk een blik geworpen op de kerkelijke toestanden. Te recht zonder twijfel, want al moge aanvankelijk in politieke redenen de oorsprong van den strijd tegen de regeering te Brussel met haar streven naar eenheid in bestuur en rechtspleging zijn te vinden, op het einde van het door de S. behandelde tijdperk zijn die van godsdienstigen aard zeker niet minder van belang. Nadat de S. de houding der leekenbevolking tegenover de Roomsche kerk, die van de meest volstreckte onverschilligheid tot bepaalde vijandschap afwisselde, heeft geteekend, en de onwaardigheid der meeste geestelijken, de enkele goede niet te na gesproken, in het licht gesteld, wijst hij er op, dat er aanvankelijk toch niet van de aanwezigheid van een overwegend getal ketters blijkt, en, hoewel vervolgingen voorkwamen, de plakaten toch niet met gestrengheid werden gehandhaafd. Of dit nu geheel juist is, moet ik daarlaten. Zeker is dat toen elders de hervorinden, met name de Calvinisten, meer en meer het hoofd gingen opsteken, diezelfde beweging in Gelderland ook groote afmetingen aannam. Ook hier week de regeering aanvankelijk, maar toen ook hier de uitspattingen, die elders in den beeldenstorm haar hoogtepunt bereikten, zich vertoonden, kwam ook hier evenals elders de terugslag. De Roomschen, de onverschilligen, de „politieken”, wier verzet tegen de regeering, niet in godsdienstige redenen grond en opwekking vond, wendden zich af. Hier evenals elders, was de regeering, en in dezen meer bijzonder de stadhouder, de graaf van Megen, dan ook reeds weder den toestand meester, vóór de Koning tot de uitoefening van zijn strafgericht kon doen overgaan door Alva en diens troepen.

Dit laatste nu is eigenlijk het slot van den strijd, op het tijdstip waarop de S. zijn verhaal daarvan wil eindigen, maar dat aan het einde van het boek wordt gemist. Het tweede gedeelte toch verhaalt den strijd tusschen het Hof en de Staten over de jaren 1543 tot 1566.

Het kan bij een bespreking als de onderhavige niet de bedoeling zijn den S. te volgen in de bijzonderheden

van dien strijd. De lezing daarvan is, niettegenstaande de S. zich heeft ingespannen om aan het verhaal eenige levendigheid te geven, soms wel eenigszins bezwaarlijk. En te verwonderen is dit niet, immers de talloze bijeenkomsten van afgevaardigden, de verslagen wat daar is voorgevallen, het zenden van gezantschappen, hunne instructies en rapporten bij allerlei onderhandelingen, die niet vorderen, tijden stilstaan, en dikwijls tot geen resultaat hoegenaamd leiden, vereischen een meesterhand, zal de beschrijving de belangstelling gaande houden.

Ik meen dan ook te kunnen volstaan met de vermelding, dat de strijd tusschen het Hof en de Staten liep over de punten, die reeds boven op den voorgrond werden gesteld, de benoeming van en het toezicht op de ambtenaren, alsmede de bemoeiingen met de rechtspraak. Op het punt, waar de S. ons brengt, schijnt het Hof in de minderheid. Geen wonder, daar het juist valt in den tijd, dat de regeering te Brussel moest wijken voor de gezamenlijke kracht der „grooten”, der „edelen” en der „consistories”. Eenige maanden later, men weet het, is het blad gekeerd. Bepaaldelijk ten aanzien van de verhouding tusschen het Hof en de Staten in Gelderland geeft de S. geen bijzonderheden meer, behalve hetgeen hij ons mededeelt aan het einde van het hoofdstuk over de kerkelijke toestanden, waarop ik reeds boven doelde.

's-Gravenhage.

Seerp Gratama.

J. Formig¹, Remarques diverses sur les théâtres romains à propos de ceux d'Arles et d'Orange. (Extrait des mémoires présentées par divers savants à l'Acad. d. Inscr. et B.-L. Tome XIII). Paris, Klincksieck. 1914. (Pr. fr. 4 50).

Het is jammer, dat „die Brücke”, die de beoefenaars der wetenschap zou samenbrengen en dubbel, soms drie-, vierdubbel werk voorkomen, weer zoo spoedig is ineengevallen ¹). Al waren er voorloopig maar „bruggen” voor ieder land afzonderlijk! Nu zijn er binnen een paar jaar, in Frankrijk alleen, 3 verhandelingen over het Romeinsch theater geschreven: de schrijver van deze laatste had veel van de kennis zijner voorgangers ²) kunnen profiteeren; het zou hem zeker bewaard hebben voor een chronologie, die aan de Cleopatra der Antonius-idylle minstens 60 lentes moet geven. Dus *cave philologum*! Den architect zijn wij dankbaar, dat hij een zoo lang veronachtzaamd monument als het theater van Arles publiceert en met zijn vakkennis in een bijzonder licht plaatst. De late publicatie heeft haar goede zijde: om dit theater als kern groepeeren zich opmerkingen over een zeer groot aantal Romeinsche theaters, o. a. over de wondermooi bewaarde in Noord-Afrika, die eerst kort geleden ontdekt zijn.

Het boek begint met een nauwkeurig plan van het theater van Arles ³). De tijd, waarin dit theater en het nauwverwante in Orange gebouwd zijn, wordt in de inleiding benaderd. De eigenlijke verhandeling is in

¹) Geschreven vóór Augustus 1914.

²) G. Michaut. Histoire de la comédie romaine. I. Paris, 1912. O. Navarre. Theatrum (Dictionnaire des antiquités, Daremberg-Saglio).

³) Vreemd, dat bij de zorgvuldige plattegronden een schaal der afmetingen ontbreekt.

2 hoofdstukken verdeeld, waarvan het 1ste de ruimte voor de toeschouwers, het 2de die voor de vertooners behandelt. Deze logische scheiding wordt, voorzover de orchestra betreft, niet streng volgehouden; want de eereplaatsen, die daarin voor de senatoren waren gereserveerd, zijn bij dezen schrijver beperkt tot 1 of meer treden aan den rand van de orchestra: in de overige ruimte zien wij verschillende tooneelspelers en zelfs korer optreden. De zeer aparte beschouwingswijze, in strijd met Vitruvius V, 6,2 ¹⁾, wordt o. a. verdedigd door te wijzen op de trappen, die in alle Romeinsche theaters orchestra en tooneel verbinden, en ook op grond van samenhang tusschen de marmerversiering van orchestra en tooneel. Maar behalve, dat de trappen historisch zijn te verklaren (afkomstig van de phylaken-vertooningen), bleven ze ook onontbeerlijk in een gebouw, dat soms als vergaderplaats, concertgebouw enz. diende. Het 1ste hoofdstuk beweegt zich verder door de cavea naar boven tot aan het groote zonzeil, bezoekt de loges en foyers, ontsluit iets van de geheimen der akoustiek en besluit met een uitvoerige uiteenzetting, welke de notabelen waren, die in de provinciestad Arles de eerste rangen bezetten. In de voorlaatste afdeeling wordt — wat vluchtig — de klankversterkende kracht van het acteursmasker bewezen met een plaats uit Philostratus, alsof er geen literatuur *pro* en *contra* bestond; toch wel sterker *contra*.

Eerst in het 2de hoofdstuk wordt dus het groote middengedeelte der orchestra besproken: hier denkt de schrijver zich het spel van mimen en den reidans van koren en geeft in dit verband enkele argumenten voor het optreden van koren in Romeinsche tooneelstukken. Of men met een mozaïek uit Pompeji ²⁾ veel voor *Romeinsche* tooneeltoestanden bewijst? De beschouwing van Pompeji als „eine hellenistische Stadt in Italien” (von Duhn) wordt daarmee afgewezen. Juist bij dit mozaïek kan men gereedelijk Hellenistischen invloed aannemen. Een ingrijpende onjuistheid, de dateering van het groote theater van Pompeji in den tijd van Augustus, maakt het betoog wel zeer wrak. — De uitvoerigste studie van het boek betreft het scherm: in alle bijzonderheden kan men de mechaniek ervan nagaan, verscheidene schetsen en detailphoto's uit Arles, Tunis en Algiers geven toelichting; een bekend relief in Napels (goed afgebeeld in fig. 13) verklaart de schrijver als een *entre-acte*, opgevoerd voor het gesloten doek. Ten slotte worden de overige gedeelten van de scaena en de decors met zaakkennis besproken; een studie (ter vergelijking) tusschen de coulissen van de opera te Parijs bewijst, dat de techniek der Romeinen reeds ver gevorderd was.

Delft.

G. van Hoorn.

Johanna Drost, Het Nederlandsche Kinderspel voor de zeventiende eeuw. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1914. (Pr. f 2.50). (Leidsche diss.).

Voor haar onderzoek naar het Nederlandsche (d. i.

¹⁾ In de mededeeling van Vitruvius, dat het Romeinsche tooneel groter moet zijn, dan het Grieksche, omdat het *omnes artifices* moest kunnen bevatten, wordt *artifices* in beperkten zin opgevat, zoodat er allerlei tooneelspelers en koorzangers buiten vallen. Dit is slecht te rijmen met Vitruv. V, 7, 2; men zie ook den Thesaurus s. v. *artifex*.

²⁾ Fig. 8, kleedkamer met o. a. 2 leden van een satyrkoor.

Noord- en Zuidnederlandsche) kinderspel vóór de 17de eeuw gebruikte Schr. als bronnen de middelnederlandsche letterkunde, emblemata, zedekundige werkjes, oude woordenboeken, stedelijke keuren, de beeldende kunst. Ook dialectwoordenboeken bewezen hun diensten om spelen waarvan slechts de naam was overgeleverd, te doen terugvinden, al klaagt Schr. hierbij terecht over het gebrekkige van onze dialectkennis, evenals over het gemis in Noord-Nederland van een boek over kinderspelen zooals *Kinderspel en kindertlust in Zuid-Nederland* door A. de Cock en Is. Teirlinck.

Behalve historisch vatte Schr. haar taak ook vergeleekend op en wendde telkens den blik naar de klassieke oudheid, Duitschland, Frankrijk en Engeland. een enkele maal ook naar andere landen en primitieve volken. Maar overal betreurt Schr. het gemis aan een systematisch geordend en zoo volledig mogelijk werk over kinderspelen als dat van De Cock en Teirlinck. Zij vestigt hier en daar de aandacht op het godsdienstig bijgeloof dat aan een spel ten grondslag kan liggen, zoo zou het blindemanspel misschien een overblijfsel zijn van Indogermaansch demonengeloof (blz. 10); het „kruip door, sluip door” een rest zijn van het heidensch geloof, dat de ziel na den dood een brug had over te trekken om het doodenrijk te kunnen binnengaan (blz. 30). Een en ander is ontleend aan de Inleiding, die begint met een beschouwing van wat spel is, en besluit met eenige algemeene mededeelingen over de plaats van spelen en den verkoop van speelgoed, alsmede met de opmerking dat wij heel bekende spelen die vermoedelijk vroeger wel zullen gespeeld zijn, niet vermeld vinden, waarschijnlijk juist omdat ze zoo gewoon waren en altijd in denzelfden vorm voorkwamen.

Schr. verdeelt haar stof logisch naar den aard van het spel zelf in zes hoofdstukken.

Onder hst. I, *Loop- en vangspelen*, behandelt Schr.: hardloopen, krijgertje, verstoppertje, blinde-mannetje, pruymen eeten of bierkensoet, ter-bare-spel, zakdoekje leggen, derde man, Hansje sjokken, kruip door-sluip door, 't haesken jaghen, maelenspel, aaien en blaaien.

Op blz. 3 merkt Schr. op dat men „jagen” waarschijnlijk wel zal mogen gelijkstellen met ons „krijgertje spelen.” Tot bevestiging van dit vermoeden kan ik hier mededeelen dat in Baarn dit spel nog „jagertje spelen” heet.

Bij het volgende spel, verstoppertje (blz. 3) komt het mij voor dat Schr. twee m. i. verschillende spelen vereenzelvigt: verstoppertje, waarbij men zich verborgen houdt tot men ontdekt wordt, en een ander spel, waarbij de weggescholenen „honk” trachten te bereiken, voordat ze ontdekt zijn. Dit tweede, dat o. a. te Utrecht „buut”, te Weesp „verschie”, te Haarlem „een, twee, drie, plakaan”, te Amsterdam „verlos”, te Arnhem „délivrez” (!), en in Brabant „afkloppertje” of „uitkruipertje” heet, is het spel dat Kiliaen en Junius beschrijven. In een enkele plaats, o. a. te Vianen, schijnen beide spelen ineengevloeid te zijn, maar ook hier wijzen de naast elkaar bestaande benamingen „verstoppertje” en „buut” waarschijnlijk nog op den ouden toestand.

Bij „derde man” (blz. 26) wijst Schr. op de overeenkomst met de Deutsche benaming „den Dritten abschlagen.” Ik kan hier bijvoegen dat dit spel

in de gymnastiekwereld „de derde afslag” heet.

Tot hst. II, *Spring- en buitelspele*n, brengt Schr.: springen met aaneengesloten voeten, met den polsstok springen, hinkelen, haasje over, bok-sta-vast, op het hoofd staan, kopje duikelen, kop en gat.

Waarom missen wij hier het touwtje-springen, dat vroeger zoowel door de jongens als door de meisjes werd beoefend? Zie o.a. de prent „kinder-spel”, voorstellende spelende kinderen in het Voorhout te 's-Gravenhage, die door Adr. van de Venne voor de eerste uitgave van Cats' Houwelijck (1625) geteekend werd. (Zij komt ook in verschillende latere edities voor).

In hst. III, *Werp*spelen, behandelt Schr. die spelen die behalve behendigheid en geoefendheid van het oog ook een zekere mate van kracht vereischen, n. l.: werpen met steenen, de kae schieten, keilen, fijcken, hoerklippelen, ballen, sollen, negepetten, kaatsen, pluimbal, speler met de blaas, klooten, boghelen, kolven, kegelen, klinkslagen, sneeuwballen gooien.

Voor het sollen (blz. 61) verwijs ik naar een afb. bij Van Heurck en Boekenooogen, *Histoire de l'imagerie populaire flamande*, Brux., Van Oest, 1910, blz. 561, waarbij het versje:

Ziet hoe kunstig ik den bal
In mijn wippertje kan vangen;
Valt hij al eens bij geval,
Hij blijft aan het touwtje hangen.

Belangrijk is de mededeeling van Schr. dat de oude naam van ons kaatsspel, „teneyten” en „daneysen”, ongetwijfeld hetzelfde woord is als ons „tennissen” (blz. 65). Hoogstwaarschijnlijk zijn beide afgeleid van „tenetz! = tenez!”, den uitroep van dengene die in „le jeu de paume” den bal „opgaf.” Terwijl de t van tenetz reeds in den „loop van de 13de eeuw wegviel, handhaafde de „s” zich tot in de 16de en zelfs tot in de 17de eeuw, zoodat de uitspraak van „tenetz” „tenes” luidde. Nergens heeft het kaatsspel zoo'n verbreiding en zoo'n aanzien gehad als in Frankrijk, waar ieder, van den koning tot den handwerksman, het beoefende. Daarom kan ons de overname ervan door andere landen ook niet verwonderen. (blz. 73).

Het closcloten werpen of rollen met cloten heet ook kortweg klossespel, zooals ik vond onder een afb. bij Van Heurck en Boekenooogen, blz. 120. Voor een afbeelding van het „cloten ane den bloc” naar David Teniers verwijs ik naar Georg Hirth, *Kulturgeschichtliches Bilderbuch aus drei Jahrhunderten*, V, nr. 2367.

Het boghelen, een spel, waarbij men een bol door een in den grond gestoken ijzeren ring moest werpen, (blz. 80), werd niet alleen verboden wegens mogelijke onaangename gevolgen voor de voorbijgangers, maar ook, zooals ik in het Utrechtsche Buerspraekboek van 1429 zag, wegens het gevaar voor de bestrating: „Op onser stat brugghen werden gaete gebroken, daer men cloot-boegels ynne steect daer die bruggen leek ende verderflic by warden, daer om verbiet de Raet, dat niemant op ter brugghen en clote, by enen koer van enen ponde, alsoe dicke alst yemant dede.”

Merkwaardig is nog de mededeeling aan het slot van dit hst. dat het sneeuwballen werpen niet alleen een vermaak van kinderen was, maar ook een middel van

volwassenen om hun haat tegen vijanden en andersdenkenden bot te vieren!

Hst. IV behandelt de spelen die alleen behendigheid en vlugheid, maar geen kracht, vereischen, bij welke de uitslag voor een groot deel afhangt van het geluk, en die anderdeels zuivere hazardspelen zijn. Het zijn: knikkeren, int putteken spelen, stuiken, in d'o schieten, op boegie spelen, hoopkens schieten, rolnoten van het berdeken, kooten en bikkelen, even of oneven — kruis of munt, spanbotten.

Van het „in d'o schieten” zag ik ook afbeeldingen bij Van Heurck en Boekenooogen, blz. 119 en 120. Een andere vorm van het „even of oneven” schijnt ook geweest te zijn het „goud of wit” bij het opwerpen van goudpapier, blijkens de voorlaatste voorstelling van de prent op blz. 119 van genoemd werk.

Een belangrijk hst. is V, *Nabootsing*spelen. „Uit vroegere cultuurtijdperken vindt men overblijfsels in de spelen der kinderen; dat is b.v. het geval met pijl en boog, den slinger. De wapenen, die oorspronkelijk alleen door volwassenen werden gebruikt, kwamen ook in handen der kinderen terecht, daar zij met voorliefde de handelingen van ouderen nabootsen. Bij de ouderen in onbruik geraakt, bleven ze als speeltuig in de handen der kinderen, een herinnering aan een beschaving, waaraan men lang reeds is ontgroeid.” Dit hst. omvat: paardje spelen, stokpaard, molentje, nootmolentje, kakkestoole-meien, schieten, vogelschieten, sleutelboskens, proppenschiet, pijltjes, slinger, steekspel, gevechten, nabootsen van de mis, processie en doop, ramelaar en ratel, mombakkes, pop, winkeltje spelen, bouwen.

Van het paardje-spelen zag ik nog een andere manier dan de door Schr. genoemde afgebeeld bij Van Heurck en Boekenooogen, blz. 235, voorlaatste voorstelling. Een optocht van kinderen met molentjes aldaar blz. 120.

Het kakkestoole-meien houdt Schr. voor een waarschijnlijk navolging van den draagstoel.

Bij het steekspel wijst Schr. op een aardige randversiering in het Breviarium Grimani, waar jongens zittende op een ton die als paard dienst doet, in sleden aan een touw worden voortgetrokken en met gevelde lans op elkaar ingaan. Een latere verwording van deze nabootsing vond ik bij Van Heurck en Boekenooogen”, blz. 6, De boere-kermis, n°. 3 met onderschrift Tournioien. Daar wordt een man op een sleetje door een ander aan een touw voortgetrokken. De getrokkenen moet met een stok een emmertje water omstooten, dat aan een touw tusschen twee boomen is opgehangen.

Ook in het voordoen van een mombakkes door een kind ziet Schr. een dramatisch nabootsingsspel: „in de mde. liepen de volwassenen, vooral op Vastenavond, gaarne gemaskerd en dat dit aan de kinderen aanleiding gaf tot navolging, spreekt vanzelf.”

Hst. VI, *Spelen met verschillende werk- en speeltuigen*; *spelen die niet tot een der vorige hoofdstukken kunnen gebracht worden*, behandelt: schommelen, wippen, hoepelen, tolleren, steltloopen, bellen blazen, brooiken-bijt. Bovendien een geheel ander soort van spelen die men onder den naam van geluksspelen zou kunnen samenvatten; primus secundus, neuzen en eerzen, blind ei slaan, ganzenbord, molenspel, spelen met vogels en vlinders, glijden op het ijs, sleetje rijden.

Het spelen met vogels en vlinders zal m. i. wel tot de alleroudste spelen behooren, te allen tijde zal het kind met de dieren in zijn omgeving gespeeld hebben. Een vogel op een kruk met bellen aan de uiteinden zien wij ook afgebeeld bij Van Heurck en Boekenooen, blz. 173. Op de bovengenoemde prent in Cats' Houwelijk zien wij ook een jongen met een gedresseerd vogeltje bezig.

Aan het eind van haar werk komt Schr. tot de slotsom „dat er in de spelen, waarmee de kinderen zich vermaken, maar weinig veranderd is; dat de meeste spelen die vroeger gespeeld werden, ook nu nog bekend zijn en dat er slechts weinig zijn, die wij niet meer kennen.” Wij zouden eraan kunnen toevoegen dat nog altijd de spelen die eenig lichaamsgevaar voor de voorbijgangers opleveren, het meest in den smaak van de straatjeugd vallen, en dat art. 424 van het wetboek van strafrecht nu de rol speelt van de talrijke verbodsbepalingen in de middeleeuwsche keuren. En dat de kerken der kerkhoven niet langer de geliefde speelplaats zijn, zal minder aan de veranderde neiging der jeugd dan wel aan de betere bewaking onzer begraafplaatsen zijn toe te schrijven.

Schr. maakt voor haar werk geen aanspraak op volledigheid, en inderdaad, hoe kan een onderwerp als dit ooit volledig behandeld worden? Wel verre dus van een verwijt te bedoelen aan haar, die het eerst de spade in den grond stak en in haar proefschrift zulk kloek werk leverde, wil ik hier als een bescheiden wensch voor de toekomst het oog vestigen op eenige mogelijke aanvullingen.

Bij de kinderspelen mis ik de muziekinstrumenten, zoowel de eenvoudige die de jeugd zelf maakt b.v. de fluitjes van wilgenhout, als de gekochte. Bij Van Heurck en Boekenooen blz. 120, zien wij een merkwaardige „kinderpiano” afgebeeld, die met de voeten bespeeld wordt; op de prent kinder-spel in Cats' Houwelijk speelt een jongentje op straat viool. Die wilgenfluitjes doen mij denken aan de kinderspelen die samenhangen met het jaargetijde als kraansjes vlechten en scheepjes maken van riet enz. Verder missen wij nog het aandeel dat het kind neemt in de kerkelijke feesten, b.v. het kaarsje-springen op Driekoningen, het loopen met palmpaschen, het zoeken van Paascheieren enz.

Het boek is versierd met acht welgeslaagde reproducties naar de Spelende kinderen en St.-Joriskermis van P. Breugel, naar prenten van P. van der Borch en Furnius en enkele miniaturen. Hier en daar had ik gelegenheid te wijzen op voorstellingen in de kinderprenten afgebeeld bij Van Heurck en Boekenooen. Want ofschoon wij van deze geen enkel oorspronkelijk stuk bezitten uit de 16de en 17de eeuw kunnen wij toch uit deze blokken die door zoovele geslachten van drukkers gebruikt werden en eeuwen lang gecopieerd en nog eens gecopieerd zijn, het karakter en de eigenaardigheden van de 17de en zelfs van de 16de eeuw wel leeren kennen (V. II. en B., blz. 543). In de verzamelingen van Fred. Muller, Van Stolk en Mr. S. van Gijn is op dit gebied nog wel een en ander te vinden.

Een register besluit dit aantrekkelijk proefschrift.

Utrecht. C. Catharina van de Graft.

G. J. Hoogewerff, Nederlandsche Schilders in Italië in de XVIe eeuw. Utrecht, A. Oosthoek. 1912. (Utrechtsche diss.).

„De Geschiedenis van het Romanisme” luidt de onder-titel van dit als academisch proefschrift verschenen boek, waarin voor het eerst een samenhangend overzicht wordt gegeven van de romanistische „beweging” in onze zestiend'eeuwsche schilderkunst. Oorspronkelijk was de bedoeling van den schrijver, een geschiedenis te schrijven van de Nederlandsche schilderkunst te Rome in de zeventiende eeuw, doch aangezien zulk een boek te omvangrijk zou zijn geworden voor een dissertatie, stuurde hij een anderen kant uit en schreef dit boekdeel, dat hij in zijn voorbericht bescheidenlijk noemt een „inleidende studie over de Romanisten”, die gekenmerkt wordt door „een meer voorloopig karakter, inzoverre een analyseerende behandeling van het werk dezer meesters slechts hier en daar ondernomen kon worden.” Wij prijzen ons gelukkig, dat Dr. Hoogewerff tot het schrijven van zulk een „inleidende studie” is gekomen, want niet alleen zijn wij daardoor een boek rijker geworden, dat wij broodnoodig hadden, maar bovendien is ons vak een flinke schrede vooruitgekomen op een punt, waarop nog weinig is gedaan, nl. dat van het beschrijven van een kurstbeweging in haar geheel. Op een gebied, waarop nog zooveel te delven valt als op dat der Nederlandsche kunsthistorie, staan de meeste werklieden in de diepte, nauwelijks op elkanders werk lettend en vaak elkander den rug toekeerend. Het is goed, dat naast dit uiterst noodzakelijk werk ook de algemeene stand van zaken, hier en daar altans — wordt nagegaan. Bij de bespreking willen wij niet in details treden, omdat wij hier niet voor vakgenooten schrijven. Derhalve volstaan wij met een opsomming van wijze, waarop de stof is verdeeld in dit 294 bladzijden groote, met 58 afbeeldingen versierde boekwerk.

In het eerste hoofdstuk wordt de aard van het Romanisme besproken. Het tweede verhaalt van de opkomst der Italianiseerende richting in Vlaanderen, Quinten Massys en zijn school, Joos van Cleef en de groep van den Pseudo-Bles. Hoofdstuk III gaat na, hoe in Holland de Italianiseerende richting ontstaat en bespreekt Cornelis Engelbrechtsz., Jacob Cornelisz. van Oostanen, Jan Swart en Jan Mostaert, terwijl in het vierde hoofdstuk de beteekenis van kunstenaars als Jan Gossaert, Belle-gambe, Cornelis van Coninxloo, Blondeel en Vellert in het licht wordt gesteld. In de vier daarop volgende capita worden besproken Barend van Orley, de Meester der vrouwelijke Halffiguren, Jan van Coninxloo I, Coxcie, Jan van Calcar, Pieter Coeck, Pieter Breughel, P. Aertsen, Beukelaer, Lambert Lombard en Frans Floris. Het negende hoofdstuk vraagt onze aandacht voor de leerlingen van Frans Floris en eenige anderen, terwijl in hoofdstuk X de latere Zuidnederlandsche Romanisten: Spranger, van Mander, van Wingen en Otto van Veen ten tooneele worden gevoerd.

Het elfde hoofdstuk verplaatst ons naar Rome, naar de „Accademia di San Luca” en „la Congregazione dei Virtuosi al Pantheon.” De twee volgende hoofdstukken behandelen een 14-tal Nederlandsche schilders, die toen in Italië werkten (o. a. Stradanus, Frans Pourbus den J.), waarna de schrijver onze aandacht vraagt voor de eerste Noord-Nederlandsche Romanisten: Lucas van

Leiden Jan van Scorel en diens leerlingen, om daarna ook de latere Romanisten van ons land (Dirck Barentsz., Cornelis van Haarlem, Goltzius en de graveurs van die richting) te bespreken en te eindigen met het met de Romanisten gelijktijdig landschap voor, tijdens en kort na Paulus Bril.

In het negentiende hoofdstuk eindelijk trekt de schrijver zijn slotsom, het gevondene in mooi geschreven bladzijden karakteriseerend en uitnemend samenvattend.

Een nauwkeurig bewerkte literatuuropgave, een lijst van de afbeeldingen, een register en een opgave der onvermijdelijke errata besluiten dit belangwekkend boek.

Den Haag.

W. Martin.

D. S. van Zuiden, De Hoogduitse Joden in 's-Gravenhage, van af hunne komst tot op heden. Den Haag, Levisson. 1913. (Pr. geb. f 4.50).

Toen mij ter oore kwam, dat er zou verschijnen een werk over de Hoogduitse Joden in 's Hage verheugde ik mij zeer met dit feit. Waar we toch reeds lang verlangend uitzien naar een goed geschreven boek over de geschiedenis der Joden in Nederland, wetenschappelijk en tevens onderhoudend bewerkt, kon 't niet anders dan vreugde wekken, dat weder een monografie zou verschijnen, die op hare beurt, naast andere in de laatste jaren op dit gebied verschenen studieën, kon bijdragen tot een nauwkeuriger kennis der geschiedenis van de Joden in Nederland.

Ik mag 't echter niet verhehlen, dat ik in deze verwachting ben teleurgesteld. De schrijver geeft allermint dat, wat men, op grond van den titel, van zijn boek verwachten mag. Deze toch belooft eene zoo volledig mogelijk bewerkte geschiedenis van de Hoogduitse Joden in 's-Hage, geboden wordt ons echter bijna alleen een relaas van de *interne* geschiedenis en inrichting der Joodsche gemeente. Van de politieke en economische ontwikkeling en toestanden der Joodsche bevolking; van de plaats, die ze in het maatschappelijk leven innam, hierover worden we zeer spaarzaam ingelicht. Wel vinden we hieromtrent enkele mededeelingen, zóó schaarsch echter en verspreid, dat 't onmogelijk is zich daaruit eerig beeld omtrent die ontwikkeling en toestanden te vormen.

Nu geven we gaarne toe, dat ook de interne geschiedenis eener Joodsche gemeente alleen aanleiding kan geven tot het schrijven van een werk, en dat zulk een werk zelfs hoogst belangrijk kan zijn, doch dan moet 't ook als zoodanig aangekondigd worden.

De medewerker van den schrijver, die de beschrijving van het geestelijke leven voor zijn rekening heeft genomen, drukt zich dan ook nauwkeuriger uit, meer in overeenstemming met het karakter van het boek, wanneer hij boven zijn verhandeling plaatst: „*het geestelijke leven in de Hoogduitse Joodsche gemeente te 's Hage*”, waarmee hij blijkbaar bedoelt: het interne Joodsche gemeente-leven, in geestelijk opzicht.

Afgescheiden echter van deze algemeene opmerking, vertoont het boek leemten in den opzet, die het doorlezen minder aangenaam maken en zijn waarde verminderen.

Ik betreur dit des te meer, omdat er een aantal wetenswaardige en belangrijke mededeelingen in voorkomen,

die, doordier, de stof niet systematisch is bewerkt, nu niet tot haar recht komen.

De schrijver heeft een aantal feiten en toestanden opgeteekend, doch, naar 't mij voorkomt, verzuimd zóó te greepeeren, dat de lezer ten minste eenig overzicht kan krijgen van de stof, die hem geboden wordt. De indeeling toch van vóór en na 1795 geeft den lezer te weinig vasthoud, ze speelt zelfs den schrijver parten. Mij ten minste ontgaat 't, waarom bijv. het hoofdstuk „de Begraafplaatsen” gebracht wordt onder het tijdvak vóór 1795, dat over „de Synagogen” daarentegen onder het tijdvak na 1795. Ook een synagoge bestond toch reeds lang vóór dit jaar.

Het hoofdstuk door den Heer Seeligmann bewerkt, lijdt uit den aard der zaak niet aan dit euvel, en moet ook daarom onze belangstelling wekken, omdat de kundige bibliograaf hierin veel wetenswaardigs meedeelt.

Ten slotte nog een paar opmerkingen.

De schrijver meent (blz. 89), dat de Joden reeds 2 Sept. 1796 (niet 1795) volle burgerrechten kregen. In theorie was dit zoo, in de praktijk echter allermint. Hiervoor was een constitutie noodig, staande boven gewestelijke en stedelijke wetten en keuren, en deze werd eerst in Mei 1798 ingevoerd.

Tevens interesseert den schrijver ongetwijfeld een mededeeling van Wagenaar (Vervolg, IV blz. 541), dat, door tusschenkomst van den bankier Simon Boas, het derde deel van Suriname, dat de erfgenamen van François van Aerssen bezaten, aan Amsterdam werd verkocht. Wel een bewijs voor zijne groote reputatie. Druk en illustratie van het boek strekken den drukker en uitgever tot eer.

Haarlem.

M. Wolff.

SCHOOLBOEKEN.

Platenatlas bij de Nederlandsche literatuurgeschiedenis, door M. A. P. C. Poelhekke en Dr. C. G. N. de Vooys. Groningen, Wolters. 1914. (Pr. gecart. f 2.50, geb. f 3.50.)

Deze atlas in groot-kwarto-formaat bevat 280 meerendeels groote afbeeldingen. 17 pagina's handschriften. 2 platen in kleuren-druk, 8 pagina's kunstbijlagen. 32 pagina's aanteekeningen en een register. Hij geeft dus meer, dan de titel zou doen vermoeden, en wel:

1°. afbeeldingen, betrekking hebbende op de wording en het uiterlijk van het boek; 2°. boekillustratie, voornamelijk door gelijktijdige kunstenaars; 3°. portretten van „representatieve” persoonlijkheden; 4°. afbeeldingen uit de omgeving, waarin de schrijver leefde; 5°. toneelvertooningen en toneelinrichting; 6°. handschriften, die een denkbeeld kunnen geven van de werkwijze van dichters en schrijvers; 7°. afbeeldingen op het gebied van schilderkunst en bouwkunst.

De platen zijn van bijschriften voorzien en in de aanteekeningen trachten de verzamelaars hunne ervaring, bij het zoeken opgedaan, ook voor docenten en studeerenden „productief” te maken. Deze aanteekeningen geven soms eene uitbreiding aan het bijschrift, waar voor voldoende toelichting plaats te kort schoot; meestal bevatten ze inlichtingen tot verdere bestudeering van het onderwerp „Daarbij werd liefst verwezen naar boeken die binnen het bereik van reilen zijn.” In den tekst is ter wille van het schoolgebruik de spelling van De Vries en Te Winkel gebezigd.

De aanhef der voorrede luidt aldus:

„Elk docent weet, dat een merkwaardige oude uitgave, een goed gekozen karakteristiek portret de belangstelling in literair-historische feiten en personen — die zo licht tot abstrakties vervagen —

verlevendigt, maar niet ieder heeft die uitgaven en platen telkens bij de hand, als hij ze voor zijn onderwijs nodig heeft. Om hierin te gemoet te komen, werd deze Platenatlas samengesteld."

Het komt mij voor, dat de heeren Poelhekke en De Vooy den lof verdienen, zich zeer verdienstelijk te hebben gekwet van de taak, door hen op verzoek van den uitgever Wolters aanvaard. De geïllustreerde Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van Ten Brink en Unger is niet voor het gymasiaal en middelbaar onderwijs bestemd en er mag zonder overdrijving worden getuigd, dat deze Platenatlas in eene reeds lang gevoelde behoefte voorziet op eens wijze, welke matige eischen overtreft en het voortreffelijke nabijkomt.

Niet ieder gebruiker van den atlas zal en kan bevredigd zijn, zeggen de verzamelaars te recht: de een zal er wat in missen, de ander iets overbodig achten. Ik voor mij had er gaarne in aangeetroffen de portretten van Roemer Visscher, Gijsbert Japicx, Camphuysen, Revijs, Stalpaert van der Wiele, Jan Vos, Jeremias de Decker, de Van Haren's, Lucretia Wilhelmina van Merken, Nieuwland, Vrouwe Bilderdijk-Schweickhardt ... en Haverschmidt, met zijn alter ego, den onsterfelijken Piet Paaltjens. Ook van de nog levende auteurs mis ik er eenige noode. In plaats van de afbeelding van Vondel door Lievensz had m. i. veel eer opgenomen moeten zijn het fraaie portret van Vondel op ruim 50-jarigen leeftijd, door Matham naar Joachim Sandrart. De konterfeitsels van Betje en Aagje voldoen mij niet. Aagje Deken is al te „geflatteerd", zooals dat met miniatuurportretten op ivoor wel meer het geval wil zijn; dat van Betje — op zestienjarige leeftijd! — geeft eene wijsneus te zien in een aardig kostuum, maar met ouwelijk gelaat; een onfrisch meisje, dat ons onwillekeurig herinnert aan de veelbelovende dochter van Mevrouw Deluw in de Camera Obscura! En de smaad van zulk een keuze heeft de hupsche en beminnelijke vrouw, „bij wie de speelman nooit geheel van het dak was", niet aan ons verdiend.

Er zijn mij o. a. de volgende onjuistheden opgevallen: Nr. 13 stelt *niet* voor het slottooneel uit den eersten Reinaert; het onderschrift van nr. 26 geeft verkeerde jaartallen; in het onderschrift van nr. 87 wordt de zgn. Huygens-poort aan den Scheveningschen weg ten onrechte „nog bestaande" genoemd; bij nr. 110 ontbreken de jaartallen; nr. 116, het nieuwe portret van Hieronymus van Alphen, met eene allonge-pruik, dat, volgens de verzamelaars, door uitdrukking en gebaar het karakter van den dichter beter weergeeft dan de meer bekende portretten en profil, met het staartpruikje, is ... de afbeelding van zijn gelijknamigen grootvader, S. S. Theol. Doctor en Professor te Utrecht, in zijn een-en-zeventigste levensjaar, wat er n.b. boven staat. Doch deze en andere vlekjes doen geen afbreuk aan de bruikbaarheid van een werk, dat, den prijs in aanmerking genomen, ook in het buitenland niet of nauwelijks wordt overtroffen. En het is verblijdend, dat deze fraaie platenatlas, in de weinige maanden sedert zijn verschijnen verlopen, reeds algemeene waardeering heeft gevonden.

Den Haag.

B. J. F. Varenhorst.

De fa. J. B. Wolters te Groningen zond ons den 7den zeer uitgebreiden druk van de bekende bloemlezing van L. Leopold, *Nederl. Schrijvers en Schrijfsters*, waaraan de heer W. Pik zijn medewerking heeft verleend; voorts den tweeden gewijzigden druk van Dr. A. van Berkum. *Fransch-Duitsch-Engelsch Leesboek v. Handelsscholen*, afd. Duitsch.

Na Van Dale's Groot Woordenboek en Handwoordenboek der Nederlandsche Taal is thans ook Van Dale's Zakwoordenboekje bij Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage en A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. te Leiden verschenen; men vindt hierin niet alleen de voornaamste woorden onzer taal met een korte verklaring, maar ook een lijstje van namen uit de klassieke oudheid, een van namen van wateren enz., inzonderheid in Nederland en België, en een lijstje van titels.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Onder de titel *An Index of the Adverbs of Terence* heeft de heer E. A. Junks te Londen bij Humphrey Milford een boekje van 31 blz. uitgegeven, bevattende alle bijwoorden die bij Terentius voorkomen.

De redaktie van het *Museum* ontving de volgende brochures, geschreven door filologen, doch betrekking hebbend op vraagstukken die de oorlog aan de orde heeft gesteld: U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Reden aus der Kriegszeit*, drittes Heft (VI. Die Harmonie der Sphären; VII. Kaisergeburtstag; VIII. Bismarck); G. Roethe, *Von deutscher Art und Kultur en Zu Bismarcks Gedächtnis*; A. Matthias, *Kriegssaat und Friedensernte*. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Veral. en Meded. d. Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., 5de Reeks, I, 2: G. Heymans, Spinozistisch en modern parallelisme. — H. van Gelder, Over Rhodische kruikstempels en hun belang voor onze kennis van den Rhodischen handel. — A. Kluyver, Over *Amaryllis*, een gedicht van Huygens. — J. d'Aulnis de Bourouill, De logica van Hegel en zijn bewijs van de valwet der lichamen.

Journ. d. Savants, 1915, Avril: J. Guiffrey, La communauté des peintres et sculpteurs parisiens, dite Acad. de Saint-Luc. — P. Fournier, Théol. et droit canon au moyen âge, I. — P. Fabia, Les vases céramiques ornés de la Gaule rom. au mus. de Lyon. — Variétés.

Mai: M. Croiset, Hésiode. *Les Travaux et les Jours*. — P. Monceaux, Les origines du culte des saints, II. — L. Leger, La Serbie au moyen âge, I. — Variétés.

Indogerm. Forsch., XXXIV, 5: N. van Wijk, Das litauische langvokalische Präteritum. — H. H. Bender, The Accent of Sanskrit -mant and -vant. — J. Compennass, Vulgärlat. — K. Brugmann, Die Entstehung des altind. Prekativs. — Dez., Zur Geschichte des lat. Nomina mit Formans -ti. — Dez., Zwei osk. Adverbialbildungen. — E. Kieckers, Zur 2. Sing. des akt. Imperf. und zur 3. Sing. des akt. Imperativs des Präs. im Altirischen. — Anzeiger.

XXXV, 1-2: E. Kieckers, Zur oratio recta in den indogerm. Sprachen, I. — K. Brugmann Über einige zu *divyā* gehörige Nominalformen. — R. W. Wilsdorf, Ein altlat. Dativ der fünften Dekl. auf -iei. — C. A. Danielsson, Zu einer arkad. Verbalform. — E. Kieckers, Armenisches. — C. Cappeller, Noch zwölf Pasakos. — F. Holthausen, Etymologien. — St. Mladenov, Etymologisches. — K. Treimer, Der alban. Nationalname *šk'up*, toskisch *sk'ip*. — H. Hirt, Zur Verbalflexion. — N. A. Dekawalles, Ein hesych. Fachwort für „onomatopoëtisches Gebilde."

Mnemosyne, XLIII, 3: J. J. Hartman, De cantoribus Euphorionis et de quibusdam aliis disputatiuncula. — I. H. Leopold, Ad Epicurum. — J. J. H., Ad Thuc. III, 89. — M. Boas, De Parisina quadam sententiarum Catonianarum sylloge. — G. V., Ad Corinnam. — G. Vollgraff, Varia. — F. Muller Jf., De Romanorum et Graecorum loco. — M. R. J. Brinkgreve, Annotationes Vergilianae. — J. J. H., Quidam adversativum. — H. T. Karsten, Propertii Eleg. IV, 4. — P. H. D. Ad Minucii Felicis Oct. 13,1.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXV—XXXVI, 6: E. Howald, Die Weltansch. Senecas. — A. Stein, Tacitus als Geschichtsquelle. — P. Ortlepp, Schillers Bibliothek u. Lektüre. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: P. Cauer, Pädag. Neugruppierung?

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterk., XXXIV, 1: W. de Vries, Etymologische aantekeningen. — J. W. Muller, *Geusevesper*. — J. Vercoullie, *Sinterklaas*. — G. S. Overdiep, Over woordschikking en versarhythme in den middelnederlandschen Ferguut. — Kleine Mededeelingen.

2: J. F. M. Sterck, Tesselschade Hervormd of Doopsgezind? — J. A. Worp, *D'onbekende voerman van 't Schou-burgh*. — M. Schönfeld, Uit middeleeuws kronieken. — C. G. N. de Vooy, Fragmenten uit Jan van Leeuwen's werken. — Kleine Mededeelingen.

N. Taalgids, IX, 4: J. A. vorder Hake, De voorgeschiedenis van ons alfabet. — C. G. N. de Vooy, Een principiële opmerking bij het etymologiseren van spreekwoordelijke uitdrukkingen. — J. Koopmans, Nieuwe Schoolleesboeken, I. — C. G. N. de Vooy, Taalveredeling of taalverhaspeling?

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XL, 3: W. v. Unwerth, Eine quelle des Muspilli. — W. Braune, Willehalm 29, 11. — L. Pfannmüller, Über metr. „stilarten“ in der mhd. epik. — Dez., Die Strassburger hs. der Rittertreue. — C. Franke, Die abweichungen der reinschrift von dem concept in Luthers fabeln. — E. Wellander, Sprechen mit dem acc. der person. — W. Braune, Muspilli. — M. H. Jellinek, Zur Kudrun. — E. Ochs, Ahd. *anterón*. — G. Neckel, *Hamalt fylkia*. — M. H. Jellinek, Nachtr. zu oben s. 448. — R. M. Meyer, Zur syntax der eigennamen. — O. Behaghel, *Sa qimanda — sa qimanda*. — M. J. van der Meer, Das plural -s im ndl. u. ndd. — K. Helm, Zum ausgange von Hertnits kampf mit den Isungen. — Dez., Zum morgensegen des 14. jh.'s. — A. Leitzmann, Zum cod. pal. 343. — Dez., Zu den dramen v. Ackermann u. Voith. — Dez., Leonhard Roth.

Anglia, XXXIX, 2: H. D. Gray, A Possible Interpretation of Lyly's Endimion. — J. de Perott, Über eine a°. 1587 erschienene heute aber gänzlich vergessene novelle als quelle von Massingers „A Very Woman.“ — W. D. Briggs, Studies in Ben Jonson, IV. — E. Björkman, Z. alliterier. Morte Arthure. — P. Fijnvan Draat, The man which. — G. O. Curme, The Engl. Gerund once more. — Dez., Berichtigung. — E. Einkenkel, Bemerk. zum vorstehenden.

Neuphilol. Mitteil., 1913, 7—8: E. Bendz, Reminiscences of Matthew Arnold in the Prose-Writings of Oscar Wilde. — L. Spitzer, Zu Långfors' Ausg. eines Gedichtes von Ozil de Cadars. — Besprechungen.

1914, 1—2: H. Suolahti, Germanische Namen für Körperteile im Finn. — J. J. Mikkola, Ein unbeachtet gebliebenes vulgärlat. Wort. — L. Karl, Le Conte de la femme chaste convoitée par son beau-frère dans la tragi-comédie française. — H. Andresen, Zu Ozil de Cadars. — H. Väisälä, Esp. et prov. *mejana*. — E. Müller, Erfahrungen bei der Verwendung der Sprechmaschine im Unterricht. — Besprechungen.

3—6: W. Söderhjelm, Les nouvelles de F. M. Molza. — O. J. Tallgren, Glanures catalanes et hispano-romanes, IV. — J. Poirot, Les noms de quelques personnages des *Burgraves*. — A. Långfors, *Châteaux en Brie et en Espagne*. — H. Suolahti, Ein franz. Suffix im Mhd. — H. Pipping, Über den Schwund des *h* in den altnord. Sprachen. — T. E. Karsten, Ein europ. Verwandtschaftsname. — H. Ojansun, Finn. *malja*: ein germ. Lehnwort. — E. N. Setälä, „Entlehnung“ und Urverwandsch. — J. J. Mikkola, Über ein angeblich germ. Lehnwort im Kirchenslav. — Dez., Nochmals vulgärlat. **sculca*. — U. Lindelöf, Die engl. Sprache in den finnland. Schulen. — Besprechungen.

7—8: J. V. Lehtonen, Sur la genèse du *Capitaine Fracasse* de Théophile Gautier. — Besprechungen.

1915, 1—2: H. Schück, La nouvelle théorie des origines des chansons de geste. — Besprechungen.

3—4: O. G. Tallgren, E. Blåfield, V. Eskelinen, Studi su la lirica siciliana del Duecento, I—II. — Besprechungen.

English Historical Review, 1915, July: Round, The House of Lords and the Modd Parliament. — Lunt, People taxation in England under Edward I. — Miller, The Genoese in Chios (1346—1566). — Hooper, The Tudor Sumptuary Laws. — Notes and Documents (o. a. White, The name Magna Carta).

Studien, LXXXIII, Juni: J. P. van Kasteren, Scripturistisch overzicht. — A. Hulsebosch, Een Spaanse naam en een Nederl. Missionaris. Franc. de Vargas. — F. de Bruyn, De Wichelroede. — Uit de Pers. — Meded.

Juli-Aug.: J. P. van Kasteren, De bede van een goed geweten tot God (1 Pe. 3, 21). — W. Mulder, Joachimieten en Spirituelen. — E. Hoogeveen, Nieuwe bloedwonderen. — A. J. Wessels, De eerste kruistocht en het Roelandalied. — A. Slijpen, Nieuwmodische Schriftverklaring. — J. Huygens, De ontwikkeling der Kath. gedachte bij Wladimir Soloviev en zijn arbeid voor de hereeniging der Russische Kerk met Rome. — J. van Well, „Aan den Einder“. — Uit de Pers. — Meded.

Recensies, verschenen over werken

van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hoogewerff, Bescheiden in Italië: Engl. Hist. Rev. 1915, July (Allen).

Jaarnaal van Bontekoe, uitg. Hoogewerff: Het Boek, 1915, 15 Juli (Burger).

Kalff, Van Zeevarende Luyden en Zee-Poëten: N. Taalg. IX, 4 (de Vooy).

Nieuwenhuis, Individ. Taalonderwijs: N. Taalg. IX, 4 (Koopmans).

Schipvaert van Corn. de Houtman, uitg. Rouffaer en IJzerman: Het Boek, 1915 15 Juli (Bruyn).

Schrijnen, Nederl. Volkskunde, I: N. Taalg. IX, 4 (de Vooy).

De Vletter, De Opvoedk. Denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken: N. Taalg. IX, 4 (Koopmans).

Van Vredenburg, Utr. studentenleven: Engl. Hist. Rev. 1915, July (H. L.).

ADVERTENTIEN.

Alom verkrijgbaar:

M. MANILII

ASTRONOMICA

In het Nederlandsch vertaald

DOOR

Dr. J. VAN WAGENINGEN.

Hoogleraar a. d. Rijksuniversiteit te Groningen.

Prijs f2.25.

Uitgave N.V. voorh. E. J. BRILL, te Leiden.

ADVERTENTIEN.

Vient de paraître:

La Revue de Hollande

LITTÉRAIRE, ARTISTIQUE, DOCUMENTAIRE

Rédacteur-en-chef: G. S. DE SOLPRAY

Secrétariat de la Rédaction: } GEORGES GAILLARD
 } LOUIS PIÉRARD

Collaborateurs du 2me Numéro: G. S. de Solpray, Jhr. Edzard Falek, Arthur van Schendel, Fernand de Solpray, P. Valkhoff, A. D. L. Mague, Salverda de Grave, Pierre de Sanson, Hélène Swarth, Jules Destrée, René Bizet.

Prix de l'abonnement fl. 12.50 par an
Prix du numéro fl. 1.25

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ -- LEIDEN

TEEKENT IN OP HET

Gedenkboek

VAN DEN

Europeeschen Oorlog in 1914,

ONDER TOEZICHT EN MET EEN VOORWOORD VAN

W. A. T. DE MEESTER,

Luitenant-Generaal, Oud-Commandant van het veldleger.

Met medewerking van verschillende autoriteiten.

Het **Gedenkboek van den Europeeschen Oorlog in 1914** zal een populair geschreven werk worden, waarin talrijke illustraties, voorstellende Oorlogstafereelen te land en ter zee, portretten, kaarten, plannen, enz. Het zal worden uitgegeven in 20 afleveringen, royaal formaat terwijl in den loop der uitgave een **prachtige plaat**, gedrukt in koper diepdruk, den eersten 10,000 inteekenaren GRATIS zal worden aangeboden. Deze plaat zal een voorstelling zijn van een belangrijke gebeurtenis, die in dezen oorlog zal plaats grijpen.

De prijs per aflevering bedraagt slechts **30 Cents**.

Nadere inlichtingen verstrekt de Boekhandel.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
LEIDEN.

Reeds verscheen afl. 1/16.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Prof. Dr. H. U. MEYBOOM, is verschenen als Deel XVII:

CLEMENS ALEXANDRINUS X.

Vlechtwerken VI.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Uitgegeven op initiatief van een Commissie uit vrienden van den vertaler, ter gelegenheid van de verstrijking van zijn ambtelijken termijn.

Prijs . . . fl. 1.25.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te Leiden

Geschiedenis

VAN HET

Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK.

Tweede Druk.

Dit werk kan elke aanbeveling ontberen. Slechts één oordeel volge hier:

„Als ik een werk moest noemen, dat wij eerst met eere aan het Buitenland konden toonen, dan zou het de **Geschiedenis van het Nederlandsche Volk** door Prof. Blok zijn.”

Het Boek in 1909. (Onze Letterkunde der laatste 10 jaren door Frans Erens).

Deze nieuwe druk, die geheel door den schrijver is herzien en omgewerkt, zal verschijnen in 4 dln. of in 30 afleveringen elk van ± 6 vel druks.

De prijs is per aflevering **f 0.80.**

Per deel ingenaaid **f 6.—**

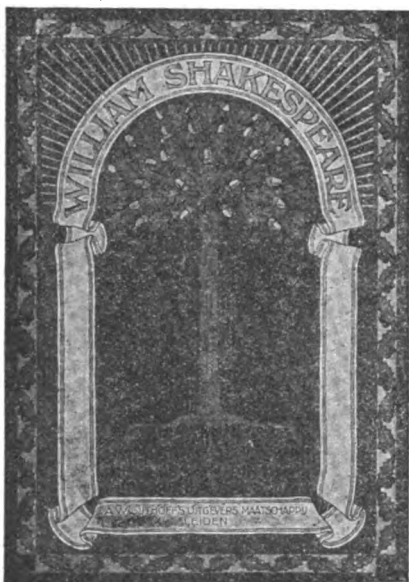
en gebonden in linnen stempelband **f 6.90.**

Deel I, II en III zijn verschenen.

Men teekent in voor het geheele werk.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

COMPLETE WERKEN VAN WILLIAM SHAKESPEARE

OVERGEZET DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK.

Met 116 illustratiën, waarvan 46 in kleurendruk.

Compleet in 3 deelen à **f3.80** per deel geb.

of in 32 afl. à **30 Cts.**

Het is voorzeker een verblijdend verschijnsel dat de bewerking van Dr. BURGERSDIJK nog steeds het meest gezocht is. Vonden de vorige uitgaven gretig koopers, niet minder is dit het geval met deze nieuwe complete uitgaaf, nu 46 gekleurde platen, benevens 70 zwarte het werk versieren.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}.

Doezastraat 1, 3, 5. LEIDEN. Int. Tel. No. 1.

Boek-, Courant- en Kunstdrukkerij.

Belast zich met het drukken en uitgeven van Werken op Wetenschappelijk, Technisch en Algemeen Gebied. Modern ingericht bedrijf, waarin de nieuwste vindingen op Typografisch en Technisch gebied zijn toegepast.

Begrootingen van kosten enz. worden op aanvraag gaarne verstrekt.

